

NSV LIIDU AJALUGU

II OSA

TOIMETANUD
A. M. PANKRATOVA

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS

NSV UIDU

A-18529 II

NSV LIIDU TEADUSTE AKADEEMIA AJALOO INSTITUUT

PROF. K. V. BAZILEVITS, PROF. S. V. BAHRUŠIN,
PROF. A. M. PANKRATOVA, DOTS. A. V. FOHT

NSV LIIDU AJALUGU

II OSA

ÕPPERAAMAT KESKKOOLI X KLASSILE

PROF. A. M. PANKRATOVA TOIMETUSEL

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS
TALLINN 1950

Kinnitatud VNFSV Haridusministeeriumi poolt

2
Tartu Riikliku Ülikooli
Raamatukogu
8384

I peatükk.

Vene impeeriumi kujunemine.

§ 1. Vene riik XVII sajandi lõpul.

Venemaa reformide eel. XVII sajandi lõpul valdas Venemaa suurimat territooriumi maailmas. Vene rahvas kaitses edukalt oma määratu riigi piire. Feodaal-pärisorjusliku ikke tingimustes siseriigis ja raske võitluse olukorras väliste vaenlastega lõid meie esivanemad oma iseseisvat kultuuri.

Kuid XVII sajandi lõpuks hakkas üha selgemini tunda andma Venemaa mahajäämus võrreldes eesrindlike Euroopa riikidega, kes olid asunud kapitalistliku arengu teele. See seletub peamiselt äärmiselt ebasoodsate välispoliitiliste tingimustega, milliseis toimus maa arenemine. Venemaale tungisid tihti kallale võõramaalased, riisusid ja laastasid maad, vahete-vahel isegi võimutsesid siin pikemat aega. Nii kestis tatari-mongoli ike üle 240 aasta. Paljude sajandite vältel oli Vene riik ära lõigatud Ida-Euroopa kaldaid ümbritsevaist meredest; lõunas valitsesid tatarlased ja türklased, Baltikumis — sakslased ja rootslased. Maa arenemisele avaldas pidurdavat mõju ka Poola ja Rootsi interventsioon (1604—1618).

Tunduva osa vene sõjaväest moodustas ikka veel aadli maakaitsevägi, mis ei saanud süstemaatilist sõjalist väljaõpet. Streletsid, kes elasid perekondadega erilistes agulites (slobodaades), ühendasid sõjaväelised kohustused rahuliku tegevusega — käsitöö ja kaubandusega. Nad ei olnud samuti küllaldaselt ette val-

mistatud lahinguis tegutsemiseks. Parimateks olid uute formeeringute polgud (soldati-, draguni- ja reitaripolgud), kuid ka need ei olnud veel täiesti regulaarseks sõjaväeks. Iga polgu komandör õpetas oma mehi nii, nagu oskas; nende polkude ohvitseride hulgas oli palju välismaalasi. Seetõttu, hoolimata vene sõdurile omasest vaprusest, saavutati sõjalisi võite raskete kaotuste hinnaga.

Kolmekümneaastane sõda Saksamaal ja Louis XIV sõjad avaldasid suurt mõju euroopa sõjatehnikale, suurtükiväe, sõjainsenerikunsti arengule, vägede organisatsioonile ja väljaõppele ning nende kasutamisele lahingus.

Vaatamata mõnedele sisemistele muudatustele, säilis Venemaa riiklik korraldus niisugusena, nagu ta oli kujunenud juba XVI sajandil. Prikaasivalitsus, eesotsas Bojaaride Duumaga, tegutses väga aeglaselt; linnades laostasid rahvast vojevoodid, finantssüsteemis valitses suur korralagedus; maksuvõlad suurenesid iga aastaga, koole oli endiselt vähe, seepärast tunti suurt puudust kirjaoskajatest ja haritud inimestest.

Mahajäämine tööstuses ja riigi valitsemise alal oli väga hädaohtlik. Kuigi Venemaal tekkisid juba XVII sajandil tolle aja kohta eesrindlikud, suured tööstuslikud ettevõtted — manufaktuurid, tuli veel palju sisse vedada välismaalt, mis raskendas väga armee varustamist sõja ajal. Venemaa mahajäämist kasutasid Euroopa naaberriigid, kes püüdsid anastada Vene maid.

Tsaar Aleksei Mihhailovitš püüdis kindlustada Venemaa läänepiire ja läbi murda blokaadist Baltikumis, kuid ta ei viinud kavatsust lõpule. Lõpetamata jäid ka tema poolt ette võetud riigiaparaadi reformid.

Peale tsaar Aleksei surma suurenesid veelgi bojaaride ning aadlike omakasupüüdlikud protsessid ja tülid võimu, maa ja talupoegade pärast. Eriti visa võitlus trooni pärast toimus bojaaride Miloslavskite ja Narõškinite vahel.

Tsaar Fjodor Aleksejevitš. Tsaar Aleksei Mihhailovitš oli kaks korda abielus. Tema esimene naine põlvnes Miloslavskite soost. Sellest abielust jäi järele mitu tütart, nende hulgas vanem tütar

Sofja, ning pojad Fjodor ja Ivan. Veidi aega enne oma surma abiellus tsaar Aleksei teistkordselt aadlik Narõškini tütre Natalja Kirillovnaga. Viimane oli kasvanud üles tsaarile lähedase bojaari Artamon Matvejevi, läänekultuurile lähenemise pooldaja majas. Oma majas lõi Matvejev euroopaliku korra ja pidas isegi väikest näitlejate truppi. Tsaarinna Nataljal sündis 1672. a. poeg Peeter. Pärast Aleksei Mihhailovitši surma sai tsaariks neljateistkümneaastane poeg Fjodor (1676—1682), kes oli haiglane ja tahtejõuetu noormees. Fjodori tsaariks saamisel kõrvaldati võimu juurest Narõškinid, kes tänu sugulusele tsaarinnaga olid kerkinud esile Aleksei Mihhailovitši viimaseil eluaastail. Nende asemele asus tsaar Fjodori sugulaskond — Miloslavskid. Tsaari ümber kujunes väike ring talle lähedasist bojaaridest ja aadlikest, kes mõistsid uuenduste vajadust riigi sisekorras.

Sõjavägede organisatsiooni parandamiseks sõjaliste kogemuste alusel, moodustati Moskvas aadlike hulgast valitud isikuist koosnev komisjon. 1682. a. tühistati kõrgemast vaimulikkonnast ja bojaaridest koosneva «suure sobori» pidulikul istungil kohajärglus (mestnitšestvo). Lossi lähedal põletati tuleriidal raamatud, milledesse kanti sisse kohajärgluslikke vaidlusi. Sõjaväeteenistus-komisjon parandas aadliväe organisatsiooni, lähendades seda mõnevõrra regulaarpolkude korraldusele. Fjodor Aleksejevitši õukonnas tugevnes uus kultuuriline vool. 1687. a. avati Moskvas Slaavi-Kreeka-Ladina Akadeemia.

Nii kavatseti tähtsaid ümberkorraldusi võitluses Vene riigi mahajäämusega.

§ 2. Sofja valitsemisaeg.

Ülestõus Moskvas 1682. a. Tsaar Fjodor Aleksejevitš suri kevadel 1682, järele jätmata poegi. Seepärast pidi peale tema surma tsaarivõim üle minema ühele vendadest; kas vanemale, kuid nõrgamõistuslikule Ivanile, või nooremale — Peetrile. Tsaar Fjodori ümber koondunud bojaarid ei armastanud võimuhimulisi ja ahneid Miloslavskeid ning lähenesid juba tsaari eluajal Narõš-

kinitele. Niipea kui tsaar Fjodor suri, kuulutasid patriarh ja bojaarid Peetri tsaariks. Lossi juurde kogunenud rahvamass tervitas seda otsust hüüetega.

Arvukas Miloslavskite perekond ei tahtnud leppida võimu ülemineku Narõškinitele. Võitluseks oma vastastega kasutasid Miloslavskid rahutusi streletside seas. Seoses raskete maksudega ja äärelinna väike-elanikkonna üldise vaesumisega halvenes tol ajal tunduvalt käsitööonduse ja väikekaubandusega tegelevate lihtstreletside seisund. Streletsid ei saanud pikemat aega palka. Aadlikest streletside ülemad rõhusid streletse ja sundisid neid töötama oma majapidamises nagu talupoegi-pärisorje. Rõhumise vastu kaebust tõstnud streletse karistati karmilt. Miloslavskite pooldajad sisendasid streletsidele, et nende raskes olukorras on süüdi Narõškinid. 15. mail 1682. a. vallutasid streletsid mõned suurtükid ning tungisid lehvivate lippude ja trummipõrina saatel Kremli. Rahvamassist kostis hüüdeid, et Narõškinid kägistasid tsareevitš Ivani. Seepeale viis Peetri ema, tsaarinna Natalja Narõškina, mõlemad vennad — Ivani ja Peetri — trepile. Kuid rõhumisest tigestunud ja Narõškinite vastu häälestatud streletsid tungisid lossi. Esimesena langes ülestõusnud streletside käe läbi nende ülem, vürst Dolgoruki. Bojaaride tapmine kestis hilisõhtuni. Tapetute laibad lohistati hukkamiskohale (Lobnoje mesto) pilkavate hüüete saatel: «Ennäe bojaar Romodanovskit! Näete, sõidab duumaliige, andke teed!» Tapetute hulgas oli bojaar Artamon Matvejev, kaks tsaarinna vanemat venda ja teisi.

Streletside väljaastumisega kaasnes laialdane rahvaliikumine. Kehvistu purustas Holoppide Prikaasi. Peaaegu kõik seal alalhoitavad orjastamisdokumendid hävitati. Prikaasid tühjenesid. Bojaarid ja djakid jooksid laiali. Narõškinid olid sunnitud loovutama oma koha Miloslavskitele. Tsaaritar Sofja kasutas segadust võimuhaaramiseks. Ta täitis kõik streletside nõuded ja maksis neile välja 35 aasta jooksul kinnipeetud raha. Streletside nõudel kuulutati tsaarideks mõlemad vennad — Ivan ja Peeter, kuid «esimeseks» tsaariks sai nõrgamõistuslik Ivan. Sofja ise kuulutati alaealiste vendade kõrval valitsejaks.

Tsaaritar Sofja. Moskva tsaaritarid elasid lossi teremites (tubades) üksildast elu, olid vähe haritud ja ei näidanud end kunagi rahva juuresolekul. Sofja erines järsult teistest tsaaritaridest. Simeon Polotski juhatusel õppis ta poola keelt ja luges poolakeelseid raamatuid. Ta hakkas avalikult liikuma seltskonnas isegi välismaalaste juuresolekul.

Lähedasemaks inimeseks Sofjale, tema «esimeseks ministriks» sai vürst Vassili Vassiljevitš Golitsõn, kes oli haritumaid bojaare XVII sajandi lõpul ja sai hästi aru põhjalike uuenduste vajadusest riigis. Vestlustes välismaalastega jutustas vürst Golitsõn kavatsetavatest reformidest. Kuid ükski reformidest ei leidnud teostamist. Oma valitsemisaastail oli Sofja haaratud võitlusest oma isikliku võimu pärast ja kartis, et reformid kutsuvad välja rahulolematuse mõjuka, konservatiivselt häälestatud bojaarkonna hulgas. Sedasama kartis ka Golitsõn, kel oli palju vaenlasi bojaaride seas.

Poola šlahta ei suutnud kaua aega leppida Paremkalda-Ukraina ja eriti Kiievi kaotusega. Pärast Andrussovo vaherahu sõlmimist 1667. a., sõitsid Moskva ja Poola saadikud lõpliku rahu sõlmimiseks mitu korda kokku, kuid iga kord viis Kiievi küsimus läbirääkimiste katkestamiseni. Ent Türgi küsimus sundis Poolat järele andma ja Vene riigiga kokkuleppele jõudma. Sel ajal sõlmis Türgimaaga sõdiv Austria Türgi-vastase liidu Poola ja Veneetsiaga. Liitlased lõid Türgi väge Viini all ja sundisid sultani lõpetama Austria pealinna piiramise. Kuid nad ei suutnud türklasi lõplikult võita, mispärast pöördusid abi saamiseks Venemaa poole. 1686. a. saatis Poola kuningas Moskvasse «suure saatkonna», kes pärast pikki läbirääkimisi sõlmis «igavese rahu». Poola nõustus Kiievi liitmisega Venemaa külge koos juurdekuuluva väheldase maa-alaga, Venemaa aga kohustus viivitamatult alustama sõda Türgi sultani vasalli Krimmi khaaniga. Sellest sõjast oli Venemaa huvitatud, sest Türgi blokeeris teda Mustal merel ja Krimmi tatarlased jätkasid kallaletunge Venemaa lõunaosadele.

Vene vägede esimene sõjakäik Krimmi vürst V. V. Golitsõni

juhtimisel lõppes 1687. a. täieliku nurjumisega. Vägedel ei õnnestunud ületada tatarlaste poolt põlema süüdatud lõunamaist steppi, mistõttu tuli teelt tagasi pöörata. Varakevadel 1689. a. liikus veel tugevam vägi vürst V. V. Golitsõni juhtimisel uuesti Krimmi poole. Seekord ületasid väed stepiretke raskused ja jõudsid tatari kindluse Perekopi juurde, mis oli ehitatud maakaela kõige kitsamale kohale. Kuid Golitšõn ei julgenud Perekoppi rünnata, vaid andis pärast lühiaegset piiramist käsu taganemiseks. Tatarlased jälitasid Vene vägesid.

Krimmi sõjakäikude nurjumised kõigutasid tugevasti Sofja valitsuse seisundit. Aadlikud nurisesid avalikult sõjaraskuste ja asjatute kaotuste üle. Peetri pooldajate arv suurenes.

Peetri noorpõlv. Sofja valitsemisaastail elas Peeter emaga ja tema ümber koondunud inimestega Moskva-lähedastes lossides, peamiselt Preobraženskoje külas. Peeter, kuigi teda nimetati endiselt tsaariks, ei omanud tegelikult mingit võimu. Preobraženskoje küla ümbritsevais varjurikkais metsasaludes mängis ta tervete päevade kaupa sõda oma samavanuste mänguseltsilistega. Nad ehitasid mullast väikesi kindlustusi ja õppisid neid rünnakuga vallutama. Mõne aasta pärast moodustas Peeter neist «mängu» -soldatitest kaks «mängu»-polku ja nimetas nad kahe lossiküla järgi — Preobraženski ja Semjonovski polkudeks.

Kord Izmailovo külas leidis Peeter oma vanaisa vanade asjade hulgast välismaalt toodud purjepaadi. Saksa alevi elanik Brant, kes kunagi ise oli teeninud mereväes, õpetas Peetrile selgeks purjetamise sel purjepaadil algul kitsal Jauza jõel (Moskva juures), hiljem Izmailovo tiigil. Kuid väike tiik ei võimaldanud purjedega manööverdamist ning Peeter tingis emalt välja loa sõita suurel Perejaslavskoje järvel.

Algul Sofja rõõmustas Peetri sõjaliste meelelahutuste üle, mis teda õukonna asjadest kõrvale juhtisid. Kuid aastad möödusid, Peeter kasvas suuremaks, kasvasid suuremaks ka tema «mängusoldatid». Ta oli juba üle kuueteist aasta vana. Tema lapsepõlvemängudeks moodustatud kaks polku muutusid parimateks Moskva polkudeks, kes olid välja õpetatud vastavalt Euroopa sõja-

väelisele korrale. Sofja tundis ähvardavat ohtu ja valmistus paleepöördeks. Ta hakkas end ametlikult nimetama «isevalitsejaks». Oma lossis ta võttis salaja vastu ja kostitas streletse, sest ta tahtis jällegi varuda endale nende poolehoidu. Sofja ja Peetri vahekord muutus niivõrd vaenulikuks, et suhete katkemine sai vältimatuks.

Augustis 1689. a. sai Peeter öösel teate, et tsaaritar on kogunud streletse ja valmistub kallaletungiks. Peeter ratsutas kohe hästikindlustatud Troitse-Sergijevi kloostrisse. Varsti tulid sinna ka tema «mängu»-polgud ja üks streletside polk; saabusid ka mitmed aadlikud ja mõned bojaarid. Sofja katse streletse üles ässitada lõppes nurjumisega. Vahepeal aga suurenes Peetri pooldajate arv iga päevaga. Kuu aja pärast saavutas Peeter täieliku võimu. Kõigist mahajäetud Sofja paigutati kloostrisse; tema lähim abiline vürst V. V. Golitsõn saadeti asumisele põhja.

§ 3. Aasovi sõjakäigud ja Peetri reis välismaale.

Aasovi sõjakäigud. Esimestel aastatel pärast Sofja valitsuse langemist ei võtnud Peeter aktiivselt osa riigi valitsemisest. Ta tegeles endiselt sõjaliste mängudega, mis aga hakkasid võtma üha tõsisemat iseloomu. Väikese arvu abilistega ehitas ta ja laskis Perejaslavskoje järvel vette sõjalaeva. Varsti pärast seda läks ta Arhangelski ja nägi esmakordselt, kuidas merel sõidavad suured laevad. Moskvas viibis Peeter sageli saksa agulis Venemaale asunud välismaalaste hulgas ja leidis siin endale kasulikke inimesi. Vana kindral šotlane Patrick Gordon, sõjaasjanduse tundja, lõbustas teda jutustustega lahinguist, milledest ta ise oli osa võtnud. Alati rõõmus šveitslane François Lefort korraldas igasuguseid meelelahutusi. Samal ajal jätkas Peeter oma hariduse täiendamist. Hollandlane Timmermann andis talle aritmeetika, geomeetria ja suurtükiasjanduse tunde. Lühikese ajaga saavutas Peeter sellist edu, et hakkas ise parandama oma õpetaja vigu, kes teadustes ei olnud kuigi tugev.

Sõjalised tegutsemised ja manöövrid olid uue Krimmi-vastase sõjakäigu ettevalmistuseks. Pärast Golitsõni nurjunud sõjakäike piirdus Moskva valitsus lõunapiiride kaitsmisega tatarlaste kallaletungide vastu. Austria ja Poola poolt Türgimaa vastu alustatud sõda, millega liitus ka Venemaa, peeti väga loiult. Hoolimata Venemaa huvidest astusid Austria ja Poola Türgimaaga läbirääkimistesse. Siis alustas Moskva valitsus läbirääkimisi Krimmi khaaniga. Venemaa nõudis Aasovi kindlust, kus asus Türgi garnison. Khaan keeldus otsustavalt.

Venemaale olid vana-Vene maa-alad Aasovi mere ääres vajalikud Donilt väljapääsuks merele. Omades Aasovit, võis Venemaa ähvardada Krimmi khaaniriiki. Seepärast otsustas Peeter Aasovi vallutada jõuga. 1695. a. kevadel sõitis kolmekümnetuhandeline Vene vägi jõelaevadel Oka jõge mööda Volgale ja sealt Donile. Peeter kirjutas Moskva: «Naljatasime Kožuhhovi all (koht Moskva lähedal, kus toimusid manöövrid), ent nüüd sõidame mängima Aasovi alla.» Ilma sõjalaevastikuta ei saanud Peeter blokeerida kindlust merelt. Türklased said mere kaudu alatasa uusi lisajõude, relvi ja toidumoona. Vene vägede tegevuse kooskõlastamatus ja oskamatus aidata üksteist lahingus võimaldas türklastel koguda oma jõude piiratava kindluse kõige ohtlikemaisse kohtadesse. Saabunud sügis sundis lõpetama Aasovi piiramise.

Ebaõnnestunud sõjakäik Aasovi alla näitas Peetrile kujukalt, kui vajalik on Venemaale sõjalaevastik. Otsustanud sõjakäiku suvel korrata, käskis Peeter ehitada sõudelaevastiku galeeridest ja teistest kergematest laevadest, kuna väikesi laevu võis ühe talve jooksul ehitada. Voroneži jõe kaldale, mitte kaugele suubumiskohast Doni, ehitati laevatehased. Ümberringi kasvasid tamme-, pärna- ja männimetsad, mis andsid laevaehituseks suurepärast materjali. Peeter ise võttis töödest osa kord insenerina, kord lihtpuusepana kirves käes. 1696. a. kevadel ilmus türklaste hämmastuseks Aasovi alla 30 galeerist ja suurest hulgast transportlaevadest ning paatidest koosnev Vene laevastik. Türgi laevastik lahkus ilma lahinguta. Peeter piiras Aasovi ümber nii merelt

kui ka mandrilt. Juulis, kaotanud lootuse saada abi Konstantinoopolist, türklased alistusid.

Peetri reis välismaale. Aasovi vallutamine ei toonud kaasa sõja lõpetamist. Türklased omasid tugevat sõjalaevastikku ja jätkasid Musta mere valitsemist. Seepärast otsustas Peeter saata Lääne-Euroopasse «suure saatkonna», kes pidi looma lähemaid

Peeter I. *XVIII saj. gravüür.*

sidemeid Lääne-Euroopa maadega. Peeter tegi saatkonnale ülesandeks mitte ainult kindlustada ja laiendada Euroopa riikide liitu Türgi vastu, vaid ka värvata Vene sõjaväele vajalik arv välismaa spetsialiste, insenere ja suurtükiväelasi.

Saatkond sõitis Moskvast välja 1697. aastal. Ka Peeter ise kuulus selle koosseisu, varjates end urjadnik Peeter Mihhailovi nime all. Peeter soovis lähemalt tutvuda euroopa eluga, selle kultuuri ja tehnikaga. Oma kirjad Moskvasse varustas ta pitse-

riga, millel olid järgmised sõnad: «Olen õpilase seisundis ja otsin endale õpetajaid» (slaavi keeles «Аз есм в чину учимых и учащих мя требую»).

Königsbergis õppis Peeter suurtükiväe laskeasjandust. Hollandis Saardami linnas, mis oli kuulus hea laevatehase poolest, asus ta elama väikesesse sepamajakesse ja läks laevatehasesse tööle lihtpuusepana. Kuid Peeter tunti varsti ära, sest mitmed hollandi kaupmehed olid olnud Venemaal ja mäletasid hästi tsaari tunnusmärke — tema kõrget kasvu (umbes kaks meetrit) ja hiiglajõudu. Sellest ajast peale ei suutnud Peeter peituda tüütava uudishimulike salga eest. Ta sõitis siis Amsterdami ja astus õpilasena ühte suuremasse laevatehasesse. Seal töötas ta üle nelja kuu, kuni lõpetati suure laeva ehitamine, mida alustati tema sealviibimise ajal. Vabadel tundidel külastas Peeter manufaktuure, töökodasid, muuseume, õpetlasi, kunstnikke jne. Hollandist sõitis Peeter Inglismaale. Londonis tutvus ta maa riikliku korraldusega ning viibis parlamendi istungil. Thamesi jõe suudmes asetsevas väikeses linnakeses õppis Peeter jälle üle kahe kuu laevaehitust. Inglismaalt siirdus ta Viini, läbirääkimistele Austria keisriga liidu üle Türgimaa vastu. Sellal, kui «suur saatkond» viibis välismaal, selgus, et Euroopa riikide suure liidu loomine Türgimaa vastu pole teostatav. Suurem osa Euroopa riikidest oli seotud Hispaania valduste saatuse küsimusega, sest Hispaanias oli suremas Austria Habsburgide dünastiast põlvnev elatanud lastetu kuningas.

Sellepärast Austria mitte ainult ei tahtnud aidata Peetrit sõjas Türgiga, vaid ruttas viimasega rahu sõlmima. Samuti Poola katkestas sõja Türgiga. Hispaania pärilussõda algas aastal 1701 ja kestis ligi 13 aastat.

Välismaal tutvus Peeter lähemalt poliitilise seisundiga Baltikumis. XVII sajandil väga tugevaks muutunud Rootsi vallutas Baltimere kaldad ning ähvardas Taanit, Poolat ja Venemaad. Rootsi lõikas Vene riigi ära merest, mis oli vajalik maa majanduslikule ja kultuurilisele arenemisele. Juba XVII sajandi algul anastas ta põlised Vene maad Soome lahe rannikul.

Rootsi vastased arvasid saabunud olevat kohase aja Baltimere

kallaste tagasivõtmiseks, kuna suuremad Euroopa riigid olid seotud Hispaania pärilussõjaga, aga Rootsi vastu olid valmis välja astuma Venemaa, Poola ja Taani. Mõistes hästi Baltimere tähtsust Venemaale, otsustas Peeter lõpetada sõja Türgimaaga ja Krimmi khaaniriigiga ning ühineda Rootsi-vastase liiduga.

Streletside mäss. Peetri tagasipöördumist Venemaale kiirendas teade streletside mässust. Streletsid olid harjunud kandma Moskvas kerget valveteenistust ja ülejäänud aja istuma poodides või tegutsema käsitööga. Peeter nõudis streletsidelt alalist sõjaväeteenistust. Pärast Aasovi vallutamist jättis ta osa streletsipolke lõunasse, osa aga paigutas lähemale läänepiirile. Streletside keskel, kelle perekonnad ja majapidamised jäid Moskva, kutsus see korraldus esile suure ärevuse. Streletside pahameelt kasutasid uuesti tsaaritar Sofja ja temale lähedased inimesed, kes unistasid Moskva vana korra säilitamisest. Sofja astus salajastesse läbirääkimistesse streletsidega. Streletsid otsustasid vallutada pealinna ja kuulutada Sofja tsaarinnaks. Nii kandis streletside liikumine reaktsioonilist iseloomu, sest ta oli sihitud Peeter I poliitika vastu ja taotles Venemaal vana korra kehtestamist. 1698. a. suvel tõstsid neli Toropetsi linnas olevat streletsipolku mässu ja suundusid Moskva peale. Kindral Gordon purustas pealinna lähedal suurema vaevata mässulised streletsid.

Teate streletside mässust sai Peeter Viinis. Ta suundus otsekohe Moskvasse. Teel kohtas ta Poola kuningat August II ja leppis temaga kokku ühise sõja suhtes Rootsi vastu.

Vältides pidulikku vastuvõttu, tuli Peeter pealinna tagasi siis, kui teda keegi ei oodanud. Ta peatus mitte tsaari lossis, vaid oma tagasihoidlikus linnataguses majas Preobraženskoje külas. Teade tsaari välismaareisilt tagasijõudmisest levis linnas kiiresti. Järgmisel hommikul tulid Preobraženskojesse Peetrit tervitama bojaarid, mõisnikud, kaupmehed ja teised linnaelanikud. Peeter tervitas kõiki lahkesti, kuid ei lubanud enese ees vana kombe kohaselt põlvitada. Vastuvõtu ajal hakkas ta ise kääridega maha lõikama bojaaride pikki habemeid. Mõne aja pärast andis Peeter käsu,

mis keelas ära tööd ja liigutusi segava vana lõikega pika vene riietuse kandmise.

Peeter ei rahuldunud streletside mässu suhtes toimunud juurdlusega. Ta uuendas juurdluse, mis tegi kindlaks Sofja osavõtu vandenõust. Mässust osavõtnud streletse karistas ta suure karmusega. 195 streletsi poodi üles Novodevitšje kloostris tsaaritar Sofja akende all. Üldse hukati umbes 1200 streletsi. Seejärel saatis Peeter laiali Moskva streletsipolgu. Tsaaritar Sofja, kelle süü vandenõust osavõtus kindlaks tehti, pühitseti nunnaks.

§ 4. Sõja algus Rootsiga.

Kaotus Narva all. Sõjaks Rootsiga astus Peeter liitu Taani ja Poolaga. Valmistudes sõjaks Baltikumi pärast, asus Peeter uute vägede formeerimisele. Selleks otstarbeks toimetati soldatite värbamist talupoegade-pärisorjade, holoppide ja vabade inimeste hulgast. Riietatud lääne-euroopa jalaväe eeskujul tumerohelistesse kuubedesse ja kolmnurksetesse kübaratesse, tegid uued soldatid Moskva all riviõppust hommikust hilisõhtuni. Kolme kuu jooksul õpetati kiires korras välja 32 tuhat soldatit. Samal ajal saatis Peeter Konstantinoopolisse läbirääkimisteks Türgiga saatkonna, kes 1700. a. juulis sõlmis rahu. Selle rahu tingimuste kohaselt säilitas Venemaa Aasovi.

Rootsi kuningas Karl XII kogus kiiresti väikese, kuid hästi väljaõpetatud armee. XVII sajandi sõdade tõttu omasid Rootsi väed suuri sõjalisi kogemusi ja neid peeti parimaiks Euroopas. Karl XII maabus ootamatult Taani rannikul ja sundis Taani kuningat endaga rahu sõlmima. Seejärel kavatses ta purustada teise vastase — Poola kuninga August II. Rootsis veel ei teatud Venemaa sõjalistest ettevalmistustest.

Sõlminud rahu Türgiga, käskis Peeter viivitamatult kogutud väel liikuda Rootsi kindluse Narva vastu, mis sulges juurdepääsu Baltimerele.

Narva piiramine näitas otsekohe Vene vägede organisatsiooni

ja varustamise puudusi. Raske rännaku ajal poriseil teedel jäid sõjamoonavankrid vägedest maha. Suurtükiväes ei jätkunud mürske. Püssirohi osutus halvakvaliteediliseks. Suurtükkide lafetid murdusid pärast mõningaid laske. Soldatid nälgisid ja kannatasid kaevikuis külma ja vihma käes. Tekkis haigusi.

Kuulnud Narva piiramisest Vene vägede poolt, ruttas Karl XII kindlusele appi. Veel enne rootslaste saabumist lahkus Peeter

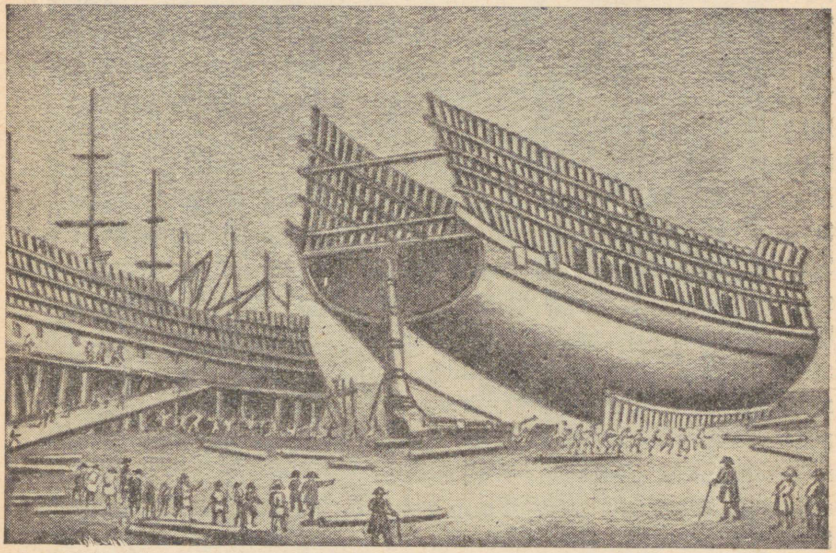

Laevatehas Peterburis Peeter I ajal. *XVIII saj. gravüür.*

oma väe juurest, et teha ettevalmistusi Vene piiride kaitsmiseks. Järgmisel päeval pärast tema ärasõitu ilmusid Rootsi väed Vene laagri ette. Venelastele näkku puhuva lumetuisu kaitsel tormasid rootslased rünnakule ja murdsid läbi venelaste esimese asetusliini. Aadli ratsavägi pistis põgenema. Vene väeosi juhtivad välismaalasist ohvitserid reetsid ning läksid üle rootslaste poole. Juhtkonnata ja juhtimiseta jäänud vene soldatid, jagunedes salkadeks, jätkasid rootslaste tagasitõrjumist tääkidega. Preobraženski ja

Semjonovski polgud lõid kindlalt tagasi kõik rünnakud ja taandusid täies korras. Hoolimata sellest oli rootslaste võit täielik. Nad võtsid palju vange ja said saagiks kogu suurtükiväe. Pärast Vene väe purustamist Narva all pöördus Karl XII Poola kuninga August II vastu. Ta arvas, et Vene armee pole enam võimeline sõda jätkama.

Sõjaväe ümberkorraldamine. Teisiti hindas olukorda Peeter. Pärast lüüasaamist Narva all asus ta palavliku kiirusega ja tohutu energiagа sõjaväe taastamisele ja ümberkorraldamisele.

Et täiendada mitteküllaldast suurtükiväge, käskis Peeter maha võtta igalt kolmandalt kirikult kellad ja need ümber valada suurtükkideks (suurtükid valati tollal pronksist). Aasta pärast oli tal juba 300 uut suurtükki, ligikaudu poole rohkem, kui ta kaotas Narva all. Aadli-ratsaväe ja streletsi-jalaväe asemele formeeris ta uue suure sõjaväe traguni- (ratsaväe-) ja jalaväepolkudest. Sõjaväe täiendamist teostati elanikkonna sõjaväekohustuse alusel, nekrutite värbamise teel. Nekruteid (kutsealuseid) võeti kindlaksmääratud talundite arvult. Iga nekrutite värbamine andis 30—40 tuhat noort soldatit, keda enne õpetati erilistes laagrites ja hiljem jaotati polkudesse. Selline sõjaväe komplekteerimise süsteem ennetas mitu aastakümmet Lääne-Euroopa süsteemi, mis oli rajatud peamiselt palgasõdurite värbamisele. Vene armee oli seega tihedamalt seotud oma rahvaga. Ka aadlikud pidid alustama sõjaväeteenistust soldatitena ja alles hiljem määrati nad ohvitserideks kaardiväe- ja jalaväepolkudesse. Sõjaväest lasti koju ainult vanad ja vigastatud.

Esimesed sõjaväelised ümberkorraldused teostati sellise kiirusega, et Vene armee võis juba 1701. aastal üle minna pealetungile. Šeremetevi juhtimisel tegutsev korpus lõi kaks korda Rootsi vägesid ja vallutas peaaegu kogu Liivimaa. 1703. a. vallutasid Vene väed rünnakuga Marienburgi kindluse ja järgmisel aastal Tartu ja Narva. Mitte vähem edukas polnud sõjategevus Ingeris (Neeva jõe vasakul kaldal). 1702. a. sügisel vallutati Rootsi kindlus Nöteborg (Pähkinälinna), mis oli ehitatud Neeva jõe algusele, Laadoga järve äärde, endisaegse Novgorodi linna

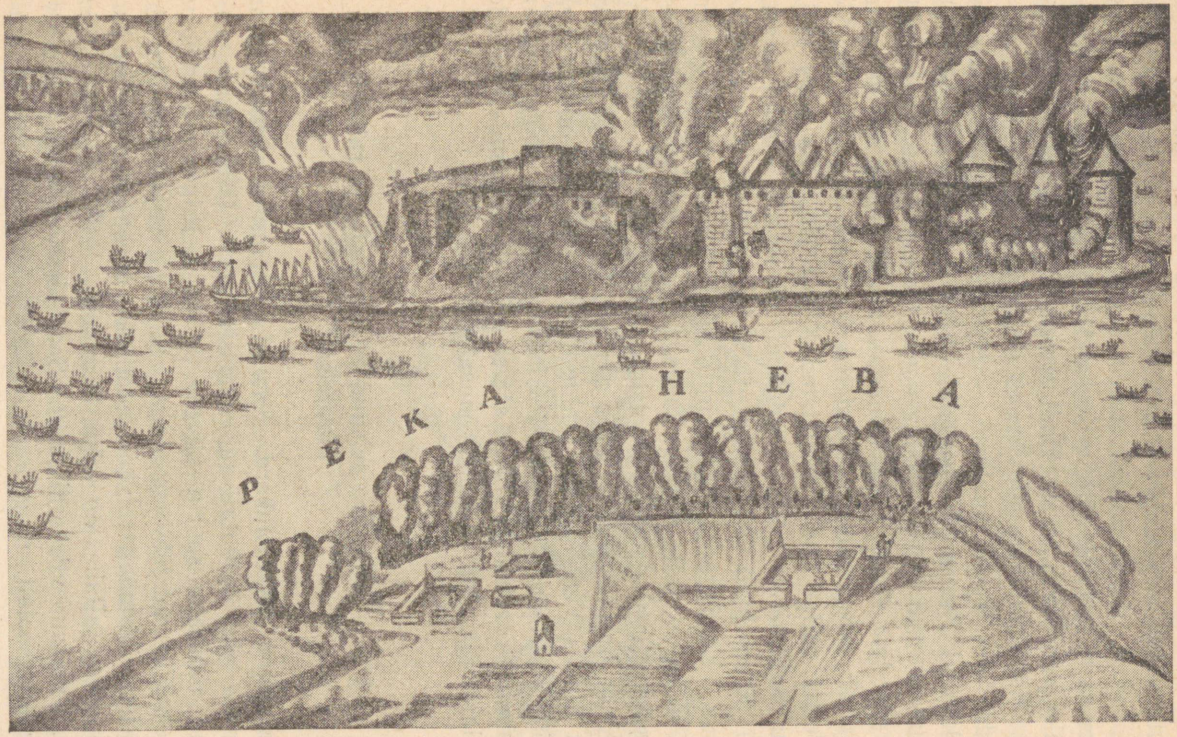

Nöteborgi (Schlüsselburgi) vallutamine 1702. a. *XVIII saj. gravüür.*

Orešeki asemele. Teatades Moskvasse Pähkinälinna-Orešeki vallutamisest, kirjutas Peeter: «On õige, et see pähkel oli väga kõva, siiski, tänu jumalale, ta on õnnelikult puruks näritud.» Peeter nimetas Pähkinälinna ümber Schlüsselburgiks, s. t. võtmelinnaks, seepärast, et see kindlus avas väljapääsu Laadoga järvest. Edasi liikudes piki Neeva jõge, vallutas Peeter 1703. a. kevadel teise Rootsi kindluse — Nyenskans (Nevanlinna), mis oli ehitatud Neeva jõe paremale kaldale, mitte kaugele selle suubumiskohast merre. Sama aasta maikuus rajas Peeter selle koha lähedale Peeter-Pauli kindluse. Selle ümber ehitati mõned puumajad, mis panid aluse Peterburi linnale.

Peeter ruttas end kindlustama Neeva jõel, mis avas väljapääsu Baltimerele. Neeva suudmel asetsevale Kotlini saarele rajati Kronschloti (hiljem hakati seda hüüdma Kronstadtiks) kindlus. Laadoga järvele ehitati Sviri laevatehas, mis samal 1703. a. laskis vette esimese laeva. Peeter teostas intensiivselt meresõja ettevalmistamist Rootsiga.

Nõnda kasutas Peeter väga osavasti Karl XII viga, kes ekslikult hindas Vene vägede lahingulisi omadusi ja oma sõjaväe peajõud viis mõneks aastaks Poolasse. Selle aja jooksul omandas ümberkorraldatud Vene armee sõjalisi kogemusi võitudes rootslaste üle ning muutus võimsaks ja tugevaks.

§ 5. Talurahva seisund Peeter I ajal ja rahva ülestõusud.

Talurahva raske olukord. Suured edusammud aadliriigi kindlustamise alal saavutati rahvamasside, eriti talupoegade poolt toodud määratu suurte ohvrite hinnaga. Riigi väljaminekud mitmekordistusid lühikese ajaga. Raha oli vaja laevastiku ehitamiseks, välismaalt relvade ostmiseks, uue suure sõjaväe ülalpidamiseks. «Raha on sõja tuiksoon,» ütles Peeter. Mõne aastaga maksud viiekordistusid. Seati sisse maksud mesilastelt, saunadelt, soolalt ning kurkide, tammekirstude jms. müügilt.

Tekkis juurde isegi eriline «kasutoojate» (pribõlštšikute) amet, kes mõtlesid välja uusi makse. Peeter keelas linnades habeme ja vurrude kandmise, kuid tegi erandi neile, kes end sellest keelust rahaga vabaks ostsid. Habemekandmise lõivu äramaksmise kohta said nad erilise vaskmärgi. Talupoegadel oli õigus külas habet kanda, kuid linna sisse- ja väljasõidul maksid nad samuti habeme eest erilist maksu.

Mitte vähem rasked olid elanikkonna mitmesugused naturaalkoormised. Nekrutite värbamised neelasid peaaegu igal aastal kümneid tuhandeid inimesi, kes enam kunagi koju tagasi ei pöördunud, välja arvatud väike arv vigastatuid. Talupojad

Habemelõivu tasumise märk. *Foto.*

pidid andma oma hobuseid sõjamoona vedudeks, parandasid sildu, ehitasid teid, kaevasid kanaleid jne.

Eriti raskes olukorras olid talupojad-pärisorjad, kes peale riigimaksude kandsid kohustusi ka oma mõisnike kasuks. Aadli väljaminekud kasvasid tol ajal kiiresti. Aadlikud veetsid peaaegu kogu elu sõjaväe- või tsiviilteenistuses. Pealinna aadlikud ehitasid maju, muretsesid kalleid sisseseadeid ja raiskasid palju raha mitmesugustele lõbustustele. Kasvavaid väljaminekuid

püüdsid aadlikud katta oma talupoegade arvel. Valitsejate ja mõisaametnike kaudu jälgisid nad teraselt talupoegade elu. Kui talupoeg hakkas paremini elama, koormati ta kohe uute maksudega. Mõisnike keskel kujunes isegi vanasõna: «Talupojal ära lase habemesse kasvada, vaid püga teda paljaks nagu lammast».

Talurahva, samuti kasakate ja linnaelanike alamkihtide raske olukord kutsus Peetri valitsemisajal välja rea rahva ülestõuse.

Ülestõus Astrahanis. Esimene suur ülestõus toimus Astrahanis. Astrahani kogunes igal aastal laevasõidu alguseks suur hulk väljastpoolt tulnud inimesi, kes töötasid soola- ja kalatööndduses. Rasked maksud kajastusid eriti varata elanikkonna olukorras. Streletside ja linnaelanike alamkihtide ülestõus Astrahanis algas 1705. a. 30. juuli ööl. Vojevoodid ja suurem osa «ülemuslikke inimesi» tapeti. Kuid võimu ruttasid linnas endi kätte haarama jõukamad kaubitsejad, kelle hulgast valiti «vanemate nõukogu». Ülestõusnuil õnnestus kohalike garnisonide ja elanike kaasabil vallutada mõned linnad Jaiki (Uurali), Tereki ja Volga jõgede ääres. Tehti katseid üles kihutada Doni kasakaid, kuid see ei õnnestunud. Jõukad kasakad vangistasid Tšerkasskis sinnasõitnud Astrahani delegaadid. Ülestõusnud astrahanlaste vastu suunati väed feldmarssal Šeremetevi juhtimisel. Ülestõusnute vahel tekkisid lahkhelid. Jõukad kaupmehed koos metropoliidiga saatsid tsaari juurde delegatsiooni armu paluma, varata elanikkond aga kogunes «ringi» (koosolekule), kus otsustas linna mitte üle anda. Pärast suurtükkidest tulistamist vallutati Astrahan 1706. a. märtsis.

Nii kestis Astrahani ülestõus peaaegu kaheksa kuud.

Ülestõus aastail 1707—1708. Vaevalt lõppes Astrahani ülestõus, kui algas Donil ähvardavam liikumine ataman Kondrati Bulavini juhtimisel. Pärast Aasovi vallutamist sunniti Doni kasakad sõjaväeteenistust kandma ja mitmesuguseid töid ja kohustusi täitma. Valitsus hakkas ikka rohkem kitsendama kasakate omavalitsust, sest iseseisev kasakatevägi oli talle kardetav. See kutsus esile rahulolematuse Donil, jõukate alamjooksu-kasakate hulgas. XVII sajandi lõpust alates suundus lõunamaa-

kondadest Doni ülemjooksule määratu suur hulk jooksiktalupoegi. Põgenedes kiriku jälitamise eest, läks neisse rajoonidesse ka lahkusulisi. Lõunamaakondade mõisnikud kaebasid järjest valitsusele talupoegade äramineku üle nende juurest. Valitsus saatis Donile mitu korda karistussalku. Need püüdsid jooksikuid ja laastasid kasakate linnakesi, kus elasid jooksiktalupojad. XVIII sajandi alguses tegutses vürst Juri Dolgoruki poolt juhitav karistussalk Donil erilise karmusega. Ühel sügiseööl 1707. a., kui Dolgoruki salk oli öölaagris staniitsas Aidari jõel, tapsid kehvikud ataman Kondrati Bulavini juhtimisel kogu tsaari väesalga.

Ülestõus levis kiiresti ülemjooksu kasakate hulgas. Seejärel kandus rahutus Voroneži laevatehase «tööinimestele». Tambovi ja Kozlovi rajoonis rüüstasid talupojad-pärisorjad mõisnikke ja läksid siis kasakate juurde. Ülestõus muutus mitte üksnes kasakate, vaid ka talurahva ülestõusuks. Pärast üht ebaõnnestunud lahingut siirdus Bulavin Zaporožjesse, kus kavatses üles kihutada Ukraina kasakaid. Seal leidis ta vastutöötamist jõukate kasakate poolt. Hetmani keelust hoolimata tungisid zaporožje «gultjaid» (vaesed lihtkasakad) siiski üksikute gruppidena Donile ja võtsid osa ülestõusust. 1708. a. kevadel tuli Bulavin tagasi Doni ülemjooksule. Stiihiline ülestõus haaras selleks ajaks suure rajooni. Kogunud kiiresti kokku ülestõusnute salgad, suundus Bulavin nendega Doni kasakateväe administratiivse keskuse, Tšerkasski linna alla. Alamjooksu jõukad kasakad polnud samuti rahul tsaarivalitsuse tegevusega, kuid kartsid kehvikuid. Kui aga kasakateväe ataman katsus ülestõusnute liikumist peatada, läks tema salgast suurem osa kasakaid ilma lahinguta üle Bulavini poole. Lihtkasakad leppisid omavahel kokku tulistada Bulavini kasakaid mitte kuulidega, vaid «troppidega» (pauklaskudega). Staniitsade elanikud võtsid ta vastu soolaleivaga. Kohtamata tugevat vastupanu, vallutas Bulavin Tšerkasski ilma suurema vaevata.

Jõukad kasakad, tunnistanud Bulavini atamaniks, ei loobunud salaja tema vastu tegutsemisest. Võitluses vaenlastega ei ilmu-

tanud Bulavin vajalikku otsustavust. Ta viivitas Tšerkasskis, kuna tsaarivalitsus samal ajal võttis ülestõusu mahasurumiseks kasutusele kiired abinõud. Valitsuse käes oli Tšerkasski naabruses olev Aasov. Bulavin minetas paraja aja Aasovi ootamatuks vallutamiseks ja kui ta pärast kahekuist Tšerkasskis viibimist püüdis seda vallutada, ebaõnnestus see. Seda ebaõnnestumist kasutasid jõukad kasakad ja panid Tšerkasskis toime pöörde. Maja, kus elas Bulavin, piirati ümber. Bulavin tulistas kaua aega vastu. Mitte soovides elusalt vaenlaste kätte langeda, laskis ta enese maha.

Pärast Bulavini surma jätkasid ülestõusnute salgad atamanide Hohlatši, Dranõi, Golõi jt. juhtimisel tegutsemist mitmes kohas Volga alamjooksul ja Doni ja Donetsi ülemjooksul. Bulavini ja tema atamanide proklamatsioone levitati salaja rahva hulgas. «Meil pole tegemist lihtrahvaga (s. t. meie ei taha sõdida lihtrahva vastu), meil on tegemist bojaaridega, kes teevad ülekohut,» kirjutas ataman Golõi. Vastuseks neile proklamatsioonidele tõusid üles uued rahvahulgad. Volgal vallutasid bulaavinlased Tsaritsõni (nüüd Stalingrad) ja lähenesid Saraatovile. Tsaarivalitsus kartis tõsiselt, et Bulavini salgad tungivad Kesk-Volgamaale, kus sel ajal võttis hoogu baškiiride ülestõus. Talurahva rahutuste üksikud puhangud toimusid riigi mitmes osas: Smolenski lähedal, Nižni-Novgorodi juures, Ülem-Volgamaal, Karjalas, Põhjamail ja teistes kohtades.

Valitsus saatis Donile ja Alam-Volgamaale suure karistusväe vürst Vassili Dolgoruki juhtimisel. Ülestõusnute killustatud salgad ei suutnud kaua vastu panna tsaari regulaarvägedele. Ülestõusurajoonis hävitas vürst Dolgoruki peaaegu viimaseni täiskasvanud meeselanikkonna. Ülestõusu põhimised rajoonid allutati tsaarivägede poolt 1708. a. lõpul.

Baškiiride ülestõus. Juba 1704. a., kolm aastat enne ülestõusu Donil, algasid rahutused baškiiride keskel. Ülestõusu peapõhjuseks oli baškiiride maade anastamine vene mõisnike poolt ja uued rasked maksud. Baškiiride ütluse järgi võeti neilt maksu isegi mustade ja hallide silmade eest. Baškiirid keeldusid makse

maksmast ega lasknud oma maadesse «kasutoojaid» loenduse läbiviimiseks. Järgmisel aastal kujunesid üksikud rahutused baškiiri rahva avalikuks ülestõusuks, mis seejärel kandus Kaama paremale kaldale ja tõmbas kaasa tatarlased, tšeremissid (marid), votjakid (udmurdid) ja tšuvašid. Ülestõusu juhtimise haarasid endi kätte rikkad batõrid (feodaal-aristokraatia), kelle hulgast paistsid välja Aldar ja Kusjum. Nad unistasid erilise Baškiiri riigi moodustamisest, mis oleks olnud vasalses sõltuvuses Krimmist või Türgimaast. 1708. a. kevadel said baškiirid tsaarivägedelt tugevasti lüüa. Seejärel eemaldusid ülestõusust mitmed batõrid, nende hulgas Kusjum. Ülestõusnud baškiiride killustatud võitlus kestis veel mõni aasta.

1711. aastaks surus tsaarivalitsus avalikud rahvaliikumised igal pool maha.

§ 6. Sõja lõpp Rootsiga; Peeter I sõjad Idas.

Karl XII sõjakäik Venemaale. Alles 1706. a. õnnestus Karl XII purustada August II ja sundida teda rahu sõlmima. Rootslastel jäi üle ainus vastane — Venemaa. 1707. a. lõpul hakkasid Rootsi väed liikuma Vene piiridele. Järgmise aasta suvel lähenes Karl XII Dneprile Mogiljovi juures.

Peeter ootas, et Karl XII läheb edasi Moskva peale. Kuid Rootsi kuningas, veendunud selles, et Vene väed ei sarnane enam nendega, kes võitlesid temaga Narva all, ei julgenud kaugele sisemaale tungida. Mogiljovist pöördus ta lõunasse, Ukrainasse. Seal mõtles Karl XII sõjaväele puhkust anda, täiendada toidutagavarasid ja järele oodata abivägesid Rootsist. Peale selle oli Ukraina hetman Ivan Mazepa salajases kirjavahetuses Karl XII-ga ja valmistas ette reetmist. Ta veenis Karli, et Rootsi vägedel on ainult tarvis Ukrainasse ilmuda, kui seal tekib ülestõus Peetri vastu. Need Mazepa ootused ei teostunud; kui hetman reetis Venemaa ja koos kasakate vanemkonna väikese salgaga läks üle Karl XII poole, siis Ukraina rahvas, kes suhtus

rootslastesse kui välismaistesse anastajatesse, ei toetanud hetmanit-reeturit. 1708. a. sügisel hävitas Peeter Sožі jõel Lesnaja küla juures (Dnepri vasakul kaldal) Rootsi Lewenhaupti korpuse, kes ruttas Karl XII juurde suure sõjavarustuse-vooriga. See halvendas rootslaste olukorda veelgi enam — neid ähvardas nälg, sest vaenulikult rahvalt ei saanud nad toiduaineid. Paljudes kohtades tegutsesid partisanisalgad, keda toetasid regulaar-armee väeosad.

1709. a. aprillis lähenes Karl XII väikesele Poltaava kindlusele ja alustas selle piiramist. Selle kindluse vallutamisel oleksid rootslastele avanenud kaitsmatud teed Moskvasse ja Voroneži, kuhu olid kogutud Vene sõjaväe toidutagavarad. Peeter kartis ühtlasi, et türklased rikuvad rahutingimusi ja abistavad rootslasi Aasovi suunast.

Võit Poltaava all. Peeter ruttas sõjaväe peajõududega Poltaavale appi. Otsustav lahing Vene ja Rootsi vägede vahel toimus Poltaava ümbruses Vorskla jõe kaldal 27. juunil 1709. Enne lahingu algust pöördus Peeter oma vägede poole käskkirjaga: «Sõjamehed! On tulnud tund, mis otsustab isamaa saatuse. Nii siis ei tohi te mõelda, et võitlete Peetri eest, vaid te võitlete riigi eest, mis on usaldatud Peetri kätte, oma rahva eest, isamaa eest. Teid ei tohi segadusse viia ka vaenlase kuulsus, nagu oleks ta võitmatu, millist valet te ise oma võitudega tema üle olete korduvalt tõestanud. Kuid Peetrist teadke, et elu ei ole talle kallis, elaks ainult Venemaa õnnes ja kuulsuses, teie hüvanguks . . .» Lahingut alustasid rootslased vene asukohtade hoogsa ründamisega. Rootslaste ridade vahel kanti kanderaamiga haavata saanud Karli, kes püüdis vaimustada oma soldateid. Kuid kõik rootslaste pingutused Vene polkude vastupanu murda olid asjatud. Kaks tundi kestis käsitsivõitlus. Peeter juhtis lahingut ja ilmus kõige hädaohtlikumaisse kohtadesse. Ta kübar ja sadul olid kuulidest läbi lastud. Venelaste surve oli nii tugev, et rootslased ei pidanud vastu ja põgenesid.

Ainult väike rootslaste ratsaväesalk eesotsas Karli ning Mazepaga pääses jälitamisest ning põgenes Türgi piiri taha.

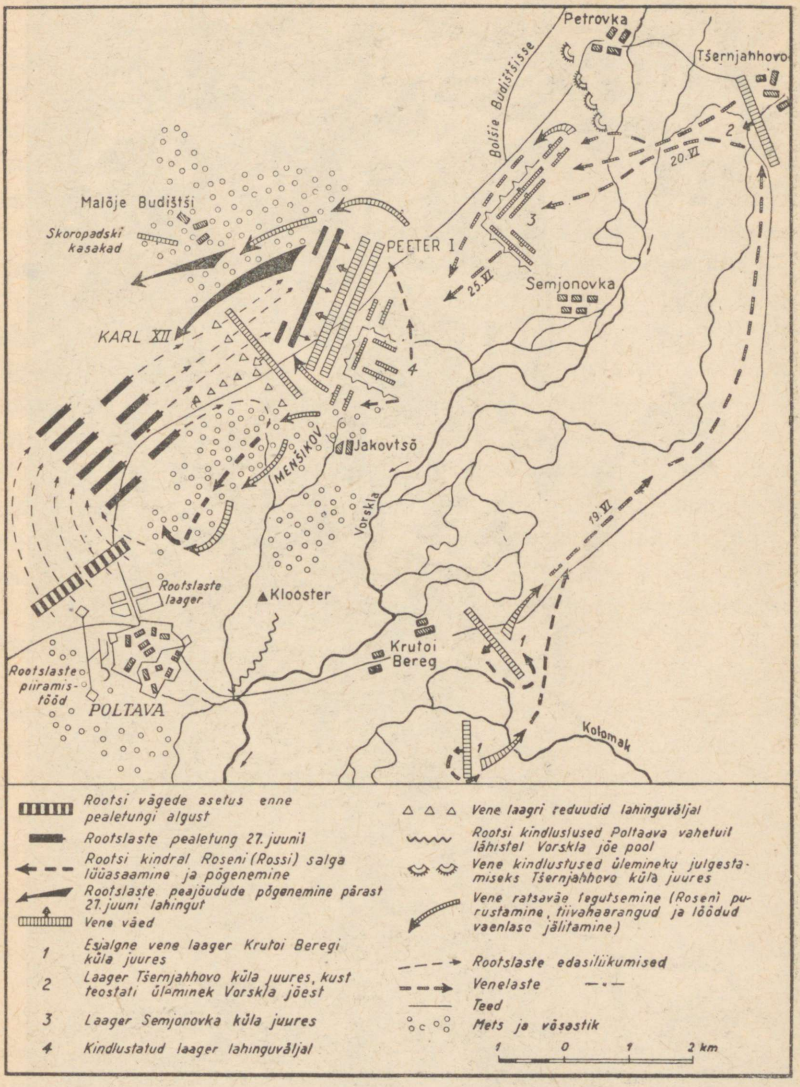

Poltaava lahingu skeem. (27. juunil 1709. a.)

Poltaava lahing. *Mosaiikpilt. M. V. Lomonossovi töö.*

Ülejäänud Rootsi väeosad andsid alla. Vangi võeti üldse umbes 20 000 meest, nende hulgas kõik Karl XII kindralid.

Vene vägede hiilgaval võidul Poltaava all oli väga suur tähtsus. Euroopas peeti rootslasi parimaiks sõdureiks ja Karli võitmatuks väejuhiks. Nüüd oli rootslaste sõjaline võimsus maismaal hävitatud. Seepärast liitusid Poola ja Taani jälle Venemaaga võitluse jätkamiseks Rootsi vastu. Selle liiduga ühines ka Preisimaa.

Sõda Türgiga. Pärast lüüasaamist püüdis Türgimaale põgenenud Karl XII Türgimaad Venemaa vastu üles kihutada. 1710. aastal kuulutas Türgimaa Venemaale sõja. Peeter liikus kohe 40-tuhandelise sõjaväega Doonau äärde; ta arvestas Poola vägede abi ja Türgi poolt allutatud slaavi rahvaste ülestõusu. Kuid suur Türgi sõjavägi (umbes 200 000 meest), suundunud Vene piiridele, piiras 1711. aastal Pruti jõel (Falčiu linnakese lähedal) Vene väe koos Peetriga ümber. Vene vägedel ei olnud toiduaineid ega küllaldasel hulgal sõjamoona. Kuid Türgi ülemjuhataja ei olnud teadlik Vene sõjaväe raskest olukorrast ja nõustus seepärast rahu sõlmima.

Rahutingimuste kohaselt andis Peeter Aasovi linna Türgile tagasi.

Rootsi sõja lõppemine. Lõpetanud Türgi sõja, pöördus Peeter uuesti sõtta Rootsi vastu. Lähemate aastate jooksul pärast Poltaava lahingut lõpetasid Vene väed Riia ja Soome lahe ranniku vabastamise rootslaste käest. Pommeris (Balti mere lõunarannikul) tegutsesid venelased rootslaste vastu koos preislaste ja taanlastega.

Peetri peapingutused olid sihitud sellele, et püsivalt kindlustada Venemaale mererannik. 1714. aastal saavutas noor vene sõjalaevastik Peetri juhtimisel hiilgava võidu rootsi sõjalaevastiku üle Hankoneeme juures (Soomes).

Peeter paigutas jalaväe väikestele sõudelaevadele, mis lähenesid vahetult rootsi laevadele, hoolimata tugevast suurtükitulest viimaste pardalt. Vene jalaväelased ronisid redeleid mööda vaenlaste laevadele ja vallutasid need pärast vihast täägivõitlust.

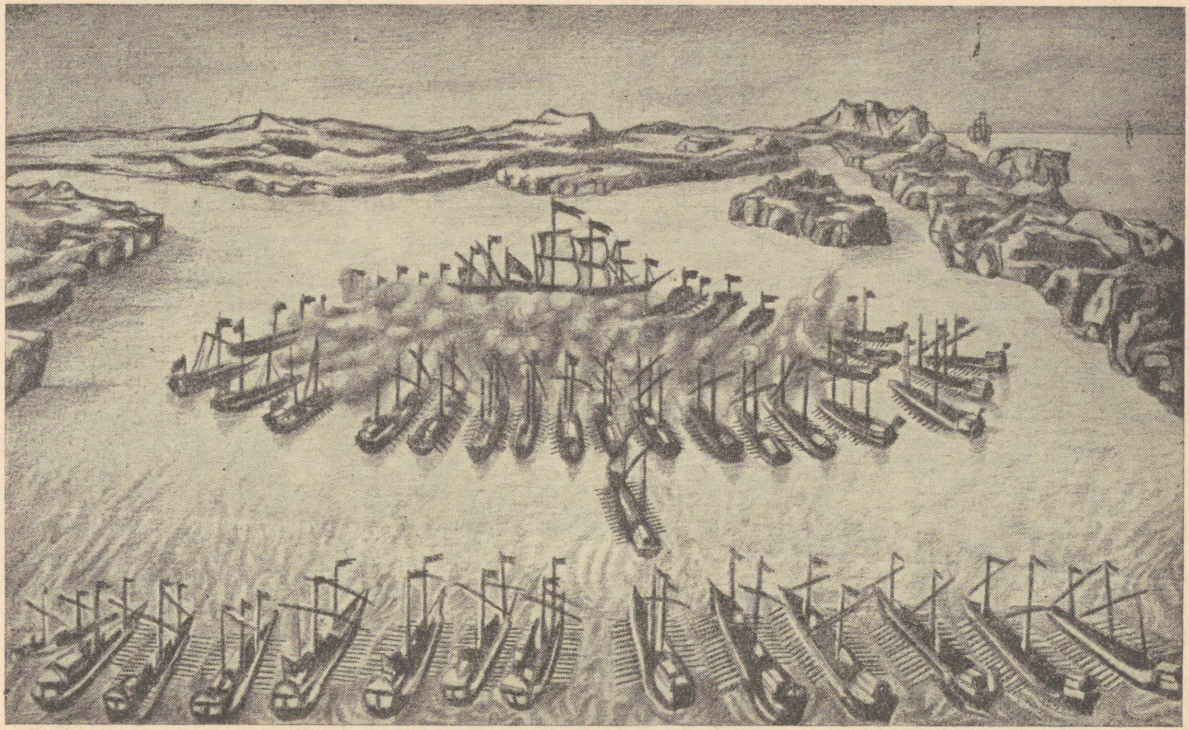

Vene sõjalaevastiku võit Hankoneeme juures 1714. a. *XVIII saj. gravüür.*

Ebaõnnestumine merel sundis Karl XII nõustuma rahuläbirääkimistega. Need läbirääkimised katkestati tema surma tõttu. Rootsi valitsus otsustas sõlmida rahu Preisimaa, Taani ja Poolaga ning koondada kõik oma jõud Venemaa vastu. Rootsi laevastiku üle saavutasid venelased uue suure võidu Grönhami saare lähedal 1720. aastal. XIII—XVII sajandini Baltimerest ja Mustast merest äralõigatud Venemaa muutus uuesti võimsaks mereriigiks. Tänu Vene mere-sõjalaevastiku valitsemisele Baltimerel võtsid vene väed ette maabumisi Rootsi rannikul ja ilmusid isegi Stokholmi ümbrusesse.

Viimaks sõlmiti rahu Nystadis (Uusikaupunkis) Soomes 1721. aastal. Venemaa sai endale Soome lahe ja Riia lahe ranniku: osa Karjalat (Viiburiga), Ingeri, Eestimaa (Narva ja Tallinnaga) ning Liivimaa (Riiaga).

Võidul Rootsi üle oli Venemaale väga suur tähtsus. Maa majanduslikku arenemist takistas soodsate väljapääsude puudumine merele. Algul Liivimaa ja hiljem Rootsi sulgesid tahtlikult Venemaale mitte üksnes kaubanduslike, vaid ka kultuuriliste suhete võimaluse Lääne-Euroopaga. Peeter murdis tee Balti merele ja lõpetas seega vene rahva võitluse mereranniku pärast, mis algas juba XV sajandi lõpul. Peeter vallutas ainult selle, mis oli absoluutselt vajalik maa normaalseks arenguks.

Pärast Uusikaupunki rahu sõlmimist annetas senat (kõrgem riiklik asutis) Peetrile keisri (imperaatori) nimetuse ja Venemaad hakati ametlikult kutsuma «Venemaa keisririigiks» (impeeriumiks). See uus nimetus andis tunnistust Vene riigi võimsuse ja jõu kasvust.

Suhted Idaga. Vaatamata pikaajalisele sõjale Rootsiga, mis nõudis suuri kulusid ja palju hoolt, ei lasknud Peeter silmist ka Venemaa idapiiri. Edela-Siberis vallutasid venelased a. 1715—1720 kogu Irtõši ülemjooksu, mille kallastele ehitati suur hulk väikesi kindlusi, nende hulgas Omsk ja Semipalatinsk. Irtõši ülemjooksult viis vana karavanitee Buhaarasse ja Hiivasse. Samal ajal valmistas Vene valitsus ette pealetungi Kaspia mere poolt Kesk-Aasia sisemaale. 1716. a. saadeti

Hiivasse koos sõjaväesalgaga vürst Bekovitš-Tšerkasski, kes tervitamise ettekäändel khaani troonileastumise puhul pidi koguma majanduslikke ja sõjalis-poliitilisi andmeid Hiiva ja Buhaara kohta. Bekovitši salk piirati stepis ümber ja tapeti peaaegu tervikuna maha. See ebaõnnestumine peatas mõneks ajaks venelaste edasitungi Kaspia mere taha.

Peeter püüdis kindlustuda ka Kaspia mere lääneranniku. Sel oli suur tähtsus Vene mõju tugevdamisele Taga-Kaukaasias ja Iraanis, kellega kaubandus arenes kiiresti XVIII sajandi algul. Ettekäändeks Venemaa poolt sõjaväelise ekspeditsiooni saatmiseks Kaspia mere lääneranniku oli vene kaupmeeste rüüstamine Iraani valitsemise vastu suunatud ülestõusu ajal Šemahhas (Aserbaidžanis).

Sõjakäigust, mis algas 1722. a., varsti peale rahu sõlmimist Rootsiga, võttis osa ka Peeter ise. Venemaa leidis Taga-Kaukaasias toetust Aserbaidžani, Ida-Gruusia ja Armeenia feodaalide, samuti ka kohaliku kaupmeeskonna ja kiriku poolt. Heatahtlik suhtumine Vene vägede ilmumisse seletub hirmuga Türgimaa ees, kes püüdis anastada kogu Kaukaasiat. Rahulepingu alusel Iraaniga 1723. a. sai Venemaa Kaspia mere lääneranniku ühes Derbendi ja Bakuuga ning lõunaranniku ühes Astrabadiga. Kuid Venemaa ei suutnud neid maid käes hoida, vaid andis nad varsti peale Peetri surma Iraanile tagasi.

§ 7. Venemaa sotsiaal-majanduslik olukord ja Peeter I majanduspoliitika.

Manufaktuurtootmise arenemine. Tööstuse madal arenemistase asetas Venemaa sõltuvusse Lääne-Euroopast. «Kui Peeter Suur,» ütleb seltsimees Stalin, «suheldes enam-arenenud Lääne-Euroopa maadega, ehitas sõjaväe varustamiseks ja maa kaitse tugevdamiseks palavlikuliselt tehaseid ja vabrikuid, siis oli see omapärane katse välja hüpata mahajäämuse raamidest.» (Stalin, Teosed, XI köide, lk. 248—249.)

XVIII sajandi algul ei olnud väikekäsitöölised enam võime-

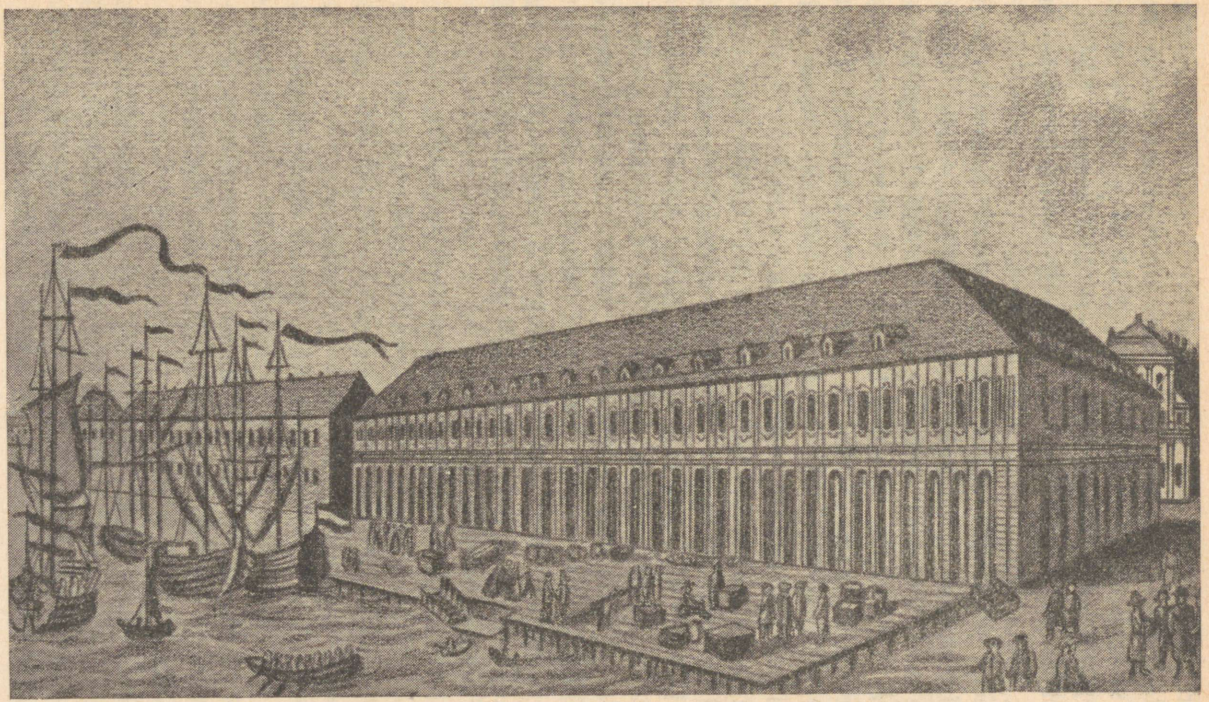

Kaubasadam ja laod Peterburis XVIII saj. *XVIII saj. gravüür.*

lised rahuldama siseturu järjest kasvavaid nõudeid mitmesuguste toodete järele. Mitmeid Venemaal mittevalmistatavaid kaupu veeti sisse Hollandist, Inglismaalt, Rootsist ja teistest riikidest. Sõda Rootsiga raskendas suuresti seda kaubandust. Samal ajal aga vajas sõjavägi kalevit ja saapaid, samuti ka püsse, suurtükke, püssirohtu ja muud sõjavarustust.

Peeter soodustas manufaktuurse tootmise arenemist ja andis manufaktuuride omanikele suuri eesõigusi. Eriti tähtis oli panna alus Venemaal nende esemete tootmisele, mis tuli sisse vedada välismaalt. Seepärast andis Peeter välismaalastele õiguse rajada manufaktuure ja tellis ka teistelt maadelt osavaid meistreid ning korraldas nende abiga riiklikke manufaktuure, mis hiljem andis edasi kaupmeeste kompaniidele.

Suuri raskusi tekkis ühenduses tööjõu värbamisega. Manufaktuuridesse astuvate «vabade» (s. t. mitte pärisorjade) inimeste arv oli väike. Kaupmeestel, kellele kuulus enamik manufaktuuridest, ei olnud talupoegi-pärisorje. 1721. a. avaldati seadus, mis lubas manufaktuuride omanikel osta külasid ühes talupoegadega sel eeldusel, et need alati kuuluksid manufaktuuride juurde ega oleks müüdavad neist eraldi. Niisugused talupojad, keda hüüti «possessioonseiks», pidid nii põldu harima kui ka pärisorjuslikes manufaktuurides töötama.

Manufaktuurtootmise arenemine tegi Peetri ajal suuri edusamme. Mitmekordselt laienes villase riide, lõuendi ja naha tootmine. Eriti kasvas malmivalamine. Tekkis rida uusi tootmisalasid: vasevalu, laevaehitus, siidikudumine.

Uuralis ehitati arvukalt riiklikke metallurgiatehaseid. Sinna rajas rea tehaseid ka endine Tuula relvameister Nikita Demidov. Uurali administratiivseks keskuseks oli Jekaterinenburg (nüüd Sverdlovsk), mis hiljem muutus suurimaks metallurgilise tootmise keskuseks.

Peetri valitsemisaja lõpuks oli rajatud umbes 240 manufaktuuri. Paljud neist olid väiksemõõdulised ja töötasid lühikest aega. Ainult väike osa manufaktuure tugevnes ja muutus manufaktuurtööstuse edasise arengu aluseks Venemaal.

Manufaktuurides oli «tööinimeste» seisund väga raske. Manufaktuuride omanikud kohtlesid neid kui oma pärisorje, maksid tühist töötasu ja määrasid neile alandavaid ja karme karistusi. Juba XVIII sajandi 20-ndail aastail toimusid Moskva kalevimanufaktuuris («Sukonnõi dvor») esimesed töötajate rahutused ja esimene streik.

Merkantilism. Vene manufaktuurides toodetavad kaubad tarvitati ära peaaegu täielikult sisemaal. Välismaale veeti endiselt peamiselt tooraineid ja põllumajandusesaadusi. Pärast Baltimere ranniku vallutamist toimus kauplemine Lääne-Euroopaga mitte Arhangelski, vaid peamiselt Baltimere sadamate kaudu. 1703. a. novembris ilmus Neeva suudmesse kaubalastiga esimene välismaa kaubalaev. 1724. a. külastas navigatsiooni hooajal Peterburi juba ligikaudu kakssada välismaa laeva.

Vene kaupade väljaveo kergendamiseks maa keskosast Peterburi ühendas Peeter Volga harujõe Tvertsa Ilmeni järve suubuva Msta jõega Võšnevolotski kanali kaudu. Nõnda loodi veetee-otseühendus Volgast Baltimerele. Alustati ka Laadoga kanali ehitamist tormisest Laadoga järvest ümbersõitmiseks, kuid selle ehitamine lõpetati alles pärast Peetri surma.

Peetri valitsus omistas suurt tähelepanu sellele, et maale väliskaubanduse kaudu raha koguneks. Seepärast püüdis ta teistesse maadesse välja vedada rohkem kaupu, kui Venemaale välismaalt sisse veeti. Vahe välja- ja sisseveetud kaupade koguväärtuse vahel jäi maale välisrahana, mis hiljem ümber löödi vene rahadeks. Välismaa kaupade sisseveo kitsendamiseks Venemaale maksustati need kõrgete tollimaksudega. Valitsus püüdis igati vähendada või hoopis lõpetada nende kaupade sissevedu, mida toodeti vene manufaktuurides. See kaitses noort vene tööstust konkurentsi eest, mis ähvardas teda Lääne-Euroopa riikide tugevama tööstuse poolt. Valitsuse niisugust poliitikat, mis nägi maa rikkust raha akumulatsioonis, nimetati «merkantilismiks». Euroopa riigid pidasid XVII ja XVIII sajandil tavaliselt kinni merkantilistlikust majanduspoliitikast.

Pearaha. Maksud kaubandusest ja arvukad väiksed maksud

ei suutnud katta järjest kasvavaid riigi väljaminekuid. Väga kalliks läks maksma suure sõjaväe ülalpidamine. Elanikkond laostus raskete maksude tagajärjel, mida koguti aasta-aastalt suurte puudujääkidega. Siis otsustas Peeter arvukad väiksed maksud talupoegadelt ja linnaelanikelt asendada ühe suure maksuga — «pearahaga». Seda maksu tuli võtta mitte maa külvipinna järgi nagu varemalt, XVI sajandil, ka mitte talundite arvu järgi, vaid meeste (peade, hingede) arvu järgi. Pearaha sisseseadmine nõudis uue rahvaloenduse teostamist. Algul andsid vajalikke teateid elanikud ise, siis teostati nende teadete kontroll, mida hakati nimetama «esimeseks revisjoniks». (Hiljem hakkasid «revisjonid» korduma umbes iga 15 aasta järel). Revisjoni teostamiseks saadeti laiali kindraleid ja ohvitsere väesalkadega, kes loendusest kõrvalehoidjaid ja valeteadete andjaid karmilt kohtlesid. Pearaha suurus määrati mõisatalupoegadele kindlaks 74 kopikale aastas (peale kohustuste ja maksude mõisnikule), riigitalupoegadele ja linnaelanikele — 1 rublale 20 kopikale.

Talupojad. Pearahal oli suur mõju talupoegade olukorrale, kuna see kindlustas veelgi tugevamini mõisnike võimu talurahva üle. Mõisnikud ja nende mõisavalitsejad hakkasid vastutama maksude korraliku tasumise eest nende talupoegade-pärisorjade poolt. Peetri ajal hakkas levima inimeste-pärisorjade müümine lahus maast. Sellest ajast peale hakati kogu külaelanikkonda jagama kahte põhikategooriasse. Kõik, kes elasid eraomanike maadel — talupojad, holopid ja vabad «ulainimesed» — muutusid ühteviisi mõisnike pärisorjadeks. Seega lakkas olemast holoppide erikategooria. Riigimaadel elavaid külaelanikke hakati nimetama riigitalupoegadeks.

Linnade olukord. Kaupmeeskond. Linnaelanikkond kannatas varem tugevasti vojevoodkonna omavoli all. Peeter tahtis parandada kaubanduse arenemise tingimusi ja kindlustada linnamajandust. Sel eesmärgil teostas ta linnavalitsemise alal täieliku reformi. Iga linna elanikud jagati «regulaarseiks» (kaupmehed, kunstnikud, arstid, käsitöölised) ja «alatuiks» (s. o.

«alamrahvaks» — mustatöölised ja tsunftidesse mittekuuluvad käsitöölised). «Regulaarsed» kodanikud moodustasid kaks gildi. Esimesse gildi kuulusid suurkaupmehed, intelligents (arstid, apteekrid, kunstnikud) ja osa meistreist. Teine gild koosnes väikekaupmeestest, käsitöölistest, sellidest ja õpipoistest. «Regulaarsed» kodanikud otsustasid koosolekuil linna asju ja valisid endi keskelt linna valitsemiseks bürgermeistreid. Kogu kasu linnareformist langes kaupmeeskonna kõrgemale kihile.

Peeter omistas suurt tähtsust suurkaupmeeskonnale, kelle käes oli sise- ja väliskaubandus. Ta võimaldas kaupmeestele mitmesuguseid soodustusi ja andis neile rahalisi laenusid. Kaupmehed kauplesid kroonukaupadega ja olid sageli tsaari nõuandjaiks mitmesugustes majanduslikes küsimustes. Peeter püüdis kõigi vahenditega mõjutada kaupmehi, et need paigutaksid oma raha tööstusesse.

Aadlikud. Tunduvaid muudatusi toimus Peetri ajal aadli olukorras. XVII sajandil said aadlikud teenistuse eest ajutiseks kasutamiseks mõisu. Peeter hakkas aadlikele mõisade andmise asemel maksma rahapalka. Kõik maad, mida aadlikud omasid, nende pärus- ja valdusmõisad, muutusid nende täielikuks omandiks, nende «mõisadeks». XVI ja XVII sajandil kehtinud erinevus pärus- ja valdusmõisade vahel hävitati lõplikult. Peeter tahtis, et aadlike «mõisad» ei tükelduks päranduse teel ülemineku puhul poegade ja tütarde vahel, mis viis tavaliselt aadlikkude vaesumisele. Seepärast anti 1714. a. ukaas «ainupärimise» kohta, mille järgi isa võis kinnisvara üle anda ainult ühele oma lastest. Ülejäänud lapsed, kes pärandist osa ei saanud, pidid elatuma neile teenistuse eest antavast rahapalgast. Kuid see seadus ei meeldinud paljudele aadlikele ning tühistati 1730. aastal nende nõudmisel.

Peetri ajal vähenes erinevus põlis- ja alamaadli perekondade vahel veelgi rohkem. Nii esimesi kui ka teisi hakati ühteviisi kutsuma aadel- ehk šlahtkonnaks. Nüüd vajas aadliriik suurel arvul ohvitsere ja ametnikke. XVII sajandil hoidusid aadlikud mitmesuguseil ettekäändeil sõjaväeteenistusest kõrvale. Paljud

neist veetsid kogu oma elu pärus- ja valdusmõisades. Kui käskjalad (possõlštšikud) neile järele sõitsid, ostsid nad ühed neist ära raha ja kingitustega, teiste eest jooksid metsa või teesklesid hädiseid. Peeter hakkas nõudma, et vähemalt kaks kolmandikku aadlikest astuks sõjaväe- ja üks kolmandik tsiviilteenistusse.

§ 8. Reformid riigi valitsemise alal.

Keskvalitsus. Vana valitsemissüsteem lagunes lõplikult Rootsi sõja esimesil aastail. Riigiaparaadi nõrkust paljastasid nii sõda kui ka võitlus ülestõusudega Astrahanis, Donil ja Baškiirias. Peeter ei usaldanud bojaaride duumat, kus istusid vanade vürstide ja bojaaride perekondade esindajad, kes suhtusid halvakspanevalt tsaari tegevusse ja «uutesse» inimestesse nagu madala päritoluga Aleksander Menšikov, Šafirov jt. Peeter otsustas juba kohe oma valitsemise algul tähtsamad küsimused koos talle lähedaste kaastöölistega, pöördumata bojaaride duuma poole. Viimane ei saanudki täies koosseisus kokku tulla, sest Peeter sundis bojaare teenima ühel alusel teistega, saates neid teenistusse mitmesse linna ja sõtta. Endiste tsaari ukaaside asemel, mis algasid sõnadega: «Tsaar käskis ja bojaarid otsustasid», andis Peeter määrusi ainult oma nimel.

Vanad Moskva prikaasid ei suutnud samuti toime tulla rohkearvuliste uute asjadega, mis nõudsid kiiret otsustamist ja täitmist. Prikaasides valitses suur korralagedus ja nende ülesanded polnud täpselt piiritletud. Peeter ja ta kaastöölised said väga hästi aru Vene valitsusasutiste puudustest. Reforme riigi valitsemise alal tingisid areneva Vene riigi sisemised vajadused. Välismaal viibimise ajal tutvus Peeter asutiste korraldusega Euroopas. Kavatsedes kasutada Lääne riikliku korralduse parimaid vorme, nõudis Peeter oma abilistelt, et nad enne uuriksid järele, kuivõrd need on kohased Vene tingimustes.

Sõites 1711. a. sõtta Türgiga, jättis Peeter pealinna erilise, tema poolt nimetatud üheksast liikmest koosneva komisjoni, mille

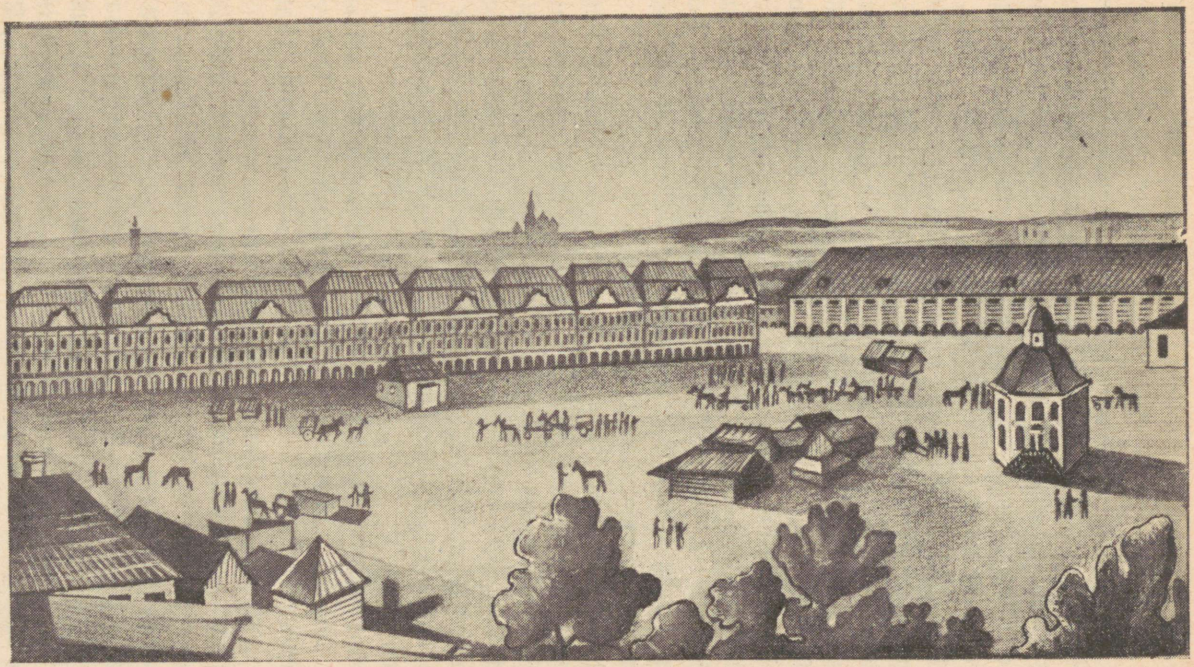

Kaheteistkümne kolleegiumi hoone Peterburis, mille ehitust alustati Peeter I ajal (nüüd Leningradi ülikool). *XVIII saj. gravüür.*

ta nimetas «valitsevaks senatiks». Senati asutamisega muutus bojaaride duuma tarbetuks. Senat pidi asendama tsaari tema äraolekul pealinnast. Muul ajal oli ta kõrgemaks riigiasutiseks, kes oli kohustatud valvama teiste asutiste tegevuse järele. Senat oli kohustatud välja töötama tsaari poolt kinnitatavate uute seaduste eelnõud. Senati juurde asutati kindralprokuröri amet. Kindralprokuröri nimetas Peeter «valitseja silmaks». 1718. a. moodustati vanade prikaaside asemele 9 kolleegiumi, millede arvu hiljem suurendati 12-le. Kolleegiumide vahel viidi läbi vali asjade jaotus nii, et neist igaühe võimkonda kuulus üksainus valitsemisharu. Üks kolleegium tegutses teiste riikidega läbikäimise küsimustega (välisasjade kolleegium). Kahe kolleegiumi võimupiiridesse kuulusid sõjavägi ja sõjalaevastik (sõjaväe- ja admiraliteedi-kolleegium). Teiste kolleegiumide võimkonda kuulusid riigi finantsid, kaubandus, tehased ja mäeasjandus. Kogu kohtuala riigis oli allutatud justiitskolleegiumile. Linnade valitsemisasjad olid koondatud peamagistraati.

Suurem osa kõrgemast vaimulikkonnast ei suhtunud Peetri uuendustesse heatahtlikult. Peeter otsustas kiriku täiesti allutada riigile. Ta vaatas kiriku organisatsioonile kui osale riigiaparaadist, vaimulikkonnale kui eri liiki ametnikkonnale. Peeter kaotas patriarhi ametikoha. Kirikuvalitsuse etteotsa asetas ta vaimuliku kolleegiumi ehk sinodi. Nii allutati kirik kõrgemale tsaarivõimule.

Teostatud reformide tulemusena lõi Peeter valitsevate klasside vajaduste teenindamiseks tugeva riigiaparaadi. Viidi läbi vali tsentralisatsioon ja loodi tsaarile kuulekas ametnikkond. Sama eesmärki taotles ka kohalike asutiste reform.

Kohalikud asutised. Suuri muudatusi teostati kohalikus valitsemiskorralduses. 1708. a. teostas Peeter maa jaotamise 8 kubermanguks, millede etteotsa ta asetas vahetult kõrgemale võimule alluvad kubernerid. Sellega saavutati valitsemisalal suurem tsentralisatsioon. Algul olid kubermangud oma ulatuselt väga suured. Seepärast moodustati 1719. a. 50 ligikaudu ühtlase suurusega «provintsi». «Provintsid» jagunesid omakorda vähe-

Peetri-aegne soldat-grenader mortiirist tulistamas.
Vene sõjameeste riiete näitus.

mateks osadeks. Sel kombel viidi kogu suure riigi territooriumil läbi täiesti ühtlane administratiivne korraldus. Üksikud valitsemisharud (kohus, maksude võtmine) olid antud vojevoodide ja kuberneride juures olevate eriasutiste kätte.

Sõjavägi ja laevastik. Kauakestev sõda Rootsiga, kes omas

parimat sõjaväge Euroopas, oli Vene sõjaväele karmiks, kuid heaks kooliks. Sõda paljastas juba esimesil aastail kõik puudused nii sõjaväe organiseerimise ja relvastuse kui ka tema lahingulise ettevalmistuse alal. Sõjaväe täielikuks ümberkorraldamiseks kasutas Peeter suure kiiruse, püsivuse ja oskusega sõjakogemusi.

Peeter õppis tundma sõjaasjanduse seisukorda lääneriikides, samuti oma vaenlaste, rootslaste juures. Ta võttis omaks neilt vaid parima, mis oli end lahinguis õigustanud. Kuid Peeter ei hakanud peensusteni jäljendama välismaisi eeskujusid, ta läks oma teed, tuginedes peamiselt isiklikele kogemustele. Erinevalt välismaistest sõjavägedest, mida täiendati peamiselt palgasõdurite värbamise teel, seadis Peeter nekrutite värbamise näol sisse elanikkonna sõjaväekohustuse. Vene armee muutus regulaarseks, ühtlaselt riietatud ja relvastatud, hästi väljaõpetatud ning lahinguis karastatud armeeks.

Peeter nõudis sõjategevuse kooskõlastamist olukorraga, pidas peaasjaks lahingut, milleks tuleb ettevaatlikult ja hoolikalt end ette valmistada, kasvatas vene sõduris iseseisvust ja algatusvõimet. Kirjas Šeremetjevile ütles Peeter: «Sina aga ilma meie käsuta ei julge kuhugi minna . . . aga see on sama hea kui teenija, nähes oma isandat uppumisohus, ei asu teda päästma, vaid vaatab enne lepingust järele, kas selles kästakse teda veest välja tõmmata.»

Mõistes riigi relvastatud jõudude korrastamises materiaalse baasi tähtsust, lõi Peeter, arendades metallurgia- ja metallitööstust, armeele ja laevastikule tugeva materiaalse aluse. Tööstuse arendamine võimaldas tal tunduvalt parandada vene suurtükiväe seisukorda. Peetri ajal paraneb suurtükiväe liikuvus ja kujuneb ratsasuurtükivägi; ses suhtes ennetas Venemaa teisi maid 50 aasta võrra. Sõjaväemäärustik, mis ilmus 1716. a., määras täpselt kindlaks suurtükiväe koha nii rännakul kui ka lahingus. Sõjaväe juhtkonda valmistati ette erilistes koolides ja kaardiväepolkudes. Selle eesmärgiga avas Peeter Moskvas merekooli ja sõjaväehaigla

juures (Jauza jõe ääres) meditsiinilise kooli, Peterburis aga mereakadeemia ja suurtükiväekooli.

Sõjaliste reformide tulemusena omas Venemaa Peetri valitsemisaja lõpul suurt alalist sõjaväge, kes oma lahingulistelt omadustelt tunduvalt ületas parimad euroopa väed. Selles oli peale kasakate kuni 200 tuhat soldatit, kes moodustasid kuni 130 polku. Peeter I rajas Vene armee organisatsioonile ja taktikale nii kindlad ja õiged alused, et need võimaldasid tal kogu XVIII sajandi jooksul areneda täiesti iseseisvalt.

Kuni Peetrini ei olnud Venemaal ühtki sõjalaeva. Peetri elu lõpul koosnes Läänemere laevastik 48 suurest purjelaevast ja hulgast väiksemaist sõudelaevadest. Vene laevastik muutus üheks tugevamaks Euroopa laevastike hulgas ja vene meremehed ehtisid end võitudega Rootsi laevastiku üle igavese kuulsusega.

XVII sajandil juhtisid vägesid, kogusid makse ja mõistsid elanike üle kohut ühed ning samad bojaarid. Peeter eraldas tsiviil- ja sõjaväeteenistuse. 1722. aastal avaldati «auastmete-tabel», mis määras kindlaks uue korra teenistuskäigus. Selle seadusega jagati kõik sõjaväelised ja tsiviilametid 14 «auastmesse». Kõik pidid sõjaväe- või tsiviilteenistust alustama kõige madalamast auastmest. Enne Peetrit said nimekate perekondade pojad otsekohe kõrge (okolnitši või bojaari) nimetuse. Peetri ajal pidid vürsti- või vanadest aadliperekondadest päritolevad noored inimesed astuma reasoldatitena Preobraženski või Semjonovski kaardiväepolku ja alles pärast seda ülendati nad ohvitserideks. Keegi ei võinud madalamast aukraadist mööda minnes saada kõrgemat aukraadi. Sõjaväe reorganiseerimine taotles aadli-impeeriumi relvastatud jõu loomist, millega see võis korraldada oma piiride väliskaitset ja riigis kindlustada mõisnike ja kaupmeeste võimu.

Uuenduste vastased. Muudatused vene ühiskonna kultuurielus ning olustikus ja Vene riigi korralduses kutsusid esile opositsiooni endiste suurnike ja osa vaimulike keskel. Nimekaist perekondadest pärinevad suurmaapidajad ei tahtnud lahkuda kindlustatud ja rahulikust elust ning suhtusid vaenulikult «halvast soost»

(lihtsa päritoluga) isikuisse, keda Peeter võimete ja teenete eest esile tõstis.

Peeter I reformidega rahulolematud lootsid, et tema poeg esimesest abielust Jevdokia Lopuhhiniga tsareevitš Aleksei hävitab pärast isa surma kõik uuendused. Tsareevitš Alekseid kasvatati Peetrit vihkavate vaimulike ja ema sugulaste mõju all. Aleksei ootas kannatamatult isa surma ja unistas isegi tema vastu mässu tõstmisest sõjavägedes. Peeter nõudis pojalt mitu korda, et ta ennast parandaks. «Sa pead armastama kõike seda, mis teenib isamaa hüve ja au,» ütles ta pojale. «Kui tuul sinus minu nõuanded laiali ajab, siis ma ei tunnista sind oma pojaks.» Tsareevitš Aleksei mitte üksnes ei võtnud isa kuulda, vaid muutus kodumaa reetjaks. Ta ühines Peetri-vastase vandeseltslaste rühmaga ja põgenes Austriasse, et leida seal endale liitlasi. Nõudnud poja tagasi, andis Peeter tema reeturina erilise kohtu alla, kes mõistis tsareevitš Aleksei surma. Varsti pärast kohtuotsust suri tsareevitš vanglas. Tema surm oli suurimaks hoobiks kõigile neile, kes unistasid tagasitulekust vana korra juurde.

§ 9. Kultuur ja haridus.

Kultuuriline tõus. Vene riigi kultuuriline mahajäämus XVII sajandil oli üks tema nõrkuse põhjuseid. Uued asutised ei saanud töötada ilma kirjaoskajate ja teadmistega inimesteta. Sõjaväele oli tarvis haritud suurtükiväelasi ja insenere. Kanalite kaevamine, laevade ehitamine, maapõue uurimine ja maapõuevarade kaevandamine, meditsiin — kõik see nõudis nii üldharidust kui ka erialaseid teadmisi.

Kirjaoskuse arenemine oli XVII sajandil kättesaadavate trükitud raamatute ja koolihariduse puudumise tõttu väga raskendatud. XVII sajandi jooksul avaldas trükikoda (petšatnõi dvor) Moskvas suure hulga raamatuid, kuid peale mõne erandi olid need kirikliku sisuga. Peeter võttis kirikuslaavi tähestiku asemel tarvitusele lihtsustatud ja lugemiseks kergema tsiviiltähestiku. Selle

Lehekülg 1710. a. lõplikult vastu võetud uuest tsiviil-alfabeedist ühes Peeter I märkmetega. «Vanade ja uute trükitud ja kirjutatud slaavi kirjamärkide kujutus». Allkiri: «Antud Jumala aastal 1710. Jaanuari 29. päeval».

tähestikuga trükiti 1708. a. alates suurem osa raamatuid (välja arvatud kirikuraamatud); selle tähestikuga trükitakse ka meieaegsed raamatud. Venekeelsete tehniliste raamatute puudumine sundis asuma välismaiste teoste tõlkimisele vene keelde. Suurel hulgal tõlgiti ja anti välja raamatuid mitmesugustelt tehnilistelt ja spetsiaalteaduste aladelt: matemaatika, laevaehituse, kindlustustööde, arhitektuuri, sõjaasjanduse jt. aladelt. Palju raamatuid anti välja ajaloo alal. Suure levikuga oli raamat «Nooruse kommete peegel». Selles anti aadlikest noormeestele mitmesuguseid juhatusi ja reegleid kultuurse käitumise kohta.

1703. a. alates hakkas Moskvas ja hiljem Peterburis ilmuma esimene vene ajaleht «Vedomosti». See koosnes mõnest väikese formaadiga lehekesest. Sellesse paigutati teateid tähtsamaist poliitilistest sündmustest ja sõjategevuse käigust.

Kuni Peeter I-ni loeti ajaarvamist, vastavalt kirikukalendrile, väljamõeldud «maailma loomisest» alates, kusjuures uus aasta algas 1. septembril. Peeter I kehtestas juuliuse kalendri (vastu võetud Julius Caesari poolt), kuigi sellal oli juba olemas õigem gregooriuse kalender (uus stiil). Juuliuse kalender pandi kehtima Peetri poolt alates 1. jaanuarist 1700.

Peetri aega kuulub koolihariduse andmise algus. 1701. a. avati Moskvas erinevaist seisusist (aadlike, linnarahva ja teiste) noortele mereasjanduse õpetamiseks Navigatsioonikool. Kool andis hea matemaatilise hariduse. Peamiseks õppejõuks selles koolis oli väljapaistev vene pedagoog, esimese vene matemaatika ja navigatsiooni (meresõidu) õpiku autor Leonti Filippovitš Magnitski.

Magnitski seadis endale eesmärgiks anda vene noormeestele vene käsiraamat. Oma õpikus kirjutas ta luulevormis:

За не разум весь собрал и чин
Природно русский, а не немчин.

(Tõlkes: «sest et kogusin kogu loomuliku vene, aga mitte võõramaise mõistuse ja kombe».)

1715. a. viidi osa Navigatsioonikooli õpilasi üle Peterburi, seal avatud Mereakadeemiasse. Mereakadeemia laskis välja

nii haritud meremehi riviteenistuseks laevastikus, kui ka hästi ettevalmistatud geodeete ja kartograafe. Moskvas avati sõjaväehospidali juures esimene meditsiiniline õppeasutis (kirurgiline kool).

Üldhariduse saamiseks avati provintsilinnades «tsifiir»-koolid (arvutuskoolid; tsifiiriks nimetati elementaarset matemaatikat), kus aadlike, ametnike, djakkide ja alamdjakkide lapsed 10 kuni 15 aasta vanuses õppisid kirjaoskust, aritmeetikat ja geomeetria algeid. Õppesüsteem oli väga karm ja vähimagi üleastumise eest löödi õpilasi keppidega või peksti vitstega.

1702. a. esines Moskvas näitlejate trupp, eesotsas Johann Kunschtiga. Tema jaoks ehitati puust «komöödiamaja». Kunschti trupp andis seal maksulisi etendusi Moskva publikule. Peeter I soovil lavastas teater «Triumfaalse komöödia Orešeki vallutamisest».

Muudatused kultuuris ja kombeis puudutasid peamiselt ainult aadlikke, eriti nende kõrgemat kihti. Peeter mõistis väga hästi hinnata hariduse tähtsust aadliriigi tugevdamise seisukohalt. Ta nõudis, et kõik aadlikud 10—15 aasta vanuseni õpiksid, keelas isegi abiellumise neile, kes kooli ei lõpeta. Aadlinoormehed (alaealised) pidid ilmuma «järelevaatusele», kus kontrolliti nende teadmisi. Peetri-aja aadlikud erinesid ka välimuselt järsult oma isadest ja isaisadest. Lühike euroopa kuub asendas moskva pikahõlmse rüü. Pea kaeti puuderdatud parukaga ja kolmnurkse kübaraga. Jalas kanti kõrgeid botforte (säärikuid ülalt laienevate säärtega). Mitmed Peetri poolt välismaale saadetud aadlikud omandasid euroopa aadelkonna harjumused ja maitsed. Aadlikud hakkasid koos naiste ja lastega kordamööda üksteise poole kogunema. Niisuguseid kogunemisi nimetati assambleedeks.

Pidupäevil korraldati pealinnas mitu päeva kestvaid suuri kärarikkaid maskeraade.

Peeter Esimese abilised. Suurem osa aadlikke, kes said aru riigi kindlustamiseks vajalikest ümberkorraldusist, toetas Peetrit. Nii sõjaasjanduse kui ka tsiviilvalitsemise alal kerkis aadelkonnas esile palju aktiivseid Peetri kaastöölisi. Valides andekaid ja

ustavaid abilisi, ei piirdunud Peeter üksnes aadlikega, vaid tõstis esile talle vajalikke inimesi «kõige alamast soost». Need mitteaadli keskelt esilekerkinud inimesed muutusid ise hiljem aad-

A. D. Menšikov. *Vanaaegne portree.*

likeks, omandasid suuri maa-alasid ja ei kurnanud rahvast vähem kui vanad aadlikud.

Kindralprokurör Jagužinskist jutustati, et ta nooruses karjatas sigu. Poemüüjaks oli olnud välisasjade juhataja Šafirov, rah-

vuselt juut. Peetri lähimaks abiliseks oli Aleksander Danilovitš Menšikov. Temast jutustati, et ta lapsepõlves kauples Moskva tänavail pirukatega. Hiljem astus Menšikov «mängu»-polku, sõitis tsaariga välismaale ja töötas temaga koos laevatehases. Peeter kiindus Menšikovisse tema taibukuse, korraldusvõime ja vapruse tõttu. Menšikov hakkas juhtima sõjaasjandust. Kuid Peeter teadis Menšikovi puudusi ja omavahel «õpetas» teda enam kui üks kord kepiga riigi arvel kasu võtmise eest.

Peetril oli vabatahtlikke abilisi mitmesugustest rahvakihtidest. Paljud neist esitasid talle ise märgukirju mitmesuguste uuendusettepanekutega. Nende hulka kuulus Ivan Possoškov, kes põlvnes Moskva-lähedase lossiküla jõukaist talupoegadest. Tegeldes kaubandusega sõitis Possoškov palju mööda maad ringi ja tundis hästi maaelu. Ta kirjutas teose «Kehvusest ja rikkusest», pühendades selle Peeter I-le. Selles käsitles ta oma seisukohti mitmesuguste majanduselu ja riigikorralduse küsimuste kohta. Erilist tähelepanu osutas Possoškov kaubandusele. Tal ei õnnestunud seda teost Peetrile üle anda. Pärast Peetri surma areteeriti Possoškov teravate väljenduste pärast aadlike aadressil ja ta suri vanglas.

Peterburi. 1713. aastast sai Vene riigi pealinnaks Peeter I poolt ehitatud Peterburi. Ta rajati uuele kohale, kus varem asetsesid mõned tiheda metsaga ümbritsetud külakesed. Peeter-Pauli kindluse lähedale, ühele saarekestest ehitas Peeter endale väikese puumajakese. Selle kõrvale hakkasid maju ehitama tsaari lähikondsed, aadlikud ja kaupmehed. Pärast Poltaava võitu otsustas Peeter uue asula teha riigi pealinnaks. Kümneid tuhandeid talupoegi saadeti linna ehitama. Põlvini vees töötasid nad soos. Labidaid ja kärusid ei jätkunud, vahel tuli mulda kanda särgihõlmaga. Tuhandeid tööinimesi hukkus neis raskeis tingimustes, kuid nende asemele saadeti uued. Peterburi ehitati hoopis teisiti kui Moskva. Endiste metsade ja soode asemele rajati laiad sirged tänavad. Peeter tahtis, et uus pealinn oleks ehitatud tellistest ja kivist. Kuid maal oli vähe müürseppi. Sellepärast keelas Peeter teistes linnades kivihoonete ehitamise ja asundas

müürsepad-meistrid Peterburisse. Linna kaunistamiseks kutsus Peeter välja parimaid välismaa arhitekte ja kunstnikke. Neeva kaldale ehitati suuri kiviehitisi. Tekkis parke teedega ja purskkaevudega. Peeter-Pauli kindluse vastu ehitati suur laevatehas. Selle juurest kulges lai tänav, mis sai nimetuseks Nevski prospekt.

Moskva tühjenes järk-järgult. Sealt sõitis ära aadlikke ja suurkaupmehi. Kiiresti asustus ja elavnes Peetri käsul põhja-pealinn. 15—20 aasta jooksul muutus Peterburi väikesest külakesest rahvarikkaks linnaks 70 000 elanikuga.

Peetri isik. Peeter Esimene ei sarnanenud oma eelkäijatega — Moskva tsaaridega, keda rahvas nägi ainult pidustuste ajal kiriklikus miljöös, riietatuna luksuslikesse ebamugavaisse kuldbrokaadist riietesse. Peeter ei sallinud palee paraaditseremooniaid ega ülespuhutud, tühje kõnesid. Tavalisel ajal riietus ta väga tagasihoidlikult.

Peetri eelkäijad pidasid endi suhtes ebaväärikaks mingi tööga tegelemist. Peeter armastas tööd ja oskas töötada. Ta omas haruldast füüsilist jõudu: kätega painutas ta kergesti sirgeks hobuseraua ja tagus välja mitu puuda kaaluva raudlati. Peeter tundis paljusid käsitöö alasid ja tegeles meelsasti füüsilise tööga. Ta paistis silma suure teadushimu poolest ega häbenenud kogu eluaja õppida.

Vene tsaarid veetsid suure osa ajast kirikuis või kuulasid oma tubades pikki palveid. Peetri päev algas hommikul enne kella viit. Tõusnud voodist, jalutas Peeter ligi pool tundi, et jalgu sirutada. Siis istus ta kuulama asju, mis sekretär talle ette luges. Pärast kerget hommikueinet läks Peeter sõidukis või ratsa, hea ilmaga aga jalgsi linna. Sel ajal võis tema kõrget kuju näha pealinna kõige mitmekesisemais kohtades. Ta külastas laevatehast, tehaseid, töökodasid, asutisi. Pärast lõunat asus Peeter harilikult mitmesuguseid asju lahendama ning töötas seejärel treipingil oma töökojas. Õhtul läks Peeter sageli külla. Ta külastas mitte ainult oma õukondlaste maju, vaid ilmus ilma tsere-

mooniateta ka kaupmeeste, käsitöömeistrite ja madruste juurde. Kõik see oli XVIII sajandi algul hoopis ebatavaline.

Peeter oli hea organisaator ja väljapaistev riigimees. Peetri eelkäijad ei andnud isegi oma allkirju tsaari ukaasidele, mis koostati prikaasides alamdjakkide ja djakkide poolt. Peeter töötas ise välja oma seaduste teksti.

Peeter mõistis neid ajaloolisi ülesandeid, mis riigil ees seisid. Ta tegi palju omapärase vene kultuuri arendamiseks. Siiski oli Peetrile omane liigne välismaalaste eelistamine, mis tema lähemate järglaste ajal muutus pimedaks ja orjalikuks lääne kultuuri ees kummardamiseks. Kuid Peetril endal olid mitmed tema kaasaegse aadelkonna puudused. Ta armastas tooreid meelelahutusi. Tsaari osavõtul mitu päeva kestvate pidustustega kaasnesid üldised joomingud. Peeter oli väga äkiline. Mõnikord peksis ta tühiseil põhjuseil süüdlast raske kepiga.

Peeter vihkas inimestes argust, valet, silmakirjalikkust ja autust. Kuid kõige rohkem vihkas Peeter kiindumust vanasse, mis takistas maale vajalike ümberkorralduste läbiviimist. Peeter püüdis võita mahajäämust kõigil aladel: majanduses, tehnikas, riigikorralduses, kultuuris, olustikus. Omades suurt tahet, otsustavust ja püsivust, pühkis Peeter eest kõik takistused, mis seisid uuenduste teel. Võitluses mahajäämuse ja barbaarsusega oli Peeter halastamatu. V. I. Lenin kirjutas, et «... Peeter kiirendas läänluse ülevõtmist barbaarse Venemaa poolt, peatumata barbaarsete abinõude ees võitluses barbaarsusega» (Lenin, Teosed, XXII köide, lk. 517).

Venemaa — mõisnike ja kaupmeeste impeerium. Pärast Peetri-aegseid reforme muutus Venemaa tugevaks Euroopa riigiks.

Venemaal tekkis oma suurtööstus. Vene sõjavägi ja laevastik said kuulsaks võitudega Rootsi vägede üle, keda peeti parimaiks Euroopas. Peeter I ajal sisseseatud administratiivsutised parandasid ja kindlustasid riiklikku korda. Suuri edusamme tehti kultuuri arengus. Kuid feodaal-pärisorjuslik kord ei või-

maldanud täielikult üle saada Venemaa mahajäämusest, võrreldes riikidega, kes olid juba asunud kapitalistliku arenemise teele.

Valitsevaks klassiks olid Venemaal aadlikud-mõisnikud. Seepärast langesid kõik kasud Peetri reformidest kõigepealt aadlikele, kuid ka kasvavale kaupmeesteklassile. Kõik edusammud aadliriigi kindlustamise alal saavutati talupoegade karmi ekspluateerimise teel. Peeter Esimese ajal muutus Venemaa tugevaks mõisnike ja kaupmeeste riigiks. «...Peeter Suur,» märkis seltsimees Stalin, «tegi palju mõisnike klassi tugevdamiseks ja tekkiva kaupmeesteklassi arendamiseks. Peeter tegi väga palju mõisnike ja kaupmeeste rahvusriigi loomiseks ja kindlustamiseks. Tuleb ka öelda, et mõisnikeklassi tugevdamine, tekkiva kaupmeesteklassi soodustamine ja nende klasside rahvusriigi kindlustamine toimus pärisorjusliku talurahva kulul, kellelt võeti kolm nahka» (Lenin ja Stalin, Teoste kogu ÜK(b)P ajaloo õppimiseks, III köide, lk. 523).

II peatükk.

Vene impeerium Peeter I järglaste ajal (1725—1762).

§ 10. Aadlike võitlus võimu pärast.

Paleepöörded. Peeter I ajal tugevnes aadlike võim veelgi rohkem. Nende käes oli riigivalitsemine. Nad evisid suuri pärisorise elanikkonnaga maavaldusi. Nende käsutuses olid relvastatud jõud kaardiväepolkude näol, kus mitte üksnes ohvitserid, vaid ka enamik soldateid olid päritolult aadlikud.

Peeter I järglaste ajal segasid pealinna aadlikud ennast troonipärimise küsimustesse ja korraldasid paleepöördeid. Peeter I järglased püüdsid kindlustada endile aadlike toetust ja suurendasid nende privileege veelgi rohkem.

Pärast Peeter I surma oli 37 aasta jooksul (1725—1762) viis paleepööret. Sellised Peeter I järglased nagu Anna Ivanovna või Peeter III olid tühised, väheharitud ja piiratud mõistusega inimesed, kes hoolitsesid ainult oma naudingu ja kerge elu eest. Favoriitidel ja ajutisil võimukandjail oli XVIII sajandil suur tähtsus. Tõusikud olid alaliselt üksteisega võimu ja mõju pärast vaenujalal. Õukonna luksusliku elu peale kulutati tohutu suuri summasid. Niisugused Peeter I «järglased» nagu Peeter II või Ivan Antonovitš olid ainult nimepidi keisrid. Nende eest valitsesid juhuslikud inimesed.

Katariina (Jekaterina) I (1725—1727). Peeter I poolt 1722. a. antud seaduse järgi määras keiser endale ise troonipärija, kusjuures ta võis muuta varem tehtud korraldust ja määrata uue

TRÜ Raamatukogu

troonipärija. Selle seaduse põhjustas tsareevitš Aleksei reetmine. Peeter kõhkles kuni surmani, kellele tsaarivõim edasi anda. Ta ei tahtnud, et troon läheks pojapoja, tsareevitš Aleksei poja kätte. Samal ajal ei julgenud Peeter määrata oma troonipärijaks naist Katariinat või ühte tütardest — Jelizavetat või Annat. Nii ei teinudki Peeter mingit korraldust troonipärija kohta.

Pärast Peeter I surma kogunes palee-aadel troonipärimise küsimuse otsustamiseks paleesse. Grupp võimukandjaid, mis koosnes mittekõrge päritoluga perekondadest pärinevaist, kuid Peetri ajal mõjulepääsenud inimestest, tahtis troonile upitada Peetri teist naist Katariinat. Selle arutelu juures viibivad kaardiväeohvitserid teatasid, et nad purustavad pead «bojaaridel» (nii nimetasid nad vanadest vürstiperekondadest võimukandjaid), kui need on Katariina vastu. Nende ähvardust toetasid sel ajal paleele lähenenud kaardiväepolgud. Katariina sai keisrinnaks.

Püüdes kindlustada suurnike võimu, moodustasid keisrinna lähikondsed 1726. a. veebruaris Salajase Ülemnõukogu. Sellesse kuulusid nii vana vürstisugukonna esindajad (vürst D. M. Golitsõn) kui ka Peeter I ajal esilekerkinud isikud (Menšikov, Golovkin jt.). Nii sõlmiti põlisaristokraatia esindajate ja Peeter I ajal esilekerkinud inimeste vahel kompromiss. Keisrinna andis lubaduse välja anda mitte ühtegi seadust ilma Salajase Ülemnõukogu teadmiseta, kellele olid allutatud senat ja kolleegiumid. Suurem tähtsus oli tegelikult mitte nõukogul, vaid keisrinna soosikul A. D. Menšikovil, kes faktiliselt ajas kõiki asju. Menšikov soovis oma perekonnale kindlustada võimu ka tulevikus. Seepärast veenis ta Katariina I oma järeltulijaks määrama Peeter I pojapoega — Peeter II Aleksejevitši, keda Menšikov tahtis naita oma tütrega.

Peeter II (1727—1730). Pärast Katariina I surma tõi Menšikov enda juurde paleesse kaheteistkümne-aastase keisri Peeter II ja hakkas tema asemel riiki valitsema.

Menšikovi võimsus kutsus muu aristokraatia hulgas esile suure pahameele. Teda süüdistati kuritarvitustes ja saadeti asumisele algul oma mõisa, hiljem Siberisse, Berjozovi. Menšikovi asen-

dasid vürstid Dolgorukid, kes omakorda otsustasid keisri naita ühe oma sugukonna vürstitariga. Peeter II haigestus pulmade ettevalmistuse ajal ja suri. Tema surmaga lõppes Romanovite dünastia meesliin.

Peeter I poolt sisseseatud riigikord hakkas Katariina I ja Peeter II valitsemise ajal alla käima. Pärast Salajase Ülemnõukogu moodustamist kaotas senat endise tähtsuse. Peeter II ajal sõitis keisri õukond ja kõrgem aristokraatia Peterburist Moskva. See määras uue pealinna järk-järgulisele tühjenemisele. Peetri ajal loodud tugev merelaevastik laostus; laevad seisid tegevuseta sadamais, olid remontimata ja muutusid kõlbmatuiks.

«Ülemnõunikud». Pärast Peeter II surma läks kõrgem võim ajutiselt Salajase Ülemnõukogu kätte. Sel ajal olid nõukogus otsustavaiks vana aristokraatia esindajad (8 nõukogu liikmest kuulus 6 kahte, Golitsõnite ja Dolgorukide vürstiperekonda). Suurt osa etendas nõukogus suurmaaomanik vürst Dmitri Mihhailovitš Golitsõn. Ta oli nende Euroopa maade eeskujule rajaneva riigikorra pooldaja, kus võim kuulus maa-aristokraatiale (Rootsi). Selle süsteemi tahtis Golitsõn üle tuua Venemaale. Tema ettepanekul kutsusid «ülemnõunikud» (Salajase Ülemnõukogu liikmed) Vene keisritroonile Peeter I vennatütre Anna Ivanovna (Peeter I venna tsaar Ivan Aleksejevitši tütre). Tsaaritar Anna oli Peetri poolt mehele pandud Kuramaa hertsogile ja elas pärast mehe surma Miitavis. «Ülemnõunikud» koostasid «konditsioonid» (tingimused), mille kohaselt Anna lubas ilma Salajase Ülemnõukogu nõusolekuta mitte otsustada tähtsaid riiklikke küsimusi. Kogu võim läks faktiliselt üle Salajasele Ülemnõukogule, s. t. väikesele suurmaaomanike rühmale. Ilma Salajase Ülemnõukogu nõusolekuta ei võinud keisrinna kuulutada sõda, sõlmida rahu ega kulutada riigi raha. Kaardivägi allus vahetult Salajasele Ülemnõukogule. Soovides saada Vene keisrinnaks, võttis Anna talle esitatud «konditsioonid» vastu ja kirjutas neile: «Seega tõotan pidada kõike ilma erandita.»

«Ülemnõunike» kava piirata oma kasuks keisrinna võimu kutsus esile suure nördimuse aadlike hulgas. Suur osa aadlikke

arvas, et aadli huve on võimeline paremini kindlustama piiramatu isevalitsuslik võim. Kui Anna sõitis Moskvasse, ilmusid aadlikud paleesse ja esitasid keisrinnale kaebuse «ülemnõunike» peale. Kaardiväe ohvitserid lubasid talle oma toetust. Siis käskis Anna tuua tema poolt allakirjutatud «konditsioonid» ja rebis nad sealsamas puruks. «Ülemnõunike» katse üle anda võim suurmaaomanikest aristokraatia kätte lõppes täieliku nurjumisega. Toetudes aadlikaardiväele, muutus Anna Vene isevalitsuslikuks keisrinnaks.

Anna Ivanovna (1730—1740). Uus keisrinna püüdis tasuda aadlikele nende osavõtu eest 1730. a. pöördest. Aadlikud said kergendusi sõjaväeteenistuses. Nende jaoks avati aadli (šlahta) kadetikorpus. Korpuse lõpetanud aadlike lapsed lasti kohe ohvitseridena välja. Kohusliku aadliteenistuse tähtaega piirati 25 aastani. Saanud isevalitsuslikuks keisrinnaks, ruttas Anna Ivanovna hävitama talle vaenulikku Salajast Ülemnõukogu ja õiendas karmilt arveid selle endiste liikmetega.

Valitsemisasjadega tegeles keisrinna Anna Ivanovna vähe. Ta armastas väga lõbustusi ja raiskas nende peale määratuid summasid. Peterburi Talvepalees tundis keisrinna ennast nagu suures pärisorjuslikus mõisas. Teda ümbritsevailt isikuilt nõudis ta orjalikku kummardamist.

Tegelik võim ja riigi valitsemine sattus Anna Ivanovna ajal keisrinna soosiku, Kuramaalt päritoleva nüri ja harimatu saksa aadliku Bironi kätte, kelle Anna Ivanovna tõi endaga kaasa Miitavist. Tema ajal omandasid saksa aadlikud väga mõjuka seisundi. Nad asusid välispoliitika ja Vene sõjaväe juhtimise etteotsa. Kahe kaardiväepolgu (Izmailovski ja Ratsapolgu) ohvitserid valiti enamikus balti-saksa aadli hulgast. Sakslased-aadlikud vaatasid Venemaale kui maale, kus võib kergesti rikastuda. Biron põlgas Venemaad ega õppinud demonstratiivselt vene keelt. Vene elanikelt maksude näol saadud raha kulutas ta endale maade omandamiseks Kuramaal ja oma naise riietele ning ehetele.

Anna Ivanovna valitsemise ajast peale algas sakslaste inten-

siivne sissetung Venemaale, mis kestis XVIII ja XIX sajandi jooksul. See oli katse «rahulikul teel» vallutada Venemaa, saksastada haldusaparaat, haarata enda kätte tähtsaimate riigiasutiste juhtimine, teadus ja kasvava noorsoo kasvatus. Suuremate poliitikute ja ärimeeste kannul voolasid Saksamaalt Venemaale igasuguste avantüristide ja seiklejate salgad. Paljud neist võitsid pettusega rikaste aadlike usalduse. Saanud mõisnike majades koduõpetajate ja guvernööride kohad, püüdsid nad sisendada oma õpilasisse kummardamist kõige saksapärase ees ning oma, venepärase põlgamist. Sakslased püüdsid Venemaal luua endile ka kindla materiaalse baasi. Selleks ostsid nad üles viljakandvad maad, asustasid need ja rajasid põllunduslikke suurmajapidamisi.

Anna Ivanovnat ümbritsevad välismaalased laostasid täielikult Peeter I poolt loodud korra. Elanikud ägasid üha rohkem maksude raskuse all. Bironi võim püsis ainult julmima terrori abil. 1731. a. asutatud Salajase Kantselei piinakambreis kuulati üle ja piinati kõiki, keda kahtlustati rahulolematuses valitsusega. Sakslaste vägivaldne ülemvõim valitsuses ja kohalikes haldusorganites kutsus esile suure meelepaha vene aadlike keskel, kes tundsid ennast solvatuina ja maa valitsemisest kõrvaldatuina. Rahulolematute hulka kuulus minister Artemi Petrovitš Volõnski, kes unistas hävitada sakslaste mõju keisrinnale ja tugevdada vene aadli seisundit. Keisrinna käsul saadeti Volõnski ja tema sõbrad Salajasse Kantseleisse ülekuulamisele ja piinamisele ning hukati hiljem avalikult. Hirmsat Bironi valitsemisaega nimetati rahvasuus «bironluseks».

Välispoliitika alal oli Anna Ivanovna ajal kõige tähtsamaks sündmuseks sõda Türgiga ja Krimmiga (1735—1739) Musta mere ranniku pärast. Venemaa tegutses liidus Austriaga, kellele said osaks järjest nurjumised. Vene sõjavägi tungis Krimmi ja vallutas tugeva Türgi kindluse Otšakovi, mis sulges väljapääsu Dneprist merele. Jätkates pealetungi Pruti jõe suunas, lõid Vene väed Türgi sõjaväge Stavutšanõ küla juures (Hotini linna lähedal). 1739. a. Belgradis sõlmitud rahulepingu järgi sai Venemaa osa territooriumist mõlemal pool Dneprit. See sõda, mille

eesmärgiks oli Türgi ikke hävitamine Musta mere rannikul, nõudis suuri rahasummasid ja põhjustas suuri inimkaotusi. Kulud langesid uue raske koormana laostunud rahvamajandusele.

§ 11. Jelizaveta Petrovna (1741—1761).

Vene aadlike liikumine saksa ülemvõimu vastu. Anna Ivanovnal ei olnud lapsi. Oma pärijaks määras ta saksa printsiga (Braunschweigi Antoniga) abielus oleva õetütre Anna Leopoldovna vastsündinud poja Ivan VI. 1740. a. pärast Anna Ivanovna surma kuulutati kolmekuine laps Ivan Antonovitš keisriks. Regendiks määrati Biron. Bironi selline tõus kutsus esile suure rahulolematuse isegi temale lähedase õuearistokraatia seas. Bironi vastu sepitseti salanõu. Feldmarssal Münnich ilmus paleesse rühma kaardiväesoldatitega ja vahistas Bironi.

Riigi valitsejaks kuulutati laps-keisri ema Anna Leopoldovna. Kuid ka tema valitsemine kestis ainult ligikaudu aasta. Sellal, kui pärast Anna Ivanovna surma omavahel tülli läinud väikse saksa väljarändajate grupi vahel toimus võitlus võimu pärast, kasvas kaardiväe ohvitseride ja soldatite keskel liikumine Venemaa au ja väärikuse kaitseks. Kaardiväelased avaldasid poolehoidu Peeter I tütrele Jelizaveta Petrovnale. Vandenõu toetas Prantsuse saadik Peterburis, kuna Prantsusmaa tahtis likvideerida saksa mõju Venemaal.

25. novembri ööl 1741 ilmus Jelizaveta oma pooldajatega ja Preobraženski kaardiväepolgu rooduga ootamatult paleesse. Kaardiväelased vahistasid Anna Leopoldovna ja tema perekonna. Tigestunud soldatid peksid läbi silmapaistvamaid võimukandjaid, nende hulgas feldmarssal Münnichi. Jelizaveta kuulutati keisrinnaks. Kaardivägi nõudis avalikult uuelt keisrinnalt saksa ikkest vabastamist. Alaealine keiser Ivan Antonovitš paigutati Schlüsselburgi kindlusse, kus ta tapeti Katariina II ajal.

Vene aadel saavutas Jelizaveta Petrovna ajal uusi privileege. Ainult aadlikud said talupoegadega asustatud maade valdamise õiguse. Aadlikud olid vabastatud alandavaist vitsa- ja piitsa-

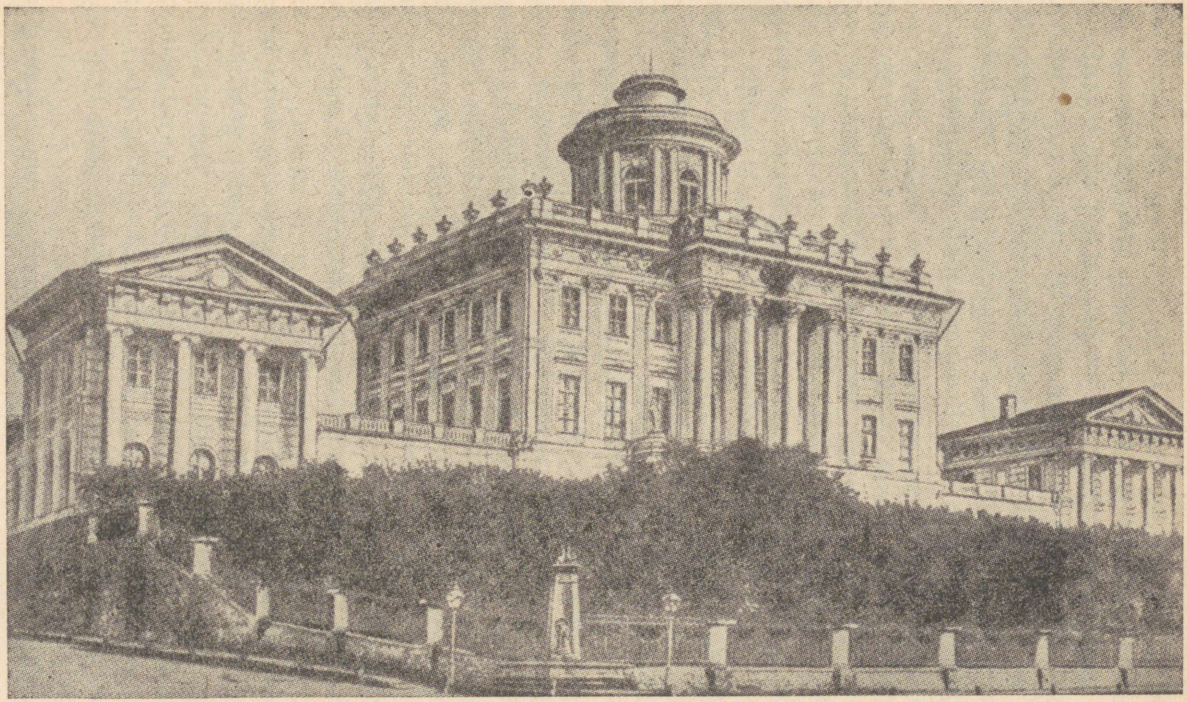

Paškovi maja Moskvas (nüüd Üleliiduline Lenini-nimeline Raamatukogu).
Arhitekt Baženov (XVIII saj. lõpp).

karistustest. Peterburis avati aadlipank, kust aadlikud võisid madalate protsentidega saada rahalisi laene. Mõisnikud said õiguse saata oma pärisorje-talupoegi ilma kohtuta Siberisse asumisele, kusjuures iga asumisele saadetu arvati ühe nekruti eest. Seda õigust kasutasid mõisnikud väga laialdaselt neile ebasoovitavaist, kuid ka vanust ja haigeist talupoegadest vabanemiseks. Suur enamik asumisele saadetuist hukkus juba teel haiguste, külma ja nälja kätte ja vaevalt üks neljandik neist jõudis Siberi linnadeni.

Samuti nagu ta eelkäija segas ka Jelizaveta ennast vähe riigiasjusse. Elu palees hakkas meenutama alalist pidu; pidevalt järgnesid üksteisele maskeraadid, ballid ja muud lõbustused. Oma riietusele kulutas keisrinna tohutu suuri summasid. Jelizaveta Petrovna kutsus välismaalt kohale oma õepoja, Holsteini printsi Karl-Peter-Ulrichi (Holsteini printsiga abiellunud Peeter I tütre Anna Petrovna poja). Venemaal ta nimetati Pjotr Fjodorovitšiks ja kuulutati keisrinna pärijaks. Rumal ja nürimeelne Pjotr Fjodorovitš viis meeleheitele teda kasvatama määratud õpetajad. Veel 18—20-aastaselt jätkas ta mängimist nukk-soldatitega. Saksa feodaalses õukonnas üleskasvanud Pjotr Fjodorovitš austas orjameelselt Friedrich II preisi süsteemi. Venemaad ta vihkas ja nimetas seda «neetud maaks». Keisrinna Jelizaveta Petrovna naitis oma õepoja tähtsusetu saksa Anhalt-Zerbsti printsi tütre Sofiaga, kes Venemaal nimetati Jekaterina Aleksejevnaks. Vastandina mehele oli Jekaterina heade annetega, töötas palju, luges, õppis hoolega vene keelt, süvenes vene kombeisse ja püüdis kõigiti saavutada vene aadlike usaldust.

Seitsmeaastane sõda (1756—1763); Venemaa osavõtt sõjast. Preisi kuninga Friedrich II (1740—1786) anastav poliitika kutsus tema naabrite hulgas esile tõsiseid kartusi. Venemaa ühines Prantsusmaa, Austria ja Saksamaa poolt Preisi vastu sõlmitud liiduga. Preisi poolel tegutses Inglismaa. Kui Friedrich II ootamatu pealetungiga Saksamaale alustas sõda, läksid Vene väed 1757. aastal Preisi piiridesse.

Iseteadlik Preisi kuningas, kelle arvates tema sõjavägi oli

võitmatu, vaatas sõjale Venemaaga kui kergele sõjalisele jalutuskäigule. Ent juba esimesed lahingud sundisid teda muutma oma arvamust. Friedrich II saatis Königsbergi kindlusele läheneva Vene sõjaväe vastu tugevad väed ühe oma parima kindrali juhtimisel. 1757. aasta augustis ründasid sakslased-ootamatult Gross-Jägersdorfi küla lähedal teelolevaid Vene polkusid momendil, mil enamik väeosi läbis kitsast metsateed. Eelväed, kes asusid metsa serval, võtsid löögi vaenlase rõhuvast arvulisest ülekaalust hoolimata vapralt vastu. Nende vastupidavusest olenes kogu armee päästmine. Oli tarvis säästa aega, et vägi metsast välja jõuaks ja lahingukorda rivistuks. Soldatid ja ohvitserid näitasid imekspandavat vaprust. Verest tühjaks jooksvad haavatud jätkasid tõrjelahingut. Võitlejate read hõrenesid ja sakslased triumfeerisid juba läheneva võidu puhul.

Siis aga sööstsid omal algatusel paukude ja lahingukära suunas võitlusse polgud, kes olid seisnud metsateel. Voorid sulgesid neile tee, soldatid tungisid läbi tihedalt kasvavate põõsaste ja puude ning ilmusid sakslaste üllatuseks lahinguväljale.

Sakslastele toibumiseks aega andmata sööstsid venelased «hurraa»-hüüetega täägivõitlusse. Sakslased ei pidanud sellele hoogsale löögile vastu ja hakkasid korratult põgenema, jättes maha suurtükid ning haavatud. Vene armee saavutas täieliku võidu. Peagi alistus Vene vägedele ilma lahinguta Königsbergi kindlus.

Saanud lüüa Vene vägedelt, viskles Friedrich II sinna-tänna. Ainult liitlasvägede juhtkonna pikatoimelisus päästis ta hukkumisest. Prantsusmaa ja Austria kartsid Venemaad veel enam kui Preisimaad. 1759. aastal, olles kogunud kõik oma väed, viis Friedrich II nad Vene armee vastu, mis ähvardas Oderi-äärset Frankfurdi linna. Vene väed asusid vana lahingukindrali Saltõkovi juhtimisel positsioonile Kunersdorfi küla lähedal. Hoolimata venelaste visast vastupanust õnnestus sakslastel lahingu alguses puruks lüüa venelaste vasak tiib. Friedrich II oli võidus nii kindel, et teatas lahingu lõppu ära ootamata Berliini Vene armee täielikust hävitamisest. Vahepeal aga lõid ümberkorraldunud

Vene väed ennenähtamatu vaprusega korduvalt tagasi preislaste vihased rünnakud. Siis tabas vaenlast Vene ratsa- ja jalaväe hävitav löök. Sakslased põgenesid, jättes maha suurtükid ja lipud. Friedrich II pääses ise vaevu vangilangemisest.

Kaotanud peaaegu kogu armee Kunersdorfi lahingus, sattus Preisi kuningas täielikku meeleheitesse, kavatses isegi enesetapmisega elu lõpetada. «Olen õnnetu, et veel elan,» kirjutas kuningas. «Kui ma seda räägin, põgenevad kõik, ja mul puudub võim nende inimeste üle.» Berliinis valitses paanika.

Lahkhelid liitlaste hulgas päästsid ka seekord Friedrich II ja andsid talle võimaluse koguda uut armeed. Kuid aasta pärast vallutati siiski Berliin Vene vägede poolt. 1760. aasta sügisel lähenes Saksa pealinnale väike vene väeüksus. Peale relvastatud elanikkonna koosnes Berliini garnison 26 jalaväepataljonist ja 46 ratsaväe-eskadronist ning 120 raskesuurtükist. Kuid mulje Vene armee võitudest oli saksa kindralitel nii tugev, et nad, hoolimata arvulisest ülekaalust, ei söandanud pealinna kaitsta ja viisid väed öösel salaja linnast välja. Hommikul andis Berliini linnavalitsus Vene väejuhatajale sametist padjal üle linna kindluse võtmed.

Friedrich II seisund oli lootusetu. Teda päästis Vene keisrinna Jelizaveta surm, mis järgnes detsembris 1761. aastal. Uus keiser Peeter III, Friedrich II austaja, sõlmis kohe vaherahu Preisimaaga.

Seitsmeaastane sõda kattis uue kuulsusega Vene polkude lahingulipud. Välismaalased kõnelesid, et vene soldatiga ei saa võrrelda ühegi teise armee soldatit. Isegi Friedrich II tunnistas, et venelasi on kergem tappa kui taganema sundida.

Selles sõjas saavutas tähelepanuväärseid võite silmapaistev vene väejuht Pjotr Aleksandrovitš Rumjantsev (1725—1796). Seitsmeaastases sõjas veendus Rumjantsev, kuivõrd Peeter Suure lahingukool ületab kuningas Friedrich II preisiliku sõjaväesüsteemi. Arendades edasi Peetri sõjakunsti, hakkas Rumjantsev esimesena rakendama hargrivi vaenlase tabamiseks täpse püssitulega ja kolonnides ründamist massiliseks täägilöögiks.

§ 12. Vene teadus XVIII sajandi keskpaiku.

Peeter I poolt asutada kavatsetud Vene Teaduste Akadeemia avati 1725. aasta lõpul, kui Peeter enam ei olnud elus. Vene tead-

M. V. Lomonossov. *XVIII saj. portree.*

laste vähesus sundis Peeter I kutsuma Venemaale kõrgema hariduse andmiseks ja teadusliku töö organiseerimiseks välismaalasi.

Venemaale tulnute hulgas oli mõningaid väljapaistvaid teadlasi, kelle hulka kuulusid matemaatikud Bernoulli ja Leonhard Euler. Kuid kõrvuti nendega sõitis Venemaale suur hulk avantüriste, kes varjasid end teadlase nime all. Mõjukad võimukandjad määrasid akadeemia liikmeiks välismaalasi, kes ainult oskasid õuepidustusteks värsse kirjutada.

Suureks vene teadlaseks sai Valge mere äärse talupoja poeg Mihhail Vassiljevitš Lomonossov (1711—1765).

Lomonossov sündis põhjas, Denissovka külas (Holmogorõ lähedal), jõuka kaluri perekonnas. Kui Mihhail Lomonossov sai kümneaastaseks, võttis isa teda merele kalapüükidele kaasa. Hädaohurikas kalurielu õpetas andekat poissi tähelepanelikult vaatlema loodusnähtusi. Pikkade põhjatalvede jooksul õppis noor Lomonossov hoolega aabitsat, grammatikat ja aritmeetikat. Lugemine õhutas temas veel suuremat õppimishimu. Holmogorõ kooli teda kui talupoja poega ei võetud. Siis siirdus Mihhail Lomonossov kalavooriga Moskvasse. Ta varjas oma talupoeglikku päritolu ja tänu sellele võeti ta vastu Slaavi-Kreeka-Ladina Akadeemia õpilaste hulka. Viis aastat elas Mihhail Lomonossov poolnäljas, kulutades kolm kopikat päevas. Aadlike lapsed, akadeemia õpilased, külvasid Lomonossovi, 20-aastase nooruki, üle pilgetega, kuid tema, vaatamata puudusele ja pilgetele, õppis hästi. Pärast viieaastast Slaavi-Kreeka-Ladina Akadeemias viibimist avanes Lomonossovile võimalus üle minna Teaduste Akadeemiasse, sest akadeemia juures olev gümnaasium ei saanud aadlike hulgast kokku vajalikku arvu õpilasi. Ka seal äratas Lomonossov oma annete ja hoolsusega professorite tähelepanu. Kolme parima üliõpilase hulgas saadeti ta hariduse jätkamiseks välismaale. Nelja-aastase välismaal viibimise jooksul õppis Lomonossov tundma parimate Euroopa õpetlaste töid keemias, metallurgias, mäeasjanduses ja matemaatikas. Pärast Venemaale tagasijõudmist sai Lomonossov 1745. aastal professoriks ja esimeseks vene teadlaseks, kes sai akadeemiku nimetuse.

Lomonossov tegi mitmesuguseil teadusaladel hulga tähtsaid

avastusi. Oma teadmiste ja tegevuse mitmekülgsuselt on ta vene teaduste ajaloos esimesel kohal. Paljud Lomonossovi mõtted ja avastused leidsid tunnustust alles XIX sajandil, kui nad mitme põlve Lääne-Euroopa ja Vene teadlaste töödes said hiilgava tõestuse osaliseks.

Füüsikas kuulub Lomonossovile mateeria ehituse teooria, mis võimaldas tal mitmeid füüsikalisi nähtusi õigesti seletada. Ta töötas esimesena välja mehaanilise soojuse teooria, kuna XVII sajandil seletati soojust erilise «tulimateeria» (flogistoni) olemasoluga. Lomonossov töötas esimesena välja keemilise elemendi mõiste ja põhjendas teaduslikult keemiliste muutuste puhul aine kaalu jäävuse seaduse. Hiljem, 40 aasta pärast, avastati see seadus teistkordselt prantsuse keemiku Lavoisier' poolt ja läks teaduse ajalukku tema nime all. Geoloogias uuris Lomonossov kivimite ja maakide tekkimist, millel oli suur praktiline tähtsus geoloogiliste uurimuste suhtes. Tema tõestas esimesena kivisõe päritolu taimeriigist. Oma töödega rajas Lomonossov füüsika, keemia, astronoomia, geoloogia ja geograafia alused. Euroopas pidas ta esimesena loenguid füüsikalise keemia kursusest. Palju aega pühendas Lomonossov astronoomia ja meresõidu küsimustele ning töötas välja meetodi laeva asukoha täpseks määramiseks. Peaaegu 60 aastat enne Youngi tegi ta kindlaks maapinna võnkumiste lainekujulise tüübi. 30 aastat enne Herschel'it avastas ta atmosfääri Veenusel. 135 aastat enne Nansen'it näitas ta triivi suuna Põhja-Jäämeres.

Teadusalastest teadmistest ja avastustest püüdis Lomonossov alati saavutada praktilist kasu oma kodumaale. Ta töötas välja värvilise klaasi valmistamise viisi, milleks tegi üle 3000 katse. See võimaldas tal koos õpilastega luua mõned mosaiikpildid, sealhulgas mõõteilt määratu suure Poltaava lahingu pildi. Lomonossov töötas välja tähtsa Põhjamere ekspeditsiooni projekti, mis pidi rajama tee Euroopast Aasiasse mööda Põhja-Jäämerd. Ühes oma luuletuses avaldas Lomonossov veendumust, et selle ülesande lahendavad vene meremehed:

Напрасно строгая природа
От нас скрывает место входа
С брегов вечерних на восток.

Я вижу умными очами:
Колумб российский между льдами
Спешит и презирает рок.

(Tõlkes: asjata peidab meie eest karm loodus sissekäiku läänekaldailt itta. Ma näen vaimusilmaga: Vene Kolumbus ruttab läbi jää ning ignoreerib saatust.)

Suured on Lomonossovi teened vene kirjakeele loomisel. Ta puhastas selle moonutustest, iganenud kiriku-kõnekäändudest ja liigseist võõrsõnadest, lähendades seda elavale rahvakeelele. Ta töötas teaduslikult välja vene grammatika; tema õpiku järgi õppis mitu põlve. Isegi Lomonossovi põhitööde lühike loend näitab, kui laialdane ja mitmekülgne oli selle suure vene teadlase tegevus. Suur vene luuletaja A. S. Puškin kirjutas Lomonossovi kohta: «Ühendades erakordse tahtejõu erakordse mõistmisvõimega, haaras Lomonossov kõiki haridusalasid. Selle kirgedest täidetud hinge kõige tugevamaks kireks oli teadusejanu. Ajaloolane, kõnemees, mehaanik, keemik, mineraloog, kunstnik ja luuletaja, ta katsetas kõigega ja tungis kõigesse.»

Lomonossov tegi palju teaduse levitamiseks ja noorte õpetlaste, kirjanike ja kunstnike ettevalmistamiseks. Ta võitles energiliselt välismaalaste ülemvõimu vastu tolleaegses Teaduste Akadeemias.

Lomonossovi mõtte kohaselt avati 1755. aastal Moskva Ülikool, mis XVIII sajandi teisel poolel kasvatas rea väljapaistvaid õpetlasi ja kirjanikke.

§ 13. Geograafilised avastused. Vene tsarismi koloniaalpoliitika Peeter I järglaste ajal.

Kamtšatka avastamine. Venelased jätkasid edasitungi Arktikasse, Siberisse, Amuurimaale, Vaikse ookeani rannikule ja saartele. Suurte sõjaliste kulutuste, rahva vaesumise ja maa väljakurnamise tõttu teravnes rahapuudus. Tsaarivalitsus katsus seda katta uute koloniaalsete vallutustega.

Aastail 1697—1698 läbis streletside viiskümnik (ülem) Vladimir Atlassov väikese salgaga põhjapõtradel maa-ala Anadõri kindlus-

tatud asulast (Anadõri jõel) kuni Kamtšatka kaldaini ja maksustas jassakiga (peamiselt karusnaha näol kogutav andam) kamtšadaale (itelmeene). Vene maadeuurija Atlassov avastas ja kirjeldas esimesena Kamtšatkat.

Kamtšadaalid elasid sugukondlike liitudena; igaühes neist oli mitusada jurti. Elanike peategevusalaks oli kalapüük. Sugukonnad olid vihavaenus ja sõdisid omavahel. Kamtšadaalide relvastus koosnes vibudest ning kivi- ja luuotstega nooltest. Pärast Atlassovi ekspeditsiooni ilmusid Kamtšatkasse esimesed vene kindlustatud asulad (linnakesed), kust kasakad ja teenistuslased väljusid saagi saamiseks ja jassaki kogumiseks. Kamtšadaalid tungisid sageli jassakikogujaile kallale, lähenesid vahel ka asulaile endile, kuid ei suutnud neid vallutada. Suur kamtšadaalide ülestõus toimus 1731.—1732. a. See haaras suure arvu sugukondi. Ülestõusu juhtisid varem venelaste juures elanud ja tulirelva käsitsemist õppinud kamtšadaalid. Pärast ülestõusu mahasurumist kindlustus Kamtšatkas lõplikult Venemaa võim. Sellest ajast peale hakkasid lagunema kamtšadaalide rohkearvulised sugukondlikud liidud.

Vähem edukas oli tsaarivalitsuse võitlus korjakkidega (nõmõlaanidega). Korjakid rändlesid oma põhjapõdrakarjadega mereranniku ja Kolõma jõe vahelistes tundrates. Sõjaväesalkade lähenemisel jätsid korjakid maha oma peatuspaigad ning läksid ära. Nende jälitamist raskendasid teede puudumine ja raskused toidu hankimisel. Tundes hästi maastikku, tungisid korjakid ootamatult vene kasaka- ja soldatiterühmade kallale ja hävitasid nad. Samasugust võitlust pidasid tsaarivalitsusega tšuktšid (luorovetlaanid), kes asustasid Aasia äärmist, kirdepoolset tippu.

Beringi-Tširikovi ekspeditsioon. Juba XVII sajandi keskel sõitis Semjon Dežnevi ekspeditsioon merd mööda ümber Tšuktši poolsaare ja tõendas mereväina olemasolu Aasia ja Ameerika vahel. Kuid XVIII sajandi alguseks see avastus unustati. Veidi aega enne oma surma kirjutas Peeter I Kamtšatka ekspeditsioonile käsu, millega tegi ülesandeks uuesti uurida Aasia kirderannikut ning kindlaks määrata, kas ta on ühendatud Ameerikaga. Ekspedit-

siooni juhiks määrati Vene sõjalaevastikus teeniv taanlane Bering. Esimese ekspeditsiooni ajal (1728—1730) jõudis Bering väinani, millele on antud tema nimi. Kuid edasi sõita Ameerika rannikuni ta ei julgenud. Vene meremees Fjodorov koos geodeet Gvozdeviga kaks aastat pärast Beringi tagasitulekut jõudsid väikesel laeval Ameerika rannikule, ja koostasid ka esimese kaardi Aasia ja Ameerika vastaskaldaist.

XVIII sajandi 40-ndate aastate algul organiseeriti teine ekspeditsioon. Seda ekspeditsiooni juhtisid Bering ja Tširikov. Pärast poolteisekuist meresõitu nägid meremehed Ameerika ranniku lumiseid mäeharju. See oli Alaska. Esimesena jõudis Ameerika rannikule ekspeditsioonist osavõtja Aleksei Tširikov. Esimest korda kirjeldati Alaskat venelaste poolt.

Tagasisõidul kannatas Beringi ekspeditsioon suuri raskusi. Joogivee ja toidu puudusel levis ekspeditsioonist osavõtjate hulgas skorbuut, millesse iga päev suri 1—2 meremeest. Ekspeditsioon jäi talvitama Komandori saarestikus, ühele saarele, mida Beringi auks nimetatakse Beringi saareks. Sellel saarel suri ja maeti Bering. Alles järgmise aasta suvel ehitasid ellujäänud meremehed uue laeva ja jõudsid sellel Kamtšatka rannikuni.

Vene meresõitjate ekspeditsioonidel Ameerika rannikule oli suur teaduslik tähtsus. Nad tegid lõplikult kindlaks Aasia ja Ameerika põhjaranniku piirjoone. Ühtlasi koguti palju materjale nende maade elanike, looma- ja taimeriigi kohta.

Teaduslike ja uurimisekspeditsioonide jälgedes hakkasid Kuriilide ja Aleuutide saartele ning Ameerika mandrile suunduma suurettevõtjate ekspeditsioonid. Ettevõtjad ja kaupmehed vedasid neist maist välja suurel hulgal kotikute, merepiibrite, mustpruunide rebaste, sinirebaste ja teiste karusloomade nahku.

Tulemuste poolest eriti tähelepanuvääriv oli Rõlski linnast pärit oleva Grigori Ivanovitš Šelihovi tegevus. Innustunud kallihinnaliste karusnahkade otsinguist, võttis G. Šelihov XVIII sajandi 70—80-ndail aastail ette rea sõite Aleuudi saartele ja Ameerika mandrile (Alaskasse). Mitte ainult rikastumispüüd ei sundinud G. Šelihovi ette võtma kaugeid hädaohtlikke merereise

tundmatuil veteavarustel. G. Šelihov seadis endale ülesandeks vastukaaluks inglise ettevõtjate kiskjalikule tegevusele laiendada Vene valdusi kirde suunas. Ta koostas Ameerika ranniku (Alaska) ja selle lähedaste saarte täpse kirjelduse, mis oli suureks panuseks teadusele. Esmakordselt trükiti G. Šelihovi märkmed 1791. a.

Baškiir. *Buchhorni gravüür.*

XVIII sajandi lõpul moodustati suurettevõtjate huvides ja inglise konkurentsile vastupanemiseks «Vene-Ameerika kompanii». Sellele kompaniile anti õigus Alaska ekspluateerimiseks, mis muutus Vene asumaaks XVIII sajandi lõpust ja jäi selleks kuni 1867. a.

Baškiiria rõhumine. Pärast Aldar-Kusjumi ülestõusu

(1705—1711) lüüasaamist jätkas tsaarivalitsus Baškiiria maade anastamist. Baškiirid võtsid meeleldi vastu vene jooksik-talupoegi ja keeldusid neid tsaarivalitsusele välja andmast. Võitluseks baškiiridega ja nende eraldamiseks teistest Volgamaa rahvastest võttis valitsus ette uute kindlustuste — «liinide» — ehitamise. Algul ehitati kindlustusahelik Kama jõe taha (Kama-tagune liin), mis ei lasknud baškiire Kama paremale ja Kesk-Volga vasakule kaldale. Pärast hakati kindlustama joont piki Jaiki (Uurali) jõge. Kindluste ehitamisel suunati baškiire raskeile mulla- ja muudele ehitustöödele. Baškiiride tugevnenud ekspluateerimine tsaarivalitsuse poolt viis uutele rahva ülestõusudele Baškiirias.

1735. a. suvel püüdsid ülestõusnud baškiirid segada Orenburgi ja teiste kindlustuste ehitamist. Kahe aasta pärast puhkes uus ülestõus. Selle eesotsas seisis iseseisvat Baškiiri riiki luua püüdev feodaalne aristokraatia. Mõne aasta pärast ilmus baškiiride etteotsa andekas juht Kara-Sakal (eesti keeles Musthabe), kes esines Siberi khaani Kutšumi järeltulijana. Ta tundis hästi Kesk-Aasiat ja oskas kõiki kohalikke keeli. Kara-Sakal paistis silma kartmatusega, mälestus temast on rahvalauludes püsinud nüüdisajani. Neis öeldakse, et Kara-Sakal oli kiire «kui tuul», et ta oli vägimees, «milliseid on vähe maailmas». Alles 1740. a. juunis purustasid tsaariväed Toboli jõe lähedal ülestõusnute peajõud. Kara-Sakalil õnnestus põgeneda Kasahhi hordi piiridesse.

Pärast selle ülestõusu mahasurumist Baškiirias jätkus elanikkonna rõhumine valitsuse poolt veel suuremal määral. Baškiiridele keelati kasutada tehaste juurde kuuluvaks tunnistatud metsi. Tsaarivalitsus seadis sisse soolamonopoli, sundides baškiire soola ostma linnades kõrge hinna eest. Õigeusu kirik pööras baškiire-muhameedlasi vägivaldselt ristiusku. Ristimisest keeldu-vaid baškiire kiusati taga ja asustati neid uutele kohtadele. Kirik oli baškiiri rahva orjastamise ja rõhumise tööriistaks.

1755. aastal tekkinud ülestõus kandis tunduval määral religioosset iseloomu. Liikumise etteotsa astus mulla Batõrša, kes

saatis mööda valdu ja külasid laiali üleskutseid, milles loetles vägivallategusid baškiiri rahva kallal ja kutsus üles tõusma islami kaitseks. Ta veenis lõpetama võitlust kasahhidega ja nendega koos tegutsema ühise vabastamise eest. Tegelikult peitus usulise katte all baškiiri rahvamassi võitlus oma sõltumatu olemasolu eest. Ülestõus muutus partisanisõjaks, mis kestis ligi kaks aastat. Batõrša areteeriti ja toodi raudus Peterburi. Seal veetis ta mõne aasta Schlüsselburgi kindluse kasematis. Püüdes põgeneda raius Batõrša surnuks mõne valvurkonda kuuluva soldati, kuid hukkus ise sealjuures.

Tagakiusamise eest põgenedes, läks, pärast Batõrša ülestõusu mahasurumist, Kasahhi steppi üle 50 tuhande baškiiri. Tsaarivalitsusega kokku leppides, tungisid kasahhid baškiiridele kallale. Hävitasid osa neist ja andsid ülejäänud välja tsaarivõimudele. Nii ässitas tsaarivalitsus rahvaid üksteise kallale, et nende üle oma võimu kindlustada.

§ 14. Kesk-Aasia XVIII sajandil.

Usbeki feodaal-aristokraatia tugevnemine, kelle käes oli määratu suuri maavaldusi, viis Buhaara ja Hiiva khaaniriigid XVIII sajandi esimestel aastakümnetel täielikule poliitilisele lagunemisele. Feodaalide vahel toimus peaaegu alaline sõda, mille jooksul vastased laostasid teineteist ja tapsid maha või viisid vangi elanikke. Isegi suured linnad — Samarkand, Buhaara jt. — jäid peaaegu elaniketa. Käsitööstus ja kaubandus olid täieliku languse olukorras. Põllud umbrohtusid. Ülejäänud elanikkond nälgis ja valgus laiali mitmele poole.

1740. a. vallutas Iraani šahh Nadir Kesk-Aasia khaaniriigid. Laastatud maa ei olnud suuteline vastupanu osutama. Šahh viis Iraani suure hulga noormehi, keda sundis teenima oma sõjaväes.

Pärast Iraani vägede äraminekut algas Hiivas taas uue jõuga võitlus üksikute feodaalide vahel. Segadusi maal kasutasid turkmeeni rändsuguharud, kes tungisid paikseisse rajoonidesse ja

riisusid rahvast. Võitlust Hiiva khaaniriigi taastamise eest alustas usbeki ülemkihist pärinev Muhammed-Emmin. Tal õnnestus tagasi tõrjuda turkmeene ja maha suruda vastupanu üksikute feodaalide poolt. Maale saabus rahu, laialivalgunud elanikud hakkasid vanadele kohtadele tagasi tulema. Muhammed-Emmini lähimad järglased said Hiiva uue dünastia alustajaiks.

Buhhaara khaaniriigi taastajaks oli Muhammed-Rahim, kes põlvnes samuti usbeki aristokraatiast. Sattunud vangi Iraani šahhi sõjaretke ajal, teenis ta tema sõjaväes ja saadeti pea-asevalitsejana šahhi poolt Buhaarasse. Suure julmusega surus Muhammed-Rahim maha feodaalse aristokraatia vastupanu. 1756. a. tugevnes Muhammed-Rahimi võim niivõrd, et võttis khaani tiitli ja sai Buhaara khaanide uue dünastia rajajaks.

XVIII sajandi teisel poolel sai Fergana org iseseisva Kokandi khaaniriigi keskuseks.

Usbeki riikide kindlustamisel Kesk-Aasias, kes päästsid oma rahvusliku iseseisvuse võitluses Iraaniga, ja kohalike feodaalide mahasurumisel oli väga suur tähtsus nende maade majanduselu ülesehitamisele. Linnad täitusid uuesti elanikega ja said käsitööstuse ja kaubanduse keskusteks. Nende arengule oli suure tähtsusega kaubanduslike sidemete tugevnemine Venemaaga.

Kasahhid. XVII sajandi lõpul jagunesid kasahhid kolmeks žuziks ehk hordiks (nagu nimetati kasahhide rändriike). Vanem Žuz rändles Balhaši järve rajoonis. Keskmine Žuz võttis enda alla stepid põhjapool Sõr-Darja jõe keskjooksu. Põhjapool Araali järve rändles Noorem Žuz.

Kasahhide valitsev klass, kes arvas end «valge luu» hulka, koosnes khaanidest ja sultanitest, kes pidasid end Džingis-khaani järglasteks. Khaani võim oli päritav. Sultanid, üksikute suguharude valitsejad sõltusid khaanidest. Khaanid ja sultanid kogusid endile andameid elanikkonnalt karja karjatamise eest, kaupmeeste karavanidelt, põlluharijatelt (Sõr-Darja jõgikonnas) ja linlastelt.

Mõnedes suguharudes muutusid pärilikud sugukonna vanemad valitsejaiks, kes olid sõltumatud khaanidest ja sultanitest.

Evides suuri loomakarju, ekspluateerisid nad rahvast, kes säilitas veel patriarhaal-sugukondlikku kogukondlikku korda. Maa kuulus kogukonnale, kuid kariloomad moodustasid juba muistsest ajast eraomandi. Vanemad valitsesid karjamaade üle ja kasutasid vaeste sugukonnakaaslaste tööjõudu oma karjapidamismajandi teenindamiseks. Paljude kogukondade vanemad allusid vahetult sultanitele ja khaanidele.

Kasahhidel tuli alaliselt tagasi tõrjuda välisvaenlaste survet, kes püüdsid võtta kasahhi rahvalt sõltumatuse. Tihti asusid võitluses välisvaenlase vastu kasahhide etteotsa vahvad sõjamehed, tuntud batõride nime all.

XVIII sajandi 20-ndail aastail tungisid kasahhidele kallale džungaarid (kalmõkid) idast. See aeg on rahva mälestustes säilinud «suure hädaaja» nimetuse all. Vanem Žuz alistati ning ta kaotas ajutiselt oma poliitilise sõltumatuse. Sõr-Darja äärsed linnad alistusid džungaaridele. Keskmine Žuz rändas ära Toboli jõe äärde. Noorem Žuz rändas Vene piiride sihis Jaiki jõele. Siin põrkasid kasahhid kokku Volga kalmõkkidega.

1731. a. kasahhi Noorema Žuzi khaan Abulhaiõr, soovides saada venelastelt abi kalmõkkide vastu, võttis vastu Vene alamluse.

Lähenemine Venemaale, mis oli sõjalises ja majanduslikus suhtes tugevaimaks Kasahstani naabriks, oleks võinud olla objektiivselt-progressiivse tähtsusega. Kuid enamus Kasahhi sugukondlikust aristokraatiast suhtus vaenulikult Vene kodakondsusse astumisesse. Abulhaiõri ei toetatud ja ta tapeti varsti oma poliitiliste vaenlaste poolt.

1758. a. lõi kasahhi rahvas kuulsa batõri (väejuhi), Keskmise Žuzi khaan Ablai juhtimisel, koos Hiina vägedega, rängalt džungaare ja vabanes nende ikke alt.

Oma feodaalse aristokraatia ja Vene valitsuse poolt rõhutud kasahhi rahvamassi raske olukord kutsus Nooremas Žuzis aastail 1783—1797 esile suure rahva ülestõusu, mille etteotsa astus batõr Srõm.

Tsaari väesalgad ei suutnud toime tulla liikumisega, mis oli

võtnud laialdase iseloomu ja oli pööratud üheaegselt nii tsaari kolonisaatorite kui ka oma feodaalide — sultanite ja rikka vanemkonna vastu. Siis ühinesid Noorema Žuzi sultanid ja said abi Keskmise Žuzi sultanitelt. Paljud jõukad vanemad läksid üle uue khaani poole, kes oli vana khaani surma järel määratud ametisse tsaarivalitsuse poolt.

Kuid Srõm oma pooldajatega tappis rahva poolt vihatud khaani ja, ränneldes sügavasse steppi, jätkas võitlust tsaarivägedega. Peale mitmeid ebaõnnestumisi, jälitatuna kasahhi feodaalidest ja tsaari väesalkadest, põgenes Srõm Hiivasse, kus hukkus 1802. a. Rahva jutu järgi olevat sultanid ta mürgitanud.

Jaiki ülemjooksul põrkasid kasahhid kokku baškiiridega. Oma seisundi kindlustamiseks laialdasel territooriumil Volga taga õhutas tsaarivalitsus osavalt vaenu baškiiride, kasahhide ja kalmõkkide vahel. Neist rahvaist olid tsaarivalitsuse arvates temale kõige ohtlikumaks baškiirid.

III peatükk.

Aadli-impeerium XVIII sajandi teisel poolel.

§ 15. Katariina II valitsemiseaja algus.

1762. a. pööre. Pärast Jelizaveta surma sai Vene keisriks Peeter III nime all tema õepoeg Pjotr Fjodorovitš (1761—1762), endine Holsteini prints. Ta kuulutas enese Preisi kuninga pooldajaks ja lõpetas otsekohe Vene vägede sõjategevuse Friedrich II vastu. Peeter III oli ümbritsetud Holsteini kindralite ja ohvitseridega ning hakkas hoolega Vene sõjaväes, kes end õigustatult pidas Friedrich II sõjaväe võitjaks, preisi korda sisse seadma. Sõlminud Friedrich II-ga rahu, hakkas Peeter III Vene riigile võõraste Holsteini dünastia huvide pärast ette valmistama Taanivastaseks sõjaks. Sel kombel kaitses Peeter III, olles ise Vene keiser, Preisimaa ja Holsteini huve. Vaatamata Peeter III halvustavale suhtumisele vene aadlikesse, oli ta siiski sunnitud läbi viima mõisnikele tähtsa seaduse «Aadli vabadustest» (1762. a.). Selle seadusega kaotati aadlike kohustuslik teenistus sõjaväes ja tsiviilasutistes. Paljud aadlikest läksid otsekohe erru, asusid oma mõisadesse ja hakkasid tegutsema majapidamisega. Kuid see tähtis soodustus, mille aadlikud said, hoidis ainult ajutiselt ära nördimuspuhangu Peeter III poliitika vastu. Kaardiväeohvitseride keskel tekkis vandenõu tema naise Jekaterina Aleksejevna kasuks, kes püüdis juba ammu saada Venemaa keisrinnaks.

Jekaterinaga salajastes suhetes olevate vandeseltslaste eesotsas seisid kaardiväeohvitserid vennad Orlovid. Varahommikul

28. juunil 1762. aastal tõid nad Jekaterina linnatagusest lossist Peterburi ja kuulutasid ta keisrinnaks. Kaardiväe polgud läksid meeleldi tema poole üle. Järgmisel päeval Peeter III, pärast ebaõnnestunud katset põgeneda Kroonlinna, kirjutas alla troonist loobumise aktile. Varsti tapeti ta. Jekaterina Aleksejevna sai keisrinna Katariina II-ks.

Katariina II. Katariina II valitsemisaja alguses oli Venemaal riigivalitsemine ja majandus täieliku laostumise ja languse seisundis. Riigikassas ei olnud raha. Sõjavägi ei saanud kaheksandat kuud palka. Laevu ei remonditud, kindlused lagunesid. Rahvas kaebas igal pool tsaari kohtunike ja ametnike rõhumise, altkäemaksu ja liigkasu võtmise üle. Rahutused haarasid umbes 49 tuhat tehaste juurde kuuluvaks tunnistatud talupoega ja 150 tuhat mõisnike pärisorja-talupoega. Türmid olid täidetud «kolodnikega» (kinnipeetavate jalad kinnitati puupakkude-kolodkade vahele).

Katariina mõistis pärisorjuslikku aadliriiki ähvardavat ohtu. Ta teadis, et riigi kindlustamiseks on vaja korrastada valitsemist, kõvendada sõjaväge ja taastada majandus. Tema arvates oli ainult tugev valitsusvõim võimeline peatama talurahva ülestõusude arengut. Samal ajal, juba oma valitsemise esimestel aastatel, alaliselt kartes suuri talurahva ülestõuse, Katariina II suurendas veelgi mõisnike võimu talupoegade-pärisorjade üle.

Oma valitsemise algul tutvus Katariina II valgustus-filosoofiliste töödega ja oli kirjavahetuses mõne selle suuna kirjanikuga. Valgustusfilosoofid (Voltaire ja teised) võitlesid feodaalse korra vastu ja naeruvääristasid keskaegseid eelarvamusi. Nad proklameerisid inimese mõistuse ülimuslikkust, mis pidi näitama teed ühiskondliku korra ümberkorraldamisele nii, et kõik inimesed oleksid seaduse ees üheõiguslikud. Lootuse sellisele ümberkorraldusele ühendasid valgustus-filosoofid haritud kuningate tegevusega. Nad proklameerisid «filosoofide ja kuningate liitu». Selline süsteem sai nimetuseks «valgustatud absolutism», kus ainuvalitseja pidi tegema kõik rahva heaks, laskmata siiski rahvast riigi juhtimisele. Valgustusfilosoofia ideed levisid laialt

neis maades, kus olid ettevalmistatud tingimused kodanliku ühiskondliku korra kujunemiseks, mille arenemist takistasid vanad feodaalsutised. Kuid kodanliku progressiivse mõtte esindajad pidid paratamatult pettuma võimaluses muuta ühiskondlikku korda kuningate kaasabil. Venemaal oli valgustusfilosoofial, täieliku feodaal-pärisorjusliku süsteemi valitsemise tõttu, mõju ainult väiksele eesrindlikule aadli-intelligentsi kihile.

Katariina II tahtis kasutada valgustusfilosoofide mõtteid ja nende feodaalkorra kriitikat mitte selleks, et seda korda kaotada, vaid selleks, et mõnede administratiivsüsteemi paranduste abil veel enam kindlustada isevalitsuslik-pärisorjuslikku riiki.

Olles kirjavahetuses Voltaire'i, Diderot' ja teiste valgustusfilosoofidega, tahtis Katariina II ka enda kohta Euroopas luua mulje kui targast ja haritud monarhist. Ta pettis neid kirjanikke. Vene pärisorjuslikus külas valitsesid kehvus, nälg ja harimatus. Samal ajal teatas Katariina II Voltaire'ile, et Venemaal pole talupoega, kes ei sööks kana kui ta tahab, kuid teatavast ajast alates (Katariina II vihjas oma valitsemise algusele) eelistavad talupojad kanadele kalkuneid. Katariina II oli väga silmakirjalik. Kinnitades valgustus-filosoofidele, et ta on valmis sisepoliitikas järgima nende õpetust, naeris ta samal ajal nende tööde üle. Katariina II armastas meelitusi ja kummardamist. Ta ümbritses ennast meelitajatega ja taotles, et teda ülistataks ka euroopa kirjanduses.

Erinevalt oma eelkäijaist võttis Katariina II isiklikult osa kõigi tähtsamate poliitikaküsimuste otsustamisest. Ta kirjutas ise seaduste ja käskkirjade eelnõusid, tegeles kirjandusega ja andis välja isegi ajakirja («Всякая всячина»).

Tema valitsemisajal saavutasid aadlikud uusi suuri eesõigusi. «Katariina-ajastu» oli aadli-impeeriumi kõrgema õitsengu ajaks.

Mõni päev pärast oma troonile astumist teatas Katariina II erilise ukaasiga, et ta nõuab talupoegadelt mõisnike sõna kuulmist. Riigielu kordaseadmiseks otsustas Katariina II kokku kutsuda komisjoni, mis pidi koostama «Novoje uloženije», s. t. uued seadused. Sellele komisjonile kirjutas Katariina II ise

«Nakaz'i» (juhendi), kasutades selles laialt Montesquieu' ja Lääne-Euroopa mõne teise kirjaniku töid. Nakazis püüdis ta tõendada isevalitsuse vajalikkust Venemaal.

1767. a. suvel avati Moskvas uute seaduste koostamise komisjoni istungid. Suurem osa saadikuid kuulus aadli ja jõukate linnaelanike kihti. Talupojad-pärisorjad ei võtnud valimistest osa ja neil ei olnud oma esindajaid komisjonis Saadikud saabusid juhenditega valijate poolt, milles olid esitatud nende vajadused ja soovid. Kozlovi aadelkonna esindaja ettepanek talurahva pärisorjusliku ekspluateerimise piiramise kohta võeti määratu enamiku aadlike poolt vastu meelepaha tormiga. Aadlikud palusid mitte ainult säilitada oma õigusi ja privileege, vaid neid veel rohkem laiendada.

Suurem osa komisjoni istungeid pühendati keisrinna «Nakaz'i» lugemisele ja saadikute juhendite arutamisele. Katariina II «Nakaz'il» ja tema poolt uute seaduste koostamiseks kokku kutsutud komisjoni tööl ei olnud praktilisi tulemusi. Türgi sõja alates, sõitsid paljud aadlisaadikud sõjaväkke. 1768. aasta lõpul katkes komisjoni töö, kuid Katariina II oli saanud võimaluse saadikute esinemiste kaudu hästi tutvuda vene aadelkonna meeleoludega, kes taotles feodaal-pärisorjusliku isevalitsusliku korra kindlustamist.

§ 16. Katariina II välispoliitika enne talurahvasõda.

Rzeczpospolita esimene jagamine. Vene vägede edu Seitsmeaastases sõjas avaldas Lääne-Euroopas suurt mõju nii Venemaa liitlastele selles sõjas — Austriale ja Prantsusmaale, kui ka tema vastasele — Preisimaale. Hoolimata Venemaa ootamatust lahkumisest sõjast, tõusis tema osatähtsus rahvusvahelistes asjades tunduvalt. Venemaa endised liitlased — Austria ja Prantsusmaa — jälgisid pahameele ja ärevusega Venemaa tugevnemist. Eriti kartis Prantsusmaa Vene mõju Idas. Prantsuse kaupmehed ja poliitikategelased unistasid kogu idakaubanduse enda kätte koondamisest. Sellepärast püüdis Prantsusmaa Venemaa vastu

ühendada Türgit, Poolat, Rootsit ja Austriat. Vene välispoliitika juhid püüdsid aga Prantsuse-Austria liidule vastu seada «põhjariikide» — Venemaa, Preisimaa, Inglismaa jt. — liidu. Kuid sellise liidu loomise katsed ebaõnnestusid, sest nende riikide vahel olid lepitamatud vastuolud.

Austria püüdis saada oma valdusse Lääne-Ukraina viljarikkaid maid. Poola valdusi Visla alamjooksul tahtis endaga ühendada Preisimaa. Venemaa püüdis Poolalt tagasi saada selle poolt anastatud Valge-Vene ja Ukraina maid. Lõpuks igaüks neist riikidest — Venemaa, Austria ja Preisimaa kartsid üksteise tugevnemist.

Poola (Rzeczpospolita) oli täielikus sisemise laostumise olukorras. Keskvalitsusel oli vähe võimu. Kuninga võim oli piiratud seimiga. Kui hääletamisel seimis oli kas või üksainus hääl vastu, oli ettepanek tagasi lükatud. Seda nimetati vaba keelamise (liberum veto) õiguseks. Niisugune kord viis kohutavaile kuritarvitustele. Seimi saadikud kauplesid avalikult oma häältega. Kuid isegi seimi ühehäälset otsust polnud alati võimalik teostada, sest rahulolematud aadlikud korraldasid sõjalisi konföderatsioone (liite). Neid võis kuulekusele sundida ainult sõjalise jõuga.

Poola riiklik korraldus oli kasulik suurtele magnaatidele, sest see võimaldas neil oma huvides suunata välis- ja sisepoliitikat, kontrollimatult käsutada oma laialdastes valdustes. Poola talurahva olukord oli väga raske. Veel raskem oli teiste rahvaste, eriti ukrainlaste ja valgevenelaste seisund. Õigeusulised ja luteriusulised sattusid igasuguste tagakiusamiste alla.

Pärast Poola kuninga August III surma (1763) saavutas Vene valitsus, et kuningaks valiti krahv Stanislaw Poniatowski, kes oli meelepärane Katariina II-le. Pärast seda nõudis Vene valitsus koos Preisimaaga seimilt, et ta õigeusulised ja protestandid õiguslikult võrdsustataks katoliiklastega. Kui seim selle nõudmise tagasi lükkas, organiseeris Vene saadik Poolas vürst Repnin kolm konföderatsiooni (liitu) õigeusulistest, protestantidest kui ka kuningaga rahulolematuist katoliiklastest. Konföderaadid said Vene valitsuselt suurt rahalist toetust ja vene väed

saadeti Poola territooriumile. Seimis kostis veelgi hääli igasuguste järeleandmiste vastu, kuid Repnin vahistas otse Varssavis mõned senaatorid ja saatis nad tugeva saatevahtkonnaga Venemaale. Seim oli sunnitud nõustuma mittekatoliikliku šlahta õiguste võrdsustamisega katoliiklastega. 1768. a. sõlmiti eriline kokkulepe Poola ja Venemaa vahel, mille järgi Poola riiklik korraldus pidi tulevikuski jääma ilma igasuguste muudatusteta. Venemaa võttis enesele tema puutumatuse garantii.

Osa šlahtat, kes ei olnud rahul järeleandmistega Vene valitsusele, kogus omakorda Bari linnas relvastatud konföderatsiooni. Konföderaadid said toetust Prantsusmaalt, kes taotles Venemaa nõrgestamist, ja hakkasid kallale tungima mitte ainult Vene vägedele, vaid ka kohalikele Ukraina elanikele. See kutsus Ukrainas esile kasakate ja talurahva ülestõusu Poola ülemvõimu vastu. Nüüd aitas tsaarivalitsus Poola võimudel ülestõusu maha suruda, sest ta kartis, et talurahvaliikumine kandub üle Venemaale

Vene mõju tugevnemine Poolas erutas Austriat ja Preisimaad. Kartes, et Venemaa liidab endaga Poola, koostas Preisi kuningas Friedrich II plaani osa Poola territooriumi jagamise kohta Austria, Preisimaa ja Venemaa vahel. Nende riikide vahel sõlmitud kokkuleppe järgi liitis Preisimaa endaga Poola valdused Balti mere ääres (Pomorze) ja osa Suur-Poolast. Seetõttu ühines Preisimaa idaosa Brandenburgiga üheks terviklikuks territooriumiks. Kuid Danzigit ja Toruni, mida Preisimaa püüdis saavutada, ei saanud ta, kuna Katariina II ei nõustunud sellega. Austria anastas Ukraina Galiitsia. Venemaaga ühendati osa Valge-Venet. Nii toimus 1772. a. Poola esimene jagamine.

Sõda Türgiga (1768—1774). Sündmused Poolas kiirendasid sõja algust Venemaa ja Türgi vahel. Prantsuse saadik veenis Türgi valitsust, et Venemaa mõju kõvenemine Poolas on kahjulik ja ohtlik Türgile. Peale selle pidasid Poola asjad kinni osa Vene sõjaväge. Türklastele näis olevat saabunud kohane moment, et peatada Venemaa edasitungi Musta mere äärde. 1768. a. nõudis sultan Vene saadikult Konstantinoopolis, et Venemaa viiks oma

väed Poolast välja. Saanud eitava vastuse, käskis ta vahistada Vene saatkonna ja paigutada türmi

Euroopas oldi veendunud, et Venemaa ei talu üheaegselt sõda Türgi ja Poolaga ning saab sõjas lüüa. Sõjategevust algas Krimmi khaan. 1769. a. kevadel tungisid tatarlaste suured väed Vene piiriäärseisse lõunavaldustesse ja hakkasid neid rüüstama. See oli Krimmi tatarlaste viimane suur röövretk Vene ja Ukraina maadesse.

Vene vägede eesotsas seisis väljapaistev väejuht kindral Rumjantsev, hästi tuntud oma võitude poolest sakslaste üle Seitsmeaastases sõjas. Tema lahingutegevus paistis silma iseseisvuse, julguse ja võtete uudsusega. Rumjantsev ise «otsis» vaenlase üles ja püüdis esmajoones hävitada tema elavjõudu. Ta valis osavasti alluvaid väejuhte, kelle hulgast, tänu geniaalsetele sõjalistele annetele, kerkis kiiresti esikohale Aleksander Vassiljevitš Suvorov.

1770. aastal sai Rumjantsev teada, et Larga jõe lähedal seisab 80-tuhandeline Türgi armee. Rumjantsevi käsutuses oli umbes 30 tuhat soldatit. «Meie kuulsus ja au ei salli seda,» ütles ta, «et taluda vaenlase juuresolekut.» Märkamatult ületasid Vene väed jõe ja andsid vastasele hoogsa löögi tiivalt. Lahing lõppes Vene armee täieliku võiduga.

Kaks nädalat hiljem kohtas Rumjantsev türklaste peajõude, umbes 150 tuhat meest suurvesiiri juhtimisel. Rumjantsevi selja taga oli kuni 80 tuhat tatarlast. Türgi ülemjuhataja oli kindel, et Vene armee on kotti sattunud. Hoolimata vastase jõudude määratu suurest ülekaalust, otsustas Rumjantsev rünnata ise esimesena vastast. «Väheste jõududega purustada suured jõud,» ütles Rumjantsev, «on omaette kunst ja kahekordne au, kui aga jõududelt ülekaalukas vastane võidab — selles ei ole midagi iseäralikku.» Ära ootamata kallaletungi, otsustas Rumjantsev ise rünnata vesiiri, kes oli laagris Kaguli jõe (Doonau haru) kaldal. Türgi suurtükivägi avas hävitava tule ründajate pihta ja suured ratsaväe massid tungisid kiiludena üksikute kolonnide vahele, püüdes neid üksteisest lahutada. Saabus kriitiline silmapilk,

mõned väeosad lõid kõikuma. Sellal ilmus kohale Rumjantsev: «Seiske, poisid!» hüüdis ta soldateile ja, isikliku eeskujuga innustades, viis nad lahingusse. Türgi eliitväeosad ei pidanud vastu venelaste täägilöögile ja põgenesid lahinguväljalt.

Selle võidu tulemuseks oli kogu Dnestri ja Doonau vahelise maa-ala puhastamine türklastest. Sõjategevus kandus Doonau jõe paremale kaldale.

Esimeses Türgi sõjas saavutatud võitude eest sai Rumjantsev peale muude autasude kindral-feldmarssali tiitli ja oma perekonnanimele lisaks «Zadunaiski» (Doonau ületamise eest).

Rumjantsevi mõtted sõjaasjandusest leiavad käsitlemist tema teoses «Teenistuse kord», mis hiljem väheste muudatustega võeti ametliku juhendina tarvitusele sõjaväes. Seda määrustikku läbib ründava strateegia ja taktika vaim. Rumjantsev nõudis hoolitsevat suhtumist sõdureisse, sõdurites ja ohvitserides sõjalise kohusetunde ja initsiatiivi arendamist. Rumjantsevi õpilane oli geniaalne vene väejuht Suvorov.

Suuri edusamme saavutati ka merel. Kuni sõja alguseni Läänemerel viibinud Vene sõjalaevastik sõitis ümber Euroopa ja ilmus Vahemerre Kreeka rannikule. 1770. a. juunis ründas Vene sõjalaevastik admiral Spiridovi juhtimisel Tšesma lahe juures (Väike-Aasia rannikul, Chiose saare vastas) teda laevade arvult ja suurtükkide hulgalt rohkem kui kaks korda ületavat Türgi sõjalaevastikku. Vene sõjalaevastikule anti käsk: hävitada vaenlane või hukkuda. Pärast mõnetunnist ägedat merelahingut ei pidanud Türgi laevastik vastu ja ruttas varjule Tšesma merekääru. Järgmisel päeval hävitati kogu Türgi laevastik.

Teine Vene armee vallutas 1771. a. lühikese ajaga kogu Krimmi. Järgmistel aastatel ületas Vene sõjavägi mitu korda Doonau. Nende sõjaretkede ajal paistis hiilgavalt välja A. V. Suvorov.

1774. aastal sõlmiti Kutšuk-Kainardži külas rahu. Katariina II kiirustas rahu sõlmimisega, sest siseriigis oli puhkemas ähvardav talurahvaülestõus Pugatšovi juhtimisel. Venemaa sai selle rahu järgi endale Dnepri ja Bugi vahel asetsevad maad,

samuti Enikale ja Kertši Krimmis, mis võimaldas talle läbi Kertši väina väljapääsu Mustale merele. Esmakordselt said Vene laevad õiguse vabalt sõita Mustal merel. Türgi avas Vene kaubalaevadele läbipääsu ka läbi Dardanellide ja Bosporuse väina. Krimmi khaaniriik kuulutati sõltumatuks Türgist. Krimmis kasvas Vene mõju.

§ 17. Pärisorjuslik majandus XVIII sajandi teisel poolel.

Talurahva seisund. XVIII sajandi teisel poolel oli Venemaa majanduslikuks aluseks nagu varemaltki feodaal-pärisorjuslik majandus. Katariina II kasutas laialdaselt maade jagamist sealelavate talupoegadega autasuks aadlikele. Nii said näiteks 1762. a. paleepöördest osavõtnud vennad Orlovid kingituseks üle 50 tuhande talupoja, feldmarssal Potjomkin aga üle 40 tuhande talupoja. Üldse jagas Katariina II aadlikele kuni 800 tuhat talupoega. Tema ajal moodustas eravalduses elavate pärisoriste talupoegade arv natuke üle poole kogu talurahva arvust. Ülejäänud talupoegade hulgas oli kõige arvukam riigitalupoegade grupp. «Lossitalupoegadeks» nimetati, nagu XVII sajandilgi, talupoegi, kellelt saadud andamid kulutati tsaari õukonna ülalpidamiseks. Katariina II poja Paul I ajal hakati neid talupoegi, kes moodustasid tsaari perekonna isikliku omandi, kutsuma «udellitalupoegadeks». 1764. a. võttis Katariina II kloostritelt maavaldused ja andis sealelavad talupojad erilise asutuse — ökonoomia-kolleegiumi — võimkonda. Seepärast kandsid need talupojad «ökonoomiatalupoegade» nimetust.

Kaubavahetuse arenemisega muutusid pärisorjusliku majanduse turusidemed tugevamaks ja mitmekesisemaks. XVIII sajandil suurenes kiiresti põllumajandussaaduste väljavedu Venemaalt Lääne-Euroopasse. Esikohal seisid kanep ja lina, mis moodustasid ligikaudu ühe kolmandiku kogu väljaveo summast. Vene kanep oli tarvilik Euroopa purjelaevastikule. Vilja väljavedu suurenes tunduvalt sajandi lõpul, kui Venemaa vallutas

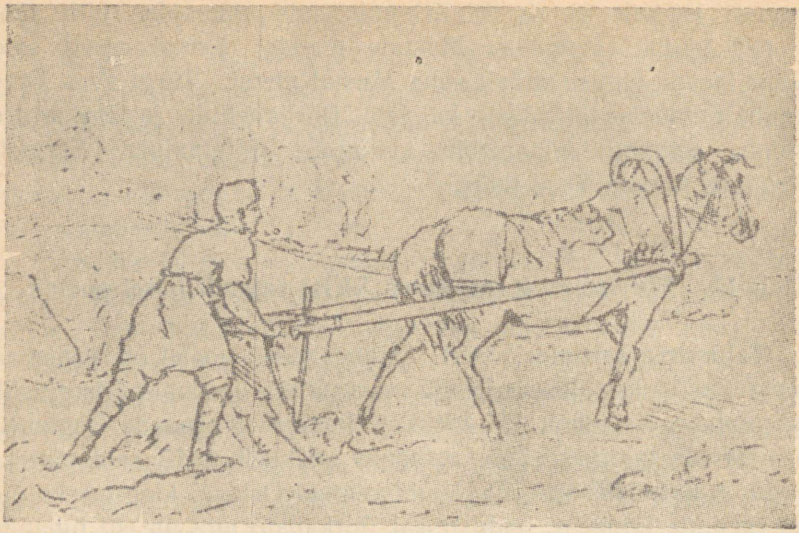

Põllul. *Atkinsoni joonistus, XVIII saj.*

lõplikult Musta mere ranniku. Põllundusega mittetegeleva linnaelanikkonna kasvu tõttu tõusis kiiresti nõudmine vilja järele ka siseturul. Venemaa linnades oli 1724. a. 328 tuhat elanikku, 1782. a. 802 tuhat ja 1796. a. aga juba 1 miljon 301 tuhat elanikku. Vajades raha, saatsid mõisnikud turule kanepit, lina, rasva, vilja ja teisi saadusi. Oma pärisorjuslikust majapidamisest katsusid nad saada kõige suuremat tulu.

Pärisorjuslik töö oli põhjas väheviljakail metsavööndi mail niivõrd ebaproduktiivne, et mõisnikel oli kasulikum võtta talupoegadelt rahalist kruntrenti, kui sundida neid mõisapõldu harima. Mustmullamaadel lõunas, vastupidiselt, muutus teoorjus talupoegade peasunniseks. Nii toimus talupoegade-pärisorjade jaotus teoorjadeks ja renditalupoegadeks. Raharent kasvas Katariina II ajal keskmiselt rohkem kui kahekordseks. Et seda raha saada, läksid talupojad maalt «kõrvalteenistusse»; töötasid puuseppadena, seppadena, palkasid endid manufaktuuridesse,

Vene talupoeg XVIII saj. lõpul.

Teoorjus. *Raamatust «Maaelu peegel» XVIII saj.*

hakkasid linnades voorimeesteks, tegelesid väikekaubandusega jne. Talupoegade-teoorjade seisund oli veel raskem. Levis kolmepäevane teoorjus, s. t. tööle mõisamaal kulutasid talupojad 7 nädalapäevast 3 päeva. Kuid paljud mõisnikud suurendasid teoorjust veel rohkem ja mõned jätsid talupojale oma töö jaoks üksnes pühad.

Tööpäeva pikkus oli seadusega kindlaks määramata ja olenes täielikult mõisniku omavolist. Tavaliselt läksid talupojad tööle juba enne päikesetõusu ja lõpetasid töö täispimeduse saabumisega. Et talupoegi sõnakuulmisele sundida, vajasid mõisnikud nende üle tugevat võimu. Katariina II 1765. a. ukaasi järgi said mõisnikud õiguse saata talupoegi «jultumuse» eest sunnitööle. Kahe aasta pärast keelati talupoegadel mõisniku peale ükskõik milliste kaebuste esitamine.

XVIII sajandi teisel poolel omandas suure leviku talupoegadega kauplemine. Mõisnikud müüsid oma talupoegi sageli eraldi maast, «väljaviimiseks». Lapsi müüdi sageli lahus vanemaist. Talupoegade hinnad olid väga mitmesugused: need olenesid müüdavate soost, vanusest, füüsilisest tugevusest ja elukutsest. On teada juhud, kus mõisnik müüs tüdrukuid-pärisorje 10 rubla eest. Samal ajal maksid aadlikud tõuliste kutsikate eest sadasid ja isegi tuhandeid rublasid. Pärisorjade müügi kuulutused trükiti avalikult ametlikes ajalehtedes koos kariloomade, koerte, asjade ja väärtuseta majakraami müügi kuulutustega.

Mõisnike võim talupoegade elu ja vara üle viis koletuslikele kuritegudele. Mõisniku metsiku omavoli näiteks võib tuua naismõisniku Saltõkova loo, tuntud rahvasuus «Saltõtšihha» nimetuse all. Tühistel põhjustel piinas Saltõkova 10 aasta jooksul surnuks umbes 140 inimest, peamiselt naisi ja tütarlapsi. Piinatavate jaoks mõtles ta välja kõige rafineeritumaid metsikusi: rebis tuliseks aetud tangidega nende kõrvu, sundis palja jalu külma käes seisma jm. Saltõkova asjas algas uurimine alles viis aastat pärast kaebuste saabumist. Aadlikuna vabastati Saltõkova ihunuhtlusest. Tema hirmutamiseks piinati seepärast kohtuliku uurimise ajal tema juuresolekul teisi inimesi. Kohus mõistis Saltõkova sunnitööle, kuid Katariina II asendas selle karistuse kloostrisse sulgemisega.

Manufaktuurtootmise arenemine. Suurem osa turustatavaid kaupu toodeti, nagu XVII sajandilgi, talupoegade ja linna väikekäsitööliste poolt, sest manufaktuurtootmine ei suutnud tunduvast arenemisest hoolimata rahuldada nõudmist turul. Manufaktuuride üldarv Katariina II valitsemise ajal ligikaudu kolmekordistus. Manufaktuurides rakendati laialdaselt pärisorjade tööd. Seepärast jäi XVIII sajandi teisel poolel manufaktuuri valitsevaks tüübiks pärisorjuslik manufaktuur. Vabade töökäte puuduse suhtes olid maid ja talupoegi omavad aadlikud asetatud paremaisse tingimustesse kui kaupmehed. Manufaktuurides oli neil võimalik kasutada oma talupoegade-pärisorjade tööd. Maavarade kaevandamine ja põllumajandus andsid neile peale selle vajalikku

toorainet; rauamaaki, villa, lina, kanepit jt. Sellest hoolimata suutsid aadlike «pärusmanufaktuurid» harva konkureerida kaupmeeste manufaktuuridega. Mõned kauplemisega ja liiakasuvõtmisega rikastunud talupojad-pärisorjad asutasid samuti oma

Peeru valgusel. *XVIII saj. joonistus.*

isiklikke manufaktuure, palgates neisse «vabu» inimesi ja mõisnike renditalupoegi.

Vabade «tööinimeste» töö manufaktuurides oli väga raske ja erines vähe talupoegade-pärisorjade tööst. Tööd tehti tavaliselt pimedais, niiskeis ja räpaseis ruumides. Tööpäeva pikkus ulatus 14-le ja isegi 16-le tunnile ööpäevas. Töötasu oli tühine ja maksti välja väga korratult. Töölised nälgisid ja olid sageli haiged. Eriti raskes olukorras olid mäetehaste possessioonsed talu-

pojad. Neil tuli töötada kümneid ja isegi sadu versti nende küladest eemal asetsevais tehastes.

Rahutused talupoegade ja «tööinimeste» keskel. Karm töö, ekspluateerimine manufaktuurides kutsus XVIII sajandi keskel esile massilisi «tööinimeste» liikumisi streikide ja avalike väljaastumiste näol. Suurimaid olid kaupmeeste Gontšarovi ja Demidovi tehaste juurde kuuluvaks tunnistatud talurahva ülestõusud aastal 1752. Gontšarovi manufaktuuris (Malojaroslavetsi linna lähedal) saavutasid tehaste talupojad võidu nende rahustamiseks saadetud komando üle ja võtsid sellelt ära isegi kolm suurtükki. Samal aastal alustas ülestõusu terve vald, mis oli tunnistatud Demidovi rauatehaste juurde kuuluvaks. Vallas elunev erusoldat õpetas talupoegadele relvade käsitsemist. Talupojad purustasid nende vastu saadetud 500 soldatist koosneva salga.

Ülestõusud Gontšarovi ja Demidovi tehaseis suruti maha suure tsaarivägede salga poolt, mis koosnes kolmest jalaväepolgust ja suurtükiväest. Üksikud väljaastumised jätkusid Uurali mäetehastes veel 60-ndail aastail.

Alates 40-ndaist aastaist hakkasid rahutuste juhud talupoegade-pärisorjade keskel tunduvalt sagenema. Talupojad tapsid mõisnikke ja mõisavalitsejaid, põletasid mõisahooneid ja astusid mõnikord tervete küladena valitsuse väesalkade vastu. Talurahvaliikumine hoogustus eriti pärast 1762. a., kui «aadlivabaduste» seaduse tõttu oma mõisadesse tagasi tulnud mõisnikud hakkasid talupoegi veel rohkem rõhuma.

§ 18. Talurahva sõda Pugatšovi juhtimisel.

Rahutuste algus. Vastuhakujuhud talupoegade-pärisorjade keskel sagenesid XVIII sajandi 60-ndail aastail üha enam. Üksnes riigi keskosades toimus kuni 40 rahutust.

Eriti raskes olukorras olid Volgamaa rahvad, kes said maaomanike ja tsaariametnike poolt kõige häbematuma ekspluateerimise osaliseks. Pärast Batõrša ülestõusu mahasurumist Baškii-

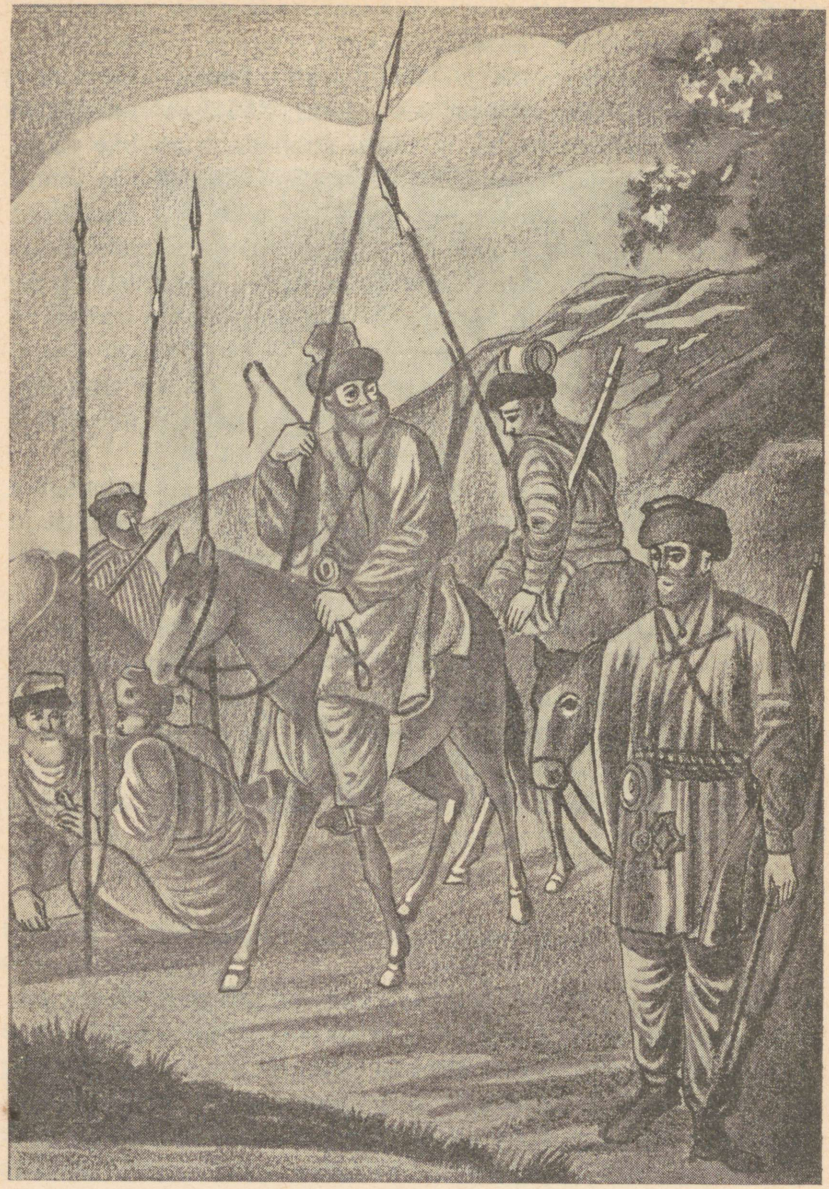

Jaiki kasakad.

rias suurenes üha rohkem baškiiride maade anastamine. Vene kaupmehed ja ettevõtjad laostasid baškiiride majapidamisi, raiusid maha metsi ja ehitasid uusi tehaseid. Kartes kallaletunge muutsid nad tehased tõelisteks kindlusteks, varustasid neid relvade ja püssirohuga.

Rahutused haarasid ka vene kasakaid, kes elasid Jaiki (Uurali) kallastel. Jaiki kasakate keskel toimus XVIII sajandi keskel sama kihistumine, mis mõnevõrra varem leidis aset Zaporožje ja Doni kasakkonnas. Korduvalt toimusid kokkupõrked jõukate ja lihtkasakate massi vahel. Seesugustel juhtudel asus valitsus tavaliselt jõukate kasakate ja nende keskelt valitud atamanide poolele ja vaatas nende vastu sihitud väljaastumistele kui «mässule». 1772. aastal tapsid kasakad Jaitski linnakeses toimunud ülestõusu ajal nende juurde saadetud kindral Traubenbergi, samuti ka mõned kasakate atamanid. Jaiki kasakate vastu saadeti valitsusväed, kes ülestõusu maha surusid ja Jaitski linnakese endi kätte võtsid. Kasakate omavalitsus hävitati ja Jaitski linnakesse seati ametisse valitsuse komandant sõjaväelise komandoga. Paljudel ülestõusust osavõtnud kasakatel õnnestus siiski varju leida jälitamise eest.

Kasakate Türgi sõtta saatmise katsed kutsusid esile rahutusi ka Doni kasakkonna hulgas. Tol ajal hakkas kasakate hulgas Donil ja Jaikil levima kuuldus, et Peeter III olevat elus ja varjavat end kusagil kasakate seas. Hakkas ilmuma tsaarina esinejaid. Rahva hulgas tunti Peeter III lugu väga uduselt. Peeter III vägivaldset surma seletati aadlike kättemaksuga tsaarile selle eest, et ta soovis kergendada talupoegade olukorda.

Jemeljan Pugatšov. 1773. aasta sügisel hakkas kasakate ülestõusu juhiks Jemeljan Pugatšov. Ta sündis ja kasvas üles Donil, Zimoveiskaja staniitsas, sealsamas,kus sündis ka Stepan Razin. Pugatšov võttis osa Seitsmeaastasest sõjast, oli Poolas ning viibis Türgi sõja ajal tegevväes. Haiguse tõttu koju saadetud, ei tulnud ta enam tagasi sõjaväkke, vaid jäi «jooksik-kasakaks». Hulkudes mööda Doni, Volgamaad ja Jaiki, kohtus Pugatšov jooksik-talupoegadega ja Uurali tehaste töölistega, kasakakehvis-

tuga ja vanausulistega. Selle rändlemise ajal õppis Pugatšov hästi tundma rahva meeleolusid ja hädasid.

1773. a. septembris ilmus Pugatšov väikese kasakatesalgaga Jaikile, esinedes keiser Peeter III-na. Pugatšovi ümber hakkas kogunema kasakaid, kellest mitmed võtsid osa 1772. a. ülestõusust. Kasakate salgaga liikus Pugatšov üles mööda Jaiki jõge Orenburgi juurde. Piki jõge asetsesid väikesed nõrgad kindlusekesed. Pugatšovi lähenemisel tapsid või sidusid garnisoni sõdatid ja kasakad kinni oma ohvitserid ja läksid üle Pugatšovi poole. 1773. a. oktoobri algul ilmus Pugatšov Orenburgi alla, mis oli hästikindlustatud kindlus, kus oli küllalt suur garnison. Pugatšov ei suutnud Orenburgi rünnakuga vallutada, vaid läks üle piiramisele, mis kestis ligi kuus kuud.

Talurahva ja Volgamaa rahvaste ülestõus. Pugatšovi ülestõus pani liikuma kogu Volgamaa steppide elanikkonna. Kasahhid tulid oma rännetega Jaiki lähedale ja nende üksikud salgad astusid Pugatšovi sõjaväe koosseisu. Pugatšovi sõjaväkke hakkas voolama ka kalmõkke, kes asustasid Volga alamjooksu ja Musta mere vahelist steppi. Pugatšovi lähenemisel Jaiki ülemjooksule hakkasid tema juurde tulema tatarlaste, baškiiride ja tšeremisside (maride) salgad. Ülestõus levis kiiresti ka mäekaevandustööliste ja vene talupoegade-pärisorjade keskel. Iga päev tuli Pugatšovi juurde salkadena lähedaste mõisade talupoegi ja mäetehaste töölisi.

Kasakate ülestõus muutus talurahvasõjaks, mis haaras nii Volgamaa vene kui ka mittevene elanikkonna. Orenburgi all hakkas Pugatšov korraldama mõne lähima, tsaarisõjaväe teenistuses sõjalisi kogemusi omandanud abilisega talupoegade ja kasakate salku. Talupojad ja kasakad jagati polkudeks ja roodudeks. Olid kalmõkkide, baškiiride, tatarlaste, tehasetööliste jm. eripolgud. Iga polk paiknes laagris eraldi. Relvastus oli väga halb ja mitmekesine. Ainult üksikuil olid püssid ja püstolid. Teised olid enamikus relvastatud nugadega ja isegi ainult nuiadega. Äravõetud suurtükkidest moodustati suurtükivägi, mille juhiks oli üks endine soldat. Pealeselle saatsid osa suurtükke Uurali tehaste

töölised. Töölised jätkasid neis tehastes ülestõusnute jaoks suurtükkide ja teiste relvade tootmist.

Hoolimata Pugatšovi karmidest vahendeist oli distsipliin rahvaväes väga halb. Lahingus püüdis iga polk või salk ise-

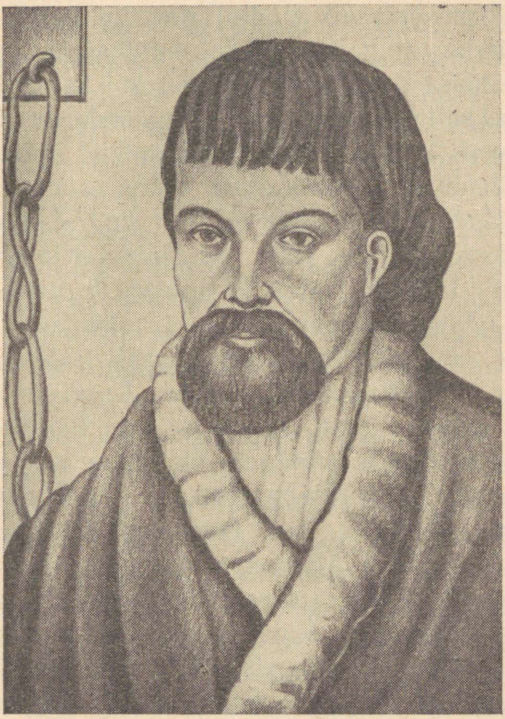

Jemeljan Pugatšov.

seisvalt tegutseda. Talupojad võitlesid oma külade lähedal vaprasti, kuid niipea kui siirduti mujale, lahkusid nad sõjaväest.

Pugatšov andis keiser Peeter III nimel välja manifeste, milles lubas anda rahvale põllumaad, metsad, heinamaad, veed, kalapüügikohad, soolaallikad ja muud kõlvikud. Talupojad lubas ta vabastada «orjusikkest» ja neile tagasi anda vabaduse. Kogu

elanikkonnal lubas ta kaotada raske pearaha. Aadlikke nimetas ta roimariteks ja käskis neid tappa. Astudes välja mõisnike vastu mõtlesid talupojad, et pärisorjusest võib neid vabastada «hea tsaar». Seesugust «head tsaari» nägid nad Pugatšovis.

Pugatšovi edu. 1773. a. lõpul ümberpiiratud Orenburgile abiks saadetud valitsuse väesalk kindral Kar'i juhtimisel sai täieliku kaotuse osaliseks. Pugatšovi võidul regulaarvägede üle oli suur mõju nii ülestõusust haaratud kohtades kui ka riigi siserajoonides. Aadlikud sattusid paanikasse. Isegi sadu versti Volgamaast eemal asetsevais kohtades ootasid mõisnikud ärevusega hirmsa «Pugatši» ilmumist. Ülestõusnute vastu saadeti suured regulaarsõjaväe jõud, kelle ülemaks määrati kindral Bibikov.

Talurahva sõda tõstis esile rea andekaid ja vapraid rahvasalkade juhte. Baškiiria ratsaväe eesotsas tegutses vapper baškiir Salavat Julajev. Salavat Julajev oli rahvalaulik. Tema loodud lauludes kõneldi piiritust armastusest kodumaa, tema põldude, metsade ja rändlusalade vastu. Uurali tööliste hulgast tõusis teine andekas ülestõusujuht — Ivan Beloborodov. Mitu korda saavutas võite tsaarivägede üle lihtne Jaiki kasakas, ataman Ivan Zarubin, hüüdnimega «Tšika». Kui Pugatšov oli lähenenud Orenburgile, kohtas teda Orenburgi kuberneri poolt saadetud talupoeg-pärisori Afanassi Hlopuša, kes oli saanud ülesande süüdata ülestõusnute püssirohutagavarad ja veenda kasakaid ülestõusust loobuma. Kuid Hlopuša läks üle Pugatšovi poolele ja sai üheks ta lähimaks abiliseks. Ta juhtis üksikut salka ning ajas oma kiirete ja ootamatute kallaletungidega aadlikele hirmu peale.

1774. a. märtsis sai Pugatšov Orenburgi lähedal lüüa ja pidi loobuma linna piiramisest. Pagedes jälitamise eest, suundus ta Baškiiriasse, mäetehaste rajooni, kus ülestõusnute salgad täienesid uuesti tehaste töölistega, vene talupoegadega ja baškiiridega. See andis Pugatšovile võimaluse suunduda Kama jõele ja edasi Kaasani juurde. Kaasan oli kogu Volgamaa administratiivne keskus ja tema vallutamisel oleks olnud suur tähtsus ülestõusu edasise arenemise seisukohalt.

1774. a. juulis jõudis Pugatšov Kaasani alla. Suurtükid veeti linna alla heina- ja õlevoori katte all. Samal ajal hiilis relvastamata tehaste-talupoegade salk tähelepandamatult jäärakuid kaudu linna ja tungis ootamatult kindlustuste kallale. Peaaegu paljaste kätega kihutasid talupojad tsaarisoldatid minema ja pööranud ümber nende käest äravõetud suurtüki, hakkasid sellest tulistama piki tänavaid. Teisest küljest tungisid linna baškiirid. Tsaarigarnison peitus vanasse kindlusse. Kuid abiks Kaasanile jõudis kohale tsaari väesalk polkovnik Mihhelsoni juhtimisel. Kaasani ümbruses sai Pugatšov lüüa ja suundus väikese salgaga Volga paremale kaldale.

Pugatšovi jälitamine. Raske olukord, sügise lähenemine ning raskused toiduainete ja hobumoona saamisel sundisid Pugatšovi suunduma lõunasteppidesse. Volga paremale kaldale jäi tema vägedest ainult tühine salk. Kuid Pugatšovi ilmumine tihedalt asustatud arvukate mõisamajandustega rajoonidesse kutsus esile uue talupoegade-pärisorjade valgumise tema ümber. Kogu Volgamaa Nižni-Novgorodist lõuna poole oli lühikese ajaga haaratud ülestõusust. Linnad alistusid peaaegu ilma vastupanuta. Talupojad tulid ise ja tõid kaasa kinniseotud mõisnikke. Kuid need talupoegadest täiendusosad lagunesid niisama kiiresti kui kogunesid. Sõjaliselt väljaõpetamata talupojad ei talunud kokkupõrkeid regulaarvägedega. Tsaari väesalgad jälitasid Pugatšovi, tema kannul olles, andmata talle peatumiseks aega. Pensa, Saraatovi ja Kamõšini kaudu lähenes Pugatšov augusti lõpuks Tsaritsõnile. Siin jõudis Mihhelson Pugatšovile järele ja lõi teda lõplikult. Mõnekümne kasakaga õnnestus Pugatšovil ületada Volga ja minna steppi. Tsaarivägedest ümberpiiratuna eksles Pugatšov mööda steppi, püüdes välja jõuda Jaikini.

Kasakate hulgas algas laostumine. Vähem vastupidavad nende hulgast hakkasid nurisema, et ataman viib nad hukkumisele. Pugatšovi salgas olevad kasakate vanemad andsid ta välja tsaarivõimudele.

Käe- ja jalaraudadesse pandud Pugatšov viidi puust puuris Moskva, kus ta 1775. a. jaanuaris hukati. Moskva aadlikud sõit-

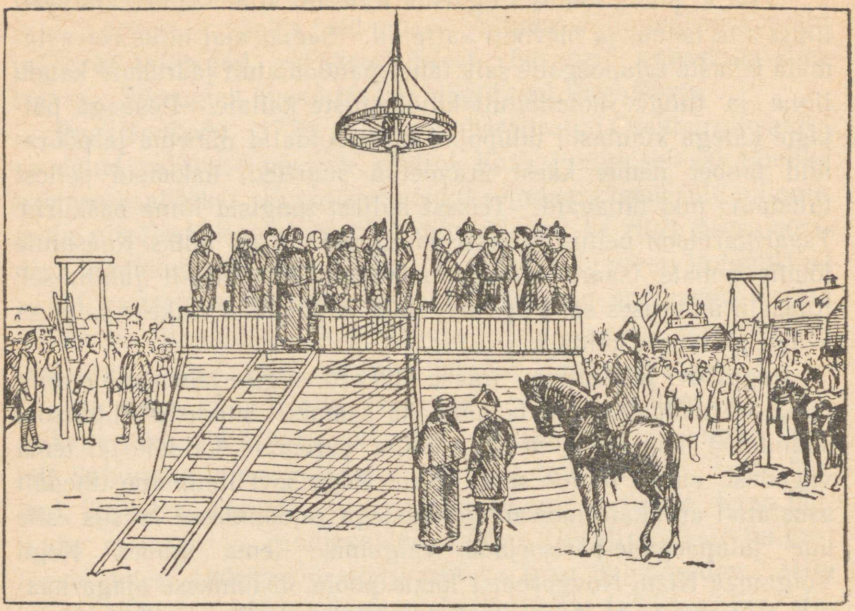

Pugatšovi hukkamine. *Pealtnägija Andrei Bolotovi joonistus.*

sid suurel arvul kokku Pugatšovi hukkamisele, sest see oli neile «aadli tõeliseks pidupäevaks». Mälestus Jemeljan Pugatšovist elab rahva hulgas; ta on säilinud rahvalauludes ning muistendeis.

Tsaarivalitsus õiendas julmalt arveid ülestõusust osavõtnud rahvaga.

Talurahva ülestõus Pugatšovi juhtimisel lõppes sama edutult kui Bolotnikovi, Stepan Razini ja Bulavini ülestõusud. Pugatšovi talurahvasalgad võitlesid visalt ainult oma külade lähedal. Nad olid halvasti relvastatud ega tundnud sõjaväelist väljaõpet. Talupoegade keskel valitses veendumus, et «hea tsaar» võib kergendada nende olukorda. Seepärast esineski Pugatšov tsaarina. Talupojad võisid võita ainult tööliste abiga, kuid töölisklassi Venemaal XVIII sajandil veel ei olnud. «Talupoegade ülestõusud,» ütles seltsimees Stalin, «võivad olla edukad ainult

sel juhul, kui nad on ühendatud tööliste ülestõusudega ja kui töölised juhivad talurahva ülestõuse. Eesmärgile võib viia ainult kombineeritud ülestõus eesotsas töölisklassiga» (Lenin ja Stalin, Teoste kogu ÜK(b)P ajaloo õppimiseks, III kõide, lk. 527).

Kuigi 1773.—1775. a. talurahvasõda sai kaotuse osaliseks, etendas ta siiski progressiivset osa, andes võimsa hoobi pärisorjusele.

§ 19. Aadli diktatuuri kõvenemine.

Talurahva sõda näitas aadlile, et pärisorjusliku riigi aparaat ei olnud küllalt tugev selleks, et kindlustada mõisnike võimu paljumiljonilise pärisorjusliku talurahva üle. Saavutanud võidu talurahvasõjas, võttis Katariina II aastal 1775 seepärast ette suure kohalike asutiste reformi. Kogu maa jaotati 50 kubermanguks, igaühes umbes 300 tuhat elanikku. Kubermangud jaotati maakondadeks niisuguse arvestusega, et igaüks neist haaraks umbes 30 tuhat elanikku. Kubermangude etteotsa seati kõrgeimale võimule allutatud kubernerid. Üksikjuhtudel ühendati kaks-kolm kubermangu asevalitseja võimu alla. Sellega saavutati kogu valitsemise suurem tsentralisatsioon. Maakondi haldasid kapten-ispravnikud ühes aadli poolt enda hulgast valitud kaasistujatega. Seetõttu omandasid aadlikud peale selle võimu, mida nad omasid mõisnikena, veel administratiivvõimu oma maakondade kõigi elanike üle. Aadlike kaasatõmbamine osavõtmisele kohalikust haldamisest nõudis aadlikogude loomist maakondade ja kubermangude kaupa.

1785. a. said aadlikud «armukirja», millega kinnitati aadlike omandusõigus maale ja pärisorjadele. Selles olid kinnitatud ka kõik varem antud eesõigused, vabastamine ihunuhtlusest ja isiklikest riigimaksudest. Iga maakonna ja iga kubermangu aadlikud moodustasid omavalitsusliku maakonna- ja kubermanguaadlikogu. Ühes maakonnas elavad aadlikud sõitsid kord kolme aasta tagant kokku koosolekule maakonna aadlipealiku valimiseks. Ühe kubermangu aadlikud sõitsid kokku maakonnapeali-

kute hulgast kubermangu aadlipealiku valimiseks kui ka administratiivkohtadele kandidaatide valimiseks. Aadlikud said õiguse esitada oma hädasid kindralkubernerile ja erisaadikute kaudu senatile ja keisrinnale.

Ka linnad said 1785. a. uue korralduse. Kõik linnas elavad isikud kuulusid üldseisuslikku «linnakogukonda», mis jagunes kuude kategooriasse. Linnakodanikud valisid linnapea ja saadikud linna majandust juhtivasse duumasse. Linna omavalitsus oli kaupmeeskonna kõrgema kihi käes. Haldusvõimuks oli linnas valitsuse poolt määratav gorodnitši.

Eriti püüdis valitsus kõvendada haldusvõimu ääremail. Kasakate omavalitsust Donil kitsendati veel rohkem. 1775. a. hävitati Zaporožje Setši jäänused Dnepri alamjooksul. Erilist tähelepanu pööras valitsus ülestõusust aktiivselt osavõtnud Jaiki kasakkonnale.

1775.—1785. a. reformid tugevdasid veel rohkem aadlike diktatuuri riigis. Aadlikud said veel tsentraliseerituma ja tugevama haldusaparaadi, millele tugedes nad võisid paremini jälgida elanikkonna meeleolu ja kiiremini tarvitusele võtta vajalikke abinõusid talurahva rahutuste lõpetamiseks. Katariina II ülistati lauludes «aadli-tsaarinnana».

§ 20. Venemaa välispoliitika pärast talurahvasõda.

Krimmi ühendamine. 1774. a. Kutšuk-Kainardži rahu tingimused kergendasid tunduvalt Musta mere äärsete steppide ühendamist Venemaaga ja Krimmi vallutamist Seda nõudsid Venemaa elulised huvid Mustal merel. Kuigi Krimm oli tunnistatud iseseisvaks khaaniriigiks, ei suutnud ta omaenda jõududega kaitsta oma iseseisvust. Türgi aga ei lakanud üritamast Krimmi oma võimule uuesti allutamist. Tsaarivalitsus kasutas Krimmis osavalt ära Girei'de valitseva suguvõsa liikmete vahelise võitluse võimu pärast. Üks neist, Šagin-Girei, kuulutati Krimmi toodud Vene vägede abil khaaniks. 1783. a. võttis Vene valitsus Šagin-Gireilt võimu ja Krimm ühendati Venemaaga «Tauria» nime all.

Venemaa sai tagasi viljakandvad Musta mere äärsed stepid, mida hakati nimetama Novorossiaks (Uus-Venemaaks). Sinna tungisid ahnelt vene mõisnikud. Nad haarasid parimad maad Krimmis, eriti piki rannikut ja viljakandvais orgudes. Musta mere äärseis steppides tekkis lühikese ajaga suuri põllumajapidamisi, mis kuulusid suurtele võimukandjatele ja keisrinna kindralitele. Stepialad asustusid kiiresti. Asunike hulgas olid keskmaakondadest vägivaldselt väljaviidud vene talupojad, kreeklased, armeenlased ja kohalikud tatarlased. Eriti rikastus keisrinna soosik kindral Potjomkin, kes määrati äsjaühendatud maa kindralkuberneriks. Potjomkin kogus sõjaväe jaoks võetud nekruteid (noorsõdureid) ja asustas need oma mõisadesse. Novorossias ja Krimmis tekkis uusi linnu ja kindlusi. Dnepri alamjooksule asutati Jekaterinoslavi linn (nüüd Dnepropetrovsk), mis muutus maa administratiivkeskuseks. Krimmi ehitati laevastikule kindlustatud sadam — Sevastoopol. Dnepri suudme lähedale tekkis Hersoni kindlus.

Sõda Türgiga (1787—1791). Katariina II sai aru, et Türgi ei lepi Krimmi kaotamisega. Valmistudes uueks sõjaks Türgiga, sõlmis Katariina II Türgi vastu sihitud liidu Austriaga.

Sõda Türgiga kiirendasid tööd Krimmi ja Musta mere ranniku kindlustamisel, laevastiku ja kindluse ehitamisel. Taga kihutatud Prantsusmaa poolt, kes soovis Venemaa nõrgenemist, kuulutas Türgi 1787. aastal Venemaale sõja.

Sõda algas türklaste katsega vallutada väike Vene kindlus Kinburn, mis kaitses sissepääsu Dnepri suudmesse. Vene väed, keda juhatas väljapaistev väejuht Suvorov, lõi julge rünnakuga kindluse ees maandunud türklaste väesalga merre. Järgmisel aastal astus liidus Venemaaga sõtta Austria. Vene väed asusid tollal tugeva Türgi kindluse Otšakovi piiramisele. Türgi vastu tegutsevat Vene sõjaväge juhtis Potjomkin, andekas, kuid auahne ja otsustusvõimetu inimene, kes isegi sõja ajal ei unustanud toredaid lõbustusi. Samal ajal nälgisid soldatid kaevikuis Otšakovi all toidumoona puuduse tõttu ja külmetusid kergeis sineleis tuge-

vate külmade käes. Väed kandsid suuri kaotusi surnutena ja haigetena. Kaotanud tegevusetuses mitu kuud, lubas Potjomkin lõpuks Otšakovi rünnata. Karmi pakasega, märatsevas lumetuisus vallutasid Vene väed selle tugeva Türgi kindluse.

Izmaili piiramine ja ründamine. 1789. aastal lõi Suvorov türklasi kaks korda: Fokšanõ linna juures ja Rõmniki jõel. Võidu eest Rõmniki jõel sai Suvorov «Rõmniki» krahvi tiitli. Samal ajal sõlmis väga kindlusetult ja loiult tegutsenud Austria Türgiga eraldi rahu. Venemaa jätkas sõda. 1790. a. piirasid Vene väed Doonau suudmes ümber tugevaima Türgi kindluse Izmaili. Vene sõjaväe olukord oli väga raske, eriti talve saabumise tõttu. Vägedel ei olnud piiramissuurtükke, ei olnud piisavat toidutagavara ega kütet. Soldatite hulgas hakkasid levima haigused. Siis määrati Izmaili piiravate vägede ülemaks Suvorov. Otsekohe alustas ta ettevalmistusi kindluse ründamiseks, hoolimata türgi garnisoni arvulisest ülekaalust. Rünnaku eel saatis Suvorov Türgi kindluse komandandile lühikese sedeli alistumisettepanekuga: «Ma saabusin vägedega. Kakskümmend neli tundi järelemõtlemiseks — vabadus; minu esimene lask — juba vangipõli; rünnak — surm.» Türgi ülemjuhataja vastas: «Enne lakkab Doonau voolamast ja langeb taevas maa peale, kui alistub Izmail». Vaatamata tapvale tulele kindlusest, seadsid vene soldatid koidikul üles redelid ja ronisid kindluse müüridele, mis mõnes kohas ulatusid 10—15 meetri kõrgusele. Kogu päeva kestis käsitsivõitlus. Õhtuks oli Izmail vallutatud. Türklased kaotasid surnutena umbes 26 tuhat inimest.

Musta mere laevastiku võidud. Üheaegselt Suvorovi juhtimisel tegutseva maaväe silmapaistva eduga saavutas noor Musta mere sõjalaevastik admiral Fjodor Fjodorovitš Ušakovi juhtimisel rea hiilgavaid võite Türgi laevastiku üle. Võitluses tugeva vastasega järgis Ušakov Suvorovi reeglile: hoida initsiatiiv oma käes, alati ja kõikjal otsida vaenlast taga, rünnata teda äkki, kindla otsusega lõpetada lahing vastase purukslöömise ja hävitamisega. Meretaktika alal ei pidanud Ušakov end seotuks tol-

lal kehtivate iganenud määrustikuga, vaid tõi julgelt lahingukäiku uusi võtteid, mis olid rajatud avara manööverdamise rakendamisele.

Ušakov osutas maaväele suurt abi Izmaili piiramisel. Türgi laevastik koondus Krimmi lääneranniku selleks, et takistada Vene sõudelaevastikul liikuda Otšakovi juurest Doonaule, appi Izmaili piiravatele vägedele. Ušakov, kes oli jälginud vastase iga liigutust, otsustas peatada järsult türklaste edasiliikumise, kuigi viimastel oli sel ajal parim laevastik. Türklasi tabati ootamatult, nii et neil ei olnud isegi aega oma laevastikku lahingukorda seada. Kabuhirmus hakkasid nad ankruköisi katki raiuma ja eemaldusid täispurjeil Doonau suudme sihis. Ušakov aga sundis Türgi laevastikku lahingut vastu võtma ja kihutas ta korratult põgenema. Järgmisel päeval jätkas Ušakov jälitamist. Põlema süttinud Türgi lipulaev uppus ja teine, 66 suurtükiga varustatud laev andis end kogu meeskonnaga vangi. Türklased kaotasid surnutena ja uppunutena ligi kaks tuhat meest, kuna Ušakovi laevastikus oli kaotusi kõigest 21 surnut ja 25 haavatut. Pärast seda lahingut ei suutnud Türgi laevastik enam takistada maaväe tegevust Izmaili all.

1791. a. kevadeks olid türklased oma laevastikku täiendanud ja kaotused tasa teinud, nii et ta arvuliselt ikka veel ületas Vene laevastiku. Türgi laevastiku uus ülemjuhataja tõotas sultanile toimetada talle puuris kätte hirmuäratava «Ušak-paša» (nii nimetasid türklased Ušakovi). Tänu hästikorraldatud luurele võis Ušakov pidevalt jälgida oma vastast. Saanud teateid, et Türgi laevastik rannapatareide kaitse all oli koondunud Kaliakra neeme juurde, otsustas Ušakov teda rünnata muhameedlaste pühal päeval. Enamik türgi meremehi, aimamata venelaste lähedust, viibis muretult rannas. Vene laevastik ilmus ootamatult türklaste silmade ette, möödus rannapatareide tulejoonest ja lõikas Türgi laevastikul ära ühenduse maaga. Suures segaduses põrkasid Türgi laevad üksteisega kokku ja tulistasid vastastikku oma laevu. Ušakov sööstis oma lipulaeval keset vaenlase laevastikku ja näidates vapruse eeskuju tulistas türklasi lähedaselt distantsilt kar-

tetšiga oma suurtükkidest. Türgi laevastik purustati teistkordselt.

Jassy rahu sõlmimine. Izmaili vallutamine Suvorovi poolt ja Ušakovi võit merel otsustasid sõja lõpu.

1791. a. sõlmiti Jassys rahu, mille järgi Türgi loovutas Venemaale Južnõi-Bugi ja Dnestri jõe vahelised maad ja nõustus Krimmi liitmisega Venemaa külge. Teise Türgi sõja tulemusena kindlustus Venemaa lõplikult Musta mere põhjarannikul. Sellega lõppes igivana võitlus juurdepääsu pärast külmumatule Mustale merele, mis oli vajalik Venemaa majanduslikule arenemisele.

Sõda Rootsiga. Üheaegselt Türgi sõjaga pidas Venemaa sõda Rootsiga (1788—1790). Rootsi tegi katset Venemaalt ära võtta Läänemere rannikut, s. t. hävitada kõik Peeter I aegse Põhjasõja tulemused. Rootsi kuningas Gustav III uhkustas, et ta lükkab ümber Peetri kuju Senati väljakul Peterburis ja peab Venemaa üle saavutatud võidu puhul tänujumalateenistuse Peeter-Pauli peakirikus. Katariina pilkas õelalt rootsi kuninga kelkivaid sõnu oma näidendis «Hädakangelane». Ermitaaži teatris toimunud etendusele kutsuti ka välismaised diplomaadid. Kõik rootslaste katsed välja tungida Peterburi juurde nurjusid. Sõda lõppes rahu sõlmimisega 1790. a., mille järgi mõlemad riigid säilitasid endised piirid.

§ 21. Ukraina XVIII sajandil.

Ida-Ukraina. Kuni Poola jagamiseni jagunes Ukraina Venemaa koosseisu kuuluvaks Ida-Ukrainaks (ühes Kiieviga) ja Poola võimu alla jäänud Lääne- ehk Paremkalda Ukrainaks (lääne pool Dneprit).

Pärast ühendamist Venemaaga võeti Vasakkalda (Ida-) Ukrainas poola mõisnikelt maad ära. See kiirendas ukraina maaomanikeklassi arenemist. Kasakate vanemkond, kel ka varem oli talusid, hakkas vabade maade äravõtmisega, sõjaväemaade ostuga ja anastamisega suurendama oma valdusi. Osa maid sai ta tsaarilt annetustena.

Kasakate vanemkond valis enda keskelt hetmani, tema abid ja üldse kõik sõjalise võimu esindajad. Kasakate sõjaline võim oli samal ajal ka Ukraina elanikkonna üld-administratiivvõimuks. Ent vanemkonna sõltumatu ja mõjukas seisund kutsus esile kartuse tsaarivalitsuse juures, kes püüdis Ukraina halduskorraldust lähendada Venemaa teiste osade korrale. Seepärast kaotas tsaarivalitsus XVIII sajandi jooksul mitu korda Ukraina hetmani ameti, asendades selle «Väike-Vene kolleegiumiga», s. o. Peterburist saadetud kindralitest ja ohvitseridest koosneva komisjoniga. Hetmani-amet kaotati lõplikult 1764. a.

Täielik ümberkorraldus toimus ka Ukraina kasakate sõjaväeteenistuse organisatsioonis. Enamik zaporožje kasakaid lahkus Setšist juba XVIII sajandi algul, asustudes ümber Krimmi khaanile kuuluvaile, Dnepri suudme lähedasile maile. Soovimata sõdida Venemaaga, lahkusid zaporožlased enne Vene-Krimmi sõja algust 1733. a. Krimmi khaani mailt ja võtsid endi alla Vana Setši lähedal asetseva maakoha, moodustades Uue Setši. Sõja ajal osutasid nad Vene sõjaväele alalist abi, teostasid stepis luuret ja tungisid kallale tatari ratsaväesalkadele.

Pärast Venemaa väljajõudmist Musta mere rannikule kaotas Dnepri alamjooksu kaitsmine zaporožlaste abil endise tähtsuse. Krimmi tatarlased ei söandanud enam kallale tungida Vene piiriäärsele territooriumile. Lõunasteppi ilmunud vene mõisnikud aga kartsid naabrust rahutu Zaporožje vabaväelaskonnaga. Seepärast hakkas tsaarivalitsus ikka enam ahistama zaporožje kasakaid, võttes neilt ära maad ja tööndused. 1775. a. võttis tsaari väeüksus Setši äkki enda alla. Nüüd enam kui pooled zaporožlased võtsid öösel paadid ja laskusid Dneprit mööda alla Türgi piiridesse. Mõni aasta pärast Setši hävitamist asustati osa zaporožje kasakaid ümber Aasovi mere rannikule ja Kubani alamjooksule. Samaaegselt oli Kubanimaale osaliselt ümber asustatud Doni kasakad. Seega pandi alus Kubani kasakaväele. 1780. a. jaotati kogu Ida-Ukraina kubermangudeks ja maakondadeks nagu Venemaa teisedki osad. 1783. a. seoses pearaha sisseseadmisega Ukrainas avaldati ukaas, mis faktiliselt pärisorjastas ukraina

talupojad. Ukaasis öeldi: «Igaühel elanikest tuleb jääda oma kohale ja kutsealale, kuhu ta on üleskirjutatud viimase revisjoni järgi.» Ukraina aadlikud said samad õigused, mida vene aadel omas vastavalt «armukirjale».

Haidamakkide ülestõus Poola vastu. Poola võimu alla jäänud Ukraina lääneosas ennistati XVIII sajandi algul Poola mõisa-

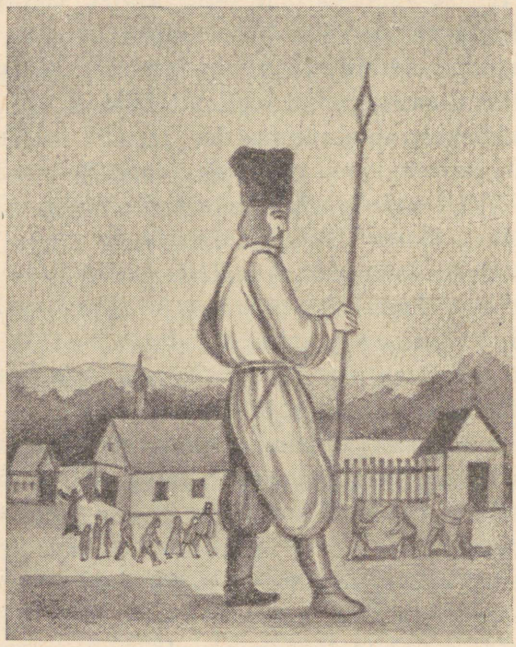

Haidamakk. *XVIII saj. joonistus.*

majandus. XVIII sajandi keskel kasvas tunduvalt vilja väljavedu Poolast, mispärast mõisnikud laiendasid mõisade külvipinda ja suurendasid talupoegade teoorjust. Mõnes mõisas võeti talupoegadelt ära kogu põllukultuuriks kõlblik maa ja kogu kari. Kuid rahva ülestõusud takistasid endiselt Poola võimu täielikku kindlustamist Ukraina mail. Neist ülestõusudest osavõtnud talupoegi ja kasakaid hakati nimetama haidamakkideks.

Haidamakkide esimene suurem ülestõus toimus 1734. a., kui Lääne- (Poola-) Ukrainasse ilmusid Vene väed. Need saatis tsaarivalitsus šlahta poolt valitud Poola kuninga August III toetamiseks. Talurahva keskel levisid kuuldused, et Vene väed tulid poola mõisnike võimu hävitama. Suure kiirusega haaras talurahva ülestõus kogu Ukraina Poola-osa. Kartes talurahvaliikumist, käskis tsaarivalitsus Poolas olevaid vägesid osa võtta haidamakkide ülestõusu mahasurumisest.

1768. a. toimus teine suur haidamakkide ülestõus. Selle ajendiks olid poola aadlike vägivallateod. Aadlikud röövisid ukraina elanikkonda ja piinasid vangistatuid. Haidamakkide liikumine tõstis esile mitu vaprat juhti, nende hulgas zaporožlase Maksim Železnjaki ja sotniku Ivan Gonta. Aadlike poolt veriste arveõiendustega Ukraina elanikkonna kallal väljakutsutud vihatunde mõjul laastasid haidamakid omakorda täielikult vallutatud aleveid ja panide maid. Železnjaki salgad sotnik Ivan Gonta abiga vallutasid isegi hästi kindlustatud Umani linna, kuhu aadlikud olid paanikas kokku jooksnud.

Poola ei suutnud oma jõududega haidamakkidest jagu saada, mispärast ta pöördus uuesti tsaarivalitsuse poole abi saamiseks. Tsaariväed surusid ülestõusu maha. Železnjak ja Gonta võeti pettusega vene väesalga poolt kinni. Železnjak saadeti Siberisse, kuid Gonta anti välja poola aadikele, kes ta kallal toime panid piinarikka hukkamise. Poola panide ja aadlike arveteõiendamine ukraina elanikkonnaga ületas oma julmuselt kõik varem teada olevad poola vägivalla koledused. Poola panid seadsid endile ülesandeks, nagu nad ütlesid: «Ukraina leegi kustutamise holoppide (s. o. talupoegade) veres». Nad pöördusid talupoegade poole erilise «universaaliga» (käskkirjaga), milles tõendasid, et talupojad on jumalast loodud panide sõna kuulma. Hoidudes panide jälitamise eest, põgenes hulk talupoegi Vene piiridesse. Poola ülemvõim Ukrainas langes lõplikult pärast teist Poola jagamist 1793. aastal.

Ukraina kultuur. XVIII sajandil sattus Ukraina rahvuslik kultuur raske jälitamise alla: ukrainlastel keelati emakeelsete

Moed XVIII saj. lõpul. *XVIII saj. gravüür.*

raamatute trükkimine. Kuid need jälitamised ei suutnud peatada ukraina kultuuri arenemist. Mälestused kasakate võitlusest poolakatega sõnastati lauludesse (duumadesse), mida lauldi külades

ja linnades rahvuslike muusikariistade helide saatel Aastalaatadel ja koolides mängiti väikseid ajaloolisi naljastseene ja komöödiaid. Ilmaliku hariduse puudumisel omas suurt tähtsust Kiievi Vaimulik Akadeemia, kust tulid mitmed tolleaja ukraina kirjanikud, nende hulgas rahvalaulik ja filosoof, väljapaistev vana klassikalise kirjanduse tundja Grigori Skovoroda. Ta sündis vaeses kasakaperekonnas. Kogu oma elu hulkus Skovoroda mööda Ukrainat kepp käes ja kott seljas, milles hoidis hoolikalt mõnd raamatut ja käsikirja. Skovoroda tundis hästi vaese ukraina talupoja elu ja muresid. Seepärast õpiti tema värsid rahva poolt kiiresti pähe, need muutusid vanasõnadeks, kõnekäändudeks ja lauludeks.

XVIII sajandi jooksul jätkus Ukraina majanduslik ja kultuuriline lähenemine Venemaale. Ukrainast veeti vene linnadesse suurel arvul vilja, samuti ka tööstussaadusi. Ukrainasse läks Venemaalt vastu puuvillaseid riideid, rauatooteid ja teisi manufaktuurtootmise saadusi. Ukraina linnades hakkas levima vene keel.

§ 22. Haridus ja kultuur XVIII sajandi teisel poolel.

Haridus. Kogu XVIII sajandi jooksul said kooliharidust ainult peamiselt aadlike lapsed. Sajandi keskel oli ainult kolm gümnaasiumi: üks Peterburis Teaduste Akadeemia juures ja kaks Moskvas, ülikooli juures. Neile lisandus 50-ndate aastate lõpul gümnaasium Kaasanis. Peale selle õppisid aadlike lapsed aadli kadetikorpuses, kus esikohal oli üldhariduslike ainete õpetamine. Tütarlastele avati Peterburis Smolnõi instituut, kus olid eri osakonnad aadlikele ja linnakodanikele. Peterburis asutati Jelizaveta Petrovna ajal Kunstide Akadeemia. Katariina II ajal töötati välja suur plaan õppeasutiste arendamiseks kubermangudes ja maakondades. Kuid ainult väike osa sellest teostati. Avati kubermangulinnades «kõrgemad rahvakoolid» ja mõnes maakonnalinnas «alamad rahvakoolid».

Ettevõtlikud inimesed kasutasid vajaliku arvu õppeasutiste

puudumist ja korraldasid oma majades erapansione, kuhu võeti lapsi kasvatamiseks ja õpetamiseks. Rikkad aadliperekonnad palkasid oma laste õpetamiseks välismaalastest õpetajaid ja kasvatajaid (guvernööre). Nõudmiste kasvamisega kodukooliõpetajate järele valgus Venemaale suurel hulgal harimata välismaalasi. Paljud neist tundsid vaevalt kirja. Oma õpilastele suutsid nad edasi anda ainult võõrkeele kõneoskust. XVIII sajandi keskelt alates hakkas kõrgemas aadliseltskonnas prantsuse keel isegi vene keelt välja tõrjuma. Vabalt prantsuse keelt kõnelevad noored aadlikud väljendusid vaevaliselt emakeeles. Kodune haridus täienes aadliperekondades välismaiste, peamiselt prantsuskeelsete raamatute lugemisega. Lääne ees kummardamine, mis algas juba Peeter I ajal, muutus aadlike ladviku orjalikuks lömitamiseks kõige välismaise ees.

Kirjandus. XVII sajandi lõpul ja XVIII sajandi algul valitses lääne-euroopa kirjanduses ja kunstis klassitsism, vana-kreeka ja vana-rooma kunsti ja luule jäljendamises väljenduv vool. Eriti tugeva mõju saavutas klassitsism Prantsusmaal.

Klassitsism muutub valitsevaks vooluks samuti ka XVIII sajandi keskpaiku vene kirjanduses, kusjuures Venemaal omandab klassitsism omapärase vormi. Vene klassitsismi suuremate esindajate, Lomonossovi, Sumarokovi ja Tredjakovski loomingus väljendatakse märgatavalt ka rahvalikke ja realistlikke motiive. Sel ajal hakati suure hooga vene keelde tõlkima kreeka ja rooma autorite teoseid. Klassikalise ja lääne-euroopa kirjanduse uurimine soodustas vaimsete huvide laienemist, andis vene kirjanikele uusi teemasid.

XVIII sajandi keskel oli vene kirjanduses klassitsismi esindajaks Aleksander Petrovitš Sumarokov (1718—1777).

Sumarokov oli keskaadli poliitilise osatähtsuse tõusu pooldaja, kelles ta nägi kogu Venemaa riigikorra alust. Ta suhtus vaenulikult kõrgemasse õueaadlisse ja naeruvääristas oma teostes ignorantsi ja aadli kõrkust.

Sumarokovi teostest on erilise tähtsusega ajaloolised tragöödiad, armastuslaulud, komöödiad ja satiirid. Isegi vene ajaloolis-

tele teemadele kirjutatud tragöödiais kõnelesid ja tegutsesid tegelased kui kreeka ja rooma kangelased. Kuid Sumarokovi tragöödiad etendasid nendegi puudustega positiivset osa, sest nad olid materjaliks vene teatrile. Veel suurema tähtsusega olid Sumarokovi komöödiad ja satiirid. Nad valmistasid teed hilisema pilkekirjanduse arengule. Sumarokovi luules on tunda vene folkloori mõju. Sumarokov seadis kõrgele kirjanduse ühiskondliku tähtsuse.

XVIII sajandi viimasel veerandil asendub klassikaline tragöödia Venemaal rahvuslik-venepärase komöödiaga, millel on teravalt silmatorkav sotsiaalne temaatika. Et olla arusaadav ja köitev, pidi komöödia kasutama vene olustikulist materjali. Seda lähenemist vene tõelikkusele, realismile leiame Denis Ivanovitš Fonvizini teostes. Fonvizin (1745—1792) naeruvääristas kaasaegse aadliühiskonna pahesid. Tema tähelepanuväärivais komöödiais «Brigadiir» ja «Äbarik» («Nedorosl») esitatud tüüpides, riiakas ja ahnes brigadiiri naises, rumalas ja kurjas Prostakovas, jämedas Skotininis, laisas ja harimatus Mitrofanuškas tundsid lugejad ära oma kaasaegseid inimesi.

Suur teene värsivormi lihtsustamises kuulub XVIII sajandi lõpu väljapaistvale luuletajale Gavril Romanovitš Deržavinile (1743—1816). Deržavin tõi oma luuletustesse vene rahvakeele ja näitas tema suurt musikaalsust ja jõudu. Deržavin oli aadliimpeeriumi, tema võimsuse ja tema sõjaliste edusammude laulik. Kuid samal ajal katsus ta paljastada tugevate «võimumeeste» pahesid, kes oma kuritegudega panevad värisema maa ja ülekohtuga kõigutavad taevast. Võideldes «võimumeeste» pahedega mõtles Deržavin sellega kindlustada aadli pärisorjuslikku riiki.

XVIII sajandi lõpul tekib Venemaal uus kirjanduslik vool — sentimentalism. Tema iseärasustes kajastuvad Venemaa XVIII sajandi tegelikkuse vastuolud. Selle suuna kirjanikud pöörasid peatähelepanu inimese tunnete kujutamisele (nimetus «sentimentalism» tuletub prantsuskeelsest sõnast — sentiment — tunne).

Vene sentimentalismi suurimaks esindajaks oli Nikolai Mihhailovitš Karamzin (1765—1826). Määratu suur menu oli luge-

jaskonnas «Vene reisija kirjadel», milles Karamzin kirjeldas oma viibimist välismaal. Eriti tuntuks sai N. M. Karamzini teos «Vaene Liisa», mille teemaks on talutüdruku õnnetu armastus aadliku vastu. Hiljem loobus N. M. Karamzin ilukirjandusest ja pühendus täielikult Vene ajaloo kirjutamisele.

Osa vene kirjanikke kasutas sentimentalismi tegelikkusele vasturääkivate maaelu rahulike ja õnnelike piltide, talupoegade ja mõisnike vahelise täieliku kooskõla kujutamiseks. Nii kirjutas Vassili Maikov kaks aastat pärast Pugatšovi ülestõusu mahasurumist koomilise ooperi «Külapidu ja kroonitud voorus». Selles oli esitatud talupoegade koor, mis pidi laulma, «Andes obrokki, mis seatud meile, elame õndsas elus härra pea varjul.»

Teater ja muusika. Kirjandusliku tõusuga oli seotud vene draamateatri tekkimine. Kuni XVIII sajandi keskpaigani lavastati näidendeid peaaegu eranditult sissesõitnud itaalia, prantsuse ja saksa näitlejate poolt. Jelizaveta Petrovna ajal mängisid šlahta kadetikorpuse kasvandikud, kellede hulgas oli ka tulevane kirjanik Sumarokov, palees asjaarmastajatena näidendeis. Vene professionaalse draamateatri asutajaks oli Jaroslavli kaupmehe poeg Fjodor Volkov.

Volkov tutvus teatriga Peterburis, kus ta viibis šlahta kadetikorpuse õpilaste näitemängudel. Jaroslavli tagasi tulles kogus Volkov asjaarmastajate trupi ja lavastas nendega prantsuse näidendeid. Volkovi kui suurepärase näitleja kuulsus muutus nii suureks, et keisrinna Jelizaveta kutsus ta koos oma trupiga Peterburi. Peale seda avati 1756. a. Peterburis «Vene teater tragöödiate ja komöödiate lavastamiseks». Selle direktoriks määrati Sumarokov; Volkov ja tema seltsimehed moodustasid esimese trupi selles teatris.

Volkov suri 1763. a., kuid tema eluajal alanud vene draamateatri areng jatkus. Volkovi nimetati «vene teatri isaks», sest tema ajal muutus vene teater esmakordselt professionaalseks, alaliseks ja üldkättesaadavaks.

Jäljendades pealinna aadlit, hakkasid rikkad mõisnikud oma mõisadesse asutama väikesi näitlejate-pärisorjadega teatreid.

Mõisnikkude omavolist sõltuvate näitlejate-pärisorjade elu oli väga raske. Nende hulgas oli palju andekaid inimesi, kelledel aga ei olnud võimalik arendada oma annet.

XVIII sajandi jooksul omandas suure leviku ilmalik muusika. Anna Ivanovna ja Jelizaveta Petrovna õukondades lavastati pidulikel juhtudel itaalia oopereid. Sel ajal loeti oopereid «paleekunstiks». Arenev huvi muusika vastu viis rahvaviiside kogumisele ja ümbertöötamisele, mis hiljem mõjutas tunduvalt vene muusikakultuuri. Ilmusid vene heliloojad ja mängijad. Mitmed väljapaistvad muusikud tulid rahva hulgast, talupoegade-pärisorjade keskkonnast ja linnaelanike kehvadest kihtidest. Vürst Potjomkini mõisateenija Handoškin oli helilooja ja imesteldav virtuoosne viiuldaja, kes ei jäänud maha oma aja parimaist lääne-euroopa viiuldajaist. Talle kuulub rida tähelepanuväärivaid teoseid. Väljapaistvad heliloojad olid soldati poeg Jevstignei Fomin ja krahv Jagužinski pärisori Mihhail Matinski.

70-ndate aastate lõpul lavastati esimesed suuremad vene ooperid: Matinski «Sankt-Peterburgi kaubahoov» ja Fomini «Nõidmölder». Mõlemad heliloojad viisid ooperisse linna- ja maaelu stseene ja kasutasid laialt rahvamotiive. Väljapaistev helilooja klaverimuusika alal oli Bortnjanski, kes kasutas ohtralt ülemaailmse muusikakunsti paremaid saavutusi ja pani aluse vene instrumentaalmuusika arengule.

Maalikunst, skulptuur ja arhitektuur. Vene maalikunsti areng tõstis esile terve rea väljapaistvaid kunstnikke. Nende hulgas oli krahv Šeremetevi pärisori Ivan Argunov, kes oma tegevust maalikunsti alal algas oma isanda palee seinte ja lagede värvimisega. Suure meisterlikkuse saavutas portreemaal Levitski ja tema õpilase Borovikovski töödes. Nad maalisid rikaste võimukandjate ja kõrg-aadli portreid.

Välismaa kõige silmapaistvamatest meistritest ei jäänud maha tähelepanuväärne vene raidkunstnik, Valge mere äärse talupojakaluri poeg Fedot Ivanovitš Šubin. Kogu oma elu vältel võitles Šubin moodsate välismaiste mõjudega vene kultuuris ja tõepärasuse eest kunstis. Mitte keegi ei suutnud Šubinist paremini edasi

anda marmoris portree, eriti näokuju sarnasust originaaliga. Jätnud järele rea silmapaistvaid töid, suri suur kunstnik vaesuses, ilma raha ja tööta.

Suuri edusamme saavutati vene ehituskunsti alal. Ühe Moskva kiriku vaese köstri poeg Vassili Baženov, silmapaistev suurte vaimuannete poolest, sai oma hariduse Moskva Ülikooli juures olevas gümnaasiumis ja Kunstide Akadeemias Peterburis. Oma kunstilise hariduse lõpetas Baženov Prantsusmaal ja Itaalias, kus töötas parimate maali- ja ehituskunstnike juures ning uuris vanaaja ja kunsti mälestusmärke. Juba selle reisi ajal omandas Baženov välismaal suure meistri kuulsuse. Ta sai materiaalselt seisukohalt kasulikke ettepanekuid jääda välismaale, sealhulgas Prantsuse kuningalt. Kuid Baženov pöördus Venemaale tagasi ja andis kogu oma jõu ning suure kunstnikuande kodumaa teenistusse. Baženovi projekteeritud ehitiste hulgas on üks silmapaistvamaid Lenini-nimelise raamatukogu vana hoone Moskvas (endine Paškovi maja).

Ehituskunsti alal oli XVIII sajandi teiseks suureks vene meistriks Baženovi kaasaegne Matvei Kazakov, kes sündis vaeses Moskva alamdjaki perekonnas. Temale kuulub palju monumentaalseid ehitisi Moskvas, mis paistavad silma arhitektuursete vormide rabava täiuslikkusega, lihtsusega ja pehmusega. Vassili Baženov ja Matvei Kazakov on vene ehituskunsti silmapaistvamad esindajad.

Tähelepanuväärne arhitekt oli Bartholomeos Rastrelli, kes Peeter I kutsel 15-aastase poisikesena koos oma skulptorist isaga sõitis Venemaale. Rastrelli pühendas kogu oma suure ande Venemaale, mis muutus temale uueks kodumaaks. Jelizaveta ajal ehitas Rastrelli rea paleesid ja kirikuid, sealhulgas ka Talvepalee Peterburis (Leningradis). Suurearvuline Rastrelli õpilaste pere kandis ta imestletava kunsti laiali üle kogu maa.

Leidurid. Pärisorjuslike manufaktuuride omanikud hoolitsesid vähe tootmistehnika täiustamise eest, sest peamine töö teostati neis ettevõtteis mitte masinatega, vaid käsitsi. Seetõttu ei

leidnud enamik XVIII sajandi teisel poolel tehtud leiutistest praktilist rakendamist.

Üheks silmapaistvaks leiduriks oli Uuralis garnisonisoldati poeg Ivan Ivanovitš Polzunov (1728—1766). Ta konstrueeris esimese aurumasina jõuallikana tööstuses kasutamiseks. Varem saadi mehhaanilist energiat langeva vee jõu kasutamisest. Seepärast ehitati tehased järvede ja jõgede lähedusse. Aurujõumasin vähendas toormaterjali transpordikulusid ning kergendas inimese tööd. Lähtudes oma suure kaasaegse teadlase M. V. Lomonossovi uurimustest, töötas Polzunov välja ja ehitas valmis uue jõumasina, mis auru jõul liikuma paneb tehase kõik mehhaniseeritud agregaadid. Kuid ülejõukäiv töö murdis leiduri tervise, mis oli õõnestatud raskest elust. Ivan Polzunov suri hetkel, mil tema poolt Barnaulis (Altais) ehitatud «tule abil töötav masin» oli valmis käikulaskmiseks. Selle masina proovimine tõestas kõik Polzunovi arvestused. Nii ennetas vene leidur inglase James Watti 21 aasta võrra, leiutades maailmas esimese aurumasina tehaste mehhanismide liikuma panemiseks. Kuid Ivan Polzunovi geniaalne leiutis unustati. Alles nõukogude teaduses leidis Ivan Polzunov väärilise tunnustuse, kui üks suurimaid mõtlejaid ja novaatoreid tehnika alal.

Sama kurb oli XVIII sajandi teise vene leiduri, Ivan Petrovitš Kulibini (1735—1818) saatus, kes sündis Nižni-Novgorodis kaupmeheperekonnas. Kord, alles poisikesena, nägi Ivan Kulibin tuttava juures seinakella. Mõne päeva pärast tegi ta puust samasuguse kella. Pärast isa surma jätkas Ivan Kulibin poes kaubeldes kellade valmistamist. Koos oma õpilasega kulutas ta viis aastat püsivat tööd erilise, tol ajal moodsate sürpriisidega kella valmistamiseks. Kell oli hanemuna suurune. Iga 60 minuti tagant avanesid kellas tsaariväravad väikeste liikuvate kujukestega. Kulibin kinkis selle kella Katariina II-le. Tänuks kingituse eest nimetati ta Teaduste Akadeemia mehaanikuks. Kogu vaba aja ja saadud raha kulutas ta uutele leiutistele.

Kulibini silmapaistvaimaks tööks, mis üllatab loomingulise julgusega, oli ühekaarelise puusilla projekt üle Neeva jõe. Kuli-

I. P. Kulibin. Neeva ühekaarelise puusilla projekt. *Kaasaegne gravüür.*

bin valmistas selle silla suure mudeli, mis kinnitas kõik ta tehnilised arvestused. Kuid praktilisi tagajärgi ta tööl ei olnud. Kulibini sillamudel kästi üles seada Tauria palee aeda. «Kulibini sild» mädanes seal aja jooksul ära. Kulibin tegi palju leiutisi, kuid ükski neist ei leidnud tollal praktilist rakendamist. Kulibin suri vaesuses oma kodulinnas Nižni-Novgorodis (nüüd Gorki).

Hoolimata sellest, et pärisorjuslikud suhted olid teaduse ja kunsti arenemise peatakistuseks, oli XVIII sajand, eriti tema teine pool, Venemaal kultuurilise tõusu ajaks. Vene rahva tähelepanuvääriv loomevõim ilmnes nii kirjanduses, muusikas, maalikunstis, arhitektuuris kui ka tehnikas.

IV peatükk.

Tsarism XVIII sajandi lõpul ja ta võitlus 1789. aasta Prantsuse kodanliku revolutsiooniga.

§ 23. Katariina II võitluses revolutsiooniga.

Kodanlik revolutsioon Prantsusmaal ja selle tähtsus maailma ajaloos. XVIII sajandi lõpul võitis Prantsusmaal kodanlik revolutsioon. Euroopa ja Ameerika eesrindlikes maades avas see kapitalismi võidu ja kindlustumise perioodi. Pärast feodaalkorra tuhandeaastast valitsemist hakkas võimule pääsema uus, kapitalistlik (kodanlik) kord.

«Kapitalistlikus korras on tootmissuhete aluseks tootmisvahendite kapitalistlik omandus, kusjuures omandiks pole tootjad — palgatöölised, keda kapitalist ei või ei tappa ega müüa, sest nad on vabad isiklikust sõltuvusest, kuid kellel pole tootmisvahendeid ja kes selleks, et mitte surra nälga, peavad oma tööjõu müüma kapitalistile ja kandma oma turjal ekspluatatsiooni iket.» («ÜK(b)P ajaloo lühikursus», lk. 125, Tallinn 1946.)

1789. a. kodanlik revolutsioon avas tootmisjõudude kiirema arenemisvõimaluse, kui see oli võimalik feodaal-absolutistliku korra ajal. Prantsusmaal tühistati talupoegade viimased feodaalkohustused. Tekkisid soodsad tingimused suurtööstuse arenemiseks ja töölisklassi kasvamiseks. Pandi alus uuele poliitilisele režiimile — kodanlikule demokraatiale. Kodanlik kord kergen-

das proletariaadi organiseerimist ja tema klassikasvatust. See tähendas määratut progressi võrreldes feodalismiga ja avas uue epohhi inimsoo ajaloos. Prantsuse 1789. a. revolutsioon oli kõige otsustavam kodanlikest revolutsioonidest, kuid seegi asendas ainult ühe ekspluatatsioonivormi (feodaalse) teise ekspluatatsioonivormiga (kodanlikuga).

Alles 1917. a. Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon hävitas inimese igasuguse ekspluateerimise inimese poolt ja avas inimsoole tee klassideta kommunistlikku ühiskonda. Selles on tema sügav põhimõtteline erinevus Prantsuse kodanlikust revolutsioonist.

Tsaari-Venemaa kontrrevolutsiooniliste riikide blokis. Varased kodanlikud revolutsioonid (Madalmaade ja Inglise) ei olnud feodalismile kogu Euroopas veel tõsiseks ähvarduseks. Kuid Prantsuse kodanlik revolutsioon andis mitte üksi Prantsusmaal, vaid ka teistes Euroopa maades hoobi absolutismile ja feodalismile. Seepärast astuski Prantsuse revolutsiooniga võitlusse kogu feodaalne Euroopa. Euroopa kontrrevolutsioonist aktiivseks osavõtjaks oli ka tsaristlik Venemaa.

Katariina II arvas, et Prantsusmaa revolutsioonilistesse sündmustesse vahelesegamine on kõigi Euroopa monarhide kohuseks. Ta astus läbirääkimistesse Preisi, Austria ja Rootsi monarhidega ühise sõjakäigu suhtes revolutsioonilise Prantsusmaa vastu ja asus aktiivselt ette valmistama interventsiooni loosungi all: «Prantsuse kuninga küsimus on kõigi kuningate küsimus». Ta teatas, et ei või lubada, et ükskõik, kus see ka oleks, valitseksid kingsepad riiki. Juba enne Louis XVI hukkamist katkestas Katariina II suhted revolutsioonilise Prantsusmaaga. Kõik Prantsusmaal elavad Vene kodanikud kutsuti tagasi Venemaale. Prantslased — revolutsiooni pooldajad — saadeti Venemaalt välja. Prantsuse emigrandid — aristokraadid said Venemaal ameteid, pensione, paleesid, mõisu. Vene aadlikke teenivailt prantslastelt (õpetajailt, guvernantidelt, kokkadelt, käsitöölistelt) võeti vanne selle kohta, et nad katkestavad sidemed «pöörase ja roimarliku» Prantsuse valitsusega.

Kaubaleping Venemaa ja Prantsusmaa vahel tühistati. Prantsuse laevadele keelati Vene sadamatesse sõitmine. «Revolutsiooni ohjeldamiseks» ja Prantsusmaa blokeerimiseks saadeti Põhjamerre admiral Tšitšagovi eskaader.

A. N. Radištšev.

Radištšev. Prantsuse kodanliku revolutsiooni ajal taipas Katariina II seost valgustusfilosoofide ideede ja revolutsiooni vahel. Ta hakkas rakendama otsustavaid võitlusvahendeid «prantsuse nakkuse» vastu. Prantsuse valgustusfilosoofide tööd levisid varem laialdaselt vene aadliseltskonnas. Voltaire'i,

Diderot', Rousseau ja teiste filosoofide raamatud kuulusid tavaliselt paljude aadlike raamatukogudesse Neid loeti algupärandeis, sest aadlikud tundsid enamasti hästi prantsuse keelt.

Selleks ajaks toimusid riigi majanduselus juba tunduvad muudatused, mis näitasid uue kapitalistliku korra tekkimist pärisorjusliku majanduse rüpes. Prantsuse valgustajate ideed leidsid soodsat pinda eesrindliku aadlinoorsoo hulgas, kes hakkas mõistma, et pärisorjuslik kord ja reaktsiooniline isevalitsus on takistuseks Venemaa progressiivsele arengule.

Võitluse vajadust vanade suhete vastu ja uute toetamiseks mõistsid esialgu ainult vähesed eesrindlikud inimesed. Üheks nendest oli esimene vene aadlik-revolutsionäär, andekas kirjanik Aleksander Nikolajevitš Radištšev (1749—1802).

Ta sündis vaeses aadliperekonnas ja sai omaaja kohta hea hariduse. Tutvumine vene tegelikkusega ja kaasaja eesrindlike ideede tundmaõppimine aitasid Radištševil kujundada progressiivse revolutsioonilise maailmavaate. Radištševi kui aadlik-revolutsionääri maailmavaade kujunes välja venepärasel alusel. Pärisorjusliku ikke kasv ja laiade talurahvamasside feodalismivastase võitluse tõus (Pugatšovi ülestõus) sundisid Radištševit mõtlema Venemaa olevikule ja tulevikule, ergutades teda välja astuma isevalitsuse ja pärisorjuse vastu terava ja vihase kriitikaga.

Ta hakkas valgustuslike ideede levitamiseks tõlkima prantsuse filosoofide töid. Eriti innustus ta võrdsuse ja vabaduse ideedest Rousseau töödes. Selgitades sõna «despotism», kirjutas Radištšev: «Isevalitsus on inimloomusele vastikuim seisund».

1790. a. avaldas Radištšev oma kuulsa raamatu «Teekond Peterburist Moskvasse». Raamat anti välja autori kulul 650 eksemplaris. See sattus keisrinna kätte ja kutsus esile tema äärmise pahameele. Katariina II nägi autoris «Pugatšovist hullemat roimarit» ja käskis ta vahistada, üteldes, et talle on ka «kümnest võllast vähe». Katariinat kohutanud Radištševi raamatus kujutati enneolematu kirglikkuse ja jõuga pärisorjuse koledusi ja seda toetava isevalitsuse jälkust.

«Ma vaatasin ringi ja mu hing solvus inimkannatustest,» kirjutas autor eessõnas. Ta paljastas mõisnike irvitamist pärisorjade üle: «Ähned loomad, täitmatud verekaanid, mis jätame

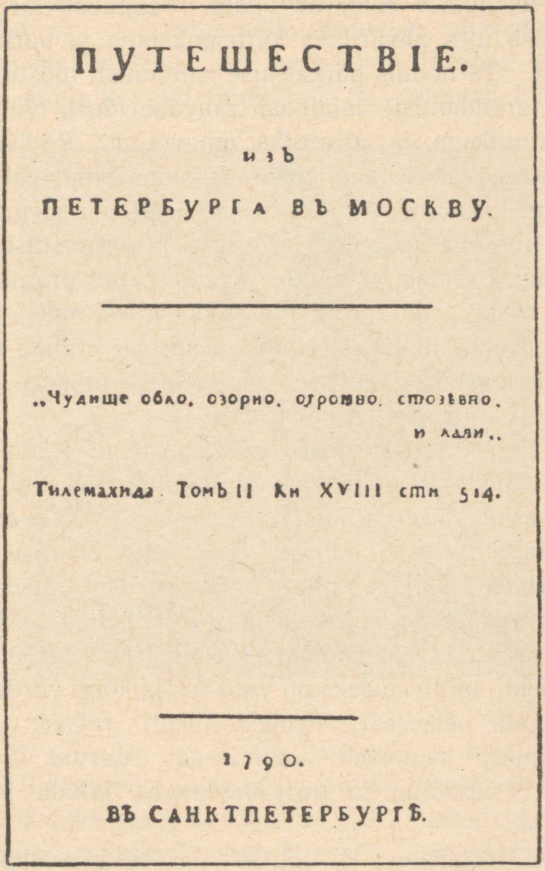
ПУТЕШЕСТВІЕ.

ИЗЪ

ПЕТЕРБУРГА ВЪ МОСКВУ.

„Чудище обло, озорно, огромно, стозѣвно,
и лаяи..

Тилемахида Томъ II Кн XVIII стн 514.

1790.

ВЪ САНКТПЕТЕРБУРГѢ.

«Teekond Peterburist Moskvasse», esimene trükk.

meie talupojale? Selle, mida ära võtta ei saa — õhu. Jah, üksnes õhu.» Edasi andis ta kujuka iseloomustuse talupoegade kehvusest ja õigusetusest ning mõisnike piiramatust võimust nende üle: «Mõisnik on talupoja suhtes seadusandja, kohtunik,

oma otsuse täitja ja oma tahte kohaselt hageja, kelle vastu kostja midagi öelda ei tohi.» Radištšev nägi vahenditut seost isevalitsuse ja pärisorjuse vahel ning kutsus üles tsaaride kukutamisele. «Teekonnas» esinevas oodis «Vabadus» kirjutas ta, et rahvas tõuseb üles ähvardava kättemaksjana ja purustab «malmist trooni». Ta nõudis pärisorjuse kaotamist, tööstuse ja põllumajanduse arendamist, laialdast rahvaharidust, võitlust rahaahnete kohtunikega ja ametnike omavoliga. Radištšev esines oma raamatus esimese aadliku-revolutsionäärina, vabariiklasena ja valgustusfilosoofina. Ta kaitses tuliselt pärisorjusliku Venemaa jaoks Euroopa kodanliku progressi ja valgustuse teed.

Katariina II teatas, et «autor on nakatatud prantsuse eksitusest», ning käskis teda «prantsuse nakkuse levitamise eest» kohtu alla anda. Kohus mõistis Radištševi surma, milline otsus asendati kümneks aastaks Siberisse asumisele saatmisega. Keisrinna käsul põletati Radištševi raamat ära.

Pärast Katariina II surma 1796. a. toodi Radištšev keiser Paul I poolt Siberist tagasi, kes kõigile oma ema poolt jälitatuile andis tagasi vabaduse. Radištševile keelati siiski pealinna tulek, mispärast ta elas omas mõisas. Pealinnas elamise loa sai ta alles Aleksander I ajal. Hoolimata jälitamistest, jätkas Radištšev vabaduse, võrdsuse- ja valgustusideede kaitsmist. Aleksander I valitsemise esimesel aastal koostas Radištšev riigi ümberkorraldamise projekti, mille aluseks oli vabadus ja kõigi võrdsus seaduse ees, olenemata seisusest. Projekt lükati tagasi. Radištševit ähvardati uuesti asumisele saatmisega. Murtud füüsiliselt ja moraalselt, ei suutnud ta uusi katsumusi taluda ja mürgitas enese 1802. a.

Novikov. Katariina II jälitas ka teisi «vabamõtlejaid». 1792. a. aprillis kirjutas ta alla ukaasile Nikolai Ivanovitš Novikovi, ühe Moskva Vabamüürlaste ringi silmapaistva tegelase areteerimise kohta.

Oma põhialuseis väljendas vabamüürlus (massoonlus) Lääne-Euroopas areneva kodanluse protesti feodaalse kiriku ja riigi vastu. Venemaale tungis vabamüürlus XVIII sajandi keskel

ja levis vene kõrgema aadli hulgas. Moskva Vabamüürlaste (massoonide) ring arendas laia valgustuslikku tegevust — asutas koole, trükikodasid, kirjastusi.

Moskva vabamüürlaste seas mängis 80-ndail aastail aktiivset osa N. I. Novikov. Ta andis välja prantsuse valgustusfilosoofide ja entsüklopedistide töid, mis peapiiskop Platoni sõnade järgi olid «kõige kahjulikumad raamatud, mis rikuvad häid kombeid

N. I. Novikov.

ja püüavad kavalusega püha usu kantse õõnestada». Novikov andis välja 8 Rousseau, 14 Voltaire'i, 2 Diderot' teost jne.

Raamatute levitamiseks avas Novikov suure raamatukaupluste võrgu. Ühe juures neist avati esimesena Moskvas avalik raamatukogu. Novikov andis välja pilkežurnaali «Trutenj» (Lesk-mesilane), seejärel aga žurnaale «Živopissets» (Maalija) ja «Košeljok» (Kukkur). Novikovi satiiril oli suur ühiskondlik tähtsus. Ta avas lugeja ees vene elu ühiskondlikud paised. Ta paljastas aadli loidust, harimatust, uhkeldamist, kes arvas, et

teadused on tühised asjad, mis ei väärі aadli tähelepanu. Ta naeruvääristas moesolevat kõige välismaise harrastamist. Novikov paljastas puudusi valitsemise alal, altkäemaksu võtmist, riigivara vargust, asjaajamise venitamist. Eriti õigesti ja tabavalt valgustas Novikov viletsuse ja omavoli poolt rõhutud pärisorjusliku talurahva seisundit.

Teoses «Härra kirjavahetus oma küla talupoegadega» ja eriti «Živopissetsis» joonistas Novikov pilte talupoegade-pärisorjade kurvast saatusest.

Novikovi satiiri suund kutsus esile Katariina II rahulolematuse. Kui Novikov arendas vabamüürlaste organisatsiooni tegevust, pidas Katariina seda veel ohtlikumaks tema žurnaalidest. Novikov vahistati ja paigutati Schlüsselburgi kindlusesse. Moskva ringi raamatukauplused suleti, trükikojad pitseeriti kinni, Novikovi abilised vahistati. Novikov mõisteti keisrinna käsul, ilma kohtuta, 15 aastaks kindlusvangi. Tema vara riigistati. Keisrinna tegi korralduse anda kohtule üle eranditult kõik raamatud, mis on välja antud Novikovi poolt. Novikovi vabastas Paul I. Laostatuna, haigena ja üksikuna suri ta 1818. a.

Rzeczpospolita teine jagamine. Prantsuse kodanliku revolutsiooni mõjul kasvas Poolas seltskonna eesrindliku osa igasugustes kihtides rahulolematus tõsist poliitilist kriisi põdeva maa sise- ja välisolukorraga. Kapitalismi arengu tingimustes Euroopas ja Rzeczpospolitas eneses võis Poola riiki päästa poliitilisest hukkumisest ainult pärisorjuse kaotamine ja riigi demokraatlik ümberkorraldamine.

Aadli eesrindlikud kihid moodustasid kodanluse toetusel aadlik-kodanliku bloki. Selle juhid kutsusid kokku «suure» ehk nelja-aastase seimi (1788—1791), kes võttis vastu 3. mai 1791. a. konstitutsiooni. See muutis ära kuninga valitavuse, kaotas ära liberum veto, seadis sisse uue korra küsimuste otsustamisel seimis lihthäälteenamusega. Kuid konstitutsioon säilitas aadli eesõigused ja pärisorjuse. Konstitutsiooni vastu astusid välja poola magnaadid, kes ei tahtnud kaotada oma vanu feodaalseid

privileege. Nad kutsusid Targowices kokku konföderatsiooni, kes pöördus abi saamiseks Katariina II poole «Rzeczpospolita kaitse ja säilitamise nimel nende vastu, kes unustasid, et nad on sündinud vabade aadlikena». Katariina II, kartes Prantsuse revolutsiooni mõju poola rahvale, suunas Poolasse sajatuhandelise väe. Seim kutsus Poola rahvast üles võitlusele «altarite, vabaduse ja vara eest». Kuid Rzeczpospolita nõrk kolmekümnetuhandeline vägi ei suutnud vastu seista Vene sõjaväele. Võim läks magnaatide kätte. Poola esimese konstitutsiooni pooldajad, nende hulgas ka Poola sõjaväe kindral Kościuszko, emigreerusid välismaale.

Hirmutatud Prantsuse revolutsiooni edust, mis leidis poolehoidu poola ja preisi demokraatlikes ringkondades, hakkas Preisi otsima Poola vastu liitu Venemaaga. Preisi väed läksid üle Poola piiri. 1793. a. jaanuaris teostasid Preisimaa ja Venemaa teise Rzeczpospolita jagamise. Teise jagamise järgi sai Venemaa osa Valge-Venest Minskiga, Volõõnia ja Podoolia maa-ala kolmemiljonilise valgevene ja ukraina elanikkonnaga. Preisimaa võttis Poznani, Kaliszi, Częstochowa, Toruni, Danzigi ülekaalukalt poola elanikkonnaga maa-alad.

Rzeczpospolita kolmas jagamine. Jagamisega rahulolematu Poola kodanlik-aadellik erakond organiseeris vandenõu Vene tsarismi vastu. Vandenõu juhiks oli kindral Kościuszko, kes saabus salaja Poolasse. Päritolult aadlik, püüdis Kościuszko luua tugevat ja sõltumatut kodanlikku Poolat. Ta tundis kaasa prantsuse kodanlikkude valgustusfilosoofide ideedele, võttis osa Inglise Põhja-Ameerika asumaade sõjast oma iseseisvuse eest.

Jõudnud Poolasse, organiseeris Kościuszko Krakovis ülestõusu. Vene väed taandusid vastuhakanud Poola vägede eduka tegevuse tagajärjel. Varssavis loodi ajutine Poola valitsus Kościuszkoga eesotsas. Kuid vastuhakk Poolas ei leidnud toetust laialdaste masside hulgas. Lootuses saada uuelt revolutsioonilisel valitsuselt maad liitusid poola talupojad algul ülestõusuga. Kuid valitsus ei andnud talupoegadele maad ega kaotanud isegi

teoorjust. Pettunud talupojad hakkasid Kościuszko sõjaväge maha jätma.

Valge-Vene ja Ukraina nende osade talupojad, kes kuulusid Poola riigi koosseisu, ei soovinud toetada oma rõhujaid — poola panisid — ega ühinenud vastuhakuga. Leedus võttis ülestõus laiema ulatuse. Vilnos moodustati Leedu ajutine valitsus. Kuid see tegutses sõltumatult Kościuszkost. Ülestõusnute jõudude ühendamine Poolas ja Leedus ei õnnestunud juhtide kõhkleva, mitterevolutsioonilise taktika tõttu.

Ülestõus Poolas hakkas nõrgenema. Sel ajal alustasid tsaariväed pealetungi Poolale. 1794. a. juunis anti Preisi vägede kätte revolutsiooniline Krakov. Augustis purustasid tsaariväed Vilnos vastuhakanute salgad.

Varssavis alustasid revolutsioonilised massid ülestõusu, süüdistades Ajutist valitsust reetmises. Kościuszko käskis Varssavi ülestõusu juhid üles puua. Varsti aga purustati Kościuszko sõjavägi ja ta ise võeti vangi. 24. oktoobril 1794 vallutasid Vene väed Suvorovi juhtimisel rünnakuga Varssavi eeslinna Praga. Hõivanud Varssavi, ilmutas Suvorov tõeliselt humaanset suhtumist elanikesse.

Kościuszko ülestõus sai lüüa. Ta oleks võinud võita ainult ühenduses talurahva revolutsiooniga, kuid šlahta kartis revolutsiooni ega lasknud seda areneda.

Pärast arveteõiendamist ülestõusnutega teostasid Venemaa, Preisi ja Austria Poola kolmanda jagamise (1795. a.). Kolmanda jagamisega läksid Venemaale läänepoolne osa Volõõniast, läänepoolne osa Valge-Venest, Leedu ühes Žmudiga ja Kuramaa; Preisile läks loodepoolne osa Poolast Varssaviga; Austriale — edelapoolne osa ühes Krakoviga. Rzeczpospolita lakkas olemast iseseisev riik.

Rzeczpospolita jagamised pidid kergendama Euroopa feodaalsete monarhide ühendatud võitlust revolutsioonilise Prantsusmaa vastu. 1795. aastal sõlmis tsaari-Venemaa Prantsuse vabariigi vastu kokkuleppe Inglismaaga. Inglismaa lubas võitluseks revo-

lutsioonilise Prantsusmaaga tõhusat rahalist abi. Katariina II pidi Prantsusmaa vastu saatma 60-tuhandelise väe Suvorovi juhtimisel. Katariina II ootamatu surm (6. novembril 1796) takistas nende plaanide elluviimist.

§ 24. Paul I (1796—1801).

Sisepoliitika. Katariina II pärija Paul I kasvatati üles oma vanaema õe Jelizaveta poolt, kes ta juba sündimisel vanematelt ära võttis.

Katariina ja tema poja vahel valitsesid algul külmad, hiljem aga juba vaenulikud suhted. Paul I pidas ema troonileastumist oma kui pärija õiguste rikkumiseks. Katariina II kartis poega-võistlejat, ega lasknud teda riigiasjade juurde. Paul kritiseeris teravalt kogu riigivalitsemise süsteemi Katariina II ajal ja vihkas eriti tema soosikuid. Eemaldatud riigiasjadest osavõtust, andus Paul suure innuga sõjaväelisele tegevusele ema poolt kingitud Gatšina mõisas. Ta muutis Gatšina sõjaväelaagriks valvetõkete, valdaste ja kasarmuehitistega; seadis Gatšinas sisse Friedrich II sõjaväemäärustiku, preisi sõjaväevormi ja karmi kepidistsipliini.

Kui Paul sai keisriks, siis oli tema esimeseks sooviks teha kõik teisiti, kui oli ema ajal. Kõigepealt otsustas ta käsile võtta kaardiväe ja ülejäänud sõjaväe ning seadis seal sisse karmi preisi drilli. Varahommikust peale toimusid vahiparaadid (valvepostide paigutamine) ja preisi vormi riietatud, lokkide ning patsidega soldatite sõjaväelised eksertsitsioonid (harjutused), mis kopeerisid absoluutse täpsusega preisi sõjaväelist korda. Pealinn ise omandas sõjaväelaagri ilme. Valjult kontrolliti linna sisse- ja väljasõitu. Valvetõketele ehitati musta- ja valgetriibuliseks värvitud valtad.

Paul I tahtis kogu riigielu korraldada sõjaväekasarmu eeskujul. Selles nägi ta parimat võitlusvahendit revolutsiooniga, millesse ta suhtus nagu Katariina II-gi suure vihkamisega.

Välismaalaste sissesõitu Venemaale piirati ja vene aadlikel

keelati siirduda välismaa ülikoolidesse. Keelati ka välismaalt raamatute ja isegi nootide sissetoomine, «ükskõik mis keeles need ka oleksid, ilma erandita, samuti ka muusika». Paul I käskis sulgeda kõik eratrükikojad ja sisse seada vaimuliku ja ilmaliku tsensuuri.

Pealtnäha tundus Paul I poliitika erinevat ta ema, Katariina II poliitikast. Tegelikult dikteerisid Paul I poliitikat, nagu ta eelkäijategi oma, aadlike huvid. Välised ümberkorraldused ei muutnud mitte midagi riigi isevalitsuslik-pärisorjusliku korra olemuses.

Paul I taotles aadlike-pärisorjapidajate huvides tegutseva võimu valju tsentraliseerimist. Ennast kui isevalitsejat pidas ta ainsaks võimuallikaks. Tema abiliseks-täidesaatjaks oli kindralprokurör. «Sina ja mina, mina ja sina — üksnes meie hakkame asju ajama,» ütles Paul I ühele oma kindralprokuröridest. Kohates tänaval tsaari sõidukit pidi iga aadlik oma sõidukist välja tulema ja tsaarile tseremoniaalse kummarduse tegema. Paul I jäi, nagu ta eelkäijadki, pärisorjapidajate-mõisnike klassihuvide kaitsjaks. Talle meelehead teinud aadlikele jagas ta heldelt maid ja riigitalupoegi. Oma nelja valitsemisaasta jooksul jagas Paul I välja üle 300 tuhande talupoja, muutes need mõisnike pärisorjadeks.

Aadlile vaatas Paul kui esimesele seisusele, kelle kohuseks riigi vastu oli kõigepealt sõjaväeteenistus. Rikkudes sundsõjaväeteenistuse kaotanud Ukaasi aadlivabadustest, käskis Paul I aadlikel ilmuda polkudesse, kuhu nad olid auastmete saamiseks sisse kirjutatud, kuigi nad seal ei teeninud. Riigiteenistusest kõrvalehoidvad aadlikud saadeti pealinnast välja.

Talurahva suhtes jätkas Paul I täielikult Katariina II pärisorjastavat poliitikat. Ühel vahiparaadil Peterburis andsid kokkukogunenud talupojad-pärisorjad tsaarile palvekirja, paludes end vabastada mõisnike türannia alt. «Keiser käskis «neid häbematuid»,» jutustab tolle epohhi kirjanik Bolotov, «teistele hirmuks, et keegi teine ei julgeks teda selliste tühiste palvetega tülitada, halastamatult piitsadega karistada.»

Talupoegade rahutused haarasid Paul I valitsemise ajal

Mõisa rüüstamine ülestõusnud talupoegade poolt XVIII saj. lõpul.
Sterni joonistus.

52 kubermangust 32. Tsaar nõudis talurahva ülestõusude halastamatut mahasurumist.

1797. a. märtsi algul saatis Paul I Brassovo küla (Orjoli kubermangus) ülestõusnud talupoegade vastu sõjaväed feldmarssal Repnini juhatusel. Varsti saadeti tsaarile teadaanne täielikust võidust talupoegade üle: «Üldse kogu tegevuse ajal lasti 33 suurtükilasku ja lasti välja 600 padrunit püssidest, kusjuures tekkis tulekahju ja põles ära 16 maja. Tapetuid oli 20, haavatuid 70.»

Kartes uusi talurahva rahutusi, avaldas Paul I 1797. a. aprillis ukaasi, mis keelas teoorjuse pühapäeval ja soovitas mõisnikel kinni pidada kolmest teopäevast nädalas. Seda käskkirja mõisnikud ei täitnud. Nad tugevdasid talupoegade ekspluateerimist ja muutsid mõisateenijad tõelisteks orjadeks.

Valitsuse ajalehes ilmus iga päev pärisorjade müügi ja vahetuse kuulutusi. Siin üks neist arvukaist kuulutusist: «Müüakse 2 mõisateenijat, kellest 1 on koerapoiss, ta valmistab ka saapaid, aastat 30 vana, abielus, tema naine on pesunaine ja oskab karja talitada, aastat 25 vana; teine aga on moosekant ja laulja, aastat 17 vana, mängib fagotil ja laulab bassi. Samuti müüakse 3-aas-

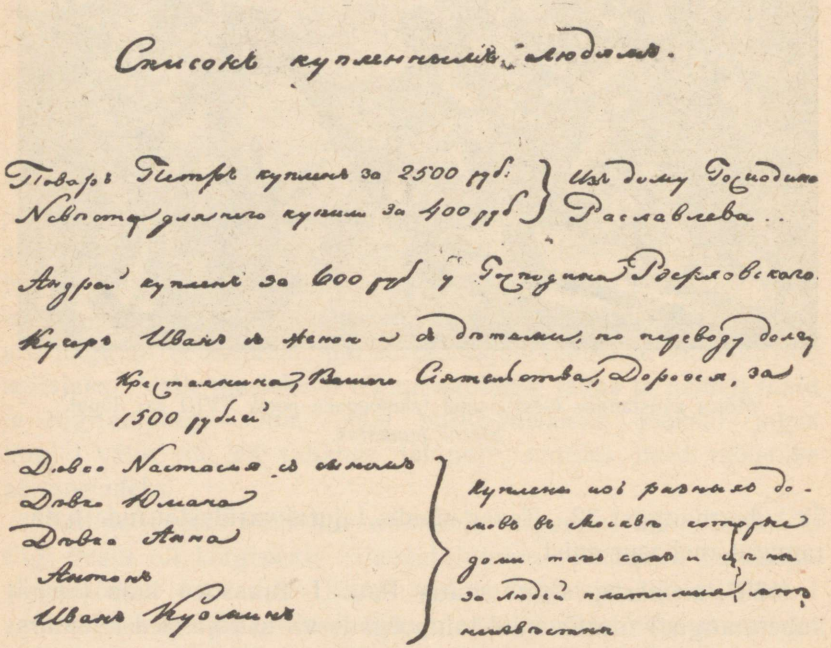

«Ostetud inimeste nimekiri». *Ajaloolise muuseumi arhiivist.*

tane sõiduks väljaõpetamata hall ruun, suure kasvuga, inglise tõugu. Hinna kohta küsida Arbatskaja osa, korter 1, maja nr. 17—1.»

Paul I võitlus revolutsioonilise Prantsusmaa vastu. Paul I troonileastumisel oli Venemaa Vene-Inglise 1795. a. liidulepingu põhjal sõjaseisukorras Prantsusmaaga. Juba peaaegu 40 aastat pidas Venemaa raskeid, laastavaid sõdu. Nende sõdade tulemusena suurenes tugevasti Vene impeeriumi territoorium. Riigi

piir oli üle 17 tuhande versta pikk. Impeeriumi elanikkond kasvas saja aasta jooksul vallutuste tagajärjel 25 miljonilt 37 miljonile inimesele. Peaaegu pool riigi eelarvest kulutati sõjaväele, mille suurus Katariina II valitsemisaja lõpuks tõusis 500 tuhande mehele.

Astudes troonile teatas Paul I oma kavatsusest anda Venemaale «ülivajalikku ja oodatud puhkust». Ta tühistas Katariina II poolt määratud uue nekrutite võtmise. Inglise saadikule teatati, et Katariina poolt lubatud abikorpust prantslaste vastu saata ei saa. Kuid Paul I lubas liitlastele «igasuguste vahenditega vastu seista pöörasele Prantsuse vabariigile, kes ähvardab kogu Euroopat seaduste, õiguse ja kombelisuse täieliku hävitamisega».

Inglise valitsus vastas, et ta on sunnitud rahulduma Põhjameres tegutseva Venemaa abilaevastikuga. Samal ajal otsis Inglismaa koos Austriaga vahendeid Venemaa aktiivsemaks sõtta tõmbamiseks Prantsusmaa vastu. Inglased tegid Paulile ettepaneku hõivata Korsika saar, arvestades, et just siin peab Venemaa enda peale võtma Prantsuse jõudude pealöögi. Vahemeres oli tähtsamaks strateegiliseks keskuseks Malta saar, mille Napoleon anastas teel Egiptusesse. Seda saart valdav Malta rüütliordu, kes oli seoses tsaari õukonnaga, pöördus Pauli poole abi saamiseks, andes talle ordu kõrgmeistri tiitli. Püüdes Katariina II eeskujul «kindla jalaga asuda Vahemerre» ja samal ajal luua toetuspunkt võitluseks Prantsuse revolutsiooniga, lubas Paul Malta ordule abi. Kartes Türgimaa väljaastumist liidus Prantsusmaaga, andis Paul käsu suurendada mere-sõjajõudusid Mustal merel ja seada kiires korras sõjaseisukorda laevastik ja rannakindlustused. Veendudes, et Napoleoni sõjakäigu eesmärgiks oli Türgi impeeriumi osaks olev Egiptus, sõlmis Türgimaa Prantsusmaa vastu sõjalise liidu Venemaaga.

1798. a. augustis sai Vene Musta mere laevastikku juhatav admiral Ušakov käsu kogu oma eskaadriga minna Bosporuse juurde ja vajaduse korral «otsekohe järgida ja koos tegutseda Türgi laevastikuga prantslaste vastu, kuigi see toimuks kauge-

mal». Ušakovi eskaader koosnes 16 laevast, mille pardail oli 792 suurtükki ja umbes 8000 madrust ning soldatit.

Kuue nädala jooksul okupeeris Ušakov neli väiksemat saart Joonia saarestikus ja alustas Korfu saarel asuva ja võitmatuks peetava merekindluse vallutamist. Selle kindluse prantsuse garnison koosnes umbes 3000 inimesest, kel oli 650 suurtükki. Samal ajal aga tundsid vene meremehed puudust kõige hädavajalikumast ja nälgisid. Mürske oli vähe. «Kogu vana-aja ajaloost,» kirjutas Ušakov, «ei tunne ega leia ma midagi selle taolist, et kaugelviibiv laevastik oleks ilma igasuguse varustuseta ja niisuguses hädas, nagu seda oleme praegusel silmapilgul meie.» Kuid raskused ei peatanud Ušakovi ja tema vapraid meremehi. Madrused usaldasid oma admirali samavõrra, kui sõdurid usaldasid Suvorovit. 18. veebruaril 1799, pärast ägedat tormijooksu Korfu eelkindlustustele, alistus prantsuse garnison.

Korfu kiire vallutamine venelaste poolt avaldas tohutut mõju kogu Euroopas ja viis vaimustusse Suvorovi, kes naljatades ütles, et ta kahetseb seda, et ta ei teeninud mitšmanina (laevastiku noorema ohvitserina) Ušakovi juhatuse all.

Tõrjunud saartelt välja prantslased, pani Ušakov seal kehtima vabariikliku korra, mis kutsus esile Paul I viha Ušakovi vastu.

Pärast Korfu langemist maandusid Vene dessantväed Lõuna-Itaalias, toetasid rahva ülestõusu prantslaste vastu ja vallutasid Napoli ja Rooma. Joonia ekspeditsioon oli Ušakovi viimseks lahinguoperatsiooniks. Ülejäänud elupäevad veetis ta Tambovi kubermangus, kus ta oli sündinud ja üles kasvanud. Ušakov suri 1817. aastal.

Nagu Suvorov, nii ei kaotanud ka Ušakov oma pikaajalise lahingutegevuse jooksul ühtegi lahingut. Ta lõi vene mere-sõjakunsti koolkonna, mis kasvatas üles rea hiilgavaid vene laevastikujuhte.

1799. a. alguseks moodustus vabariikliku Prantsusmaa vastu uus koalitsioon, koosseisus: Venemaa, Inglismaa, Austria, Türgimaa ja Napoli kuningriik. 1799. a. jaanuaris purustasid prants-

lased Napoli sõjaväe ja kuulutasid Napolis välja vabariigi. Napoli kuningale saatis Paul I appi 11-tuhandelise korpuse, kellele anti käsk minna läbi Austria valduste ja ühineda seal varem Austriale abiks saadetud 20-tuhandelise korpusega. Kolmandal korpusel (Rimski-Korsakovi omal), kes esialgu määrati Preisimaale, kästi samuti minna «troonide ja altarite taastamisele».

Liidusõjaväe ülemjuhatajaks Põhja-Itaaliasse määrati noor ja sõjaliste kogemusteta Austria ertshertsog (Austria keisri pärija). Austria valitsus palus Vene keisrit tema «abiliseks ja juhtijaks» määrata vene suur väejuht Suvorov.

Väejuht Suvorov. Kuulus Vene väejuht Aleksander Vassiljevitš Suvorov sündis 1730. aastal Moskvas, endise Preobraženski polgu ohvitseri perekonnas. Ta oli poisikesena kidur ja haiglane. Vastupidi tolleaja aadlike kombele ei kirjutanud Suvorovi isa poega lapsepõlvest alates polku ega valmistanud teda ette sõjaväeteenistuseks. Ometi osutas poiss varakult huvi sõjanduse vastu. Ta luges ahnelt isa raamatukogus sõjalise sisuga raamatuid, mängis innuga sõda ja lahinguid ning karastas ennast: valas üle külma veega, ei riietunud talvel soojalt, ratsutas voolava vihma all jms.

Kaheteist-aastaselt kirjutati Suvorov Semjonovski polgu soldatiks ja seitsmeteist-aastasena alustas ta sõjaväeteenistust kapralina (noorema allohvitserina). Tänu oma erandlikele sõjalistele annetele saavutas ta järk-järgult kõrgeid sõjalisi auastmeid ja pärast hiilgavaid sõjalisi edusamme Türgi ja Poola sõdades ülendati ta feldmarssaliks.

Suvorov oli nii sõjaline geenius, silmapaistvalt tark ja raudse tahtega inimene, kui ka erakordselt töökas ning omas sügavat huvi sõja-ajaloo vastu. Ta mõtiskles alati oma sõjaretkede kogemuste üle ja uuris maailmakuulsate väejuhtide, Caesari, Hannibali, Aleksander Suure ja teiste sõjaoperatsioone. Pidevalt osa võttes paljudest XVIII sajandi sõdadest sakslaste, türklaste, poolakate ja prantslaste vastu, töötas Suvorov välja täiesti iseseisvad sõjakunsti alused, mis mitmeti ennetasid

Prantsuse kodanliku revolutsiooni ajastu eesrindlikke sõjalisi vaateid.

Suvorov nõudis alati teooria ühendamist praktikaga. «Mingisuguseid lahinguid pole võimalik võita kabinettides ja teooria ilma praktikata on surnud,» kirjutas ta oma autobiograafias.

A. V. Suvorov.

Samal ajal koostas ta väljapaistva teose pealkirjaga «Võitmise teadus». See oli juhend soldatitele ja ohvitseridele, mille ta kirjutas Tultšinis, kuhu ta oli saadetud Katariina II valitsusaja lõpul ühe lõunaarmee väejuhina. See juhend on kirjutatud lühidalt, lihtsas ja selges keeles, täpsete ja hästi meeldejäävate definitsioonidega. Suvorov nõudis head füüsilist ja sõjalist soldatite väljaõpet. Soldatile on tähtis mitte ainult väline rüht. Solda-

teid on vaja õpetada lahingu, mitte paraadi jaoks. «Õppusel on nii nagu sõjaretkel,» kõneles Suvorov. «Kui õppus on kerge, siis sõjaretkel on raske, on aga õppus raske, siis sõjaretkel on kerge.»

Suvorov õpetas soldatitele mehisust, külma verd, vastupidavust lahingus. Igalt sõjamehelt nõudis ta teadlikku suhtumist oma tegevusse ja selget arusaamist ülesseatud lahinguülesandest. «Iga sõdur peab aru saama oma manöövrist,» kõneles Suvorov. Suvorovi strateegia ja taktika olid kokku võetud kolmes tähtsaimas sõjakunsti reeglis: silmamõõt, kiirus, pealetung. Silmamõõdu olemus on oskus õigesti kindlaks teha peavaenlast, arvestada ja ära kasutada maastiku tingimusi ja vastase omadusi. Kui on välja töötatud õige strateegiline plaan, siis on tarvis selle teostamiseks kiirust ja pealetungi. Suvorov nõudis vaenlase ründamist enne, kui see jõuab toibuda, koguda jõude ja valmistuda vastupanuks. Sõjamees peab kasvatama end mitte kaitseks ja taganemiseks, vaid julgeks ja purustavaks löögiks vaenlase vastu. Suvorov hindas kõrgelt täägirünnakut ja tormijooksu otsustaval lahingu silmapilgul.

Ühtlasi nõudis Suvorov oskuslikku püssi- ja suurtükitule kasutamist. «Lase harva, ent tabavalt,» õpetas Suvorov. «Relva käsitseda ja hoida puhtuses, muutmata seda raua poleerimiseks, mis on kahjulik relvale ja suurendab vaeva, soldatile kasu toomata ... Õpetada kiiresti, kuid korralikult laadima, täpselt sihtima ja õigesti ja kiiresti laskma ... Harjuta väledaks jooksuks, varjatult maastikul ligi roomama, peitma end aukudes ja nõgudes, varjama end kivide, põõsaste ja kõrgustike taha ning varjus olles laskma ning selili lamades püssi laadima ...» Selliste juhtnööridega õpetas Suvorov soldatitele praktilist vilumust ja sõjakunsti omandamist. Suvorov hindas kõrgelt vene soldatite sõjalisi omadusi ja hoolitses nende eest alati. «Soldat peab olema terve, vapper, kindel, julge, õiglane ja vaga,» õpetas Suvorov.

Sellal kui tsarismi sõjaväeline süsteem pidas soldatit vaiki-

vaks automaadiks, nägi Suvorov soldatis arukat ja taibukat inimest ning nõudis temalt initsiatiivi ja leidlikkust.

Väejuht ise elas tihedas suhtlemises soldatitega — sõi soldatite hapukapsasuppi ja putru, kandis lihtsat rännakuriietust, sõitis ratsa kasakahobusel. Soldatid armastasid piiritult oma komandöri ja ei tundnud koos temaga kaotusi.

Suvorovi vaated sõjakunstile ja tema suhtumine soldatitesse leidsid vastupanu aadlikest-mõisnikest ohvitserkonna poolt, kes oli üles kasvanud Preisi kuninga Friedrich II sõjaväelise süsteemi iganenud teooria alustel. Seda süsteemi iseloomustas väga teravalt Engels: «Friedrich pani aluse sellele pedantismile ja drillile, mis iseloomustab sellest ajast peale preislasi, ja sellega tegelikult valmistas ette ennenähtamatule häbile Jena ja Auerstedti all.»

Eriti tuliseks Preisi sõjaväesüsteemi automaatsuse pooldajaks oli keiser Paul I. «Soldat on lihtsalt artikliga ettenähtud mehhanism,» toonitas Paul I.

Paul I ajal taastati sõjaväes vana preisi vorm: soldatite juuksed niisutati kaljaga, raputati üle jahuga ja lasti ära kuivada; pea taha seoti poolearssinaline raudvarras patsi tegemiseks, meelekohtadele tehti vildist juukselokid. Teenistuses nõuti väiklast täpsust ja mehaanilist käsutäitmist. Salvavalt naeruvääristas Suvorov seda vene sõjaväele kõlbmatut preisi korda. «Puuder pole püssirohi, juukselokid pole suurtükid, pats pole lühimõõk, ja ise pole ma sakslane, vaid sündinud venelane,» ütles ta.

Suvorov ei kehtestanud uusi määrustikke ja õpetas sõjaväge oma süsteemi järgi. Keset vaikivat alistumist oli Suvorovi käitumine häbematuks väljakutseks tsaarile. Paul I käsul saadeti feldmarssal Suvorov 1797. aastal asumisele oma viletsasse Kontšanskoje mõisa ja allutati alandavale järelevalvele.

Alpi-sõjaretk. 1799. a. algul kutsus Paul I oma liitlaste Inglismaa ja Austria nõudel Suvorovi, kes oli siis 69 aastat vana, asumiselt ära ja saatis ta liitlaste vägede ülemjuhatajana prantslaste vastu, kes olid vallutanud Itaalia ja Šveitsi.

Kolme ja poole kuuga lõid Vene väed Suvorovi juhtimisel puruks parimate Prantsuse kindralite sõjaväed. Kogu Põhja-Itaalia puhastati prantslastest. Paul I liitlane Austria, soovides jagamatult valitseda Itaalias, otsustas saata Suvorovi Šveitsi, otsekui abiks Rimski-Korsakovi armeele — tegelikult aga selleks, et hukutada vene armee. Suvorov suundus Itaaliast Šveitsi läbi Sankt Gotthardi mäekuru Altdorfi linna juurde, kus pidi ühinema Rimski-Korsakovi vägedega. Ronides läbilõikava tuule käes peaaegu püstloodis kaljusid mööda, teostasid Suvorovi väed St. Gotthardile otserünnaku. Bagrationi väesalk tungis prantslastele selja taha. St. Gotthard vallutati septembris. Teisel pool St. Gotthardi suundus tee mägijõe Reussi juurde, millest 75 jala kõrgusel viis üle kerge kaarsild, mida nimetati «Kuradisillaks».

Taandudes Suvorovi vägede surve all, purustasid prantslased osa silda. Siis roomasid vene soldatid sillani, sidusid kaelarättide ja vööde abil mõned palgid kokku ja viskasid need üle kuristiku. Kuulide saju all jooksid soldatid palke mööda teisele kaldale. Samal ajal läbisid teised julgurid käreda mägijõe jalgsi. Täägirünnakuga paisati prantslased tagasi. Altdorfi linna taga lõppes St. Gotthardi tee. Vene vägede ees laius prantslaste poolt hõivatud Luzerni järv. Ees kerkisid uue raskeltläbitava Panixi mäeseljandiku kohutavad järsakud. Mägedes vaenlase poolt sissepiiratuna taipas Suvorov, kuivõrd erakordselt raskes seisundis olid tema väed. Kuid sõjanõukogule teatas Suvorov: «Mida ette võtta? Taganeda on häbistav — kunagi veel ei ole ma taganenud. Minna edasi Schwyzi juurde on võimatu: Massénal on üle 60 tuhande mehe, meil ei ole kahtkümmetki tuhandet. Pealegi oleme ilma toidumoona, padrunite ja suurtükiväeta ... Abi pole meil kelleltki loota ... Nüüd jääb ainus lootus ... minu vägede vaprusele ja ennastsalgavusele. Oleme venelased!» Kaitstes end prantslaste vastu, algas Suvorovi armee 5. oktoobri ööl oma viimast rännakut Šveitsis — üle kõige raskema Panixi lumise mäeaheliku.

Mäed olid kõrged, järsud, sagedate ja sügavate kuristikkudega. Soldatid ronisid vaevu mööda siledat, jäätunud pinda

vihma ja lume all. Tuhanded inimesed istusid jäätanud kuristiku äärele, surusid püssid vastu keha ja libistasid endid alla. Suvorov oli soldatite keskel ja julgustas neid: «Pole viga, pole viga! Venelane pole argpüks, läheme läbi.» Kui Panix oli sel kombel ületatud, oli Suvorovi armees vaevalt veel 15 tuhat soldatit. «See rännak,» kirjutas sellest hiljem Engels, «oli kõige väljapaistvam kaasaegseist Alpi-rännakuist.» Vanakese-soldati kujuka ja tabava väljenduse järgi «tungis vene tääk läbi Alpide».

Jäetud liitlaste-austerlaste poolt saatuse hooleks, püsis Suvorov Šveitsis, kuni Paul I tühistas liidu Austriaga.

Pööre Paul I välispoliitikas ja 11. märtsi 1801. a. vandenõu. Suvorovi võidud Itaalias teravdasid sisemisi vastuolusid Inglise-Austria-Vene koalitsioonis. Austerlased alustasid Venemaa teadmata rahuläbirääkimisi prantslastega. Samal ajal reetsid nad prantslaste lähenemisel Vene väed, viies oma armeed tagalasse. Lõpuks «välja ajanud Suvorovi» (tema väljenduse järgi) tema poolt võidetud Põhja-Itaaliast, anastasid austerlased Sardiinia kuninga valdused, kellele Vene sõjavägi andis sõjalist abi, ja eemaldasid Vene sõjalaevastiku Itaaliast. Pärast niisuguseid reeturlikke tegusid oma liitlase Austria poolt kirjutas Paul I Austria keisrile kirja liidu tühistamise kohta: «Nüüdsest peale lakkan hoolitsemast teie kasude eest ja hakkan tegelema omaenese ja teiste liitlaste kasudega.» Suvorovil käskis Paul I alata tagasiteed Venemaale: «Te pidite päästma kuningaid,» kirjutas ta, «nüüd päästke vene sõdurid ja oma valitseja au.» Suurte raskustega viis Suvorov Vene väed Šveitsist välja. Talle annetati kõigi Venemaa sõjaliste jõudude generalissimuse aukraad, kuid peagi sattus ta tsaari uue põlu alla. Venemaale saabus Suvorov füüsiliselt täiesti laostatuna.

Peterburi jõudmisel kuulis Suvorov, et kõik ettevalmistused tema pidulikuks vastuvõtuks on ära keelatud. Peterburi sisse sõitma pidi ta öösel, et rahvas ei saaks väejuhti auavaldustega vastu võtta. Tsaar keelas Suvorovil tulla tema juurde paleesse. Suvorovi haigus muutus raskemaks ja 18. mail 1800. a. suri suur vene väejuht täielikus üksinduses.

Sõnum väejuhi surmast levis kiiresti. Viimsele puhkepaigale saatsid Suvorovi põrmu tema vanad kaasvõitlejad ja suur hulk rahvast. Kuulus poeet Deržavin, tulnud tagasi matuselt, kirjutas värssides Suvorovi surmast: «Lõvi südant, kotka tiibu ei ole enam meiega. Milleks sõdida?»

Vahepeal aga teravnesid Paul I ja Inglismaa suhted, sest inglased peaaegu ei võtnudki osa sõjategevusest prantslaste vastu. Kui inglased aga vallutasid Malta, kuulutas ärritatud Paul I välja kõigi Vene sadamais viibivate inglise laevade ja kaupade konfiskeerimise. Liitlaste lahkhelisid ruttas ära kasutama Napoleon. Ta teatas oma valmisolekust anda Paul I-le Malta saar, kui see ära võetakse inglastelt. Peale selle nõustus Napoleon ilma välja vahetamata ja täies mundris vabaks laskma kõik vene vangid. 1800. a. detsembris tekkis Paul I ja Bonaparte'i vahel isiklik kirjavahetus rahutingimuste ja ühise võitluse kohta Inglismaa vastu. Paul I uue välispoliitika aluseid käsitlevas esitises seletati lahkulöömist Inglismaast sellega, et ta «oma kadedusega, urgitsemistega ja rikkusega oli, on ja jääb mitte Prantsusmaa võistlejaks, vaid tema kurjategijaks». Inglismaa «õhutas sõjale», tähendatakse esitises edasi, «ähvardustega, kavalusega ja rahaga kõik riigid Prantsusmaa vastu» (siia kirjutas Paul I juurde: «Ka meid patuseid.»).

Paul I-st tõukas liitu Napoleoniga ka lootus lämmatada Prantsuse revolutsioon Napoleoni abiga, kes 9. novembri (18. brumaire'i) 1799. a. pöördega seadis Prantsusmaal sisse sõjaväelise diktatuuri. Venemaa ja Prantsusmaa esimeseks ühiseks sammuks oli kavatsus kukutada Inglise valitsus Indias. 1801. aasta jaanuaris käskis Paul I Doni kasakate salgal üle Orenburgi suunduda otse läbi Buhaara ja Hiiva Induse jõele. Täiesti ettevalmistamata sõjakäik Indiasse katkestati varsti pärast Paul I surma uue keisri Aleksander I poolt, kes kutsus kasakad Orenburgist tagasi.

Oma elu viimastel kuudel hakkas Paul I rohkem huvi tundma ka Taga-Kaukaasia vastu, mis võis samuti saada teeks nii Iraani kui ka Indiasse. 18. jaanuaril 1801. a. kuulutati välja Paul I

manifest Gruusia vabatahtliku ühinemise kohta Venemaaga.

Paul I vaenulikud sammud Inglismaa vastu kutsusid esile Inglise valitsuses suure rahutuse. Inglise saadiku toetusel organiseeriti Peterburis kõrgema aadli vandenõu, kes ei olnud rahul Paul I välispoliitikaga, tema julmuse ja ogara käitumisega.

Vene mõisnikud, kes olid huvitatud majanduslike suhete jaluleseadmisest Inglismaaga, kuhu veeti vilja ja teisi vene kaupu, ei olnud rahul eriti Paul I välispoliitika pöördega Inglismaa vastu. 11. märtsil 1801. a. tungisid vandeseltslased Paul I poja, troonipärija Aleksandri nõusolekul keisri magamistuppa ja tapsid ta.

V peatükk.

1812. a. Isamaasõda. Napoleoni purustamine.

§ 25. Aleksander I sise- ja välispoliitika (kuni 1812. a.).

Aleksander I (1801—1825). Aleksander I trooniletulek võeti kogu aadli poolt rõõmuga vastu, kes lootis temas näha järjekindlamat ja kuulekamat aadlipoliitika elluviijat, kui oli tema äärmiselt tasakaalutu isa. «Vaikis põhjatuule kähisev möire, sulgus julm, hirmus vaade,» kirjutas tapetud tsaarist luuletaja Deržavin, lauldes Aleksander I troonile astumisest. Uus tsaar sai oma vanaema Katariina II juhatusel hea kasvatuse. Katariina kutsus temale kasvatajaks mõõduka vabariiklase, šveitslase La-Harpe'i, kes oma kasvandikuga pidas vestlusi liberaalseil teemadel. Samal ajal kulutas Aleksander I palju aega vahiparaadidele ja preisi sõjakunsti peenustele. Juba noormehena lähenes ta Paul I soosikule, toorele pärisorjapidajale kindral Araktšejevile. Araktšejevil oli troonipärijale mitte väiksem mõju kui La-Harpe'il. Kaasaeglased rääkisid, et uus keiser oli «pooleldi Šveitsi kodanik, pooleldi preisi kapral».

Aleksander I-le iseloomulikud kahepalgelisuse, silmakirjalikkuse, arguse ja karmuse jooned, mida varjasid välise lahkuse lihv ja liberaalsed fraasid, kujunesid kahekordse mõju all — Katariina II õukonna, ühes sealsete tõusikute valitsemise, intriigide ja valega, ja Katariina II-st vihkava Paul I Gatšina «väikese õukonna» mõju all. Inimeste kohtlemisel oli Aleksander I lahke ja viisakas. Kaasaeglased jutustavad, et tsaar valmistus ette oma

esinemisteks ja vastuvõttudeks nagu osav näitleja, harjutades peegli ees elegantseid kummardusi ja armulikke naeratusi.

Puškin kirjutas Aleksander I kohta, et ta oli «kogemata aupaiste saavutanud, nõrk ja salakaval valitseja».

Pärisorjusliku korra lagunemine. Aleksander I algas oma valitsemist Euroopa tööstusliku revolutsiooni jätkuvate edusammude ja Vene pärisorjusliku korra lagunemise tingimustes.

XVIII sajandi viimasest veerandist alates oli eriti tähelepandav talupoegade massiline laostumine. Nad hülgasid oma kehvunud majapidamised ja siirdusid väljapoole «kõrvaltöödele». Mittemustamulla-kubermangudes kasvasid talurahva tööndused, mustamulla-kubermangudes suurenes vilja tootmine müügiks. Mõisnikud laiendasid külvipinda. Oma põldu suurendasid ka jõukamad talupojad-pärisorjad ja riigitalupojad. Rööbiti siseturuga kasvas ka välisturg. Vene mõisnikud muutusid välismaa, peamiselt Inglismaa, varustajaks põllumajandussaadustega.

Sise- ja väliskaubanduse arenemine kutsus esile ühendusteede, peamiselt jõe- ja mereteede paremustamise vajaduse. 1803. a. ehitati Põhja-Jekaterina kanal, mis ühendas Kama ja Dvina jõge. 1804. a. lõpetati Oginski kanali ehitamine, mis ühendas Balti merd Musta merega. Aleksander I valitsemise esimesel aastakümnel lõppes Maria ja Tihvini kanali-süsteemide ehitamine, mis kergendas kaupade vedu Venemaa siseosasid Balti merega ühendavail jõgedel. Pärisorjusliku, oma iseloomult naturaalmajanduse lagunemine suurendas tarvet raha järele.

Katariina valitsemisaja lõpuks oli käibel riigis tohutu hulk määratud kursi alusel metallrahaks vahetatavat paberraha, assignaate. Metallraha hoiulepanemiseks ja paberrahaks vahetamiseks, nende hoiuste väljaandmiseks asutati vahetuspanku. 1786. a. ühendati need pangad üheks Riiklikuks Assignaat-pangaks, mis juhtis kõiki assignaatide vahetamise operatsioone. Samal aastal asutati endiste maapankade asemele Riigi Laenupank, mis tegeles laenu andmisega aadlile. 1807. a. asutati krediidi soodustamiseks ja mõisade pantimiseks Moskvas Kommertspank ja selle panga kontorid teistes linnades.

Kooskõlas siseturu vajadustega hakkasid kasvama uued tööstusettevõtted. 1804. a. töötas 7 suhkruvabrikut, 1812. a. juba 30. 1808. a. avati esimene puuvillaketruse vabrik. 1812. a. moodustasid kaupmeeste manufaktuurid juba 62% kõigist ettevõtteist, pärusmõisade omad — ainult 16%. Enamikus manufaktuurides domineeris siiski pärisorjade (peamiselt obroki-) talupoegade töö.

Kuid talupoegade sundtöö oli nii tööstuses kui ka põllumajanduses vähe viljakas. Talupojad harisid mõisa maad halvasti. Saagid olid väikesed. Et saada rohkem vilja, suurendasid mõisnikud teoorjust ja teisi talupoegade koormusi. Talupoegade-pärisorjade ekspluateerimise suurendamine kutsus esile talurahva rahutusi. Eriti laia ulatuse võtsid talurahva rahutused Balti kubermangudes, kus kapitalismi areng algas varem kui Kesk-Venemaal. 1802. a. sügisel keeldusid talupojad reas Liivimaa kubermangu mõisades teoorjust tegemast. Nende rahustamiseks saadetud soldatitega astusid talupojad tõelistesse lahingutesse.

Aleksander I sisepoliitika. Kartes revolutsiooni, pidas Aleksander I vajalikuks asuda mõnesuguste riiklike uuenduste teele, mõeldes sel teel vältida revolutsiooni. Juba troonipärijana kirjutas ta La-Harpe'ile, et loeb oma valitsemise ülesandeks «kinkida maale vabadus ja seega vältida tema muutumist tulevikus mängukanniks mõne hullu käes».

Troonile astudes kuulutas Aleksander I, et hakkab valitsema «oma vanaema Katariina II seaduste ja südamesoovide järgi». Otsekohe taastas ta kõik aadliprivileegid, tõi asumiselt ja vangistusest tagasi kõik tema isa poolt süüdi mõistetud aadlikud, kaotas välismaalt kaupade ja raamatute sisseveo keelu, andis loa välismaareisideks, avaldas ukaasi piinamise keelu ja salajase ekspeditsiooni kaotamise kohta.

Aleksander I esimesil valitsemisaastail omandas suure mõju keisri «noorte sõprade» ring (Stroganov, Novossiltsev, Kotšubei, Czartoryski), moodustades tema juures Intiimkomitee riiklike ümberkorralduste projektide koostamiseks. Tõeliselt polnud neil projektidel otsustavate uuenduste iseloomu, sest nende aluseks oli

püüd puutumatuna säilitada pärisorjust ja isevalitsust ning ainult kergelt, kooskõlas ajavaimuga, muuta pärisorjusliku riigi väliskuju.

Nii lubas Intiimkomitee liikmete poolt koostatud 12. detsembri 1801. a. ukaas kaupmeestel, linnakodanikel ja riigitalupoegadel osta asustamata maid, kuid selle seadusega ei öönestatud sugugi aadli maaomanduse pärisorjuslikku alust. Teine ukaas (20. veebruarist 1803. aastast) «vabade põllupidajate kohta» lubas mõisnikel talupoegi vabaks lasta. Kuid seda ukaasi kasutasid vaid vähesed jõukad mõisnikud ja seepärast vabastati üldse ainult 47 153 hinge või vähem kui pool protsenti impeeriumi pärisorjuses olevast elanikkonnast. Selle ukaasi alusel lasti pärisorje vabaks tohutu väljaostu eest — vahel kuni 5 tuhat rubla. Talurahvaküsimuse kohta vastuvõetud otsused ei kõigutanud seega sugugi pärisorjuse alustugesid, kuigi neid otsuseid tingis kodanlike suhete areng.

Intiimkomitee laialdastest uuendusplaanidest osutus reaalseks ainult juba Katariina II poolt ärakaotatud Peetri-aegsete kolleegiumide asemele kaheksa ministeeriumi asutamine 1802. aastal. Asutati sõja-maajõudude, sõja-merejõudude, välisasjade, siseasjade, kohtu-, rahandus-, kaubandus- ja rahvaharidusministeeriumid. Loodi ministrite komiteed. Erinevalt kolleegiumidest juhtis ministeeriumides kõiki asju ainuüksi minister, kandes ette tähtsamaist asjadest tsaarile. Ministeeriumide asutamine soodustas tsaari-Venemaal riigiaparaadi edasist tsentraliseerimist. Senat reorganiseeriti riigi kõrgemaks kohtuorganiks. Ta pidi olema seaduste kaitsja ja valvama üldise «rahu ja vaikuse» järele. Kõik tähtsamad riigiasjad anti Venemaal 1810. a. loodud Riiginõukogusse otsustamisele. Põhiliselt säilis see valitsemissüsteem kogu XIX sajandi vältel.

Aleksander I esimeste valitsemisaastate kõige tähtsamate reformide hulka kuulub Venemaal uue koolisüsteemi sisseseadmine, mis nägi ette kolme tüüpi õppeasutisi: gümnaasiumid (neli klassi), kreisikoolid (kaks klassi) ja kihelkonnakoolid (üks klass). 1804. a. statuut andis ülikoolidele autonoomia; rektor ja

dekaanid valiti professorite koosoleku poolt, ülikoolid võisid anda teaduslikke kraade jms.

Kuid pärast statuudi andmist algasid sellest hulgalised kõrvalekaldumised. Aadlikud panid oma lapsi vastumeelselt gümnaasiumidesse. Seepärast organiseeris valitsus väljaspool üldist koolisüsteemi aadlilütseumid — Tsarskoje Selo ja Richelieu (Odessas) lütseumid.

Ülikoole oli XIX sajandi algul ainult kaks: Moskvas ja Tartus. Aastal 1805. avati veel ülikoolid Harkovis ja Kaasanis. Pedagoogiline Peainstituut Peterburis kujundati ümber ülikooliks (1819).

Haridusala juhtimiseks asutati eriline «rahvahariduse, noorsookasvatuse ja teaduste levitamise ministeerium». Kuid see ministeerium valvas rohkem õpetajate ja üliõpilaste poliitilise ustavuse kui haridusküsimuse korraldamise järele.

1804. a. avaldati tsensuurimäärustik, mis seadis sisse käsikirjade eeltsensuuri.

Nii ei teinud Aleksander I sisepoliitika alal midagi niisugust, mis oleks olnud otsustavaks loobumiseks tema eelkäijate pärisorjuslikust poliitikast.

Sõda Napoleoniga (1805—1807). Aleksander I teostas oma välispoliitikat olukorras, mil Prantsusmaa revolutsioonisõjad muutusid Napoleoni anastussõdadeks.

Lenin kriipsutas alla, et sõjad, mis Prantsusmaa pidas Napoleoni keisririigi ajastul, kandsid anastuslikku, vallutuslikku iseloomu. «Mitte aastail 1792—1793, vaid palju aastaid hiljem, pärast reaktsiooni võitu sisemaal, muutis Napoleoni kontrrevolutsiooniline diktatuur Prantsusmaa sõjad kaitsesõdadest vallutussõdadeks.» (Lenin, Teosed, XXI köide, lk. 190).

Teiseks tähtsaks Napoleoni sõdasid iseloomustavaks asjaoluks on vastuolude suurenemine Prantsusmaa ja Inglismaa vahel turgude jaotamise pärast. Kuna Vene tsarism oli huvitatud kaubandusest Inglismaaga, asetus ta tema poolele. Astunud troonile, taastas Aleksander I otsekohe sõbralikud suhted Inglismaaga, võttis ära aresti inglise laevadelt, lubas inglise kaupade sisseveo.

1801. a. sõlmiti Venemaa ja Inglismaa vahel vastastikuse sõpruse konventsioon. Kuid Aleksander I ei katkestanud suhteid ka Napoleoniga. Venemaa liitlane Inglismaa oli samuti sunnitud Napoleoniga rahu sõlmima (1802. a. Amiens'is). Amiens'i rahu ei olnud püsiv, sest juba 1804. a. kirjutati alla sõjaline leping Venemaa ja Inglismaa vahel. Inglismaa juhtimisel moodustati Prantsusmaa vastu uus koalitsioon koosseisus: Inglismaa, Venemaa, Austria, Rootsi. Inglismaa lubas oma liitlastele rahalist abi ja nõudis viivitamatut väljaastumist. Selle koalitsiooni eesmärgiks oli mitte üksnes võitlus Napoleoni anastuste vastu, vaid ka Bourbonide monarhia restaureerimine Prantsusmaal.

Austria astus esimesena võitlusse Napoleoni-Prantsusmaaga. 1805. a. augustis saadeti temale appi Vene armee Kutuzovi juhtimisel. Vene vägede ilmumine Euroopasse ajas nurja Napoleoni plaani forsseerida La-Manche'i väin ja päästis seega Inglismaa Prantsuse dessandist, milleks Napoleonil oli varutud 150 000-meheline armee.

Rasketes tingimustes jõudis Kutuzov kiirmarsil Braunau linnakeseni Baieris. Seal sai ta teada, et liitlase Austria peajõud koos kindral Mackiga olid kapituleerunud Ulmi kindluses. Kutuzovil oli viis korda vähem mehi kui Napoleonil ja seepärast tuli tal taganeda. Napoleon tegi korralduse oma parimaile väejuhtidele, et nad lõikaksid Kutuzovil ära taganemistee. Kutuzov käskis omakorda Bagrationil kinni pidada Murat' ratsavägi, kes jälitas Vene armeed. Bagrationi eel liikuvad austerlased reetsid oma liitlased ja astusid Murat'ga läbirääkimistesse ja väike kuuetuhandeline Bagrationi väesalk piirati ümber 30-tuhandelise Prantsuse väe poolt. Lahing venelaste ja prantslaste vahel toimus Schöngrabeni juures ning kestis terve päeva ja pool ööd. Õises heitluses õnnestus Bagrationil piiramisrõngast läbi murda. Igale Schöngrabeni lahingust eluga pääsenud sõdurile annetati pael pealkirjaga «Üks viie vastu», mis osutas sellele, et prantslased ületasid arvuliselt venelasi viiekordselt.

Vaenlast kurnav Vene vägede taganemine tõi muutusi jõudude vahekorras. Juba novembri keskpaiku koondas Kutuzov Olmützi

alla positsioonile 86 000 meest, kuna Napoleon koondas siia 90 000 meest. Vene väe varustamine oli halb ja ta oli väga väsinud. Kuid armee juurde saabunud Aleksander I unistas väejuhi kuulsusest ega tahtnud soldatite puhkusest kuuldagi. Samuti nõudsid Austria keiser Franz I ja tema kindralid, et viibimata antaks pealaking. Hoolimata Kutuzovi vastuseisust otsustas sõjanõukogu astuda lahingusse. Eelseisva lahingu plaani koostas andetu austria kindral Weihrother. Kutuzov kõrvaldati tegelikult vägede juhtimisest. Vene-Austria sõjavägi asetus künklikul maastikul Austerlitzi küla lähedal (Tšehhimaal). 2. detsembri udusel hommikul teostasid Vene vägede kolm kolonni rünnaku prantslaste paremale tiivale. Tsaar Aleksander avaldas Kutuzovile rahulolematust pealetungi aeglase arengu üle. Kutuzov seletas, et ta ootab kuni kõik väeosad kokku kogutakse. «Meie ei viibi ju Tsaritsõni väljakul,» ütles keiser pahaselt, «kus enne ei alustata paraadi, kui kõik polgud on kohal.» Kutuzov vastas: «Jah, majesteet, just sellepärast ma ei alustagi lahingut, et me ei viibi Tsaritsõni väljakul.» Prantslased andsid Austerlitzi all killustatud liitlasvägedele kohutava löögi. Vene sõdurid võitlesid sangarlikult, kuid ei suutnud vastase ülekaalukate jõudude marulist rünnakut tagasi lüüa. Isegi Napoleon tunnustas vene sõdurite kangelaslikkust.

Lüüasaamine Austerlitzi all oli tingitud Austria ja Vene keisri vahelesegamisest sõjategevuse juhtimisse. See lüüasaamine sundis Austriat Prantsusmaaga rahu sõlmima. Napoleon hõivas Viini ja hakkas jõude koguma sõja jätkamiseks Euroopas, esijoones Preisimaa vastu.

1806. a. sügisel saatis Aleksander väed Preisimaale abiks. Kuid samal ajal piiras Napoleon kiire kallaletungiga preislased ümber ja purustas nad Jena all. Berliin anti prantslastele ilma lahinguta ja kahe aasta jooksul (1806—1808) oli ta prantslaste käes. Napoleon koondas oma väed Vislale, ähvardades kallale tungida Venemaale. 1807. a. jaanuaris marssis Napoleon Varssavisse. Kuu aja pärast toimus lahing Vene armeega Preussisch-Eylau juures, mis näitas venelaste jõudu. Napoleon ei saavutanud siin

võitu ja hakkas valmistuma uueks otsustavaks lahinguks. Lahing Friedlandi juures 1807. a. suvel, kus Vene sõjavägi kaotas peaaegu neljandiku oma koosseisust, otsustas sõjakäigu lõpu. Kuid Napoleon ei tundnud ennast veel küllalt tugeva olevat võitluse jätkamiseks Venemaaga. Ta oli huvitatud rahu sõlmimisest.

Vastavalt 1807. a. juunis Tilsitis Napoleoni ja Aleksander I vahel sõlmitud rahule pidi Venemaa tunnustama kõiki Napoleoni vallutusi, Napoleoni ennast aga tunnistama keisriks ja sõlmima temaga kaitse- ja pealetungiliidu, ja mis peaasi — Venemaa pidi ühinema nõnda-nimetatud kontinentaalblokaadiga, s. o. majandusliku sõjaga Inglismaa vastu.

Napoleon lootis murda Inglismaa kaubanduslikku ülevõimu tema isoleerimisega Euroopa maist. 1806. a. kuulutas Napoleon välja kontinentaalse süsteemi. Kõigil Napoleoni keisririigist sõltuvail riikidel keelati Inglismaaga kauplemine. Venemaa kohustus samuti katkestama vilja väljaveo Inglismaale ja kaupade sisseveo Inglismaalt. Kuid see blokaad tõi Venemaale suurt majanduslikku kahju. Ta laostas paljusid vene mõisnikke. Viljahinnad langesid. Kaupade käive vähenes. Blokaad kutsus maal esile rahanduskriisi.

Tilsiti rahu võeti vene aadli poolt vastu vaenulikult. Aleksander I lähimad sõbrad — Kotšubei, Czartoryski, Novossiltsev — läksid erru. Tsaarile lähedaseks nõunikuks sai Speranski, keda peeti prantsuse partei pooldajaks.

M. M. Speranski (1772—1839). Mõisnike rahulolematus kontinentaalblokaadiga liitus nende juures terava opositsiooniga riiklike uuenduste projektide vastu, mille kõige kardetavamaks pooldajaks nad pidasid Speranskit.

Külapreestri poeg, endine seminarist ja asjaajaja kindralprokuröri kantseleis, Mihhail Mihhailovitš Speranski tegi kiiret karjääri, saades riigisekretäriks ja pärast Tilsiti rahu Aleksander I lähimaks nõuandjaks. 1809. a. lõpetas Speranski oma uuenduste projekti nimetuse all «Sissejuhatus riiklike seaduste koodeksile». See oli suureulatuslik reformide plaan, mille aluseks oli mõte kohandada feodaalset monarhiat arenevaile kodanlikele suhetele. Speranski

nõudis kaitset «teadusele, kaubandusele ja tööstusele». Talupoegade vabastamise nõuet avalikult mitte esile tuues täotles Speranski nende jaoks «isiklikku vabadust». «Ajaloos pole näidet, et haritud ja kaubanduslik rahvas võiks kauaks jääda orjusse,» kirjutas ta oma projektis.

Speranski soovitas kokku kutsuda riigiduuma varandusega inimestest, vaatamata nende seisuslikule kuuluvusele. Kinnisvara omanikud pidid igas vallas valima valladuuma. Valladuumad valivad saadikud ringkonnaduumasse, kes saadavad saadikud kubermanguduumadesse ja kubermanguduumad — riigiduumasse. Nõnda olid ette nähtud neljaastmelised valimised. Ilma riigiduumata ja riiginõukoguta ei saa läbi viia ühtki seadust. Täidesaatvat võimu pidid omama duuma ees vastutavad ministrid. Speranski projekt kandis selle aja kohta progressiivset iseloomu.

Speranski projektid kutsusid mõisnike enamiku hulgas esile äärmise pahameele. Speranskit kutsuti «roimariks», «revolutsionääriks», «Cromwell'iks». Aadli meeleolust kohkunud Aleksander I keeldus otsustavalt igasugustest Venemaa konstitutsioonilise ümberkorralduse plaanidest. 1810. a. moodustati ainult Riiginõukogu, kelle liikmed määras keiser. See oli tsaari juures nõuandvaks asutiseks, missugusel kujul ta säilis kuni 1906. aastani. Ministrite arv suurenes 11-ni — loodi juurde politsei-, teede- ja riigikontrolli ministeerium.

Aadli opositsioon nõudis tungivalt blokaadist loobumist ja Speranski erru saatmist. Pärisorjapidajate-mõisnike meeleolude kõige kujukamaks väljendajaks oli tuntud ajaloolane N. M. Karamzin. Tema kirjutatud «Märkmed vanast ja uuest Venemaast» formuleeris aadli põhinõuded. Isevalitsuse piiramise asemel esitas Karamzin projekti välja valida 50 «head» kuberneri, kellele tuleb usaldada riigi valitsemine. Aadlike reaktsiooniline opositsioon nõudis pärisorjuse puutumatuks jätmist, kaubanduse uuendamist Inglismaaga, Tilsiti lepingust loobumist, võitlust Napoleoniga ja samuti «ohtliku reformaatori» Speranski eemaldamist valitsemisest.

Vene-Rootsi sõda aastail 1808—1809 ja Soome ühendamine Venemaaga. Tilsiti rahu muutis rahvusvahelised suhted Euroopas. Napoleon püüdis Venemaad kasutada oma vallutuspoliitika huvides kõigepealt võitluseks Inglismaa vastu. Tema pealekäimisel katkestas Venemaa diplomaatilised suhted Inglismaaga. Napoleon tõukas Venemaa sõtta ka Rootsiga, kes keeldus ühinemast kontinentaalblokaadiga ja sõlmis liidu Inglismaaga. Võitluseks Rootsiga, mille koosseisu tol ajal kuulus ka Soome, sundisid Venemaad tõsised strateegilised kaalutlused. Oli vaja põhjas julgestada Venemaa pealinna — Peterburi, mis asus piiri lähedal. 1808. a. veebruaris ületasid Vene väed piiri. Märtsis hõivasid nad Ahvenamaa saared ja aprillis Suursaare. 1808. a. viimastel kuudel kanti sõjategevus üle Rootsi territooriumile. Vene väeosad alustasid pealetungi raskeis talvetingimusis. Väesalk Barclay de Tolly juhtimisel sooritas kuulsa jäärännaku mööda Põhjalahe jääd Vaasast Rootsi. Teed tõkestasid määratu suured jääpangad. Lumi ulatus mitmes kohas üle põlve. Jäärännaku raskusi sangarlikult ületades lähenesid Vene väed Rootsi-poolsele rannale.

Kui pealetung Rootsile oli käimas, kutsus Aleksander I Porvoos 1809. a. märtsis kokku Soome seimi. Päev enne seda avaldati Soome autonoomia tunnustamise akt. Seimis tõotas tsaar Soomele, mis oli kuulutatud Vene provintsiks, «hoida rikkumatus ja muutumatus jõus ning kehtivuses Soome konstitutsiooni».

Seimi istungjärgu ajal algasid Venemaa rahuläbirääkimised Rootsiga, mis lõppesid 5. septembril 1809. a. rahulepingu allakirjutamisega Haminas. Rootsi loovutas Venemaale kogu Vene vägede poolt vallutatud Soome. Rootsi kuningas teatas oma ühinemisest kontinentaalblokaadiga.

Ettevalmistus Napoleoni vallutussõjaretkeks Venemaale. Napoleoni valitsus oli «kodanlik valitsus, kes lämmatas Prantsuse revolutsiooni ja säilitas ainult need revolutsiooni tulemused, mis olid kasulikud suurkodanlusele» (Stalin, Parteitöö puudustest ning trotskistlikkude ja teiste kahekeelsete likvideerimise abinõudest, lk. 10).

Napoleon pidas oma vallutussõdu Euroopas ja väljaspool selle

piire Inglise kapitaliga võistleva Prantsusmaa suurkodanluse huvides. Napoleon sundis kõiki tema poolt vallutatud Euroopa maid vägivaldselt ühinema kontinentaalblokaadiga Inglismaa vastu. Hoolimata Tilsitis sõlmitud rahust, valmistus Napoleon hoolega ka oma vallutusretkeks Venemaale. Sõtta Venemaa vastu ergutasid Napoleoni tema maailmavalitsemise taotlused, mida ta ei võinud saavutada ilma Venemaad purustamata.

Valmistudes sõjaks kogus Napoleon teateid Venemaa kohta, uuris tema majanduslikku olukorda, saatis Venemaale spioone ja läkitas sinna isegi võltsitud Vene assignaate. Samal ajal rajas Napoleon ka sõjalise tugiala Venemaa vastu. Seesuguseks tugialaks sai Poola. Tilsiti rahu põhjal lõi Napoleon 1807. a. pärast jagamisi Preisile läinud provintsidest uue Poola riigi Varssavi suurhertsogiriigi nime all. Sellega liideti hiljem ka Austria Galiitsia. Püüdes kindlustada Poola šlahta toetust, lubas Napoleon restaureerida Poola tema vanades piirides, s. t. ühendada temaga Leedu, Valge-Vene ja osa Ukrainast. Napoleoni ettepanekul kaotati 1807. a. Poolas pärisorjus. Talupojad said isikliku vabaduse, kuid maa jäi poola mõisnike omandiks.

Tsaarivalitsus oli väga rahutu olukorra suhtes Poolas. Aleksander I nõudis Napoleonilt, et see loobuks poolakate toetamisest vanade Poola piiride restaureerimisel ja ei takistaks Venemaad taotlustes kindlustuda Musta mere väinades. Napoleon keeldus neid nõudmisi täitmast. Suhted liitlaste vahel teravnesid.

Vahepeal muutusid sündmused Euroopas keerukamaks. Hispaanias arenes rahvuslik vabastussõda prantslastest anastajate vastu. Hispaanlased lõid prantslasi reas suurtes lahingutes. Austria hakkas relvastuma ja otsima Napoleoni vastu liitu Venemaaga. Preisimaa alustas samuti oma sõjaväe reorganiseerimist. Püüdes hoida Venemaad oma poolel, andis Napoleon uuel, kahe keisri kohtumisel Erfurdis 1808. a. sügisel nõusoleku Moldaavia ja Valahhia ühendamiseks Venemaaga. Hoolimata võitluse teravnemisest Euroopa mandril, mis oli välja kutsutud vastupanust Napoleoni anastuspoliitikale, jätkas viimane agressiooni. 1810. a. ühendas Napoleon oma keisririigiga Hollandi, Hansa linnad,

Oldenburgi hertsogkonna, mida valitses Aleksander I sugulane. Vene keiser esitas kategoorilise protesti. Napoleon ei võtnud demonstratiivselt Vene protestinooti vastu.

Aleksander I-st sundis suhete katkestamisele Napoleoniga ka Venemaa sisemine olukord. Kontinentaalblokaad asetas maa majandusliku laostumise ohu ette. Napoleoniga suhteid katkestamata algas Aleksander I temaga faktilist tollisõda. Tollitariifi prantsuse kaupadele kõrgendati. Inglise kaubad saabusid Venemaale erapooletu riigi lipu all sõitvail laevadel.

Venemaal saavutas tol ajal kõrgem aadel Speranski eemaldamise, keda kõik pidasid Napoleoniga liidu pooldajaks. Riigisekretäri süüdistati reetmises ja ta saadeti algul Nižni-Novgorodi ja hiljem Permi.

Venemaa sõda Türgiga aastail 1806—1812. Ettevalmistus sõjaks Prantsusmaaga kiirendas sõjategevuse lõpetamist Türgi vastu, kellega peeti sõda juba 1806. aastast alates. Türklased püüdsid ära kasutada Vene armee lüüasaamist Euroopa lahinguväljadel, et tõrjuda Vene väed välja Lääne-Taga-Kaukaasiast ning taastada oma ülemvõim Mustal merel. Türgimaad toetas Prantsusmaa. Venemaa poolt algatatud katsed lahendada tüliküsimused rahulikul teel ei andnud tulemusi. Osa Vene vägesid tungis 1806. a. novembris Türgi valitsuse all olevate Doonau-äärsete vürstiriikide territooriumile, ehkki Vene armee peajõud olid tegevuses Euroopas. Varsti hõivasid Vene väed kogu Bessaraabia, Moldaavia ja Valahhia. Vene armee edasitung peatati alles Doonau jõe ääres, kus asusid tugevad Türgi kindlused.

Vene väejuhatus otsustas alustada pealetungi türklaste vastu Taga-Kaukaasias. Mõlemad pooled tegid ettevalmistusi suurteks pealetungi-operatsioonideks, kuid sel ajal saabus sõnum rahulepingu allakirjutamisest Tilsitis. Napoleon astus välja vaheltsobitajana Venemaa ja Türgi vahel, eesmärgiga saavutada nende vahel sõja lõpetamine. Erfurdi kohtumisel sai tsaar Aleksander I Napoleonilt nõusoleku Doonau-äärsete vürstiriikide liitmise kohta Venemaaga, Serbia iseseisvaks kuulutamise ja Vene protektoraadi tunnustamise kohta Gruusia üle. Türgi keeldus rahuläbirääkimis-

test neil tingimusil. 1809. aasta märtsis algas sõjategevus Türgi ja Venemaa vahel uuesti. Vene väed piirasid sisse rea Türgi kindlusi, võtsid kindlalt oma valdusse Doonau parempoolse kalda ja jõudsid välja Balkani mäejalale

Türgi väed said rea raskete kaotuste osaliseks, kuid nende vastupanu ei olnud veel lõplikult murtud. Küpsev suhete katkestamine Napoleoniga nõudis pikaleveniva Vene-Türgi sõja kiiret lõpetamist. 1811. a. võttis türklaste vastu tegutseva armee juhtimise oma kätte M. I. Kutuzov. Purustanud türklased lahingus Ruštšuki juures, piiras ja hävitas ta varsti vaenlase kuuekümnetuhandelise armee. See Kutuzovi hiilgav võit sundis suurvesiiri rahu paluma. 16. mail 1812. a. sõlmiti Bukaresti rahu, mille järgi Türgi loovutas Venemaale Bessaraabia. Taga-Kaukaasias andis Venemaa Türgile tagasi Poti ja Ahalkalaki.

Bukaresti rahu oli suureks võiduks Venemaale, kes võis nüüd paisata oma Doonau-äärse armee võitlusse Napoleoniga.

§ 26. 1812. aasta Isamaasõda.

Napoleoni sissetung Venemaale. Napoleon suunas sõjaretkele Venemaa vastu mitte üksnes oma peaarmee, vaid mobiliseeris ka kõigi tema poolt alistatud Euroopa riikide sõjajõud.

Mais 1812 sõitis Napoleon pidulikult Dresdenist välja, vastu «suurele armeele», nagu kutsuti Neemeni juurde liikuvat Napoleoni tohutut sõjaväge.

Sõda kuulutamata alustasid ööl vastu 12. (24.) juunit 1812 Napoleoni väed nelja pideva vooluna Neemeni jõest üleminekut. Esimeste hulgas jõe ületanud, sööstis Napoleon vana kaardiväega naabruses asuva metsa juurde, oodates esimesi kokkupõrkeid Vene vägedega. Kuid teda ümbritsesid tühjad põllud ja ääretud, häälletud metsad. Kuskil ei olnud elamut ega inimest. Vene väed olid lahkunud Napoleoni eest.

Läänepiiril asuvais Vene armeedes oli kõigest 180 tuhat soldatit. Barclay de Tolly armee viibis piiril, Neemeni juures;

Bagrationi armee Lõuna-Leedus ja kolmas, kindral Tormassovi armee — reservis Volõõnias. Arvestades lahusolevate Vene armeede liikumist, seadis Napoleon endale ülesandeks lüüa neid üksikult. Napoleoni sõjalised jõud ületasid arvuliselt kaugelt Venemaa jõud: tema sõjaväes oli enam kui 500 tuhat soldatit.

Vene sõjaväe nõrgaks küljeks, milles kajastusid pärisorjusliku Venemaa üldised puudused, oli karm kepidistsipliin, soldateid paljaks varastavate sõjaväeametnike ja intendantide riisumine ja riigivara-vargus.

Kuid ka Napoleoni sõjavägi ei olnud enam see, mis oli prantsuse armee 20 aastat varem. See määratu suur paljurahvuseline, mitmekeeleline sunnikorras värvatud sõjavägi ei olnud mitte prantsuse, vaid üle-euroopalik sõjavägi, kes sõdis talle võõraste, prantslastest vallutajate eesmärkide eest. Sakslased, itaallased, šveitslased, horvaadid ja eriti hispaanlased vihkasid Napoleoni kui oma isamaa orjastajat. Sõdurid lootsid isiklikule rikastumisele ja muutusid marodööridiks, niipea kui astusid Vene territooriumile.

Kui poolemiljoniline Napoleoni armee Venemaale tungis, otsustas Barclay de Tolly lahingut vastu võtmata taanduda ja suunduda ühinema Bagrationi armeega, kes hakkas vastu liikuma Barclay armeele. Vilnost taandus Barclay kindlustatud laagrisse Drissa asulas Zapadnaja Dvina jõel, mis ehitati Aleksander I heakskiitmisel, kes sõjaasjandust vähe mõistis, andetu välismaalase kindral Phull'i poolt. Drissa laager ehitati kahe maantee vahele selleks, et kinni pidada Napoleoni, kes oleks võinud minna Peterburi või Moskva peale. Tegelikult muutis see asetus laagri lõksuks Vene armeele, keda oleks kergesti võinud igast küljest ümber piirata. Seepärast taandus Barclay Drissat maha jättes läbi Polotski Vitebski juurde. Peterburi tee kaitseks eraldas ta eri armee Wittgensteini juhtimisel, kes lõi edukalt tagasi marssal Oudinot' pealetungi.

Bagrationi seisukord oli eriti raske. Temale järgnesid marssal Davout 50-tuhandelise väega ja Napoleoni vend Jerôme 60-tuhandelise armeega. Davout ja Jerôme püüdsid Bagrationi väikest

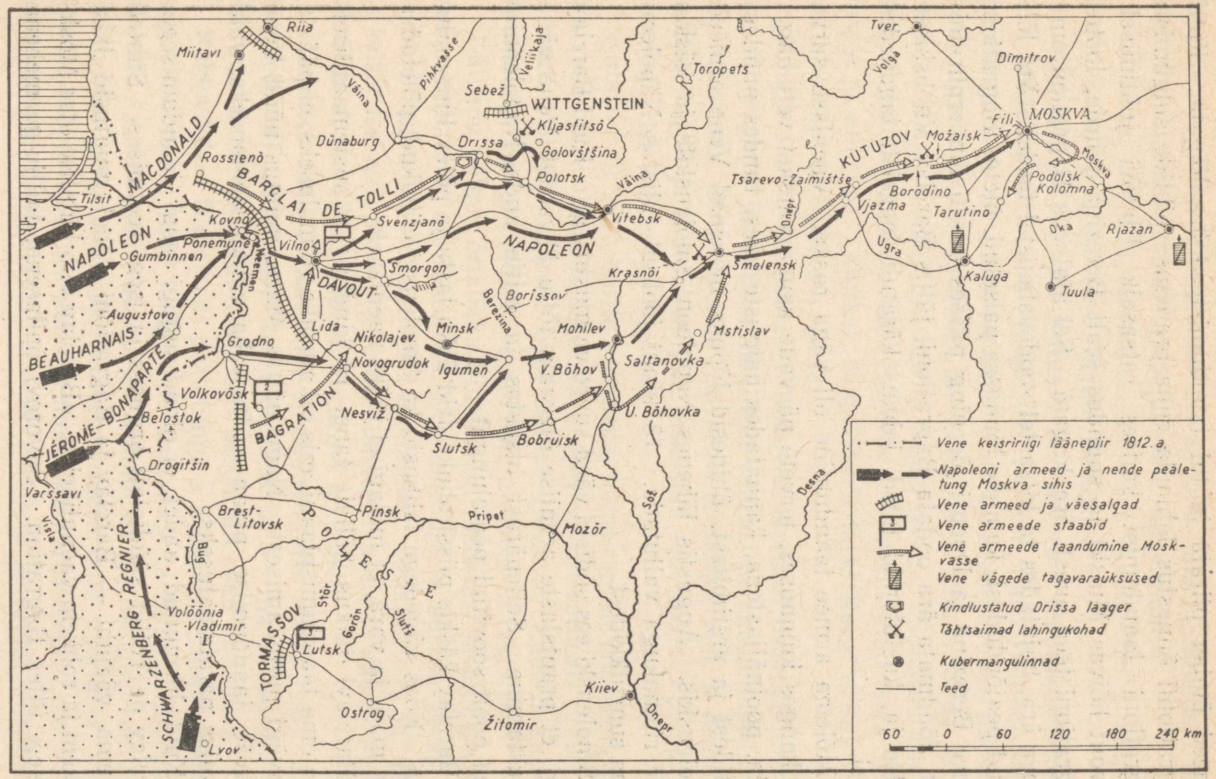

Napoleoni sissetung Venemaale 1812. a.

armeed ümber piirata ja tal taandumisteed ära lõigata. Kuid Bagrationil õnnestus lahkuda enne prantsuse pihtide sulgumist. Bagrationi taandumist kaitses ratsasalk Platovi juhtimisel. Davout hõivas Minski ja suundus sealt Berezina juurde, lootes Bagrationi teed uuesti ära lõigata. Sel ajal viis Bagration oma armee ära, hajutades ta kitsastel soodevahelistel teedel. Ära lõigatud peajõududest, kaugele lõunasse paisatud, ületas Bagrationi armee Berezina ja Dnepri jõe ning pääses uuesti ümberpiiramisest. Jõudmata ära oodata Bagrationi, jättis Barclay Vitebskisse kaitse ja, kustutanud tuled, lahkus käratult laagrist, taganedes edasi.

Mõlema armee taandumine oli väga raske. Vaenlase surve all, kanges kuumuses, tervete päevade kaupa värsket vett nägemata, poolnäljastena, kannatades haiguste käes, tundes puudust arstidest ja arstimitest, ühinesid lõpuks mõlemad Vene armeed Smolenskis. Augustis lähenes Napoleon Smolenskile ja käskis selle rünnakuga vallutada. 13 tunni jooksul tulistas Napoleon linna suurtükkidest.

Smolenski ees sõdisid väed suure vaimustusega. Kuid Barclay nägi, et prantslaste arvulise ülekaalu tõttu ähvardab Vene väge purustamine. Sellepärast otsustas ta mitte anda Napoleonile tema poolt soovitud pealahingut.

Barclay käskis püssirohukeldrid õhku lasta ja põlev linn maha jätta. Koos vägedega lahkusid ka Smolenski elanikud, põletades oma maju ja vara, et midagi ei jääks vaenlasele.

Barclayl jätkus küllalt tahet ja kindlust, et süstemaatiliselt täita oma taandumisplaani, mis oli ainsaks võimaluseks, et päästa sõjavägi purustamisest. Nagu näitas Marx, muutus nüüd Vene sõjaväe taandumise plaan mitte vaba valiku küsimuseks, vaid karmiks paratamatuseks.

Kuid hirmunud aadel ei olnud sugugi rahul taandumisega. Barclay de Tollyt süüdistati arguses ja isegi reetmises. Suhted mõlema väejuhi — Barclay ja Bagrationi vahel muutusid ikka rohkem ja rohkem vaenulikeks. «Barclay viib külalise otse Moskvasse,» ütles Bagration. Suvorovi õpilasena, hulljulge mehena

kippus Bagration lahingusse. Ta mõistis hukka Smolenski liiga kiire loovutamise ja nõudis väejuhataja vahetamist.

Sõjaväe ja aadli nõudmisel otsustas Aleksander I määrata ülemjuhatajaks 67-aastase väejuhi Kutuzovi.

Mihhail Illarionovitš Kutuzov oli Suvorovi lemmikõpilane ja üks andekamaid vene väejuhte. Ta oli pärit vanast aadliperekonnast ja oli väga vapper. Kui ta oli 29-aastane, lõi türgi kuul ühes lahingus Krimmis tal silma välja. Kaks korda sai ta raskesti haavata, kuid ikka tuli ta tagasi rivisse. Soldatid armastasid ja hindasid Kutuzovit. Suvorov oli vaimustatud tema mõistusest ja annetest. «Kaval, kaval! Tark, tark! Keegi ei saa teda petta!» ütles ta Kutuzovi kohta.

Kõigis lahinguis osutas Kutuzov erakordset osavust ja initsiatiivi vägede juhtimises, isiklikku vaprust ja imestamisväärset sõjakavalust. Oma õpetaja Suvorovi eeskujul vihkas Kutuzov mõttetut drilli ja kepidistsipliini, armastas vene soldatit ja hindas tema sõjalist vaprust ja heroismi.

Kutuzov oli väga haritud inimene; valdas mitut võõrkeelt, jälgis vene- ja välismaist kirjandust, eriti sõjaliteratuuri. 1795. a. määrati Kutuzov sõjaväe õppeasutuse (Maaväe Kadetikorpuse) direktoriks, kus ta pidas loenguid sõja-ajaloost ja taktikast.

Kutuzov põlgas orjalikku lipitsemist, meelitusi ja müüdavust, mis valitsesid tsaari õukonnas. Otsekohesuse ja aususe pärast ei sallitud Kutuzovit Aleksander I õukonnas. Kutuzovit ei sallinud ka keiser ise, eriti peale Austerlitzi lahingut, mille ta kaotas ainult seetõttu, et ei võtnud kuulda Kutuzovi hoiatusi.

Määrates 1812. a. Kutuzovi ülemjuhatajaks, teatas tsaar lähikondseile: «Publik soovis tema nimetamist — ma nimetasin ta. Mis puutub minusse isiklikult, siis pesen ma käed puhtaks.»

Rahvasõda. Napoleoni pealetungiva sõjaväe seisund muutus seda raskemaks, mida kaugemale sisemaale ta tungis. Hajudes määratu suurele maa-alale, jättes linnadesse garnisonid, vaevaga alal hoides kommunikatsioone, eemaldudes oma vooridest, kannatades raskusi toiduainetega ja moonaga varustamisel, nõrgenes «suur armee» märgatavalt. Vene elanikud kohtlesid prantsuse

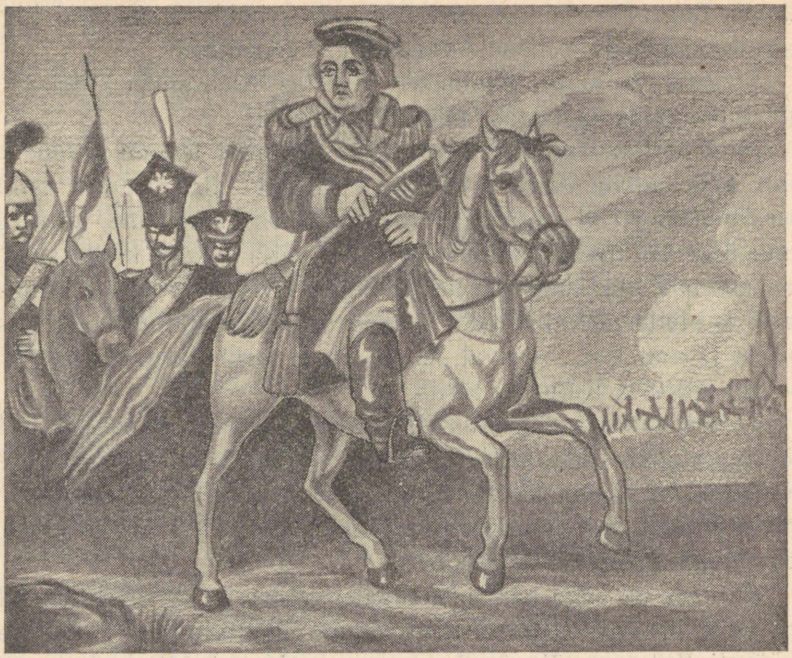

M. I. Kutuzov. *Orlovski maalitud portree.*

anastajaid vaenulikult. Anastajate vastu alustasid esimesena võitlust leedu ja valgevene talupojad. Napoleon okupeeris kogu Leedu ja Valge-Vene ja moodustas mõisnikest «Leedu suurvürstiriigi» valitsuse. Aadlikele Mogiljovis peetud kõnes kinnitas marssal Davout neile, et «talupojad jäävad endiselt alluvaiks oma mõisnikele». Rõhumistele ja tagakiusamistele, mida talupojad kannatasid mõisnike-pärisorjapidajate poolt, lisandusid uued kannatused: rahvuslik alandamine, röövimised, marodöörimine, rekvisitsioonid ja alalised maksuvõtmised prantslastest anastajate poolt.

Sõda Napoleoni vastu omandas kohe rahvaliku iseloomu. «Sõda pole nüüd harilik, vaid rahvuslik,» kirjutas Bagration.

Elanikud püüdsid kinni luurajaid ja spioone, keeldusid varustamast prantsuse soldateid, nende lähenemisel põletasid talutared ja vilja, läksid metsa ja pidasid partisanisõda. Regulaarväe soldatid hämmastasid oma sangarlikkusega. Kõrvuti venelaste, ukrainlaste ja valgevenelastega võitlesid vahvalt baškiiride diviis ja teistest rahvustest soldatid.

Rahvasõda, mis tekitas Prantsuse armeele ränki kaotusi, kutsus esile Napoleoni meelepaha, kes kuskil Euroopas ei olnud leidnud sellist vastupanu. Ta pöördus 23. septembril 1812 Vene väejuhatuse poole protestiga vene rahva «barbaarse ja ebahariliku» sõjapidamise vastu ning pani ette «lõpetada» rahvasõda. Kindral Lauristoni kaudu esitas Napoleon nõude — «kooskõlastada sõjategevus reeglitega, mis on kehtivad kõigis sõdades». Kutuzov vastas: «Rahvas näeb selles sõjas tatarlaste sissetungi ja ei pea enda päästmiseks vaenlasest ühtki abinõu taunitavaks, vaid koguni kiiduväärseks ja pühaks.»

Borodino lahing. Vene sõjaväes oli vähe neid, kes uskusid taandumise tõelist hädavajalikkust. Kõik, alates soldatist ja lõpetades kõrgemate ohvitseridega, põlesid soovist kohtuda otsustavas lahingus vihatud vaenlasega selleks, et kas surra või «võiduga lunastada hukkuva isamaa päästmine». Jõudnud armeesse ja tervitanud auvalvet, ütles M. I. Kutuzov: «Kuidas võis taanduda niisuguste tublide meestega!» Need suure väejuhi lihtsad ergutavad sõnad tugevdasid vägede lahinguvaimu. Soldatid andsid suust suhu edasi: «Sõitis kohale Kutuzov prantslasi peksma.» Ära oodanud uute täienduste saabumise, otsustas vene ülemjuhataja anda Napoleonile pealahingu.

24. augustil lähenes Napoleon Vene reduudile Ševardino küla juures. Ševardino reduuti kaitses suurima sangarlikkusega väiksearvuline garnison. Kella neljast päeval kuni pimeduse saabumiseni lõid nad tagasi Prantsuse jala- ja ratsaväe ägedad rünnakud ning alles öösel taandusid peapositsioonile. Pärast lahingut Ševardino juures muutus mõlema sõjaväe pealahing paratamatuks. 26. augusti koidikul kohtusid viimaks Vene ja

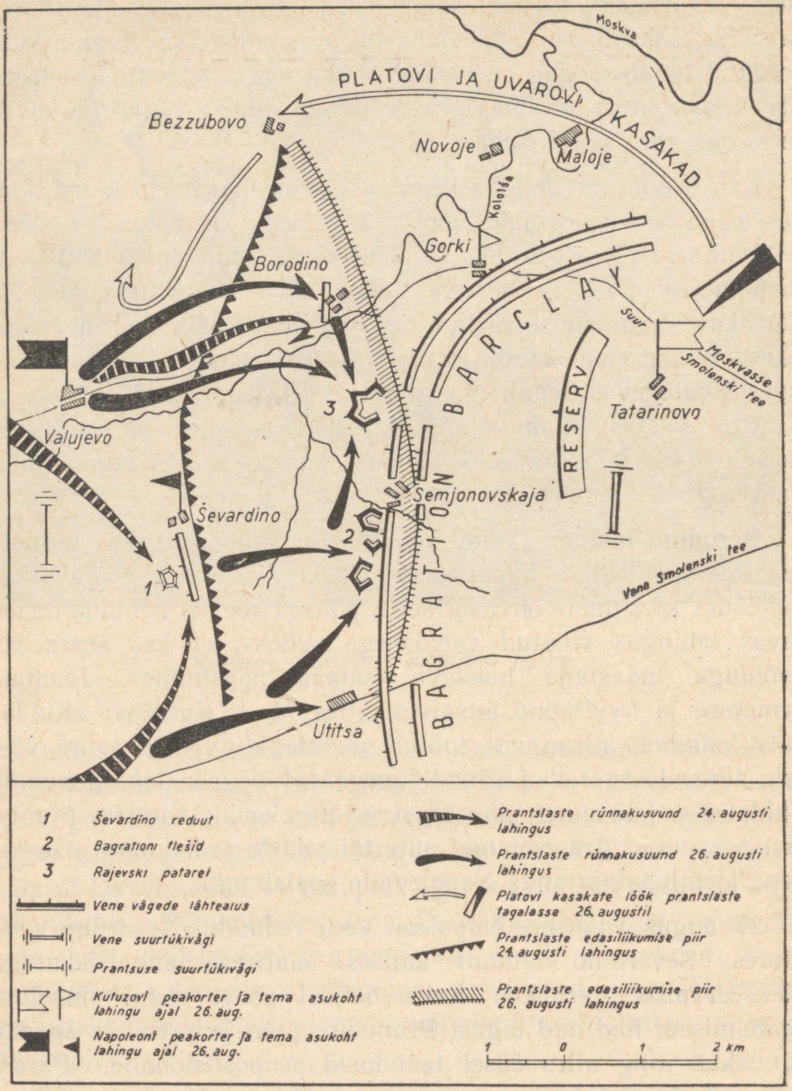

Borodino 24. ja 26. augustil 1812. a.

Prantsuse sõjaväed. Kohtumiskohaks oli Borodino küla juures asuv väli, 112 versta Moskvast.

Vene vägede paremat tiiba ja keskosa juhtis Barclay de Tolly, kel oli koos reservidega 76 tuhat meest.

Vasakut tiiba juhtis Suvorovi lemmik Bagration. Pjotr Ivanovitš Bagration oli päritolult grusiinlane. Tema sõjaväeteenistus algas 17-aastaselt, kui ta seersandina määrati musketäripolku Kaukaasias. Bagration oli Suvorovi andekamaid õpilasi. Tema vahvus oli piiritu. Kõige riskantsemates operatsioonides tegid vene soldatid tema juhtimisel imesid. Napoleon saatis Bagrationi vastu kõige vilunumaid marssaleid, rõhutades: «Bagration on Vene armee parim kindral.»

Valmistudes Borodino lahinguks, kavatses Napoleon anda pealöögi Bagrationi fleššidele — nii nimetati väikseid välikindlustusi, mis olid ehitatud venelaste poolt Semjonovskaja küla eel. Neid kaitses Bagration. Tehnilisest küljest olid Bagrationi flešid halvasti ehitatud ja Napoleon lootis need kindlustused kergesti vallutada, seda enam et Bagrationil oli väike armee, arvult pisut üle 35 tuhande mehe. Üldse oli Borodino all Vene regulaarvägesid 112 tuhande ümber. Nendega liitusid seitse tuhat kasakat ja kümme tuhat Moskva ja Smolenski maakaitseväelast.

Borodino väljale lähenes Napoleon üldse 130-tuhandelise sõjaväega ja 587 suurtükiga.

Lahing algas Borodino küla ründamisega, mille prantslased vallutasid. Algas tugev lahing «Bagrationi fleššide» pärast. Nende kaitsmine oli äge. Flešid käisid mitu korda käest kätte. Üks prantsuse kindral, kes neist rünnakuist osa võttis, jutustab, et prantslased jooksid kaheksa korda tormi «Bagrationi fleššidele» ja ikka jälle taandusid, jättes fleššide lähistele laipade mägesid. «Sedamööda, kuidas Bagrationi meestele abiväed kohale jõudsid, läksid nad suurima julgusega edasi üle langenute laipade, et loovutatud seisukohti tagasi vallutada. Meie silmade all liikusid Vene kolonnid oma ülemuste juhtimisel nagu liikuvad šantsid (kindlustused), terase ja leegi särades. Tabatuna lahtisel maastikul meie kartetšitulest, rünnatud kord ratsaväe, kord

jalaväe poolt, kandsid nad tohutuid kaotusi. Ent need vaprad sõjamehed, võttes kokku viimse jõu, ründasid meid endiselt.»

Kriitilisel silmapilgul saatis Kutuzov Bagrationile abiväge. Sel ajal pommitas enam kui 400 prantsuse suurtükki vene rinde vasakut tiiba. Venelastel oli umbes 300 suurtükki. Nõnda mürises ühe-ruutkilomeetrilisel maa-alal ligi 700 suurtükki. Vene suurtükiväelaste vaprus pani prantslased imestama. Üks lahingust osavõtjaist kirjutab oma memuaarides: «Vene suurtükiväelased olid ustavad oma kohusele. Vallutasid reduute, viskusid suurtükkidele ja ei andnud neid võitluseta käest. Tihti tegutses käest haavatud suurtükiväelane ainult ühe käega.» Taevas oli kaetud püssirohusuitsu musta pilvega ja lõhkevate granaatide punaste tuledega. Semjonovskaja küla põles igast küljest süüdatuna. Napoleon tõi lahingusse värsked varuväed. Bagration suunas oma väed vasturünnakule. Lahingust osavõtnu jutustab: «Pealetung oli kohutav ... Järgnes hirmus taplus, milles nii ühelt kui ka teiselt poolt osutati üliinimliku vapruse imetegusid ... Ehkki vaenlane oli ülekaalus, näitasid venelased siiski paremust, kuni juhuslik õnnetus muutis kogu olukorra.» Selles lahingus sai Bagration surmavalt haavata. Ta püüdis maast üles tõusta, kuid ei suutnud. Soldatid kandsid kangelasliku väejuhi lahinguväljalt ära. Summutades valu, andis Bagration viimased käsklused. Meelemärkust kaotades küsis ta: «Kuidas läheb minu soldatitel?» — «Peavad visalt vastu,» vastati temale.

Vapper Dohturov võttis väejuhtimise üle. Tal õnnestus peatada tekkinud segadust sõjaväes, kus saadi teada Bagrationi surmavast haavatasaamisest. «Kõik sureme, — mitte sammugi tagasi!» käsutas ta. Siiski oli vene rinde vasak tiib purustatud. Prantslased vallutasid «Bagrationi flešid».

Samal ajal, kui veel käis rünnak «Bagrationi fleššidele», otsustas Kutuzov ette võtta ratsaväe rünnaku vaenlase tagalasse. Ataman Platovi kasakate ja kindral Uvarovi ratsaväe löök tekitas tõsist segadust Prantsuse vägede ridades, tõmbas vaenlase tähelepanu endale ja andis Kutuzovile võimaluse jõudude ümbergrupeerimiseks ja tsentrumi kaitse tugevdamiseks.

Pärast «Bagrationi fleššide» vallutamist suunas Napoleon võimsa suurtükiväetule Rajevski patareile, mis muutus kahe vaenuliku armee vahelise verise võitluse areeniks. Päeva lõpuks hukkusid ägedas lahingus peaaegu kõik patarei kaitsjad. Rajevski patarei vallutati. Kuid verest tühjaksjooksev Prantsuse armee ei suutnud saavutada võitu, Vene väed seisid kõigutamatult oma kohal.

Suur vene luuletaja Lermontov kujutab oma luuletuses «Borodino» lahingu pinget ja vene soldatite sangarlikkust:

Изведал враг в тот день немало,
Что значит русский бой удалый,
Наш рукопашный бой!
Земля тряслась — как наши груди,
Смешались в кучу кони, люди,
И залпы тысячи орудий
Слились в протяжный вой . . .
Вот смерклось. Были все готовы
Заутра бой затеять новый
И до конца стоять . . .

(Tõlkes: Tol päeval sai vaenlane küllalt tunda, mis tähendab vene vapper võitlus — meie käsitsivõitlus! . . . Maa värises nagu meie rinnad, hunnikusse segunesid hobused ja inimesed ning tuhandete suurtükkide lasud ühinesid kestvaks ulgumiseks . . . Nüüd pimenes. Kõik olid valmis hommikul uut lahingut algama ja lõpuni seisma . . .)

Õhtul käskis Napoleon oma väed lahinguväljalt ära viia. Vene sõjavägi taandus täies korras Borodinost Moskva suunas, kuna tal polnud enam mürske ega reserve. Borodino lahingus näitas vene rahvas veelkord, millise sangarlikkuse ja ennastsalgavusega ta oskab võidelda, kui lahingus on vaja kaitsta oma kodumaad, oma rahvuslikku iseseisvust. Andes hinnangu sellele suurimale lahingule, tunnistas Napoleon oma surma eel: «Kõigist minu lahinguist on kõige hirmsam see, mis ma andsin Moskva all. Seal osutusid prantslased väärikaiks võitu saavutama, kuid venelased said õiguse olla võitmatud.»

Moskva põlemine. Kutuzov taandus Borodinost Možaiskisse ja edasi Moskva suunas. 1. septembril 1812. a. kutsus Kutuzov Fili külas, Moskva all, kokku sõjanõukogu. Arutati küsimust: kas võtta vastu uus lahing või taanduda Moskva taha. Kindra-

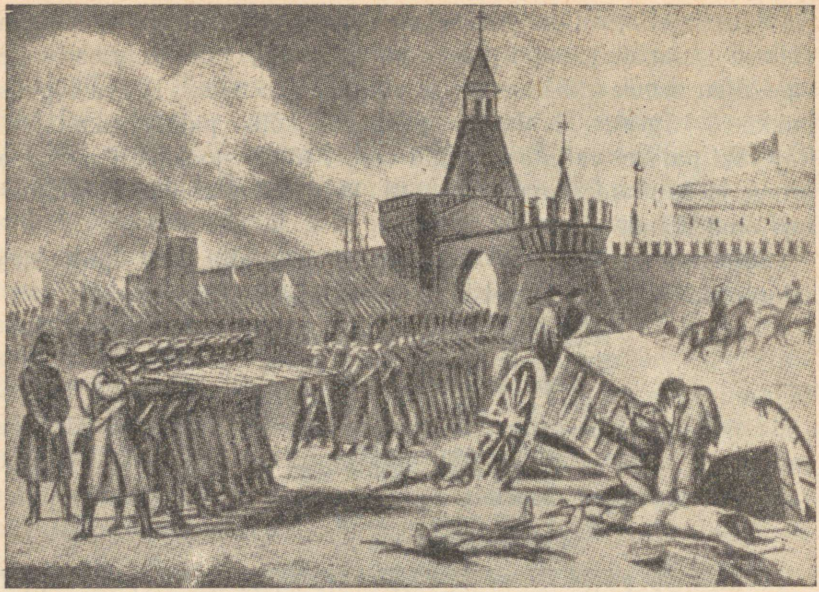

Prantslased Moskvas. Süütajate mahalaskmine. *Kleini joonistus 1814. a.*

lite arvamused läksid lahku. Siis katkestas Kutuzov nõupidamise ja teatas, et käseb taanduda: «Moskva kaotusega ei ole Venemaa kadunud,» ütles Kutuzov. Ta mõistis, et ees seisab veel raske võitlus, mille jaoks on vaja säilitada armee elavjõudu.

2. septembri varahommikust alates läbis Vene sõjavägi pidevas marsis Moskva. Koos sõjaväega lahkusid ka Moskva elanikud. Jalgsi ja sõidukeis, kiirelt haaratud majakraamiga, ummistasid moskvalased kõik Moskvast väljuvad teed. Kui aga pikka ja kitsast Arbatti mööda venis Moskvasse sissesõitnud Murat' ratsavägi, oli linn vaikne ja tühi. Sinna olid jäänud ainult välismaalased ja elanikud, kes polnud jõudnud ära sõita.

Samal ööl algasid Moskvas tulekahjud. Tuul puistas sädemeid tulise vihmana puuehitistele ja need süttisid üksteise järel põlema. Põlesid elumajad, laod, kauplused ja kaubahoovid

Punasel väljakul. Prantsuse soldatid ja marodöörid tungisid majadesse ja viisid ära kõik, mis jäi järele tulest. Tulekahjud kestsid 6 ööpäeva järjest. Võimatu oli eraldada päeva ööst. Linnast lahkuvad moskvalased süütasid sageli ise oma majad, öeldes: «Hukkugu kõik, kuid ärgu jäägu vaenlasele.»

Napoleoni lüüasaamine. Kurnatuna pikaajalisest raskest sõjakäigust, näljasena, rõivasteta, demoraliseerituna jäi Napoleoni sõjavägi põlevasse Moskvasse. Napoleon hakkas taotlema rahu Venemaaga. Ta püüdis rahu alla kirjutada just Moskvas, et päästa Euroopas oma prestiiž.

Napoleon tegi Aleksander I mitu rahuettepanekut. Jakovleviga (Herzeni isaga) saadetud isiklikus kirjas tsaarile kutsus Napoleon Aleksander I sõprust uuesti jalule seadma. Kuid Aleksander I ei vastanud ühelegi rahuettepanekule. Lähenes talv. Toiduaineid Moskvas ei olnud. See-eest oli aga Moskva keldrites säilinud palju viina. Prantsuse soldatite hulgas algas üldine purjutamine. Soldatid muutusid purjus marodöörideks. Linnas toimusid alalised röövimised ja tapmised.

Moskvast taganedes viis Kutuzov oma armee Rjazani teele, sealt aga pöördus järsku Tarutino poole. See tähelepanuvääriv tiibmarss oli Napoleoni-vastase pealetungi ja tema lõuna poolt ümberpiiramise alguseks. Alles nüüd sai Napoleon aru Kutuzovi taktikast ja otsustas Moskvast kiiresti lahkuda.

6. oktoobril kell 7 hommikul alustas Napoleon taandumist Moskvast. Tema käsul tehti katset Kreml õhku lasta. Kuid vihm leotas süütenöörid miinides läbi ja purustused osutusid väikesteks. Purustati ainult üks tornidest ja osa Kremli müüri.

Napoleon otsustas lõunasse läbi murda ja suundus Kaluga peale, kus asusid Vene armee toidutagavarad. Kuid Kutuzov, teostades haardemanöövri, tõkestas Napoleoni tee.

Otsustavad lahingud arenesid Malojaroslavetsi all: linn käis mitu korda käest kätte. Napoleon oli sunnitud pöörduma Smolenski teele. Prantsuse sõjavägi läbis laastatud linnu ja külasid, põletades kõik, mis veel oli järele jäänud. Nälg võttis sellal armees katastroofilise ulatuse. Peale hobuseliha ei olnud midagi

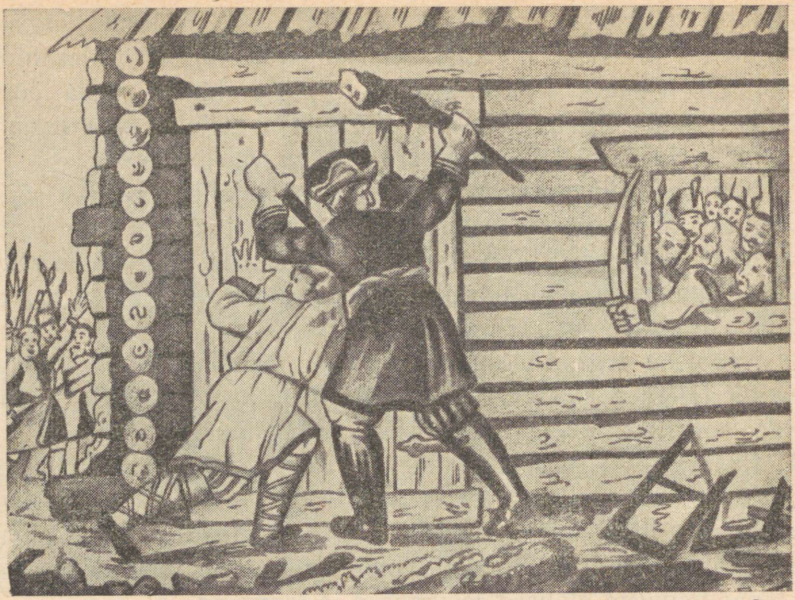

Sõtševski kreisi talupojad-partisanid. *Vanaaegne joonistus.*

süüa. Kogu Smolenski tee, millel liikusid korratult Napoleoni väed, oli kaetud inimeste ja hobuste laipadega.

Talupojad võtsid osa partisanivõitlusest vaenlase vastu, raskendades prantslaste taganemist arvukate ootamatute kallaletungidega.

Üheks partisanisalkade organiseerijaks oli alampolkovnik Denis Davõdov. Husaar ja luuletaja Denis Davõdov oli ratsaväe ohvitseri poeg. Varasest lapsepõlvest peale unistas ta sõjakuulsusest. Juba 9-aastase poisikesena tõmbas ta endale Suvorovi tähelepanu. Väejuht ennustas talle kuulsat tulevikku sõjaväes. Sellest ajast peale innustas suure Suvorovi kuju Davõdovit kogu eluaja. 1812. aasta sõja alguses, kui Vene vägi taganes Moskva sihis, esitas tookordne Ahtõrski husaripolgu alampolkovnik Denis Davõdov vürst Kutuzovile oma partisanisõja projekti vaen-

Külavanema naine Vassilissa. *A. G. Venetsianovi karikatuur.*

lase tagalas, laiade rahvahulkade aktiivsel toetusel. Kutuzov hindas Davõdovi projekti kohe õigesti ja kiitis selle heaks. Ta soovitas Davõdovile organiseerida katsena väikese salga 50 husarist ja 150 kasakast; see astus peagi tegevusse Gžatskist lõuna pool. Davõdov sõlmis sidemeid talupoegade vabatahtlike salkadega ja hakkas nende toetusel prantslaste tagalas edukalt tegutsema. Davõdovi väesalk kasvas kiiresti suuremaks. Kutuzov kutsus Denis Davõdovi enda juurde ja tänas teda tubli teenistuse eest. Suudeldes Davõdovit lisas Kutuzov: «Sinu õnnestunud katsed tõestasid mulle partisanisõja kasulikkust, mis tekitas, tekitab ja tulevikuski toob niipalju kahju vaenlasele.» Hiljem Denis Davõdov võttis kokku oma rikkalikud kogemused partisanisõjast eriteoses, pealkirjaga «Partisanitegevuse teooria kogemused». Iseloomustades «tõelist partisanisõda», kirjutas Davõdov, et see «haarab ja hõlmab kogu ruumi vastase armee tagalas

algusest lõpuni; jagades hoope vaenlase nõrgematesse kohtadesse kisub välja tema olemasolu juured, jagab hoope temale oma armeega, jätab varustuseta ja laskemoonata ning sulgeb temale tee taganemiseks. See on partisanisõda selle sõna täielikus mõttes.» Davõdov ennustas, et partisanivõitlus* etendab suurt osa ka teistes vene rahva vabastussõdades.

Partisanid panid kogu prantslaste käes oleval joonel toime kallaletunge ja äkilisi retki ladudele, toidumoonavooridele, kirju viivaile käskjalgadele. Partisanisalkade organiseerijaiks olid sageli soldatid ja talupojad. Prantsuse sõjavangist põgenenud tragunipolgu soldat Jermolai Tšetvertakov kogus Gžatski ümbruskonna külades kokku partisanisalga. Partisan-ohvitser Figner tungis prantsuse mundrisse riietatuna mitu korda Napoleoni laagrisse. Partisan Seslavin tõi kord sadulas kaasa tema poolt vangistatud prantsuse luureohvitseri.

Partisan Gerassim Kurin koostas talupoegadest salga, relvastades selle prantslastelt äravõetud relvadega. Külavanema naine Vassilissa Kožina (Smolenski kubermangus) tappis isiklikult vigla ja vikatiga hulga marodööre — Napoleoni soldateid. Prantslasi vangistanud Vassilissa salka kujutab tuntud kunstniku Venetsianovi karikatuur:

Если бы французы не бежали как крысы,
То не попали бы в мышеловку к Василисе

(Tõlkes: Kui prantslased ei oleks jooksnud nagu rotid, nad poleks sattunud hiirelõksu Vassilissa juurde.)

Berezina ja «suure armee» hukkumine. Napoleoni «suur armee» jõudis lakkamatult jälitatuna ja Vene armee poolt rünnatuna suurte raskustega Smolenskini, kus ta lootis leida toitu ja saada puhkust. Kuid Smolensk oli maha põlenud, samuti kui Moskvagi. Kõik hobused hukkusid, sest polnud moona. Toiduainete jäänused riisuti näljaste soldatite poolt, kes purustasid ladusid. Distsipliin langes lõplikult. Peale selle saabus tugev pakane. Platsidel põletasid soldatid tõldu, vankreid, majades säilinud mööblit. Soldatite hulgas oli vähemalt 30 tuhat haiget.

Kuid mitte «vene külm» ei olnud «suure armee» lüüasaamise

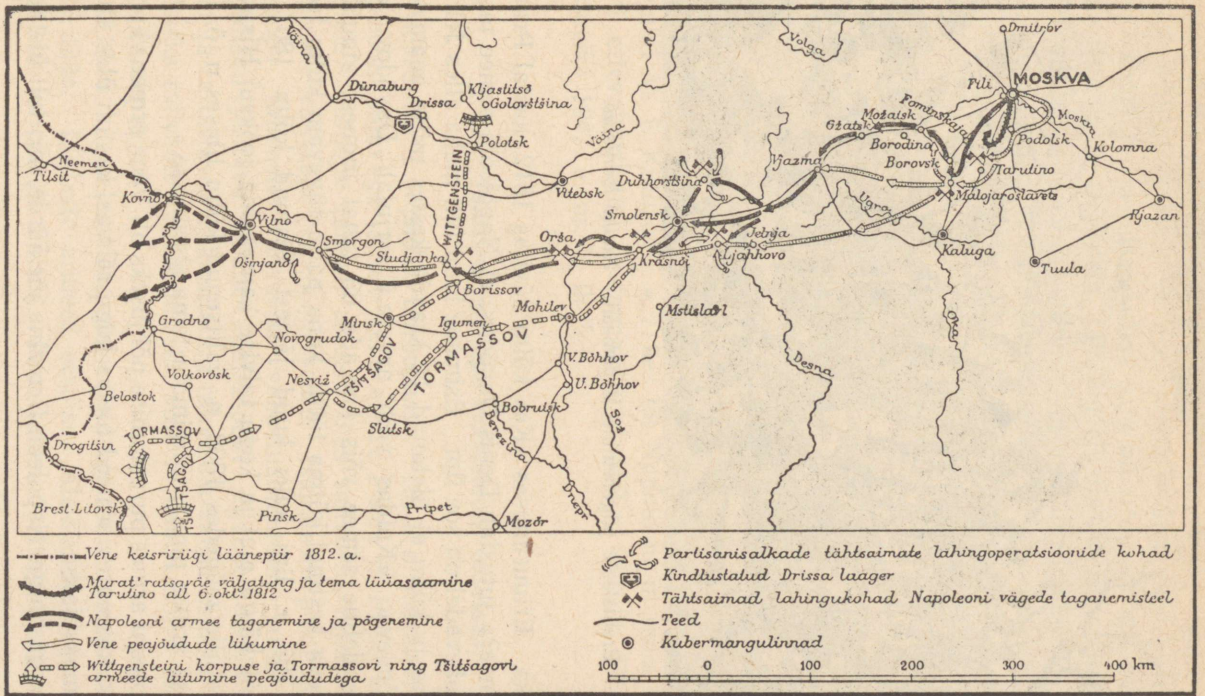

Napoleoni väljaajamine Venemaalt 1812. a.

Prantslaste põgenemine Venemaalt. *Kleini joonistus.*

põhjuseks. Eriuurimuses «Kas külm hävitas 1812. aastal Prantsuse armee?» jutustab Denis Davõdov, et Napoleoni armee taganemise päevadel oli soe ilm. Esimene lumi tuli maha alles Jelnja läheduses ja külm ei ületanud 12 kraadi, kestes mitte enam kui 3—5 ööpäeva. «Kuidas võib arvata,» kirjutab Davõdov, «et 150-tuhandeline armee võis kaotada 65 tuhat inimest ainuüksi 3—5 päeva kestnud külma tõttu, kuna palju tugevam külm Hollandis 1795. a., ligi kaks kuud järjest kestnud külm 1807. a. Eylau sõjakäigu ajal ja kogu talvise kampaania jooksul Hispaanias Kastiilia mägedes 1808. a. valitsenud külm libises n. ö. üle Prantsuse armee pinna, tungimata tema sisemusse.»

Napoleoni armee purustamise põhjuseks oli Vene armee vaprus ja sitkus, kusjuures armeed toetas kogu rahvas, kes oli üles tõusnud isamaasõjaks.

Vaevaga tungis Napoleon Berezina jõe äärde, mis tuli ületada.

Kaitstes end kallalekippuvate Vene vägede vastu, alustas Napoleon oma hiljutise «suure armee» jäänuste üleviimist. Üleminek toimus suurtüki- ja püssikuulide saju all sildu mööda, mis koos inimestega jõkke varisesid. Paljud sõtkuti hobuste alla, teised niideti suurtüki- ja püssikuulidest või uputati üleminekul. Berezina juures hukkus vähemalt 10 tuhat prantslast.

Üle Berezina läks umbes 60 tuhat meest, kuid seegi vägi hõrenes järjest. Detsembri lõpuks jäi «suurest armeest» järele vaid 30 tuhat meest; Napoleon jättis maha oma purustatud armee ja sõitis kiires korras Pariisi.

1812. a. sõda oli rahvasõda, isamaasõda, õiglane sõda. Selles sõjas kaitses vene rahvas Venemaa rahvuslikku sõltumatust. Soldatite sangarlikkus lahinguis Napoleoniga ja partisanide relvastatud väljaastumised aitasid Venemaal võita Napoleoni, ühe kõige võimsama maadevallutaja, keda on tundnud maailma ajalugu. 1812. aasta sõjas olid suured teened ka meie geniaalsel väejuhil M. I. Kutuzovil, «... kes lõi Napoleoni ja tema armeed hästi ettevalmistatud vastupealetungi abil.» (Stalin. Vt. «Eesti Bolševik» 1947. a. nr. 6, lk. 5.)

§ 27. Tsarism Euroopa reaktsiooni eesotsas.

Aleksander I sõjakäik Euroopasse. 1813. a. jaanuaris astus Napoleoni sõjaväge jälitav Vene armee Poola ja Preisi territooriumile. Euroopa rahvad astusid üles rahvuslik-vabastuslikule võitlusele vallutaja Napoleoni vastu. Napoleoni poolt alistatud Euroopa rahvaste rahvuslik vabastusliikumine aitas kaasa Napoleoni jälitava riikide koalitsiooni sõjalisele edule. Kuid tsaar ja ta liitlased ei kasutanud rahvuslik-vabastuslikku võitlust tõeliseks rahvaste vabastamiseks, vaid feodaalse korra taastamiseks Euroopas.

1813. a. sügisel sai Napoleon Leipzigi all nn. «rahvastelahingus» lüüa. Liitlaste armeed eesotsas Aleksander I-ga marssisid 1814. a. märtsis Pariisi. Prantsusmaal restaureeriti revolut-

siooni poolt kukutatud Bourbonide monarhia. Napoleon tõugati troonilt ja saadeti asumisele Elba saarele. Prantsusmaalt äravõetud territooriumide jagamiseks kutsuti Viinis kokku Euroopa monarhide kongress. 1815. a. maikuus kirjutati alla Viini kongressi peaakt, mille järgi Venemaa sai «igaveseks ajaks» suurema osa Varssavi hertsogiriigist.

Viini kongressi ajal põgenes Napoleon Elba saarelt ja tuli tagasi Pariisi. Ta võitles umbes sada päeva võimu eest, kuid ta purustati lõplikult lahingus Waterloo all. Liitlasarmee hõivas Pariisi teist korda. Napoleon saadeti Püha Helena saarele, kus ta surigi aastal 1821. Prantsuse troonile astus Louis XVIII, revolutsiooni ajal hukatud kuningas Louis XVI vend.

Võitluseks revolutsiooni vastu Euroopas sõlmiti 1815. aastal kolme — Austria, Preisi ja Vene reaktsioonilise monarhi vahel Püha liit, millega järkjärguliselt ühinesid kõik mandri monarhid. Püha liidu juhtijaks ja õhutajaks oli Aleksander I. Pärast võitu Napoleoni üle ja pärast Viini kongressi kasvas tsaari-Venemaa osatähtsus Euroopas ääretult. «Püha liit,» kirjutas Marx, «oli ainult tsaari hegemoonia maskiks kõigi Euroopa valitsuste üle.» (Marx ja Engels, Teosed, XV köide, lk. 548.)

Püha liidu kongressidel töötati Vene tsaari näpunäidetel välja abinõud võitluseks revolutsioonilise liikumisega Itaalias, Hispaanias ja teistes Euroopa maades. Vene tsarism muutus rahvusvaheliseks sandarmiks.

Araktšejevlus. Püha liidu kontrrevolutsiooniline programm sai ka Aleksander I sisepoliitika aluseks. Selle kõige selgemaks väljendajaks oli tsaari sõber ja nõuandja Araktšejev. Sõjaministriks saanud väheharitud suurtükiväe-ohvitser Araktšejev omandas erakordse mõju ja võimu. Araktšejev määras ja tagandas kubernere ja kõrgemaid ametnikke. Tema käsutuses oli politsei. Altkäemaksuvõtmine, libitsemine, ostetavus, omavoli ja metsik julmus iseloomustasid kogu Araktšejevi valitsemissüsteemi, mis sai nimeks «araktšejevlus». Araktšejevi nimetati «poolkeisriks». Tal olid keisri allkirjaga puhtad plangid, mida Arkatšejev kasutas oma äranägemise järgi. Eriti irvitas ta pärisorjade üle.

Tema mõisas Gruzinos seisid alati tünnid soolveega, milles ligunesid vitsad pärisorjade piinamiseks. Vähimagi üleastumise eest käisid naised ja lapsed nädalaid okkalise kaelusega. «Neetud madu», «pöörane koletis» — nii kõnelesid temast isegi tsaari lähikondlased. Andes Araktšejevile krahvi tiitli, kirjutas Paul I tema vappi sõnad: «Ilma meelituseta ustav». Seltskonnas tehti need sõnad ümber: «Kurivaim, meelitusele ustav» [1]. Üldist Araktšejevi vihkamist väljendas suurepäraselt Puškin epigrammis:

Всей России притеснитель,
Губернаторов мучитель
И Совета он учитель,
А царю он — друг и брат.

Полон злобы, полон мести,
Без ума, без чувств, без чести,
кто ж он, „преданный без лести"?
... грошевой солдат.

(Tõlkes: Kogu Venemaa rõhuja, kuberneride piinaja ja Riigiõukogu õpetaja, aga tsaarile on — sõber ja vend. Täis kurjust, täis kättemaksu, ilma mõistuseta, ilma tunneteta, ilma auta, kes ta on, «ustav ilma meelitusteta»? ... krossine soldat.)

Eriti vihati Araktšejevit sõjaväeliste asunduste sisseseadmise pärast, mille initsiaatoriks oli Aleksander I ise. Nii nimetati riigitalupoegade külasid ja valdu, mis anti üle sõjaministeeriumile alalise sõjaväe organiseerimiseks. Sõjaväelistes asundustes muudeti talupojad eluaegseiks ja pärilikeks soldatiteks. Samaaegselt tegid nad ka põllutööd. Nii pidas armee end ise ülal. Soldatid olid jaotatud roodudeks ja pataljonideks, elasid kasarmutaolistes majades, tegid kõik range tunniplaani järgi: hommikul nad tõusid, läksid põllutööle, võtsid toitu sõjaväelise signaali ning trummilöökide järgi. Iga päev said sõjaväeasunikud sõjaväe komandöridelt kindlaks määratud ülesande. Ülesande mittetäitmise või halva töö eest peksti neid keppidega ja saadeti isegi läbi kadalipu. See oli piinav karistus: vööni paljastatud ja käsipidi kahe püssipära külge seotud süüdlane talutati läbi soldatite rivi, kes olid nägudega vastastikku rivistatud ja süüdimõistetut keppide või vitstega peksid. Sõjaväeasunikud allusid karmile eks-

[1] Sõnade mäng: без — ilma ja бес — kurivaim on vene keeles ühekõlalised sõnad. Tõlkija märkus.

pluatatsioonile. Neile anti viletsaid saadusi ja kehva toitu. Aga kui sõjaväeasundusi külastas tsaar, nägi ta igas tares laual vaagnat praetud hane ja põrsaga. Seda vaagnat kanti kähku tagateid kaudu tarest tarre, kuna tsaar läks peateed mööda.

Eriti raske oli soldatite laste, nn. kantonistide seisund. Kaheksa-aastasena võeti nad sõjaväkke ja riietati sõjaväelisse vormi. Lapsi-kantoniste õpetasid allohvitserid erilistes roodukoolides, kus nad läbisid sõjaväelise drilli ja said karmilt karistada vähimagi eksimuse eest.

20-ndate aastate algul oli sõjaväeasundustes kuni 375 tuhat riigitalupoega. Sõjaväeasundused paiknesid Venemaa läänepiiril: Novgorodi kubermangus ja Ukraina kubermangudes (Tšugujevis ja teistes kohtades).

Talupojad panid visalt vastu nende üleviimisele sõjaväeasundustesse. Eriti ulatuslikud olid rahutused Novgorodi ja Ukraina asunike keskel.

1819. aastal toimus suur sõjaväeasunike ülestõus Tšugujevis, Ukrainas. Asunikke toetasid naabertalupojad. Ülestõus kandus Taganrogi ja võttis laia ulatuse. Ülestõusnud Tšugujevi asunike vastu saadeti kaks jalaväepataljoni ja suurtükiväge. «Mässajad» anti sõjakohtu alla. Kohtusse sõitis Araktšejev ise. Ta käskis süüdimõistetute perekondade juuresolekul karistada kadalipuga 40 «ninameest», andes igale neist 10 000 hoopi. Süüdimõistetud ja nende perekonnad käitusid mehiselt. Suurem osa suri kepihoopide all. Araktšejev mõistis avalikku peksu ka 29 naisele — ülestõusust osavõtjale. Mitmed sajad sõjaväeasunikud saadeti Siberisse sunnitööle.

Kui kord Aleksander I tähelepanu juhiti sõjaväeasunduste tarbetusele, vastas ta järsult: «Sõjaväeasundused jäävad, saagu mis saab, kuigi tuleks kogu tee Peterburist Tšudovoni sillutada laipadega.» (Tšudovo, kust algas sõjaväeasunduste vöönd, asus 73 kilomeetri kaugusel Peterburist.)

VI peatükk.

Tsaari-Venemaa rahvad ja tsarismi koloniaalpoliitika XIX sajandi esimesel veerandil.

§ 28. Tsarismi poliitika Poolas, Ukrainas, Valge-Venes ja Baltimail.

Poola kuningriik. 1815. a. Viini kongressi otsuse järgi loovutati suurem osa Varssavi hertsogiriigi Poola-ala maadest Poola kuningriigi nime all Venemaale. Aleksander I kuulutas enese Poola kuningriigi pärilikuks tsaariks (kuningaks). Tsaari eemaloleku ajal asendas teda tema poolt määratud asevalitseja. Arvestades Viini kongressi nõudmisi, samuti ka Poola šlahta hulgas oma mõju kindlustamise huvides andis Aleksander I Poolale konstitutsioonilise charta. 1815. a. konstitutsiooni järgi kutsuti Poola kuningriigis kokku seim, kes arutas tsaari poolt esitatud seaduseelnõusid. Seimil ei olnud õigust esitada iseseisvalt seaduseelnõusid. Seimi ja kogu poliitilist elu juhtis šlahta, keda toetas ka tekkiv poola kodanlus.

Kapitalism arenes Poolas kiiremini kui Venemaal. Kapitalistliku tööstuse kasvuks tuli tsarismil luua Poolas vajalikud tingimused. Nii anti 1819. a. uus tollitariif, mis kergendas kaubavahetust Venemaa ja Poola vahel. Läbi Poola Venemaale tungivate Preisi kaupade eest kaitses tsarism poola ja vene vabrikante keelutollidega. Poola vabrikantidele tehti mitmesuguseid soodustusi, eriti kalevi- ja puuvillatööstuse alal. Poolas ergutati ka välismaa ettevõtteid. 1829. a. asutati Poola pank.

Poola kuningriigi finantsseisundi kindlustamiseks asutati maksuvõlgade sissenõudmiseks erikomisjonid, seati sisse uued maksud. Kasutades Vene turgu, rikastus poola šlahta ja kodanlus. Samal ajal laostus ja vaesus maksudega koormatud, maast ilma jäetud poola talurahvas. Külad tühjenesid. Töökäsi oli palju ja nad olid odavad. Et põllumajandussaaduste hinnad kasvasid, püüdsid mõisnikud laiendada külvipinda. Nad ajasid talupojad minema nende vanadelt jaosmaadelt ja kas kündsid nende maad palgatud tööjõu abil üles või muutsid need lammaste karjamaaks, kelle vill läks kalevivabrikusse. Maata talupojad töötasid sulastena mõisniku juures; nende töötingimused olid orjastavad. Nii kannatas poola talurahvas kahekordselt — rahvuslikku rõhumist tsarismi poolt ja ekspluateerimist oma mõisniku poolt. Seepärast oli nende hulgas alaliselt rahutusi.

Poola šlahta ja kasvav kodanlus taotlesid majanduslikult tugevnedes ka täielikku poliitilist iseseisvust. Nad nõudsid Poola territoriaalset restaureerimist 1772. a. piirides, s. o. Valge-Vene ja Ukraina maade Poolale tagasiandmist. Poola aadel püüdis vabaneda ka asehaldusest. Vene tsarismi vastane liikumine Poolas tugines inglise diplomaatide salajasele toetusele. Poola kuningriigi seimid möödusid šlahta tunduva osa kasvava opositsiooni õhkkonnas. Tsaarivalitsuse poolt esitatud seaduseelnõud lükati seimi poolt tagasi. Ärritatud Aleksander I käskis sisendada seimile, et 1815. a. konstitutsioon ei anna seimile õigust kritiseerida tsaarivalitsuse tegevust. Järgnes surveabinõusid ja kitsendusi, kuid need üksnes tugevdasid rahvuslik-vabastuslikku liikumist maal. Poola kuningriigis hakkas tekkima salaühinguid, kes seadsid oma eesmärgiks võitlemise poliitiliselt iseseisva Poola riigi taastamise eest.

Leedu ja Valge-Vene. Pärast Rzeczpospolita jagamist muutusid Leedu ja Valge-Vene vene tsarismi asumaadeks. Neis kehtestati vene kubermanguseadus. Nende uute kubermangude ja maakondade eesotsas seisid tsaariametnikud. Algul lootsid leedu ja valgevene aadlikud oma iseseisvust säilitada. Nad nõudsid, et Leedu ja Valge-Vene territooriumil ei oleks Vene vägesid ega

Vene administratsiooni. Neid nõudeid ei rahuldatud. Ümberpöördult, tsaarivalitsus hakkas just andma maad vene aadlikele, püüdes luua isevalitsuse tuge uutes asumaades.

1812. a. sõda nõrgestas äärmiselt Leedu ja Valge-Vene majanduslikku seisundit. Rahvastik vaesus ja vähenes ühe kolmandiku võrra. Külvipind vähenes kahekordselt. Talupojad kaotasid peaaegu kõik oma kariloomad.

Pärast 1812. a. sõda taastasid mõisnikud oma majandust talurahva veel suurema ekspluateerimise teel. Aastail 1820—1821 tabas Valge-Venet raske näljahäda. Valge-Vene nälgivad talupojad loobusid maast ja läksid tööle Venemaa keskkubermangudesse — kanalite ehitustöödele ja äsjaavatud vabrikuisse.

Umbes 70 protsenti valgevene ja leedu linnaelanikkonnast moodustasid juudid. Juutide arv maaelanikkonnas oli tähtsusetu. Linnades tegelesid juudid kaubanduse ja käsitöödega.

1796. a. viidi vene mõisnike ja kaupmeeste huvides läbi nn. «juutide asustamisvöönd». Selle seaduse järgi võisid juudid eluneda üksnes Valge-Vene, samuti ka Kiievi, Podoolia, Volõõnia, Jekaterinoslavi ja Tauria kubermangudes, sealgi mitte kõigis kubermangulinnades.

1823. aastal anti määrus juutide väljasaatmiseks valgevene küladest.

Laostatud ja kõigist jälitatud juutide mass ühines oma rahvuslik-usundlikesse organisatsioonidesse. Juudi kehvikud sattusid juudi kodanlusest täielikku sõltuvusse.

Baltimaad. Balti mere äärsed Leedu ja Valge-Vene naaberkubermangud (Liivi- ja Eestimaa) olid Põhjasõja ajal liidetud Venemaaga. Kuramaa kubermang läks Venemaale 1795. a. Poola kolmanda jagamise alusel. Balti kubermangudes valitsesid vene kubernerid. Majanduslik ülemvõim Baltimaadel kuulus suurmaapidajaile — tsarismi poolt toetatavaile saksa paruneile.

Balti mõisnikud muutusid tsaaritrooni ustavaiks tugedeks ja andsid kuni 1917. a. revolutsioonini tsaari-Venemaale õukonna ja kõrgemate ametnike kaadreid.

Balti kubermangudes hakkas kapitalism arenema varem kui Vene impeeriumi ülejäänud osades. Balti mõisnikud läksid vähetootvalt, kahjulikult pärisorjuslikult tööjõult meelsasti üle vabal kokkuleppel palgatud ilma maata moonakate tööjõule, kes sattusid neist täielikku majanduslikku sõltuvusse. Balti mõisnike pealekäimisel andis Aleksander I seaduse Balti talupoegade vabastamiseks isiklikust pärisorjuslikust sõltuvusest.

1816. a. vabastati Eestimaa, 1817. a. Kuramaa ja 1819. a. Liivimaa talupojad. Kogu maa jäi aga saksa parunitele. Talupojad — eestlased ja lätlased — ei saanud isegi täit isiklikku vabadust. Neil ei olnud õigust minna linna tööle ilma mõisnike nõusolekuta. Mõisnikud säilitasid kohtumõistmise- ja karistamisõiguse talupoegade üle. Baltimaade talupojad olid kahekordse — saksa mõisnike ja vene tsarismi — rõhumise all.

Soome. Pärast Venemaaga ühendamist kujundati Soome ümber Soome Suurvürstkonnaks ja tsaar Aleksander I lisandas oma senisele, kogu Venemaa keisri ja Poola kuninga tiitlile ka veel Soome suurvürsti tiitli. Soome valitsemiseks moodustati 12-st kohalikust elanikust valitsusnõukogu, selle eesotsas seisis tsaari poolt nimetatav kindralkuberner. Kindralkuberneri käes oli mitte ainult kogu administratiivne võim, vaid ta pidi valvama ka seaduste täitmise ja õigusemõistmise teostamise järele. Soomele anti autonoomia. Tal oli oma kohus ja oma sõjavägi. Seaduseelnõusid arutati maapäeval. Kuid tsarism rikkus Soome konstitutsiooni ja pidurdas soome rahva majanduslikku ja kultuurilist arengut. XIX sajandi esimesel veerandil hakkas alles soome tööstus arenema. Rahvastiku enamiku moodustasid talupojad, kel peaaegu polnud oma maad. Maa jäi soome ja rootsi mõisnike valdusse. Maa rentnikud, nn. «torparid», sõlmisid pikaajalisi rendilepinguid. Maatükkide kasutamise eest olid nad kohustatud maaomanikele tegema kindlaksmääratud arvu tööpäevi. Eriti raskeis tingimustes olid talupojad-karjalased. Nad arendasid oma algelist alemaaharimist kivistel maatükkidel, tegelesid ka jahipidamise ja kalapüügiga. Kahekordne rõhumine (tsarismi ja soome ning rootsi mõisnike poolt) kutsus sageli

esile talupoegade rahutusi, mis suruti maha tsarismi ja suurmaapidajate ühiste jõupingutuste abil.

Ukraina. Ukraina stepi-ala asundamisprotsess, mis algas XVIII sajandil, jätkus ka XIX sajandi esimesel poolel. Ukraina hakkas kiiresti muutuma mitte ainult Venemaa, vaid ka Euroopa viljaaidaks. Ukrainast veeti teraviljasaadusi ja põllumajanduslikke tooraineid Inglismaale 5—6 korda enam kui XVIII sajandi keskel. Kasvav rahvastik Venemaa ja Ukraina linnades tarvitas samuti rohkem vilja, seepärast tõusis tunduvalt nõudmine Ukraina leivavilja järele. Maad hinnati kõrgelt ja mõisnikud tahtsid kindlustada endile tasuta tööjõudu. Ukrainas suurenes töö mõisateol 5 kuni 6 päevani nädalas. Tööpäev mõisateol kestis päikese tõusust päikese loojanguni. Mõisateol töötasid täiskasvanud ja lapsed, mehed ja naised. XIX sajandi esimese veerandi lõpul viidi talupojad mõnikord päriselt mõisamaale üle ja nad muutusid mõisnike moonakaiks, saades kuuviisi ülalpidamist natuuras. Seda ekspluateerimise viisi nimetati kuumoonakluseks.

Riigitalupoegi maksustati Ukrainas kõrgete maksudega, mis võttis neilt kuni 40% nende aastasest üldsissetulekust. Sageli, suutmata tasuda makse ja riiklikke kohustusi, jätsid talupojad oma jaosmaad maha ja läksid mõisnike juurde moonakaiks või siirdusid kõrvalistele tööndusaladele, eriti sageli vooriveo alale. Need olid tšumakid (voorivedajad), kes toimetasid Krimmist soola, Donilt kalu, leivavilja ja kaupu sadamaisse ja laevadele. Arenesid ka sellised tööndusalad nagu puusepatöö, pottsepatöö, söepõletamine, tökatiajamine, metsaparvetus jm.

XIX sajandi esimesel veerandil tekkisid Ukrainas esimesed kapitalistlikud manufaktuurid. Vabal kokkuleppel palgatud tööjõuga töötasid mütsi-, naha-, seebikeetmise, köie-, rasvasulatamise ja teised väikeettevõtted, mis enamikus kuulusid kaupmeestele. Mõisnikele jäid endiselt kalevimanufaktuurid, samuti ka viinapõletamise- ja suhkrutehased.

Edukalt arenes Ukrainas viinapõletamine. Suuresti levisid Ukrainas laadad. Kiievi lepingulaadal sõlmiti kontrahte vilja-

müügiks, mõisade rentimiseks, käsitööndusliku saaduste turustamiseks jms.

Ukraina muutus üha enam vene kaupade realiseerimisturuks. XIX sajandi esimesel veerandil müüdi Ukrainas peaaegu kolmandik kogu vene tekstiilitööstuse toodangust. Musta mere sadamad — Odessa, Nikolajev, Herson muutusid Venemaa kaubanduskeskusteks kauplemisel Lääne-Euroopa ja Idamaadega.

XVIII sajandi teisest poolest alates suurenes veel enam Ukraina koloniaalne sõltuvus tsaari-Venemaast, kuid ühes sellega kasvas ka ukraina ja vene rahva tihedam majanduslik ja kultuuriline side.

Ukraina lääneosa, mis Rzeczpospolita jagamise järel läks Austriale, hakati kutsuma Galiitsiaks. Austria valitsus püüdis Galiitsia rahvast saksastada. Selleks avati Lvovis XVIII sajandi lõpul saksa ülikool. Austria valitsemise all jäi Galiitsia agraarseks, majanduslikult mahajäänud maaks. Maa oli endiselt poola mõisnike käes. Poola šlahta püüdis säilitada pärisorjust. See kutsus Galiitsias välja sagedasi talupoegade ülestõuse.

§ 29. Taga-Kaukaasia XIX sajandi esimesel veerandil.

Ida-Gruusia siirdumine Venemaa võimu alla. XVIII sajandil oli Taga-Kaukaasia tükeldatud väikesteks feodaalseteks riikideks. Ida-Gruusia oli sõltuvuses Iraanist, Lääne-Gruusia aga Türgist. Verised sõjad Iraani ja Türgi vahel viisid Kaukaasia ja Taga-Kaukaasia veel suuremale killustumisele.

XVIII sajandil kannatasid gruusia talupojad nii välisvaenlaste süstemaatiliste kallaletungide kui ka feodaalsete tülide ja feodaalpärisorjusliku ekspluateerimise all. Oma alatiste tülidega soodustasid gruusia feodaalid oma maa alandamist ja laostumist. Paljud tuhanded grusiinlased sunniti Türgi vallutajate poolt vägivaldselt muhamedi usku astuma. Taga-Kaukaasia elanikke müüdi igal aastal türklaste ja iraanlaste poolt tuhandete viisi orjadeks. Eriti õitses inimestega kaubitsemine Tšerkessias. Niihästi Türgi

sultaniriik kui ka Iraani šahhiriik laastasid ja tühjendasid nende poolt Taga-Kaukaasias vallutatud maid.

Iraani šahhi Nadiri sõjad XVIII sajandi teisel veerandil türklaste ja dagestanlastega Taga-Kaukaasia ja Dagestani valdamise pärast lasksid maa verest täiesti tühjaks joosta. Ühenduses šahh Nadiri India sõjakäiguga Gruusia elanikkonnale pealepandud «erakordne maks» põhjustas rea talupoegade ülestõuse, mis suruti julmalt maha. Alles pärast Gruusia vallutaja Nadir-šahhi surma hakkas maa uuesti jõudu koguma.

Kuningas Erekle II võimu all loodi Taga-Kaukaasias Ida-Gruusia riik, mis oli sõltumatu niihästi Iraanist kui ka Türgist. Püüdes luua tugevat Gruusia riiki, võitles ta edukalt feodaalidega ja Dagestani suguharude röövkäikude vastu.

Erekle kandis samuti hoolt ka rahvahariduse eest: avas seminarid Telavis ja Tiflisis, püüdis arendada Gruusias käsitööd, kaubandust ja tööstust. Selles tegevuses sai ta toetust Armeenia kodanluselt. Kuid eelnevaist sõdadest laostunud talupojad ei suutnud tasuda neid makse, mida neilt nõuti sõjaväelise jõu abil. Gruusia feodaalid röövisid ja laostasid talupoegi. Relvad käes astusid talupojad oma kurnajate vastu välja. Nii leidis aset massiline kloostritalupoegade väljaastumine (1770. a.) Bodbi kloostri vastu. Eriti ulatuslikud väljaastumised leidsid aset Kartlias aastail 1719, 1743 ja 1744. Tõsised ülestõusud oma feodaalide vastu toimusid 1773. a. mägises Pšaavias. 1775. a. tõusid üles Portanti kloostri talupojad ja järgmisel aastal Arbi piiskopi Justinuse talupojad. XVIII sajandi 80-ndatel aastatel levisid talupoegade ülestõusud kogu Kahheetias. Kuningas Erekle oli sunnitud tegelema talupoegade-küsimusega.

Ta tegi pärisorjuse pehmendamise katseid: andis välja seadused, milledega sõjavangist tagasipöörduvail pärisorjadel lubati valida isandat oma soovi järgi ja keelati müüa talupoegi ilma maata ja üksikult. Erekle II määras põgenenud pärisorjade tagaotsimiseks 30-aastase aegumuse, mille möödumisel nad vabaks said.

Gruusia riigi raske seisund, kus kolm suurt riiki, Iraan, Türgi-

ja Venemaa, võistlesid isekeskis ülemvõimu pärast Taga-Kaukaasias, pani Erekle II otsima välismaist abi, eelkõige Venemaalt. Kartes uut iraanlaste ja türklaste vallutusretke, kirjutas ta 1783. aastal alla lepingule Gruusia Venemaa protektoraadi alla andmise kohta. Kasutadès lepingut, hakkas tsarism end Taga-Kaukaasias kindlustama. Gruusiasse viiva mäestikutee alguse juurde ehitas Vene väejuhatus paljutähendava nimega kindluse «Vladikavkaz» («Valitse Kaukaasiat»). Läbi Darjali mäekuru ehitasid vene soldatid Gruusia sõjatee, mis maksis palju vaeva ja ohvreid.

Vene protektoraadileping Gruusia üle kutsus esile äärmise pahameele Gruusia põlistes vaenlastes — Iraanis ja Türgis. 1795. aastal tungisid suured Iraani šahhi Agha Muhammedi sõjaväed Aserbaidžani, kuid kohtasid seal tugevat vastupanu. Septembris samal aastal teostasid nad kallaletungi Gruusiale. Sellist hirmsat sissetungi ei olnud Džengis-khaani ja Tamerlani aegadest saadik olnud. Tiflisi linn muudeti varemeiks. Üle 10 000 vangivõetud grusiinlase veeti vangidena Iraani.

1798. a. algul suri elatanud Erekle II, jättes oma riigi lagunemise ja jõuetuse olukorda. Gruusia kuningaks sai Erekle poeg Giorgi XII, kelle valitsemisajal süttisid uued metsikud sisetülid Gruusias.

Giorgi XII vandus Venemaale truudust kui tema vasall ja saatis Peterburi saatkonna «palvepunktidega» Gruusia ühendamise kohta Venemaaga. Ta suri 1800. a. lõpus, enne ühendamismanifesti Paul I käest kättesaamist. See manifest avaldati hiljem (18. jaanuaril 1801), kuid Paul I surma tõttu jäi see küsimus uuesti vormistamata. Uus vene keiser Aleksander I andis 1801. a. septembris välja Gruusia ühendamise manifesti — «gruusia rahva murede vältimiseks». Ida-Gruusiast sai Venemaa osa, mis hiljem nimetati Tiflisi kubermanguks. Gruusia muutus tsaari-Venemaa asumaaks. See oli väiksemaks paheks gruusia rahvale.

Alatistest sõdadest ja sisemistest ülestõusudest nõrgestatud ja laostatud Gruusia elas üle tõsist sotsiaal-majanduslikku kriisi ja ei olnud suuteline ennast vaenlase vastu kaitsma. Ühendamine

sellise tugeva riigiga, nagu oli Vene impeerium, päästis gruusia rahva täielikust orjastamisest Iraani šahhi või Türgi sultani poolt. Venemaa seisis Gruusiale lähedal usundi ja kultuuri poolest ning oli neis ajaloolistes tingimustes ainsaks progressiivseks jõuks, mis oli suuteline kindlustama Gruusia tootvate jõudude edasist arengut.

Taga-Kaukaasia vallutamine. Pärast Ida-Gruusia liitmist Venemaaga 1801. aastal alustas tsaarivalitsus kogu Taga-Kaukaasia vallutamist. Tsaari vallutuspoliitika kõige otsustavamaks teostajaks oli vürst Tsitsianov, kes põlvnes gruusia põlisest aristokraatiast, kuid oli saanud kasvatuse Venemaal. Ta oli kaval, osav ja julm tsaari satraap.

И сатрап царя-тирана, чтоб сжигать и вешать нас,
Цицианов, князь грузинский, шел с войсками на Кавказ, —

(Tõlkes: Et meid põletada ja puua, seks tsaar-türanni satraap, gruusia vürst Tsitsianov tuli vägedega Kaukaasiasse, —)

selliselt iseloomustab Gruusia töötav rahvas seda orjastajat ühes oma kirjas seltsimees Stalinile.

1802. a. lõpul nimetati Tsitsianov ülemjuhatajaks ja ta hakkas teostama julma vallutuspoliitikat Taga-Kaukaasias. Ta ühendas Venemaaga Mingreelia, Guuria ja Imereetia. See Taga-Kaukaasia valduste «ümardamine» toimus mitte ainult relvade abil, vaid ka kavala diplomaatia ja altkäemaksude kaudu. Tsitsianov kasutas osavalt alalist vaenu feodaalide vahel ja nendevastaseid talupoegade ülestõuse, et kindlustada tsaari-Venemaa võimu Taga-Kaukaasias.

Osa gruusia feodaale taotles oma feodaalsete eesõiguste tagasisaamist ja Gruusia riigi restaureerimist Iraani protektoraadi all. Kõige lepitamatum feodaalidest, Erekle II poeg troonipärija Aleksander sõitis koos teiste rahulolematute vürstidega Iraani, et koguda seal jõude Venemaa vastu.

1804. a. võttis Tsitsianov ette Erivani khanaadi vallutamise. Pärast kahekuist Erivani kindluse piiramist tuli tal taanduda. 1805. a. lõpus võttis Tsitsianov ette sõjakäigu Bakuu khanaadi vastu. Selle vallutamine oli tähtis väljapääsuks Kaspia merele,

samuti ka edasiseks võitluseks Iraaniga. Tsitsianov piiras Bakuu kindluse ümber ja nõudis kindluse väravate võtmete väljaandmist. Bakuu khaan nõustus silmakirjaks. Kuid poole versta kaugusel linnast toimuvate läbirääkimiste ajal tapeti Tsitsianov lasuga kuklasse ühe khaani lähikondlase poolt. Ta pea saadeti Iraani šahhi troonipärijale kingituseks.

Bakuu khanaat alistati alles 1806. a. sügisel, pärast Tsitsianovi surma. Sellal vallutati ka Kuba khanaat, mis asus Bakuu khanaadi naabruses.

Vallutatud Aserbaidžani khanaatidest moodustati kaks kubermangu — Jelizavetpoli ja Bakuu.

Iraan ja Türgi, toetatud Inglis- ja Prantsusmaa poolt, ei nõustunud Kaukaasia ja Taga-Kaukaasia valduste loovutamisega vene tsaarile. Inglise ja Prantsuse valitsused abistasid neid raha ja relvadega, tõugates neid sõtta Venemaaga.

1805. a. kuulutas Venemaale sõja Iraan ja 1806. a lõpul Türgi. Mõlemad sõjad kestsid palju aastaid. Iraanile osutas abi Napoleon, kes saatis sinna oma instruktoreid ja insenere. Ka Inglismaa teostas Iraanis ja Türgis nende maade Venemaa vastu ässitamise poliitikat. Kuid hoolimata nende määratu suurest arvulisest ülekaalust ning prantsuse ja inglise instruktorite abist said Iraani ja Türgi väed korduvalt rängasti lüüa. Sõlmitud lepingu järgi loobus Iraan nõudlusist Dagestani ja Gruusia suhtes. Venemaa sai õiguse pidada Kaspia merel sõjalaevu. Vene kaupmeestele anti soodustusi. Sõda Türgiga käis kahel rindel — Taga-Kaukaasias ja Balkanil. See lõppes 1812. a. Bukaresti rahuga, mille põhjal Venemaa sai Bessaraabia.

Aasias taastati endised piirid Venemaa ja Türgi vahel. Türgi loobus nõudlusist Lääne-Gruusia suhtes, mis hiljem muudeti Kutaisi kubermanguks.

Sõda Venemaa ja Iraani vahel kestis kuni 1813. a. Sõja lõpetamiseks astus vahendajana välja Inglismaa, kes liidus tsaari-Venemaaga püüdis teha sõjale Napoleoniga kiiremat lõppu.

Vene armee võidud Taga-Kaukaasias sundisid Iraani sõlmima Gülistani rahu (1813. a.), mille järgi ühendati Venemaaga «iga-

veseks ajaks» need khanaadid, mis asusid nüüdisaegse Aserbaidžani pinnal.

Taga-Kaukaasia pärast ühendamist Venemaaga. Väline julgeolek, mille Gruusia sai ühendamisest Venemaaga, päästis gruusia rahva mitte ainult füüsilisest hävingust, vaid ka muhamedi usu vägivaldsest levitamisest. Taga-Kaukaasia lülitamine Vene impeeriumi koosseisu soodustas ta siirdumist kapitalistliku arengu teele.

XVIII—XIX sajandi vahetusel valitses Gruusias eranditult naturaalmajapidamine. Talupoja perekond tootis mitte ainult vilja, vaid ka riiet, jalanõusid ja koduses majapidamises vajalikke esemeid. Gruusia linnad ei olnud veel maa tööstusliku elu keskusteks. Ainult Tiflisis leidus algelist tööstust: suurtüki-, püssirohu- ja klaasivabrik, trükikodasid, rahapada.

Esimesil aastail pärast ühendamist Venemaaga arenes kaubandus Gruusias teede puudumise ja sõdade tõttu Gruusia piiridel veel väga pikkamisi. Peamiselt kauplesid armeenia kaupmehed. Nad vedasid toorsiidi ja villa Moskvasse ja Makarjevi laadale. Et soodustada kohaliku kaubanduse arengut, kaotasid vene võimud sisemised piiritõkked.

Välismaiste kaupade soodsa tollitariifi tõttu muutus Tiflis vahendajaks Prantsusmaa ja Saksamaa kaubanduse alal Pärsiaga. Kuid Taga-Kaukaasias kehtiv tariif oli vene kaupmeestele ja vabrikantidele kahjulik. 1831. a. saavutasid nad selle tühistamise.

Aserbaidžani vallutatud khanaatides seati sisse nn. «komandandivalitsus». Khanaadid nimetati ümber provintsideks. Nende eesotsas seisid vene ohvitseridest komandandid. Kõigis vallutatud khanaatides tugevnes elanikkonna, eriti talurahva feodaalse rõhumise süsteem.

Tsaarivalitsus katsus leida gruusia mõisnikelt tuge ja nõudis, et talupojad oleksid neile tõrkumatult sõnakuulelikud. Talupoegade ülestõuse rahustati sõjaväelise jõu abil. Tugevnenud pärisorjuslikule rõhumisele lisandus koloniaalne surve. Kui varem sõitsid oma saatjaskondadega ringi ja röövisid talupoegade asun-

dusi printsid, siis sõitsid nüüd jahile ning elasid ja toitusid nädalate viisi gruusia talurahva arvel vene ja gruusia ametnikud ja ohvitserid. Kohtupidamist ja valitsemist toimetati vene keeles. Talupojad ei mõistnud seda ega saanud kuskilt kaitset. Üle jõu käivad proviandi ja veovahendite hankimise nõuded, sundtöö teede ehitamisel — kõik viis lakkamatuile talupoegade rahutustele ja ülestõusudele.

1804. a. kevadel puhkes ülestõus mägises Gruusias (Gruusia sõjateel) talupoegade keskel, kes olid kurnatud teetegemise kohustustega. Ülestõusnud haarasid enda kätte kogu Gruusia sõjatee. Ülestõus kestis mitu kuud ja suruti maha üksnes sõjaväe abiga, kes saabus kohale Kaukaasia liinilt.

Milliste vahenditega ülestõus maha suruti, nähtub juhendi sisust, mis anti sõjaväelistele ülematele: neile pandi ette «tegutseda karmilt, pista, raiuda; süüdata asundused; nagu roimarite ja barbarite suhtes tuleb kõrvale jätta armuheitmise mõte».

Lõuna-Osseetias 1809. a. alanud talupoegade ülestõus kestis kogu aasta. Kuid kõige ähvardavam oli ülestõus Kahheetias 1812.—1813. a. Siin olid talupojad kohustatud varustama sõjaväetransporte veoloomade, kaarikute ja inimestega. See laostas nende majapidamise täielikult. Hirmus nälg ja katk viisid talupoegade viletsuse haritipule.

Ülestõus puhkes 1812. a. jaanuaris Telavi kreisis Ahmeti asunduses. Talupojad astusid üksmeelselt välja hädakella helina peale. Mõne päevaga haaras ülestõus kolm maakonda. «Parem surra, kui nõnda elada,» oli ülestõusnute loosungiks.

Ülestõus suruti kahe nädala pärast maha, kuid algas 1812. a. sügisel uuesti ja suruti alles 1813. aastal suure vaevaga maha.

§ 30. Volgamaa, Baškiiria ja Siberi rahvad XIX sajandi esimesel veerandil.

Volgamaa rahvad. Kesk-Volga piirkonnas püsivalt elunevad vene, samuti ka ristitud tatari murzadest ja vürstidest mõisnikud jätkasid metsastepi rajoonides kohalike talupoegade mustmulla-

maade oma valdusse haaramist. Tšuvaššid ja marilased, tatarlased ja mordvalased aeti ära oma maadelt ja paisati steppi, kus asundamine veel jätkus. Talupoegadelt võeti ära parimad maad, mis asusid piki jõgesid. Nn. «Üldise maamõõtmise akti» (1765) järgi kinnistati kohalike talupoegade maad vene mõisnikele-kolonisaatoreile. Kaasani kubernerile esitatud tatarlaste, tšuvaššide ja maride arvukais palvekirjades kaebasid talupojad nende niitude, karjamaade ja põldude äralõikamise üle.

Alates XVIII sajandi teisest poolest hakati Volgamaa elanikke vägivaldselt ristima. Tsaarivõimud ajasid tšuvašše ja mordvalasi tervete asunduste kaupa jõkke ja ristisid kõik korraga. Mõnikord ahvatleti neid kingitustega: igale end ristida lasknule anti rist, rubla raha ja valge särk. Ristimata tatari murzadelt ja sultaneilt võeti valitsuse erilisel käsul pärisorjad ära.

Koloniseerides Volgamaad jõe alamjooksul, asustas valitsus siia Kesk- ja Ülem-Volgamaalt tatarlasi, mordvalasi ja tšuvašše. Koos vene rahvaga panid need rahvad aluse Alam-Volgamaa majanduslikule ja kultuurilisele assimileerimisele. XVIII sajandi teisel poolel kasvasid Volga mõlemal kaldal, Saratovi ümber ja lõuna pool, saksa asunike külad. Laialdaste steppide kiire asustamise eesmärgil andis Katariina II valitsus 1763. a. välja manifesti, mis kutsus kohale asunikke-välismaalasi. Selle üleskutse peale asus Volga kaldaile üle 20 000 emigrandi Prantsusmaalt, Rootsist, eriti aga Saksamaalt, kus talupoegkond oli laostunud Seitsmeaastase sõja tagajärjel. Asunikud-välismaalased said 30 tiinu maad perekonna peale ja laenu majapidamise sisseseadmiseks. Nad muutusid peagi külaelanikkonna rikkamaks ja sõltumatuks osaks, suhtudes põlastavalt ja vaenulikult vene elanikesse.

Alam-Volgamaal tekkisid ukraina tšumakite külad, keda Ukrainast kutsuti Eltoni järvest soola ammutama ja vedama. Tsaritsõnist edasi olid kasaka-vägede maad, kes kaitsesid Volgamaad rändrahvaste, kalmõkkide ja kasahhide, kallaletungide vastu.

Siseturu laienemine ja vilja vedu välismaale suurendasid

nõudmist mõisnike leivavilja järele. Uute künnimaade otsinguil asustasid mõisnikud eriti energiliselt Volgamaa steppe. XVIII sajandi viimasel ja XIX sajandi esimesel veerandil jaotati kõik riigi valduses olevad «kasutamata» Volgamaa alad aadlikele ja mitmesugustele riigiametnikele. Eriti palju maid jaotati ära Paul I valitsemise ajal. Ühele oma lähikondlasele — Narõškinile — «annetas» Paul I üle poole miljoni tiinu maad. Kümneid tuhandeid tiine jaotati ka teistele mõisnikele kuni 1820. a., mil anti ukaas Volga parempoolsel kõrgkaldal maade jaotamise keelu kohta.

Mõisnikud-kolonisaatorid võtsid Alam-Volgamaal ära samuti maid, mis olid antud siia varem asunud mitmesugustest rahvustest talupoegadele.

Koloniaalne rõhumine ja Volgamaa rahvaste halastamatu ekspluateerimine kutsusid esile talupoegade ülestõuse. Kõige ulatuslikumad olid sel perioodil mordvalaste ülestõusud Nižni-Novgorodi kubermangus (1808—1810).

Tjureševi valla talupojad rüüstasid mõisniku kontori, tapsid mõisavalitseja ja viisid ära viljasaagi mõisniku põldudelt. Ülestõusu maha suruma saadetud tsaariväesalk löödi talupoegade poolt puruks. Metsades toimusid salajased koosolekud, kus arutati küsimust, kuidas oleks mordvalastel võimalik vene mõisnike rõhumise alt vabaneda. Liikumise eesotsas oli talupoeg-pärisori mordvalane Kuzma Aleksejev.

Valitsus areteeris kõik ülestõusu juhid. Aleksejevit süüdistati selles, et ta nõudis mordvalastele õigust kanda rahvariideid ja elada mordva kommete järgi. Tsaarikohus mõistis Aleksejevile karistuseks piitsadega peksmise ja Siberisse asumisele saatmise.

Baškiirid. Baškiiri elanikkonna peamine osa asus XIX sajandi esimesel poolel Orenburgi kubermangus. Baškiiride peategevusalaks oli karjandus, kuid juba siis hakkasid baškiirid siirduma ka põlluharimisele. XIX sajandi alguseks läksid baškiirid rändlemiselt üle juba pool-rändlemisele. Suvel nad rändlesid, talvel aga elasid alatistes elamutes. 1798. a. seadusega muudeti baškiirid sõjaväeliseks seisuseks. Koos Orenburgi kasakatega olid

nad kohustatud pidama valveteenistust Orenburgi piiriäärsel liinil, Tobolist kuni Kaspia mereni. Piiriäärsele liinile teenistusse saadetud pidid omama sõjakõlblikke hobuseid, isikliku relvastuse ja varustuse. Kohustuste korratu täitmise eest pandi baškiirid Uurali riigitehaseis ja -kaevandustes sunduslikule tööle. 1832. a. anti välja seadus maade mõõtmiseks baškiiride ja «juurdelastute» vahel, s. t. inimeste vahel, kes mitmesugustel tingimustel olid asunud Baškiiria maadele. Seaduse eesmärgiks oli baškiiride maaomanduse piiramine. Mõõtmise sildi all toimus uus baškiiride maade anastamine Enam kui üks kord tõusid baškiirid oma rõhujate vastu üles, pidades kogu XIX sajandi esimese poole kestel lakkamatut vabadusvõitlust.

Siberi rahvad. Siberis ei olnud mõisnike maavaldusi ega pärisorjust. Kuid kuni XIX sajandi esimese veerandini säilis siberi mittevene rahvaste hulgas patriarhaalne orjapidamine. Siberis keelati orjus alles 1826. a. Peaaegu orjuse kuju omas ka koloniaalne rõhumine. Määratu suure maa arvukad rahvad olid kontrollimatu ja täievõimulise kõrgema ametkonna käes.

1819. aastal määrati Siberi kindralkuberneriks 1812. aastast saadik ebasoosingus olnud M. M. Speranski. Ta viis oma valitsemise ja Siberi majandusliku elu alal läbi terve rea «reforme».

Speranski koostas nn. «Muulaste määrustiku», mis tähistas uut valitsemissüsteemi Siberi alistatud rahvaste üle. Siberi suguharusid, keda varem kutsuti muu-usulisteks ja jassaklasteks, hakati nimetama «muulasteks». Nad jaotati paikseiks, rändlevaiks ja hulkuvaiks. «Muulaste määrustik» kinnitas feodaalide ladviku valitseva seisundi ja kõige mahajäänumad eluvormid.

Speranski võttis tarvitusele abinõud jassaki korrapäraseks laekumiseks. «Muulastele» antava maa suurus ja väärtus viidi kooskõlla nende poolt tasutava jassaki suurusega.

Elanikkonna põhimassile muutusid andamid ja koormised üha rohkem ülejõu käivaiks. XIX sajandi algul pidid «muulased» tasuma andameid 1763. a. loenduse alusel, s. t. tasuma iseenese ja surnud sugulaste eest. Oli juhtumeid, kus elanikkond, kes võrreldes 1763. aastaga oli vähenenud neljakordselt, tasus anda-

meid vanade nimestike alusel. Sageli haarasid päriselanike maid oma valdusse Siberisse ümberasunud vene kulakud. Kohalik elanikkond tõrjuti vähekõlblikele maadele. Evenkid näiteks tõrjuti eemale jõgede kaldailt, nende parimad jahipidamisalad võeti ümberasunud venelaste künni- ja heinamaade alla.

Metsik koloniaalne rõhumine viis töötava rahva laiad massid vaesumisele, näljale, haigestumisele ja väljasuremisele. Turuhanski krais oli XIX sajandi algul nälja ajal palju inimsöömise juhtumeid. Itelmeenide (kamtšadaalide) arv langes XVIII sajandi keskelt kuni XIX sajandi keskpaigani 20 000-lt 2000-le.

XIX sajandi 20-ndate aastate lõpul algas vägivaldne siberi rahvaste ristiusustamine. Misjonärid ristisid siberi rahvaid nii ähvarduste kui ka lubaduste abil.

Kirjaoskuse levitamise eest kohaliku elanikkonna seas ei hoolitsenud keegi. Koolid olid ainult linnades, «muulased» tegelikult neisse ei pääsenud. Kuberneri palvele — lubada komandeerida Peterburi tehnoloogilisse instituuti mõningaid jakuudi poisse, kes ilmutasid erandlikke andeid, vastas ministeerium, et neid tuleks saata mõnesse kohalikku kodutööndusse. Ainult jõukail kihtidel õnnestus mõnikord haridust saada.

Ekspeditsioonid ja reisid XIX sajandi esimesel veerandil. XIX sajandi algul korraldati Siberi kirde- ja põhjakallastele suuri ekspeditsioone. Suur osa neist oli ühendatud Vene-Ameerika kompanii tegevusega, mis oli asutatud Paul I valitsemise ajal. Selle «kõrgeima kaitse all oleva» kompanii monopoolsesse kasutusse anti karusnahkade ja kõigi rikkuste kogumise õigus Põhja-Ameerikas, Aasias, Sahalini lõunaosas ja Amuuri suudmes.

Esimene ja tähtsaim oli Krusensterni suur reis ümber maailma (1803—1806). Tollal toimus karusnahakaubandus Hiinaga maanteed mööda Kjahtasse. Krusenstern jõudis järeldusele, et see võiks merd kaudu toimuda tulusamalt. Tema projekti teostamiseks organiseeriti 1803. a. ekspeditsioon. Krusenstern ületas Atlandi ookeani ja läks ümber Lõuna-Ameerika Vaiksesse ookeani. Teostanud laevamatka Kamtšatka ja Jaapani kallastele, pöördus Krusenstern lõunas ümber Aasia ja Aafrika ning jõudis

uuesti Atlandi ookeani. Tänu sellele reisile uuriti läbi Sahalini idakaldad, Kamtšatka, Kuriili ja Aleuudi saared ja Põhja-Ameerika looderannik. Oma reisi kirjeldas Krusenstern üksikasjaliselt raamatus «Reis ümber maailma aastail 1803—1806 laevadel «Nadežda» ja «Neva» Krusensterni juhtimisel».

Uus-Siberi saarte (Põhja-Jäämeres) uurimiseks korraldati aastail 1809—1811 Hedenströmi ekspeditsioon. Aastail 1815—1818 uuris ekspeditsioon laeval «Rjurik» Kamtšatkat, Tšukotši neeme ja Beringi väina. Esimesena koostas Kamtšatka ja Tšukotši neeme kaardi tuntud meresõitja Litke, kes uuris Siberi kirderannikut (1821—1824). Suurt tähtsust omas ekspeditsioon (1820—1824) Wrangeli juhtimisel. Ta uuris Siberi põhjaranniku vööndit Leena suudmest kuni Beringi väinani.

VII peatükk.

Dekabristid.

§ 31. Revolutsiooniline liikumine XIX sajandi esimesel veerandil.

Tööstusliku kapitalismi algus. Tsaari-Venemaa astus kapitalistliku arengu teele hiljem kui teised maad. Juba XVII sajandi keskpaiku ei olnud Inglismaal enam pärisorjuslikku tööd. Tööstusliku revolutsiooni käigus XVIII sajandil asendus käsitootlustehnika masinatega. Prantsusmaal likvideeriti pärisorjuslikud vahekorrad aastail 1789—1794 kodanliku revolutsiooni tagajärjel. XIX sajandi algul asus pärisorjuse kaotamise teele ka Preisimaa, mis oli tol ajal enam mahajäänud maa kui Inglis- ja Prantsusmaa. Venemaal domineeris aga endiselt aadlike-mõisnike pärisorjuslik majapidamine. Siiski asus ka Venemaa XIX sajandi esimesel veerandil tööstusliku kapitalismi teele. Marx osutas, et manufaktuur on «ühiskondliku tootmisprotsessi spetsiifiline kapitalistlik vorm» (Marx, «Kapital» I köide, 1936, lk. 270). Kuid üksikud manufaktuurid, mis Venemaal olid juba XVII sajandil olemas, ei tähendanud veel üleminekut kapitalismile. Alles XVIII sajandi lõpust hakkas manufaktuuride arv kiiresti kasvama. Manufaktuuride arvu tõus ja eriti vabal kokkuleppel palgatud tööjõu rakendamine nendes andsid tunnistust kahtlematuist edusammudest kapitalistliku tööstuse arengus. 1804. a. oli 2423 manufaktuuri 95 000 töölisega, kellede hulgas oli vabal kokkuleppel palgatuid 45 000. 1825. aastaks kasvas manufaktuuride arv 5261-ni,

tööliste arv 211 000-ni, neist vabal kokkuleppel palgatuid 114 000.

Sel kombel töötas juba pool kõigist vabrikuis töölolevaist töölistest vabal kokkuleppel palgatuina. Mõned ettevõtted, nagu näiteks puuvillavabrikud, olid rajatud peamiselt vabapalgalisele tööjõule, kuigi enamik vabapalgalistest töölistest olid talupojad-

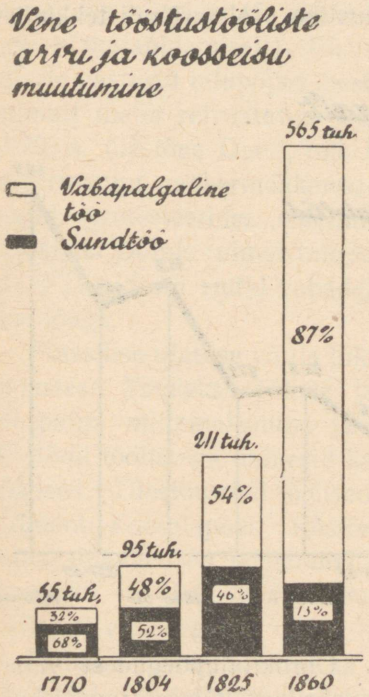

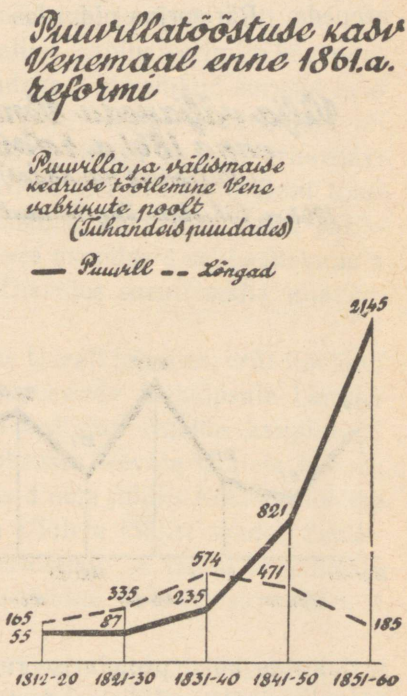

pärisorjad, kes töötasid vabrikuis sageli mõisniku käsul, et tasuda talle raharenti. Raharendisüsteemi levimine mõisnike mõisades XIX sajandi algul oli lahutamatult seotud tööstuse kasvuga. Tööstustööliste peamise armee moodustasid kümned tuhanded obrokitalupojad, kes läksid vabrikuisse ja tehaseisse.

Vabapalgalist tööjõudu rakendavate kapitalistlike manufaktuuride kasvuga üheaegselt arenes ka talupoegade väiketööstus. XIX sajandi algul oli Ivanovo küla talupoegade väiketööstusest

kasvanud kapitalistliku manufaktuuri keskuseks. Ülesostjad ja tööde väljajaotamise kontorid varustasid talupoegi lõngadega ja ostsid neilt kokku kangaid, mis lõpliku väljatöötluse said manufaktuurides. Mitmed oma külakaaslaste ekspluateerimisest rikastunud talupojad-pärisorjad omandasid hiljem ise manufaktuure.

Kuid pärisorjusliku korra juures ei võinud tööstus tõeliselt areneda. Pärisorjus pidurdas tööstusliku proletariaadi tekkimist

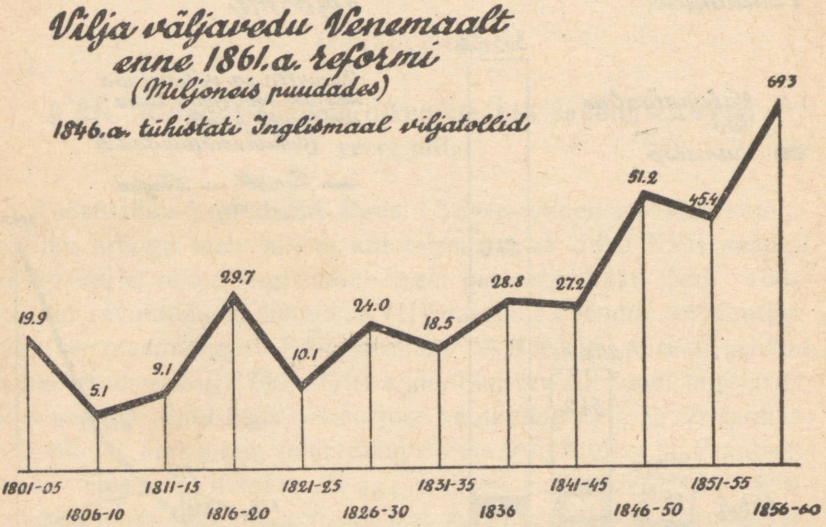

ja takistas küla proletariseerumist. Obrokitalupoegadest vabapalgalisi töölisi võidi isanda tahtel vabrikust külasse tagasi kutsuda. Loovutades peaaegu kogu oma töötasu mõisnikule, ei olnud töölised sellest huvitatud ja töötasid halvasti. Nende tööd iseloomustab madal tootlikkus.

Kapitalistliku tööstuse arenguks on vaja avarat siseturgu, kuid pärisorjusliku naturaalmajapidamise tingimustes, kus kõik nõuded rahuldati kohapeal, oli siseturg kitsas. Seetõttu kasvas nõudmine kaupade järele pikkamööda, ehkki järjekindlalt. Lõpuks takistasid pärisorjuslikud suhted kapitalide vaba akumulatsiooni, mida oleks

võinud tööstusse mahutada, kuid ilma nende alalise juurdevooluta ei võinud tööstus areneda.

Masside liikumine XIX sajandi esimesel veerandil. Nõudmine leivavilja järele sise- ja välisturgudel tõukas mõisnikke suurendama müügivilja tootmist. Mõisnik-pärisorjapidaja püüdis saada rohkem vilja, suurendades pärisorjuslikku ekspluateerimist. Ta suurendas teoorjust (5—6 päevani nädalas) ja tõstis renti (kuni 75 rublani majapidamiselt). Pärisorjusliku ekspluateerimise kõvendamisele vastasid talupojad ülestõusudega. Mõisnikud surusid neid julmalt maha relvastatud jõudude abil. Kõige ulatuslikum oli 1820. a. ülestõus Donil, mis haaras Donimaa ja Jekaterinoslavi kubermangu naabermaakonnad. Ülestõusu alustasid Doni talupojad, protesteerides ametnike-mõisnike kavatsuse vastu pärisorjastada Donile tulnud talupoegi, kes asundasid seni asustamata maid ja pidasid endid vabadeks. Ülestõus suruti maha sõjaväelise jõuga.

Massilise ulatuse võttis liikumine Uurali tehastes, eriti Kõštõmi tehastes. Tõukeks tööliste ja talupoegade ülestõusule Uuralis oli palga mittemaksmine ja leiva kallidus tehaste kauplustes. Kõštõmi töölistega ühinesid ka naabruses olevate Ufaleja tehaste töölised. Ülestõusnud töölised valisid oma juhiks Kõštõmi töölise Klimenti Kossolapovi. Kõštõmi ja Ufaleja töölisi saadeti rahustama sõjaväelised komandod. Kossolapov ja ta 12 seltsimeest areteeriti ja viidi Jekaterinburgi (nüüdne Sverdlovsk). Töölisi karistati vitsadega.

Rahulolematus haaras ka sõjaväge. Soldatiteenistus kestis 25 aastat. Väiksemategi eksimuste eest langesid soldatid ränkade kehaliste karistuste alla. «Kuigi isamaad ma kaitsen, aina selg mul peksust paistes,» lauldi tolleaegseis soldatilauludes.

Pärast võitu Napoleoni üle koju tagasi pöördudes lootsid maakaitseväelased saada vabaduse, kuid neid ootas mõisnike poolt endine rõhumine. «Me valasime verd,» kurtsid maakaitseväelased, «kuid meid pannakse jälle higistama mõisateol. Me päästsime kodumaa türanni käest, kuid isandad türanniseerivad meid jällegi.»

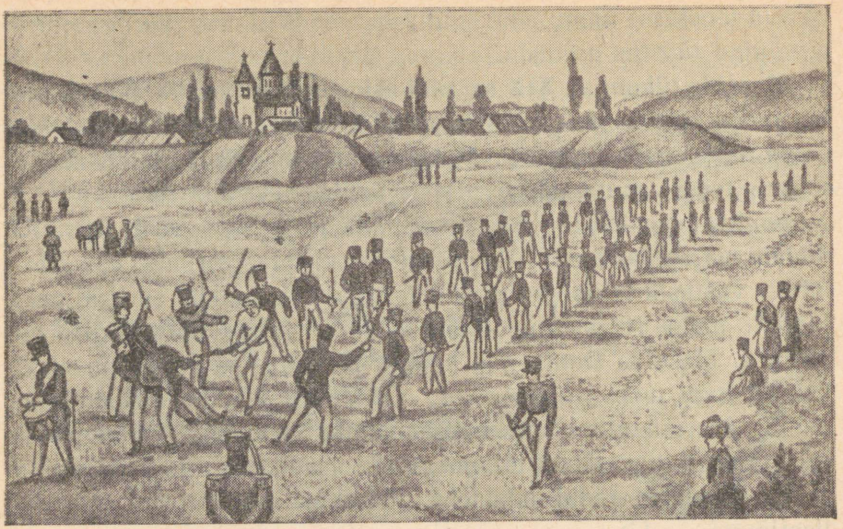

Karistamine kadalipuga. *Tenginski polgu album.*

Kõige suurem ülestõus sõjaväes toimus 1820. a. oktoobris Peterburi Semjonovski kaardiväepolgus. Selle kutsus esile soldatite loomalik kohtlemine polguülem Schwarzi poolt, kes seadis polgus sisse isegi Araktšejevi aegadel talumatu terrori. Ülestõusnud roodu toetas kogu pataljon. Soldatid käitusid rahulikena, kuigi neil olid relvad. Ülestõusnud semjonovlaste poole hoidis kogu garnison. Kuid soldateil polnud juhte. Nendega õiendati julmalt arveid. 600 soldatit karistati kadalipuga, mitu inimest nende seast peksti surnuks.

1820. a. oktoobri lõpul leiti Preobraženski polgu kasarmuis proklamatsioone Semjonovski polgu sündmuste kohta. Proklamatsioonides kirjutati, et «tsaarilt ei ole loota midagi; ta ise pole muud kui tugev röövel.»

See oli esimene tsaarivastane proklamatsioon sõdurite keskel.

Aadlikud-revolutsionäärid. Pärisorjusliku Venemaa eesrindlikud inimesed hakkasid kapitalismi algava arengu mõjul aru

saama, mil määral maa tootvate jõudude pidurdajaks on pärisorjus. Nad veendusid ka isevalitsuse poliitilise korra muutmise vajaduses, mille all miljonid inimesed olid muudetud õiguseta orjadeks. Määratut revolutsioniseerivat mõju vene aadlike hulgast pärit olevatele eesrindlikele inimestele avaldas samuti A. N. Radištšev, kes isevalitsuse ja pärisorjusliku korra vastu aktiivselt välja astus juba Katariina II ajal. Tõukeks pärisorjuse vastu võitlemise vajalikkusest arusaamisele oli paljudele eesrindlikele inimestele ka 1812. a. rahvasõda. See pani neid mõtlema kodumaa eest sangarlikult võidelnud pärisorjuses oleva rahva raske seisundi üle ja otsima sellest väljapääsu. Tugevat mõju avaldasid vene haritud aadli parima osa poliitilise teadvuse ärkamisele ka Prantsuse kodanliku revolutsiooni eesrindlikud ideed.

1812. a. sõjast ja välismaistest sõjakäikudest osavõtnud noored ohvitserid-patrioodid õppisid tundma entsüklopedistide valgustavaid ideid ja lugesid innukalt Montesquieu', Rousseau' ja teiste eesrindlike kirjanike poliitilisi teoseid. Noored aadlikud-revolutsionäärid uurisid mitmesuguste maade kodanlikke konstitutsioone, arutasid nende paremusi ja rakendatavust Venemaal.

Veel suuremat mõju avaldasid eesrindlikele ohvitseridele rahvuslik vabastusliikumine ja revolutsioonilised sündmused Euroopas, Balkanil, Itaalias ja Hispaanias. «Ühest Euroopa otsast teiseni,» kirjutas Pestel, «kõikjal üks ja seesama. Portugalist Venemaani ühtegi maad, isegi Inglismaad ja Türgit — neid kahte vastandit — välja jätmata, paneb reformivaim, ajavaim kõikjal nii-öelda meeled pulbitsema.»

Hispaania vabadusvõitlejate juhi Riego eeskuju muutus aadlikele-revolutsionääridele vabaduse eest sangarliku võitlemise sümboliks. Riego hukkamine (1823) kutsus nende keskel esile äärmise pahameele ja protestipuhangu.

Välismaistelt sõjakäikudelt tagasipöördunud noored ohvitserid tundsid eriti sügavalt teravat vastuolu kodanliku Euroopa ja pärisorjusliku Venemaa vahel. Pärisorjuslikul Venemaal nägid nad uuesti maa majanduse mahajäämust, pärisorjuslikku orjapidamist, üldist harimatust, isevalitsuse omavoli. Eriti tekitas neis paha-

meelt talupoegade ja linnaelanikkonna vilets seisund. Eesrindlikud aadlikud tegid järelduse, et «talupoegade pärisorjastamine on kõigi meie sisemiste pahede põhjus».

Kirjeldades talumatut soldatielu, osutasid nad soldati-orja saatusele, kes oli kohustatud teenima 25 aastat, kel ei olnud lootustki perekonna juurde tagasi pääseda, kes sattus range drilli ja julma peksu alla ja kiratses nälja käes.

§ 32. 1825. a. 14. detsembri ülestõus.

Aadlike-revolutsionääride salaühingud. Vene sisekorra reorganiseerimiseks asutasid aadlikud-revolutsionäärid poliitilisi salaühinguid. Algul olid paljud vene aadlikud-revolutsionäärid usuliskõlbeliste seltside — vabamüürlaste loožide — liikmed, kasutades neid oma poliitilisteks eesmärkideks.

Aadlike-revolutsionääride esimene poliitiline salaühing asutati 1816. a. Seda nimetati «Tõelike ja Ustavate Isamaapoegade Ühinguks» ehk «Päästeliiduks». Ühingu asutajaks oli polkovnik Aleksander Muravjov. Ühingus oli 26—30 liiget. Ta seadis oma eesmärgiks talupoegade pärisorjuslikust sõltuvusest vabastamise ja Venemaal konstitutsioonilise monarhia sisseseadmise. Ühingus kujunes kaks voolu — mõõdukas ja sõjakas. Viimase eesotsas seisis polkovnik Pavel Ivanovitš Pestel.

Sisemised lahkhelid ideelistes ja taktikalistes küsimustes viisid esimese salaühingu likvideerimisele. Selle asemele loodi 1818. a. uus ühing — Hüveolu Liit (1818—1821). See ei olnud enam nii kitsas vandenõu-organisatsioon. Selles oli 200 liiget. Organiseeriti kohalikud osakonnad — upraavad. Kõige revolutsioonilisem neist — Lõuna upraava — loodi polkovnik Pesteli poolt Ukrainas (Tultšinis). Pesteli mõjul pooldas Hüveolu Liit vabariiklikku korda Venemaal.

1821. a. jaanuaris toimus Moskvas Liidu kongress, kus ilmnesid teravad sisemised lahkhelid. Mõõdukad liikmed kuulutasid Hüveolu Liidu laialisaadetuks.

Pestel ei nõustunud kongressi otsusega. Ta lõi 1821. a. uue organisatsiooni — Lõunaühingu (1821—1825). Selle koosseisu kuulusid Pestel, Bestužev-Rjumin, Sergei Muravjov-Apostol, Davõdov ja teised. Lõunaühingu juhiks oli Pestel. Ta oli avara mõistuse, laialdase hariduse ja võimuka iseloomuga inimene.

P. I. Pestel.

Puškin kirjutas temast: «Pestel on tark mees selle sõna täies mõttes. Ta on originaalsemaid vaimuinimesi, keda ma tunnen.»

Pavel Ivanovitš Pestel (sünd. 1793) sai suurepärase hariduse. 1812. aastal võitles ta vapralt Napoleoni vastu ja sai haavata Borodino lahingus. Koos Vene sõjaväega võttis ta aastail 1813—1815 osa välismaistest sõjakäikudest. Meelepaha pärisorjusliku korra ja omavoli üle Venemaal ning poliitilise kirjanduse

lugemine tegid Pestelist revolutsiooni ja vabariigi tulise pooldaja. Varasest noorusest alates innustus Pestel ühiskondlikest õpetusist, uuris Voltaire'i, Diderot', Rousseau' ja paljude teiste Euroopa mõtlejate teoseid.

Pestel töötas välja Venemaa konstitutsioonilise ümberkorraldamise programmi. Ta nimetas seda «Vene õiguseks».

Pesteli eelnõu järgi pidi riigipöörde tagajärjel Venemaast saama «jagamatu vabariik», tugevasti keskendatud võimuga. Pestel pani ette hävitada kõik keisri perekonna liikmed. Pärast monarhia kukutamist pidi välja kuulutatama Ajutise Ülemvalitsuse diktatuur. Kõrgemaid võimuorganeid oli ette nähtud kolm: kõrgem seadusandlik organ — Rahvaveetše, kõrgem täidesaatev organ — Riigiduuma ja järelevalve organ — Ülemkogu, kes kontrollib, kas seadust õigesti täidetakse. Pestel pani ette vabariigi demokraatliku korralduse: kõik seisused kaotatakse, kõik kodanikud saavad ühetaolised õigused ja kasutavad ühesuguseid vabadusi, valimistest osavõtuks ei nõuta ei varanduslikku ega hariduslikku tsensust.

«Vene õigus» kuulutas talupoegade vabastamist koos maaga ja ilma igasuguse väljaostuta. Kogu harimiskõlblik maa jaotatakse kahte ossa. Riigi poolt mõisnikelt konfiskeeritud maadest kujundab üks pool ühiskondlikku fondi. Sellest võib iga kodanik saada jaosmaad. See osa maad on kogukonna valduses. Seda maad ei saa müüa ega osta. Teine osa maad koosneb riigi ja sellest eraomanike maade osast, mis ei ole riigi poolt konfiskeeritud. See määrati «ülejäägiks» ja seda maad võis osta ja müüa. Kuigi Pesteli maaseaduse eelnõu ei hävitanud täielikult mõisnike maaomandust, õõnestas ta seda siiski tugevasti.

1822. a. tekkis Peterburis Põhjaühing, mis eksisteeris 1825. aastani. Selle koosseisu kuulusid poeet Rõlejev, Puštšin, Jakušin ja paljud teised. Põhjaühingu juhiks oli kaardiväe ohvitser Nikita Muravjov. 1812. a. jooksis nooruk Muravjov kodunt ära sõjaväkke ja tegi kaasa välismaise sõjakäigu. Pöördunud tagasi Venemaale, hakkas ta üheks salajase Põhjaühingu organiseerijaks.

Muravjov õppis põhjalikult tundma mitmesuguste Euroopa riikide konstitutsioone. Paljud nende konstitutsioonide jooned said aluseks tema poolt väljatöötatud konstitutsiooni projektile. N. Muravjovi eelnõu järgi jäi Venemaa monarhiaks. Selle eesotsas pidi seisma keiser, kelle võimu piirab rahvaveetše, mis koosneb

K. F. Rõlejev.

kahest kojast: ülemast ehk ülemduumast ja alamast — rahvaesindajate kojast. Rahvaveetšesse ja eriti ülemduumasse valimise ja kandideerimise õigust omasid üksnes vallas- ja kinnisvaraomanikud. Pärisorjus kuulus kaotamisele, kuid maa pidi jääma mõisnikele. Talupojad pidid saama üksnes aiamaad, hurtsiku, loomad ja inventari. N. Muravjovi lõpliku projekti järgi varustati

iga talupoja-pärisorja perekond vabastamise puhul 2-tiinulise jaosmaaga.

N. Muravjovi eelnõu kutsus esile kriitika Põhjaühingu radikaalselt häälestatud liikmete poolt.

«Peamiselt tuleb lahendada maaomanduse küsimus,» ütles Pestel, «maa tuleb anda talupoegadele: ainult siis saavutatakse revolutsiooni eesmärk.»

Põhjaühingus etendas suurt osa poeet Kondrati Fjodorovitš Rõlejev (1795—1826). Ka tema võttis osa sõjast Napoleoni vastu ja välismaisest sõjakäigust. Sõjaväeteenistus Rõlejevit ei rahuldanud ja ta läks erru. 1823. a. hakkas ta koos Bestuževiga välja andma ajakirja «Poljarnaja zvezda». See ajakiri, samuti kui Rõlejevi «Mõtted» ja poeemid, avaldas määratu suurt mõju aadlinoorsoole. 1820. a. omandas Rõlejevi nimi populaarsuse, sest ta oli esimene, kes julges paljastada soosikut Araktšejevit. Rõlejev astus Põhjaühingusse 1823. aastal. Ta võttis aktiivselt osa 1825. a. 14. detsembri ülestõusu ettevalmistamisest. Rõlejev ise ütles enda kohta: «Ma ei ole poeet, vaid kodanik.» Ta poeesiat läbisid ühiskondlikud motiivid, vabadusearmastus, orjuse vihkamine. Rõlejev oli üks tulisemaid tsarismivastase võitluse pooldajaid. Ta teadis, et lüüasaamine on võimalik, kuid ta oli täis tulist usku õige ürituse lõppvõidusse. Neid tundeid andis Rõlejev suurepäraselt edasi «Nalivaiko pihtimuses»:

Известно мне: погибель ждет
Того, кто первый восстает
На утеснителей народа.
Судьба меня уж обрекла.
Но где, скажи, когда была
Без жертв искуплена свобода?
Погибну я за край родной, —
Я это чувствую, я знаю . . .
И радостно, отец святой,
Свой жребий я благословляю!

(Tõlkes: Tean küll: hukatus ootab seda, kes tõuseb esimesena rahva rõhujate vastu. Saatus mind juba määras. Kuid ütle, kus ja kas kunagi saavutati vabadus ohvriteta? Hukkun ma kodumaa eest — seda tunnen, ma tean . . . Ja rõõmsalt, püha isa, oma liisku õnnistan!»)

Üheaegselt Põhja- ja Lõunaühinguga tekkis Ukrainas (Volõõnias) 1823. a. veel üks salaühing — Ühendatud Slaavlaste Ühing. Selle asutajaiks olid ohvitserid vennad Borissovid, Gorbatševski ja teised. Selle koosseisu kuulusid vähejõukad ja mittenimekad

vähemates auastmetes ohvitserid, samuti ka aadlikud, kes ei seisnud sõjaväeteenistuses. Ühendatud Slaavlaste Ühingul ei olnud väljatöötatud programmi, kuid rõhutati eriti otsustavalt tsaarivõimu ja pärisorjuse kaotamise nõuet. «Slaavlased» nõudsid kõigi slaavi maade föderatiivse demokraatliku vabariigi loomist. Sellal, kui Põhja- ja Lõunaühingu liikmed olid vandeseltslaste kitsa ringi poolt ettevalmistatava sõjaväelise pöörde pooldajad, püüdsid Ühendatud Slaavlaste Ühingu liikmed teha agitatsiooni ka soldatite massi hulgas. 1825. a. suvel võtsid «slaavlased» Pesteli programmi omaks ja liitusid Lõunaühinguga.

Dekabristide ülestõus. 1825. a. novembris suri Taganrogis ootamatult Aleksander I. Lapsi tal ei olnud. Troonile pidi astuma ta vend Konstantin, kuid ta loobus troonist juba Aleksander I eluajal. Niisiis pidi troon üle minema kolmandale vennale Nikolaile. Kuna akti troonist loobumise kohta hoiti saladuses, oli Peterburi sõjaväelt ja elanikkonnalt kohe pärast Aleksander I surma võetud truudusvanne Konstantinile. Kuni kestis kirjavahetus vendade vahel ja käskjalad sõitsid Peterburi ja Varssavi vahet (kus elas Konstantin), oli riigis tegelikult interregnum. Valitsevais ringkondades tekkis segadus, mida kasutasid Põhjaühingu liikmed. Nad otsustasid viia sõjaväed 14. detsembril, Nikolaile vande andmise päeval, tänavale, ja vande andmisest keeldudes nõuda konstitutsiooni.

14. detsembri hommikul 1825 läksid polgud komandöride-dekabristidega Senati väljakule. Ülestõusnud soldateid ja madruseid oli väljakul kokku üle 3000. Sõjaväed rivistusid Peeter I mälestussamba ümber karreesse — nelinurgakujulisse lahingurivisse, kuid jäid tegevusetuks. Ülestõus oli ette valmistamata ja juhid ei ilmutanud otsustavust. Diktaatoriks määratud Sergei Trubetskoi hakkas viimasel hetkel kartma, et ülestõusnuil on liiga vähe jõude, ega ilmunud üldse väljakule. Juhita jäänud ülestõusnud kaotasid otsekohe igasuguse algatuse tegutsemiseks. Kella 12-ks päeval koondas uus tsaar Nikolai I väljaku juurde usaldusväärsed väeosad ja suurtükiväe. Senati väljakule voolas kokku pärisorje, käsitöölisi ja linnakehvikuid. Iisaki peakirikut

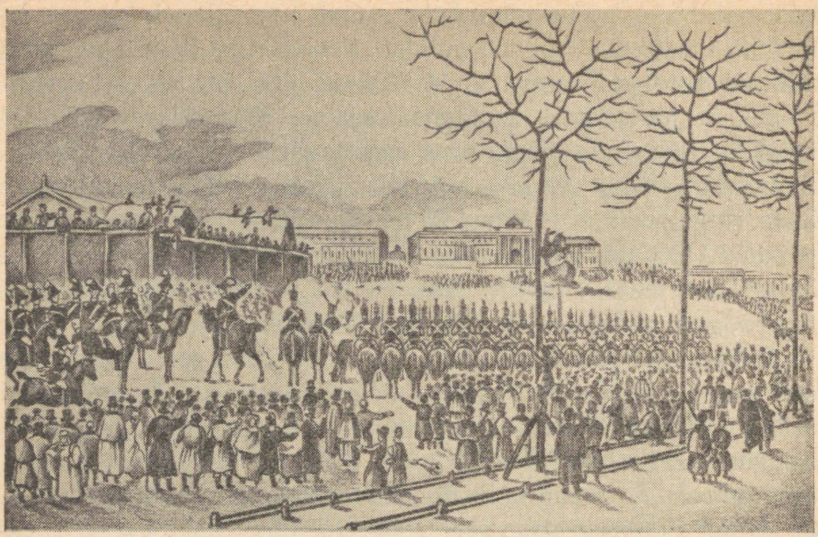

1825. a. 14. detsembri ülestõus.

ehitavad töölised pildusid puuhalge tsaari ja ta sõjavägede suunas. Ülestõusnud soldatite vastu võeti tsaari käsul ette mitu ratsarünnakut, kuid need löödi kuulirahega, mis lendas karreest, edukalt tagasi. Komandöride keelitlused ja metropoliidi manitsused ei suutnud murda ülestõusnud soldatite revolutsioonilist kindlameelsust. Peterburi kindralkuberner Miloradovitš, püüdes mõjutada ülestõusnuid laialiminekule, sai surmavalt haavata ühe kõige kindlameelsema dekabristi — Kahhovski poolt. Ülestõusnuile lähenevale tsaarile avati püssidest kiirtuli. Kuid ükski neist dekabristide tegudest ei kandnud pealetungi iseloomu. Kartes, et rahutus kandub üle «pööblile», käskis tugevasti hirmunud tsaar tulistada kartetšidega. Ülestõusnute kolonnid aeti laiali suurtükiväetulega. Senati väljak, Neeva kallas ja tänavad olid laipadest üle külvatud. Õõsel tehti Neevasse jääaugud ja lasti neisse mitte ainult tapetud, vaid ka haavatud. Ülestõusu juhid areteeriti.

Tšernigovi polgu ülestõus Ukrainas, mis algas 29. detsembril (10. jaan.) 1825, sai samuti kaotuse osaliseks. Provokaatori ülesandmisel areteeriti Pestel Peterburi sündmuste eelõhtul. Ülestõusu asus juhtima Sergei Muravjov-Apostol. Kuid nagu Peterburiski, nii ei julgenud ka tšernigovlased otsustavale pealetungile üle minna.

Julgemad Ühendatud Slaavlaste Ühingu liikmed panid ette saata ülestõusnute polk vallutama Kiievit, kus olid sõbralikud sõjaväeosad. Kuid mõõdukamad juhid, eesotsas Sergei Muravjov-Apostoliga võtsid tarvitusele äraootamise taktika. Kiievi ründamise asemel viis Sergei Muravjov-Apostol sõjaväed Vassilkovist Belaja Tserkovi ja hiljem Žitomiri suunas, arvestades Lõunaühingu liikmete poolt juhitavate väeosade ühinemist. Kuid tema arvestused ei osutunud õigeks. 3. jaanuaril 1826 kohtas ülestõusnud polk Kovaljovka küla juures valitsusvägesid ja teda tulistati kartetšiga.

Ülestõus suruti maha. Tsaar Nikolai I karistas julmalt ülestõusnuid. 13. juulil 1826 poodi üles viis dekabristi — Pestel, Rõlejev, Kahhovski, Muravjov-Apostol ja Bestužev-Rjumin. Paljud ülestõususst osavõtjad saadeti sunnitööle Siberisse. Sõdurid aeti läbi kadalipu, kusjuures igaühele anti 10—12 tuhat vitsahoopi, mille tagajärjel paljud kohapeal surid. Nii hukkus soldat Anoitšenko, kes kohtu otsusega pidi saama 12 000 hoopi. Palju soldateid saadeti Kaukaasiasse, kus sel ajal peeti võitlust mägilastega.

Dekabristide ülestõus lõppes ebaõnnestumisega. Aadlikud-revolutsionäärid olid massidest eraldatud ega arvestanud masside liikumist. Olles sõjaväelise vandenõu taktika pooldajad, kartsid nad masside liikumisi. Seepärast saidki nad lüüa. Kuid dekabristide väljaastumise tähtsus on väga suur. See oli esimene avalik sõjaväeline ülestõus tsarismi vastu. Kuni selle ajani oli Venemaal üksnes talupoegade stiihilisi ülestõuse. Dekabristide loosungid innustasid aastakümnete vältel vene revolutsionääre. «Kitsas on nende revolutsionääride ring. Hirmus kaugel on nad rahvast. Aga nende töö ei olnud asjatu,» kirjutas Lenin dekab-

ristidest (Lenin, Valit. Teosed, I köide, lk. 529, Tallinn 1945).

Hinnates seda epohhi XIX sajandi vabadusvõitluse ajaloos ja dekabristide ülestõusu osa selles, kirjutas Lenin: «See on epohh dekabristidest Herzenini. Pärisorjuslik Venemaa on maha löödud ja liikumatu. Protesteerib tähtsusetu vähemus aadlikke, jõuetuid, ilma rahva toetuseta. Kuid parimad mehed aadlikest aitasid äratada rahvast.» (Lenin, Teosed, XVI köide, lk. 575).

VIII peatükk.

Pärisorjusliku süsteemi kriis.

§ 33. Nikolai I monarhia.

Nikolai I isevalitsus (1825—1855). Keiser Nikolai I saavutas võimu, purustades dekabristide ülestõusu. Isevalitsusliku korra ja pärisorjuse säilitamine ning kõvendamine muutus tema valitsemise peaülesandeks.

«... endaga rahulolev keskpärasus, roodukomandöri silmaringiga, inimene, kes peab julmust energiaks ja kapriisset kangekaelsust tahtejõuks, hinnates üle kõige võimu väliseid tunnuseid ja valmis nende eest kõige peale välja minema» — selline oli uus Vene keiser Engelsi iseloomustuse järgi (Marx ja Engels, Teosed, XVI köide, II jagu, lk. 24). Nikolai I kasvatajaks oli kuramaalane Lamsdorff, kes sisendas talle kummardamist preisi sõjaväelise distsipliini ja riigi sõjalis-poliitilise organisatsiooni ees. Nikolai I sõbraks ja nõuandjaks oli Preisi kuningas Friedrich Wilhelm III, kelle tütre Charlottega Nikolai oli abielus.

Sümpaatia preisi sõjaväelise vaimu vastu juurdus sügavalt tsaari perekonnas. Preisi korra suurimaks austajaks oli tsaar ise. Juba nooruses oli ta halastamatu temale alluvate soldatite drillimisel. Nikolai tunnistas ise, et ta tunneb end õnnelikuna üksnes kasarmus. «Siin on vali kord, absoluutne seaduslikkus, ei mingit kõikteadmist ega vasturääkimist. Kõik järeldub üksteisest. Keegi ei anna käske, enne kui pole ise õppinud sõna kuulma,» kõneles Nikolai.

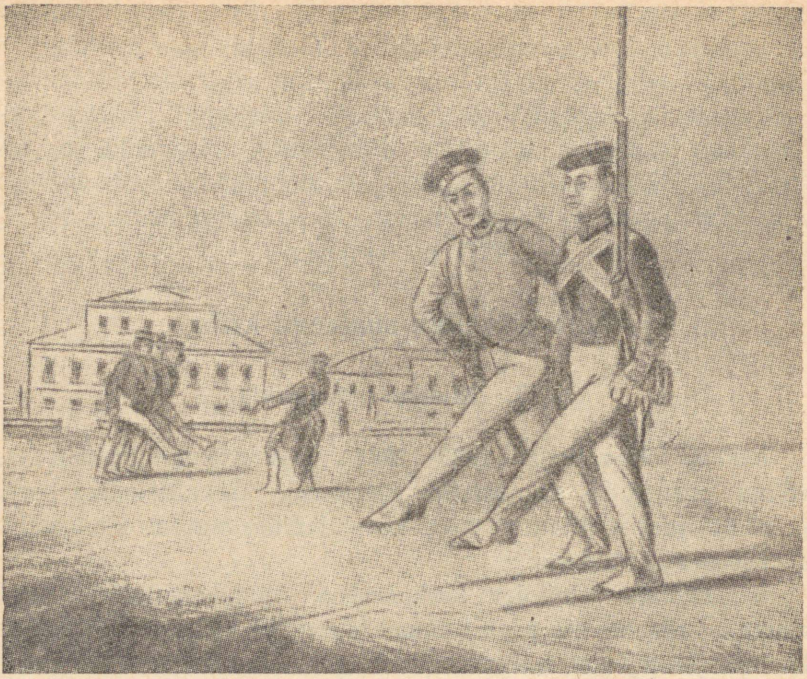

Nekrutite drillimine Nikolai I ajal. *Vassiljevi joonistus.*

Julm, nürimeelne, enesekindel Nikolai, kes kunagi raamatuid ei lugenud, pidas Araktšejevi korrast valjult kinni. Kui keegi kuberner pani ette määrata kahele salakaubavedajale surmanuhtlus, andis Nikolai I resolutsiooni: «Kihutada süüdlast 12 korda läbi tuhande mehe. Jumal tänatud, meil surmanuhtlust pole olnud ega hakka minagi seda sisse seadma.» Süüdlased peksti keppidega surnuks. Seda juhtus Nikolai I valitsemise ajal tihti. Rahvas ristis tsaari tabavalt Nikolai Palkiniks (palka — kepp).

Nikolai I jätkas oma eelkäijate revolutsioonivastast võitlust. Pärast dekabristide hävitamist iseloomustas keiser Nikolai I

oma poliitilist programmi järgmiselt: «Kõige halastamatum ja armuheitmatum tuleb võitlus vandeseltslaste ja vandenõu juhtidega. Ma jään järeleandmatuks. Olen kohustatud andma seda õppetundi Venemaale ja kogu Euroopale.»

Vahimees. *Kaasaegne joonistus.*

Isevalitsuse kõikumatuse kindlustamist teostas Nikolai I julmima terroriga ja politseilis-bürokraatliku aparaadi edasise tugevdamisega.

Nikolai I lõi keiserliku kantselei erilise Kolmanda osakonna, kelle ülesandeks määrati poliitiline nuhkimine. Selle eesotsas seisis sandarmiülem kindral Benkendorff, kes organiseeris san-

darmite korpuse ja poliitilise salapolitsei. Kogu Venemaa jaotati seitsmeks sandarmiringkonnaks, kusjuures igasse ringkonda määrati üks sandarmikindral. Arvuka salaagentuuri kaudu olid sandarmid kohustatud «jälgima kodanike meelsust, tähele panema, kes väljendub vabalt ja aupakkumatult usu ja valitsuse vastu, jälgima, kas kuskil ei teki salaühinguid.»

Eesmärgiga «lämmatada kehtiva korra vaenlaste kavatsused» teostati puhastust sõjaväes. Sõjaväe ohvitseride koosseisust heideti välja kõik need, keda kahtlustati dekabristidega ühenduse pidamises.

Nikolai I püüdis bürokraatlikku riigiaparaati veel enam tsentraliseerida. Ta segas end kõigisse riigivalitsemise pisi- ja üksikasjusse. Kogu Venemaa kujutas pärisorjuslikku sõjakasarmut, mis oli hirmust maha surutud ega julgenud protesteerida. Keegi Venemaad külastanud välismaa vaatleja kirjutas: «Kõik toimub seal nagu sõjakoolis, üksnes selle vahega, et õpilased seda enne surma ei lõpeta.» Nikolai I ajal kasvas kogu riigivalitsemise alal ametnike osatähtsus. Sõjaväele ja politseile kulutati pool riigi sissetulekuist, haridusele aga — mitte üle ühe protsendi. Nikolai-ajastu altkäemaksuvõtmine, äraostmine, liiakasuvõtmine, asjaajamise viivitamine, kohtute ja ametnike bürokraatia muutusid kõnekäändudeks.

Esialgu oli Nikolai I-sel kavatsus riigiasutuste süsteem «korda seada». Sel eesmärgil asutas ta 6. detsembril 1826 «Erilise salakomitee», Riiginõukogu esimehe V. P. Kotšubeiga eesotsas.

Selle töö peaorganiseerijaks määrati M. M. Speranski, kelle Aleksander I oli asumiselt tagasi kutsunud. Komitee eksisteeris mitu aastat, kirjutas terveid virnu pabereid, kuid ei teostanud mingeid ümberkorraldusi.

Nikolai I reaktsiooniline poliitika hariduse alal. Aadlinoorsoo hulgaline osavõtt dekabristide ülestõusust sundis Nikolai I erilist tähelepanu osutama noorsoo kasvatussüsteemile ja õpetamisele. 1828. aastast peale kehtestati koolimäärustik, mis kooliõpetuse alal kindlalt läbi viis seisuslikkuse põhimõtte. Määrati kindlaks, et kihelkonnakoolid olid ette nähtud «kõige alamatele

kihtidele», kreiskoolid — kaupmeestele ja käsitöölistele, gümnaasiumid ja ülikoolid — aadlikele. Kogu õppeasutiste tööd teostati «õigeusu, isevalitsuse ja rahvuse ühendatud vaimus». See formuleering oli tolle ajastu eesrindlike ja revolutsiooniliste ideedega võitlemise ideoloogiliseks aluseks. Seati sisse õpetuse

Nikolai-aegsed ametnikud. *Pauli joonistus.*

maksulisus ja õpilaste ihunuhtlus. Peaõppeaineiks olid gümnaasiumides usuõpetus ja vanad keeled — kreeka ja ladina keel. Mõnede gümnaasiumide ja kreiskoolide juurde asutati nn. reaalklassid, kus matemaatikale ja füüsikale osutati enam tähelepanu.

Pärast dekabristide ülestõusu kaotati ülikooli autonoomia. 1835. a. anti uus ülikooli seadus. See allutas ülikoolid õpperingkondade kuraatoreile. Üliõpilastele seati sisse vormiriietus.

Kõigis teaduskondades oli usuteadus sunduslikuks õppeaineks. Paremad professorid ja õpetajad vallandati, üliõpilaste arv vähenes. Õppemaksu tõsteti, «et peatada ühiskonna alamais kihtides sündinud noorte inimeste juurdevoolu, kelledele kõrgem haridus on kasutu, sest see tekitab liigset luksust ja viib nad oma seisuse ringist välja, ilma et sest oleks kasu neile endile ja riigile». Nõnda põhjendas seda abinõu Nikolai I aegne rahvahariduse minister Uvarov.

§ 34. Pärisorjusliku korra edasine laostumine.

Sise- ja välisturu kasv. XIX sajandi teisel veerandil tugevnes tunduvalt pärisorjusliku majanduse laostumine. Lenin näitas, et «mõisnike poolt leivavilja tootmine müügiks, mis eriti arenes pärisorjuse olemasolu viimasel ajal, oli juba vana režiimi lagunemise ennustajaks» (Lenin, Teosed, III köide, lk. 140).

Pärast viljatollide kaotamist Inglismaal (1846) kasvas tugevasti vene teravilja väljavedu välismaale. 50-ndate aastate lõpuks moodustas teravilja väljavedu Venemaalt välismaale 35% kogu väljaveost, tõusis aga üksikuil aastail kuni 50%-ni. Peale vilja vedas tsaari-Venemaa välja kanepit, lina, köisi, harjaseid, rasva, nahku jms. Venemaale veeti sisse luksusesemeid ja seesuguseid kaupu, mida sisemaal ei toodetud.

Vene tööstusettevõtete omanikud, kellel pärisorjusliku korra tõttu ei olnud küllalt laia siseturgu, püüdsid toimetada oma kaupu välisturgudele — Türgimaale, Iraani, Kesk-Aasiasse. Nende turgude monopoolsele valitsemisele pretendeeris Inglismaa, kel XIX sajandi keskel oli tööstusmaade hulgas esikoht ja kes sai «maailma töökoja» nimetuse. 30—40-ndaist aastaist peale algabki võitlus Lähis-Ida ja Kesk-Aasia turgude pärast Venemaa ja Inglismaa vahel.

40-ndate aastate teisel poolel sidus tsaari-Venemaa enda kaubalepingute kaudu peaaegu kogu Euroopaga. Venemaa väliskaubanduse kogukäive suurenes 2,75 korda. Võrreldes aga teiste maade kaubakäibega oli Venemaa käive alles tühine: tema

arvele tuli üksnes 3,6% kõigist rahvusvahelise kaubanduse käivetest.

Venemaal oli kapitalismi arengu aluseks siseturu aeglane, kuid pidev kasv. Suurenes nõudmine teravilja, põllumajanduslike toorainete ja tööstuslike kaupade järele. Nõudmise tõus kutsus esile sisemise kaubakäibe suurenemise. See nähtub eriti kohalike ja ülevenemaaliste laatade kasvust XIX sajandi esimesel poolel. Venemaa rahvamajandusele oli määratu suure tähtsusega Nižni-Novgorodi laat, mis Makarjevi külast viidi üle Nižni-Novgorodi. Suured läbikäigud olid Ukraina laatadel.

Sisekaubanduse arengule aitasid kaasa ülesostjad ja rändkaupmehed. Ülesostjad sõitsid külasid ja asundusi mööda ning ostsid kohalikelt tootjailt põllumajanduslikke tooraineid ja käsitööstussaadusi, vedades need hiljem laatadele või linnadesse. Rändkaupmehed ja harjuskid vedasid ning kandsid külasid mööda laiali mitmesuguseid kaupu, mida vajasid talupojad.

Kapitalistlike vormide kasv tööstuse alal. 40—50-ndaist aastaist hakkab kapitalistlik manufaktuur asenduma mehhaniseeritud suurtööstusega, mis töötab vabapalgalise tööjõuga. Üleminek manufaktuurilt, kus oli toimunud tunduv tööjaotus käsitootmises, masinatega varustatud vabrikuile oli suurimaks sammuks kapitalismi arenemisel tööstuses. Paljud suurtööstu rid kerkisid esile talupoegade-kodutööndajate hulgast. Nad rikastusid laostunud ja vaesunud talupoegade halastamatu ekspluateerimise arvel. Nikolski manufaktuuri omanik Savva Morozov näiteks oli algul talupoeg-pärisori. 1820. a. ostis ta enese vabaks. Morozov oli karjane, voorimees, kangur-tööline, kangur-kodutööndaja, käis jalgsi Moskvas oma tooteid ülesostjaile müümas, avas seejärel jaotuskontori ja lõpuks muutis selle vabrikuks. Samasuguse tee tegid läbi Prohhorovid, Garelinid ja mõned teised XIX sajandi vene vabrikandid.

XIX sajandi esimesel poolel hakkas arenema kapitalistlik metallurgiatööstus, kuid selle arenemine läks väga aeglaselt. XIX sajandi esimese poole lõpul avastati rauamaaki Ukrainas, Bahmuti maakonnas ja Mariupoli läheduses. Metallurgiatööstus

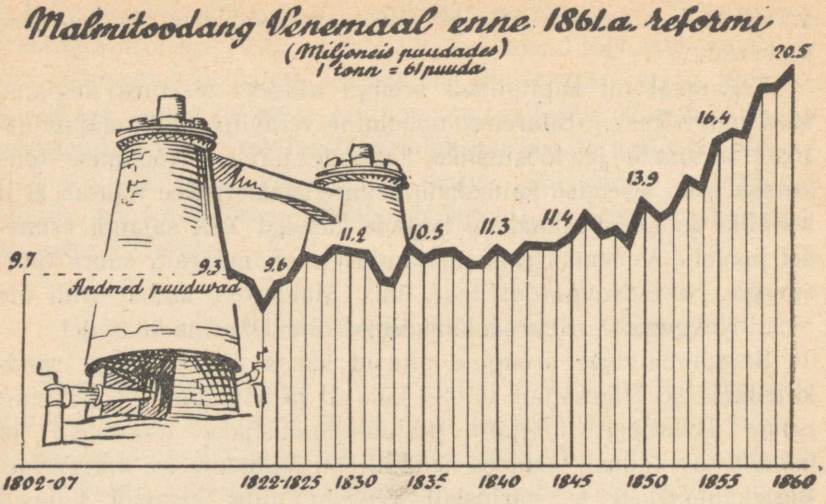

ei olnud veel välja kujunenud Ukrainas. Vene metallurgia keskuseks jäi edasi mäetööstuslik Uural, kus tootmine oli rajatud pärisorjuslikule tööle ja mahajäänud tehnikale.

Nii euroopa kui ka vene tööstusele oli XIX sajandi esimesel poolel iseloomustavaks linase riide toodangu langus, sest üleminek purjelaevadelt aurulaevadele vähendas järsult linase riide nõudmist välismaal. 40—50-ndail aastail toimus puuvillatööstuse kasv. Puuvillatööstus oli sel perioodil juhtivaks tööstusharuks. Just sel alal hakkas kõige varem teostuma üleminek manufaktuurilt vabrikule (algul ketruse ja sitsitrükkimise, hiljem kudumise alal).

30-ndate aastate lõpul algas kullatööstuse areng Ida-Siberi eratööstuses, Jenissei jõe basseinis ja veidi hiljem Leena jõel.

Üldist pilti vabrikutööstuse arengust XIX sajandi esimesel poolel pakuvad järgmised andmed: 1815. a. oli Venemaal üldse 4189 vabrikut 173 000 töölisega. 1858. a. kasvas vabrikute arv 12 259-le ja tööliste arv 549 000-le.

40-ndate aastate algusest hakati tootmises laialdaselt kasutama aurumasinaid. Vabrikandid hakkasid tellima masinaid

välismaalt. 25 aasta kestel (1835—1860) kasvas masinate sissevedu 25-kordseks.

XIX sajandi algul olid pärisorjusliku tööjõuga töötavad vabrikud ja tehased suuremad kui vabrikud, kus kasutati vaba tööjõudu. Vaba tööjõuga vabrikud töötasid siseturu jaoks. 1825. a. oli kõigis vabrikuis 210 000 töölist, nende hulgas 114 000 (54%) vabapalgalisi. 50-ndate aastate lõpul oli vabapalgaliste tööliste töö pärisorjade suhtes ülekaalus. See tähendas kapitalismi kindlat juurdumist tööstuses.

Pärisorjusliku töö ebakasulikkus. Vaba tööjõuga vabrikud töötasid edukamalt kui pärisorjuslikud manufaktuurid. Pärisorjuslik töö oli vähetootlik. Masinate töölerakendamine tegi suure tööliste hulga kasutamise üleliigseks, kuid ei saadud vallandada vabriku juurde kuuluvaiks tunnistatud pärisorje (possessioonseid). Alles 1840. aastal anti seadus, mis lubas vabrikantidel neile kuuluvaid possessioonseid töölisi vabaks lasta. Ainult väga vähesed vabrikandid kasutasid seda seadust.

Ka põllumajanduse alal hakkas pärisorjusliku töö kahjulikkus silma paistma. Põllumajanduse alal oli tehnika veel mahajäänum kui tööstuses. Maa kurnati välja. Saagid olid vähesed. Perioodilised näljaajad viisid talupoegade majapidamised laostumisele ja külaelanikkonna väljasuremisele. Mõisnikud aga, vajades raha, suurendasid ekspluateerimist. Mõisateol töötasid pärisorjad halvasti. Pärisorjade mõisategu muutus vähem kasulikuks kui töö vabal kokkuleppel palgatud moonakatega. Mõningad eesrindlikud mõisnikud hakkasid sisse seadma viljavaheldussüsteemi, parandama maaharimist, kasutades täielikumaid põllutööriistu. Paljud vene mõisnikud viisid oma pärisorjad üle kuumoonaga mõisateenijaiks, nende maad aga liitsid mõisa künnimaaga. Kuid kõik need abinõud ei andnud soovitud toodangu suurenemist.

Mõisnike poolt maata jäetud talurahvas laostus. Obroki pärisorjad lasti mõisnike poolt kõrvalistele tööndusaladele, uutesse vabrikutesse, hiljem aga — raudteede ehitustöödele. Külas toimus klassiline kihistumine. Hakkas siginema küla-

kodanlus — kulaklus. Kulakuile andsid mõisnikud sageli vabaduse suure väljaostu vastu. Samal ajal suurenes kehvistu. Selle ridadest tuli arenevale tööstusele ja kapitalistlikule põllumajandusele uusi odava tööjõu laialdasi kaadreid.

Raske oli ka riigitalupoegade olukord, keda aastal 1836 arvati olevat üle 9 miljoni. Nad elasid riigimaal ja peale kõigi talupoegade üldise pearaha maksid riigile ka veel obrokit. Riigitalupoegade rahalised kohustused olid äärmiselt segased ja koormavad. Kohalik politsei pressis talurahvalt välja seadusvastaseid makse. Riigitalupojad ei suutnud tasuda kasvavaid makse ja laostusid. Riigitalupoegade maksuvõime tõstmiseks ja nende rahutuste peatamiseks viidi kõrge riigiametniku krahv Kisseljovi juhtimisel läbi riigimõisade valitsemise reform. Moodustati eriline riigivarade ministeerium, mis pidi hooldama riigitalupoegi, segades end igati nende majanduslikku ja ühiskondlikku ellu. Talupoegade omavalitsuse esindajad külades ja valdades allutati määratu suurele ametnike hulgale. Viidi läbi abinõud maade väljamõõtmiseks, maa juurdemõõtmiseks vähese maaga talupoegadele ja nende ümberasundamiseks, abiandmiskassade sisseseadmiseks jne. Tsaariametnikud ahistasid ja röövisid endiselt talupoegi, kelle olukord paranes vähe Kisseljovi reformi teostamise tagajärjel.

Nikolai I majanduspoliitika. Püüdes puutumatuna säilitada pärisorjapidajate-mõisnike diktatuuri, oli Nikolai I samal ajal sunnitud toetama ja enda poole meelitama kaupmehi ja vabrikante. Selle poliitika põhjustas maa majandusliku ja rahandusliku seisundi parandamise vajadus. Kaubandus ja tööstus said valitsuselt toetust kaitse- ja keelutollide näol. 1822. a. seati sisse tariif, mis keelas 3110 liiki toodete sisseveo ja 21 liigi väljaveo. See tariif kehtis väheste muudatustega ka Nikolai I valitsemise ajal.

Et rahuldada kvalifitseeritud spetsialistide vajadust tööstuses, loodi eriõppeasutused: tehnoloogiline instituut, metsainstituut jne. Aeg-ajalt korraldati tööstuslikke näitusi, vene tööstustooteid

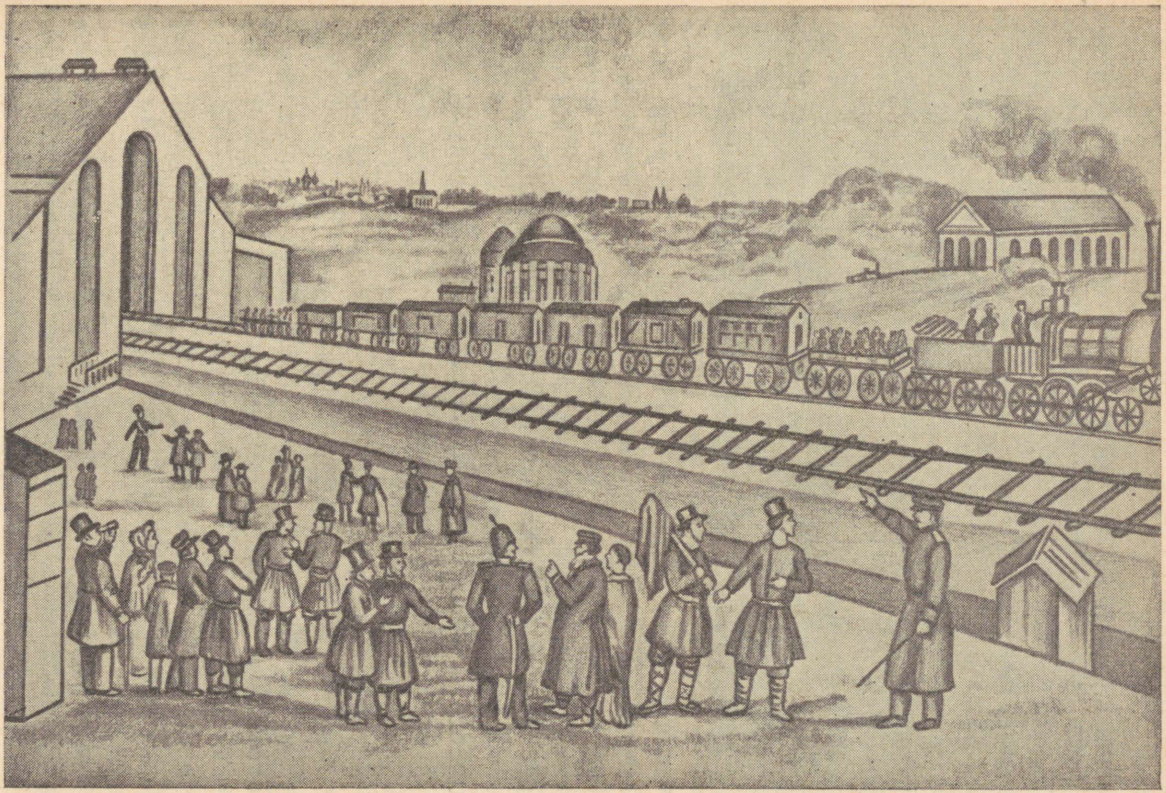

Peterburi-Moskva raudtee. *Vene rahvamaal.*

saadeti esmakordselt ülemaailmsele näitusele Londoni 1851. aastal.

Vene rubla kursi kindlustamise huvides viis rahaminister Kankrin läbi rahareformi, ennistades metallraha käibe riigis. XIX sajandi esimesel poolel lasti välja määratu suur hulk paberist assignaate. Rubla kurss assignaatides saavutas vaevalt veerandi hõberubla väärtusest. Valitsus ostis need väärtusetuks muutunud assignaadid tagasi ja kõrvaldas need käibelt, seades sisse uue rahaühiku — hõberubla. Varem väljalastud paberist krediiditähed vahetati hõberahaks juba rubla rubla vastu.

Valitsus hakkas tööstuse ja kaubanduse huvides arendama transporti ja parandama teid. 1837. a. ehitati 24 versta pikkune raudtee Peterburist Pavlovski. Esimene raudtee ja esimene kodumaine vedur Venemaal ehitati 1833.—1835. a. Nižni-Tagili tehaseis. Selle ehitajaiks olid silmapaistvad vene meistrid-novaatorid Jefim Aleksejevitš Tšerepanov ja ta poeg Miron Jefimovitš. Tšerepanovi töö seadis meie maa esimese nelja riigi hulka, kes seadsid sisse auru jõul käiva raudtee: Inglismaa, Ameerika Ühendriigid, Prantsusmaa ja Venemaa. Kuid Nižni-Tagili mehaanikute Tšerepanovite tähelepanuvääriv algatus ei leidnud toetust pärisorjusliku valitsuse poolt. Orjalikult kummardudes välismaa ees, eelistas tsaarivalitsus esimeste raudteede jaoks tellida vedureid Inglismaalt. Esimeseks teeks, mis omas majanduslikku tähtsust, oli raudtee Peterburi ja Moskva vahel (nüüd Oktoobri-raudtee), mis avati 1851. a. ja mida ehitati 9 aastat. 1855. aastaks moodustas kogu Venemaa raudteevõrk kokku 980 versta ja oli 5 korda lühem Prantsusmaa ja 6 korda lühem Saksamaa raudteevõrgust. Valitsus püüdis kasutada ka veeteid. 40-ndail aastail hakkas Volgal arenema kaubalaevandus ja 50-ndail aastail — reisijatevedu. Sajandi keskel liikles Volgal juba 20 aurikut. Selleks ajaks oli ehitatud esimene aurulaevatehas.

Tsaari-Venemaa tehnilis-majanduslik mahajäämus. Tehnilis-majanduslikus suhtes jäi tsaari-Venemaa ikka enam maha Lääne-Euroopa eesrindlikest maadest. Eriti näitlikult tuleb esile see

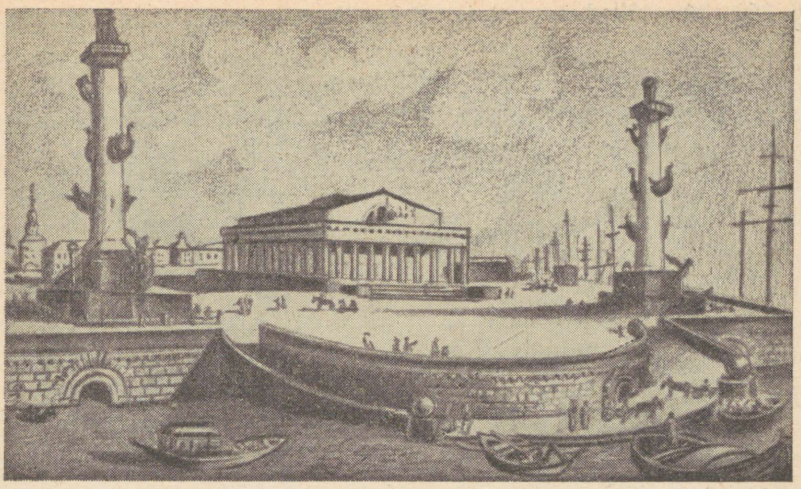

Börsihoone Peterburis.

mahajäämus Venemaa ja Inglismaa majandusliku arengu võrdlemisel. Feodaalne pärisorjuslik kord soodustas tehnilis-majandusliku mahajäämise suurenemist ning meie maa kultuurilise ning ühiskondlik-poliitilise arengu pikaldast käiku. XVIII sajandi lõpul sulatasid Venemaa ja Inglismaa välja ühesuguse hulga malmi — kumbki 8 miljonit puuda aastas. Venemaa kahekordistas selle hulga XIX sajandi esimesel poolel ja viis väljasulatamise 16 miljoni puudani, Inglismaa suurendas malmisulatamist aga peaaegu 30-kordselt ja sulatas 1859. a. 234 miljonit puuda. 50-ndate aastate keskpaiku sulatati Inglismaal malmi 15 korda ja Prantsusmaal 3 korda rohkem kui Venemaal. Samasugune Lääne-Euroopast mahajäämine avaldus Venemaal ka teistel tööstus-, kaubandus-, raudtee- ja veetranspordialadel. Venemaa tööstuses kasutati laialdaselt pärisorjuslikku tööjõudu.

Üha kasvav mahajäämus valmistas ette pärisorjusliku Venemaa paratamatut katastroofi, esmajärjekorras sõjalist katastroofi.

§ 35. 30—40-ndate aastate rahvuslik-vabastuslik massiliikumine.

Ülestõus Poolas 1830.—1831. aastail. Kogu XIX sajandi esimene pool möödus Venemaal ägedas võitluses pärisorjuse ja isevalitsuse vastu. Nikolai I püüdis kogu oma valitsemise kestel lämmatada kaht temale kõige ohtlikumat jõudu: talupoegade ülestõuse sisemaal ja kodanlikku revolutsiooni Euroopas.

1830. a. juulirevolutsiooni võit Prantsusmaal kutsus esile kodanliku revolutsiooni uue tõusu Euroopas. Pariisi sündmustest teada saanud, andis Nakolai I käsu seada valmis 250-tuhandeline armee sõjakäiguks Prantsusmaale. Tollal Poolas alanud ülestõus päästis Prantsusmaa tsarismi võimalikust interventsioonist.

Juba XIX sajandi 20-ndate aastate lõpul organiseeriti Varssavis salaselts alamhorunžide (alamlipnike) kooli õpilastest. Olles Prantsuse 1830. a. revolutsiooni ideede mõju all ja lootes selle abile, teostasid nad 1830. a. novembris ülestõusu. Ülestõusnud seadsid endale ülesandeks Poola eraldamise Venemaast ja iseseisva riigi loomise. Varssavi langes ülestõusnute kätte, kes vallutasid arsenali ja relvastasid linnarahva.

Diktaatoriks sai kindral Chlopicki, väga mõõdukate vaadetega mees. Ta kuulus šlahta sellesse ossa, kelle käes olid kõrgemad ametikohad Poolas ja kes oli Venemaast eraldumise vastu. Varsti pani kindral Chlopicki diktaatori-ameti maha. Loodi uus rahvavalitsus, kelle koosseisu läksid samuti ka väikešlahta demokraatlike kihtide esindajad.

Uus seim kutsuti kokku 1830. a. detsembris. Seimi kõige otsustavamaks aktiks oli Nikolai tõukamine troonilt, kes 1815. a. konstitutsiooni järgi oli ühteaegu kogu Venemaa keiser ja Poola kuningas.

Poola ülestõusu mahasurumiseks saatis Nikolai I suure armee kindral Diebitschi juhtimisel. Kuni 100 000 meheni tõusnud Poola armee lõi 7 kuu jooksul edukalt tagasi tsaariarmee surve. Varsti suri Diebitsch koolerasse. Uue armeega saadeti Poolasse kindral Paskevitš.

26. augustil 1831 vallutas Paskevitš tormijooksuga Varssavi

Vangla vallutamine ülestõusnute poolt 1830. a. Varssavis.

ja karistas ülestõusnuid julmalt. 5000 šlahta perekonda saadeti välja Kaukaasiasse, nende maad konfiskeeriti, 260 üliõpilast anti soldatiks, 30 ülestõusust osavõtnud naist pühitseti vägivaldselt nunnadeks.

Poola asehalduriks määratud kindral Paskevitš kandis 1833. a. algul tsaarile ette: «Hirm on maale juba peale aetud.»

Poola 1830.—1831. a. ülestõus lõppes täieliku kaotusega. Selle kaotuse peapõhjus seisis selles, et rahvuslik šlahta liikumine Poolas ei olnud iseloomult poliitiline ega sotsiaalne rahvarevolutsioon. Ta ei liitunud talurahvaliikumisega. Kuna šlahta ei tahtnud talupoegadele maad anda, siis ei saanud ta ka nendelt toetust. Engelsi sõnade järgi oli see konservatiivne revolutsioon.

Ülestõusul puudus masside toetus ja ta purustati. 1815. a. konstitutsioon tühistati. Poola sõjavägi saadeti laiali. Varssavi ülikool suleti. Seati sisse vali tsensuur, keelati kõik poola kirjanike teosed. Pagedes jälitamise eest emigreerusid ülestõusu juhid välismaale.

Ülestõusud Valge-Venes ja Ukrainas. Poolast paiskus ülestõus Leedusse, Valge-Venesse ja Ukrainasse, kuid ei võtnud kuskil massilist iseloomu.

Vene sõjavägede juhataja avaldas käskkirja, lubades selles vabastada pärisorjusest kõik, kes aitavad tsaarisõjaväge võitluses ülestõusnutega. Talupojad uskusid seda ja hakkasid tsaarivalitsuse poole üle minema. Ülestõusud suruti ka siin maha. Kõigil ülestõusudest osavõtnud aadlikel konfiskeeriti maad, talupoegadele vabadust tõotav käskkiri kuulutati aga mitteseaduslikuks.

Ukrainas levis ülestõus ainult Dnepri paremal kaldal asuvas osas, Kiievi ja Podoolia kubermangus. See haaras üksnes väiksearvulist poolastunud šlahtat. Ukraina talupojad ei toetanud ülestõusu, pidades seda ukraina ja poola panide algatuseks. Samuti ei toetanud ukraina ja vene suurmõisnikud ülestõusu, sest tsarism rahuldas nende majanduslikke huve.

Talupoegade liikumine Ukrainas. XIX sajandi 30-ndail aastail puhkes Ukrainas laialdane talurahvaliikumine. Selle kutsus välja suurenev pärisorjuslik ja koloniaalne rõhumine. Talupojad keeldusid mõisateole minemast ja teisi koormusi täitmast. Eriti püsiva iseloomu võttis talupoegade võitlus mõisnike ja tsaarivõimu esindajate vastu Podoolias. Siin võttis ta partisaniliikumise kuju, eesotsas Ustim Karmeljukiga, kes oli poola, ukraina ja vene mõisnike vastase talurahvaliikumise silmapaistev juht.

Karmeljuk sündis kehviku-pärisorja perekonnas. Ta teenis mõisas, anti hiljem mingisuguse üleastumise pärast soldatiks, jooksis polgust ära ja organiseeris talupoegadest väikese salga, kes ründas mõisnikke ja rikkaid taluomanikke. Karmeljuk tabati 1814. a., aeti läbi kadalipu ja saadeti sõjaväelisse komandosse Krimmi. Koos nelja soldatiga põgenes ta uuesti ja jätkas võitlust mõisnikega. Pärast uut areteerimist mõistis tsaarikohus talle surmanuhtluse, kuid asendas selle 10-aastase sunnitööga. Karmeljuk põgenes ka sunnitöölt ja alustas uuesti võitlust Podoolias, asudes talupoegade salga etteotsa ja hävitades mõisnike mõisu. 1827. a. suvel võtsid mõisnikud Karmeljuki jälle kinni. Kui

talupojad mõisnike käsul teda kinni sidusid, pöördus Karmeljuk nende poole raevuka kõnega: «Miks ei seo te neid (panisid) selle eest, et nad teid rõhuvad?»

Ta veenis talupoegi mitte alandlikult taluma pärisorjuse iket. Koos Karmeljukiga anti kohtu alla 750 talupoega. Neist peksti piitsadega 300 inimest ja saadeti Siberisse, 180 anti soldatiks.

Aastal 1830 põgenes Karmeljuk (juba seitsmendat korda) Siberist sunnitöölt ja asus mõisnikevastase võitluse etteotsa. Karmeljuki suur populaarsus talupoegade keskel tegi ta tabamatuks. Igas talumajas leidis ta kaitset ja pelgupaika. 1835. a. septembris, ühe haarangu ajal, mille mõisnikud korraldasid Karmeljuki tabamiseks, lasti ta maha kellegi šlahtitši poolt.

Siiski ei vaibunud veel kaua Karmeljuki poolt mõisnike vastu tõstetud talupoegadeliikumise laine.

Kooleramässud ja ülestõusud sõjaväes. Võitluseks pärisorjusliku rõhumise vastu tõusid talupoegade massid kogu Venemaal. 1830.—1831. aastail haaras maad kooleratаud. Saanud alguse Kaukaasiast, jõudis see Moskvani ja Peterburini. Kuulduste mõjul, et mõisnikud mürgitavad talupoegi surmava mürgiga, puhkesid rahutused. Rahvahulgad ründasid külades ja linnades haiglaid, sageli surmati arste.

1831. a. suvel puhkes ülestõus Novgorodi kubermangu sõjakolonistide keskel. Selle ülestõusu tulemuseks oli sõjaliste asunduste järk-järguline likvideerimine.

Eriti laia ulatuse võttis madruste, soldatite, käsitööliste ja muude «lihtseisuslike inimeste» ülestõus Sevastoopolis 1830. a. suvel. Ülestõusu põhjuseks oli talumatu surve tsaarisõjaväes ja -laevastikus. Kui Kaukaasias ja Bessaraabias algas sõjaväes katk, seati Sevastoopoli linnas ja laevastikus sisse vali karanteen. Kellelgi ei olnud õigust oma majast väljuda. Linnas algas nälg. Meeleheiteni viidud inimesed lõid eesotsas madrus Timofei Ivanoviga 1830. a. juunis alarmikella ja alustasid ülestõusu. Ülestõusnutega ühinesid töölised ja laevastiku meeskondade madrused. Kogu linn oli ülestõusnute käes.

Sõjakolonistide ülestõus.

Talupojad-sunnitöölised almuseid palumas.

Nikolai I karistas julmalt Sevastoopoli «mässulisi». Sõjakohtu alla anti 1580 soldatit, madrust ja töölist. Iga kümnes mõisteti surma. Mõnedele mõisteti 3000 kadalipuhoopi, mis tähendas samuti surma. 375 naist, madruste ja soldatite naised ja tütred, saadeti sunnitööle.

Talupoegade liikumine haaras 30-ndail aastail 26 kubermangu. See suurenes veel enam ühenduses ikalduse, nälja ja tulekahjudega reas Volga-äärseis linnades ja külades. Talupojad pidasid mõisnikke ja ametnikke süütajaiks ja õiendasid nendega arveid.

Masside liikumise kasv riigis kõneles masside üha suurenevast rahulolematusest pärisorjusega. Sandarmiülem Benkendorff kandis ärevuses tsaarile ette: «Rahva kogu vaim on suunatud ühele eesmärgile — vabanemisele.» Ta andis tsaarile nõu teha talupoegadele järeleandmisi. 1840. a. anti kohustuslike talupoegade ukaas, mis andis mõisnikele õiguse võimaldada talupoegadele isiklikku vabadust, kuid kohustas talupoegi tegema mõisnikule teoorjust või maksma obrokit. Uus seadus ei muutnud talurahva olukorras midagi. Seepärast jätkas talurahvas rahutustest osavõtmist ning pärisorjuslikust vangipõlvest vabastamise nõudmist.

Rahutuste arv kasvas. Aastail 1826—1834 oli neid 145, aga aastail 1845—1854 juba 348. Suurenes talupoegade põgenemine ääremaadele. Põgeneti sageli tervete küladena.

§ 36. Kaukaasia lõplik vallutamine. Venemaa uued sõjad Iraani ja Türgiga.

Ida- ja Põhja-Kaukaasia vallutamine. Pärast Napoleoniga peetud sõja võidukat lõppu asus Venemaa Kaukaasia lõplikule vallutamisele. Ülemjuhatajaks Kaukaasias määrati A. P. Jermolov. Ta esitas Kirde-Kaukaasia süstemaatilise vallutamise plaani sõjaliste kindlustuste ehitamise teel, kust teostati katkestamatult sõjalisi ekspeditsioone mägilaste vastu. Jermolov käskis raiuda metsadesse sihte, öeldes, et maa rahustamisel mängib kirves sama tähtsat osa kui püss ja tääk. Samaaegselt meelitati venelaste poole üksikuid kohalikke feodaale. Jermolov tegi katset vallutada maad rahulikul teel. Vene vägede poolt hõivatud rajoonides teostas Jermolov majanduslikke uuendusi, nii näiteks toetas ta siidikasvatuse arendamist ja soodustas hariduse levitamist, avades kohalikule elanikkonnale koole. Ta püüdis korraldada maavahekordi kohalike feodaalide ja talurahva vahel. Surmanuhtluse ähvardusel keelati inimeste orjusesse müümine.

Kirde-Kaukaasia oli asustatud killustatud, mahajäänud väikeste mägi-suguharude poolt. Nad elasid kahes põhilises rajoonis — Dagestanis ja Tšetšeenias. Enamik neist mägirahvaist elas üle patriarhaal-sugukondlike suhete lagunemise staadiumi ja asus alles feodalismi. Eriti mahajäänud oli Tšetšeenia. Enamarenenud ja rikkamad olid Mereäärne- ja Lõuna-Dagestan, kus olid valitsevaiks feodaalsuhted ja kaubandusel oli märkimisväärne osa.

Dagestani elanikkond sõltus mitmel viisil kohalikest feodaalidest. Talupojad-uzdeenid töötasid bekkide maadel, tasudes neile osaga oma saagist. Kuid osa uzdeene oli juba saavutanud majandusliku sõltumatuse ja jõukuse. Peale uzdeenide töötasid kohalike feodaalide — bekkide ja vaimulike juures raiaadid. Need olid sisuliselt talupojad-pärisorjad, kellelt oli võetud õigus ühest külast teise ümber asuda. Väike- ja suurfeodaalidel oli ka orje — kulisid.

Elanikkonna hulgas tekkis sageli tülisid maatükkide ja karjamaade pärast. Neid vaidlusi ja hagisid lahendati muhamedi õiguse järgi, mis põhines tavadel (adata). Mägilaste hulgas säilus ka veretasu. Muhamedi vaimulikud omasid jagamatut mõju mägielanike üle. Dagestani feodaalsetes valdustes oli valitsev seisukoht khaanidel ja bekkidel (vürstidel). Kaukaasia vallutamisega läksid mõned khaanid ja bekid vene tsaari teenistusse. Kasutades tsaarivõimude eestkostet, haarasid nad sugukondlike kogukondade maid ja muutsid uzdeenid talupoegadeks-pärisorjadeks. See kutsus mägilaste suguharudes esile rahulolematuse ja stiihilise meelepaha nii tsaarivõimude kui ka oma khaanide ja bekkide vastu.

Kirde-Kaukaasia lõpliku vallutamise võttis tsaarivalitsus ette XIX sajandi teisel veerandil. See samm oli seotud tõsiste välispoliitiliste komplikatsioonidega, mis tingisid Venemaa uusi sõdu Iraani ja Türgiga.

Venemaa sõda Iraaniga (1826—1828). Venemaa edasiliikumine itta Kaukaasia kaudu kutsus šahhi-Iraanis esile ärevuse ja rahulolematuse. Inglismaa, kes kartis Venemaa tugevnemist Lähis-Idas, ässitas salaja Iraani šahhi Venemaa vastu sõda alustama. Juba 1814. a. sõlmisid inglased šahhiga sõjalise liidu ja saatsid oma instruktoreid Iraani armee reorganiseerimiseks. Iraan kuulutas kehtetuks Gülistani lepingu, mille järgi Venemaaga liideti Aserbaidžani territooriumil asuvad khanaadid. Samaaegselt alustas inglise agentuur Taga- ja Põhja-Kaukaasias relvastatud ülestõusu ettevalmistamist kohaliku elanikkonna hulgas Venemaa vastu. 1826. a. juulis ületas Iraani armee juhataja Abbas Mirza 60 000-lise sõjaväega Vene piiri.

Iraani uus kallaletung rüüstas sajad armeenia külad. Tuhandeid armeenlasi vangistati ja küüditati Pärsiasse. Koos Abbas-Mirzaga pöördusid tagasi põgenenud khaanid, kes püüdsid Iraani šahhi eestkostel allutada oma võimule Armeenia ja Aserbaidžani elanikkonda. Armeenia elanikkond nägi venelastes oma päästjaid sajandite pikkusest Iraani ikkest ja toetas Vene vägesid.

Imereet-feodaal.

Kindral Jermolov kogus suure armee ja alustas edukat lahingutegevust. Jermolovil õnnestus juba esimesel sõja-aastal Iraani väed Taga-Kaukaasiast välja tõrjuda. Kuid tsaarivalitsus ei usaldanud Jermolovit tema sidemete tõttu dekabristidega. Kaukaasia ülemjuhatajaks ja valitsejaks määrati kindral Paskevitš. Ta lõpetas kiiresti Jermolovi poolt alustatud Erevani sõjakäigu ettevalmistused ja suunas 1827. a. kevadel Vene korpuse Erevani alla. Armeenlased moodustasid kõikjal vabatahtlikke salku, kes ühinesid Vene vägedega. Kohaliku elanikkonna abi kergen-

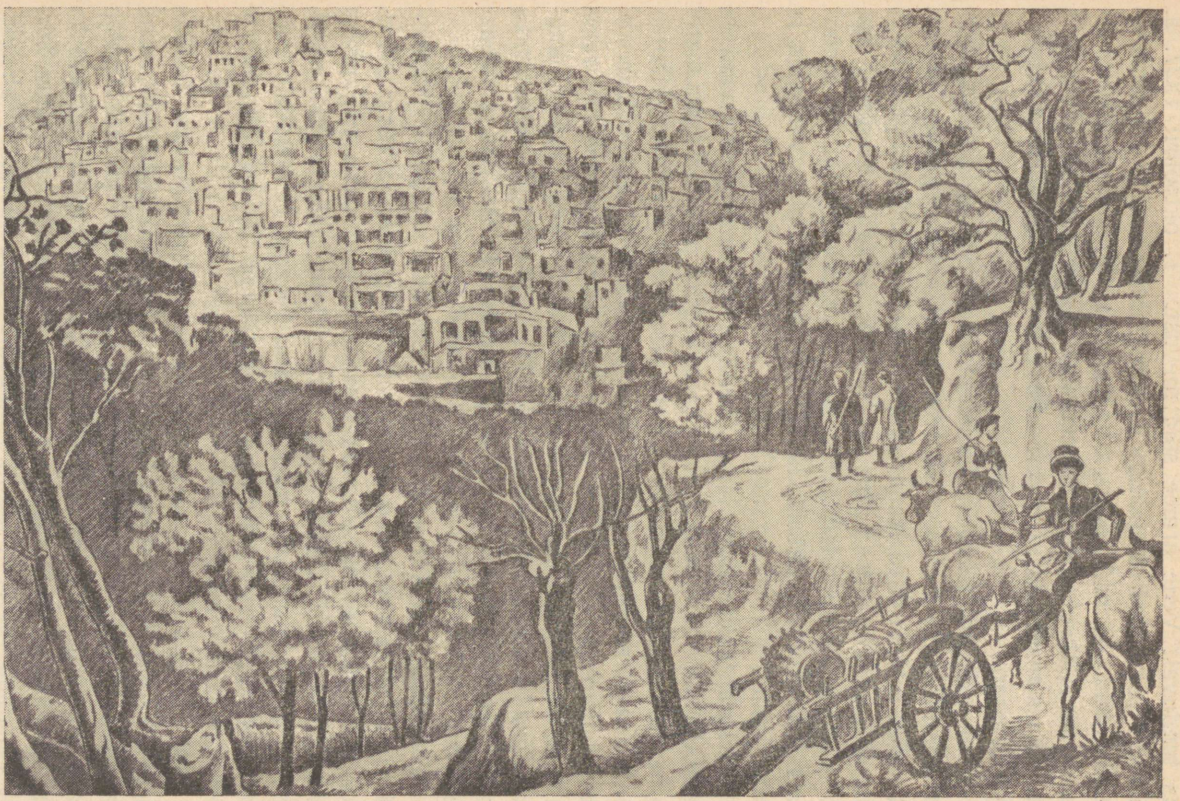

Auul Dagestanis. *G. G. Gagarini joonistus.*

das tunduvalt Vene armee sõjategevust. 1. oktoobril 1827. a. hõivasid Vene väed rünnakuga Erevani kindluse. Erevani armeenlased võtsid rõõmu ja tänuga vastu enda vabastajaid pika-ajalisest Iraani ikkest. Neid armeenlaste tundeid näitas hästi oma ajaloolises romaanis «Armeenia haavad» suur Armeenia valgustaja Abovjan.

Vene väed vabastasid kohaliku elanikkonna toetusel ka Nahhitševani khanaadi. Hõivates 1827. a. oktoobri alguses Täbrise, ähvardasid Vene väed Iraani pealinna Teherani. Šahhi valitsus ei võinud kauem vastu panna ja nõustus kõikide tingimustega, mida esitas Vene valitsus. 1828. a. veebruaris kirjutati Turkmantšais (küla Iraanis Täbrise lähedal) alla rahuleping Venemaa ja Iraani vahel.

Turkmantšai lepingu järgi ühendati Venemaaga Erevani ja Nahhitševani khanaadid. Iraan kaotas õiguse pidada Kaspia merel laevastikku ja kohustus Venemaale maksma suurt kontributsiooni. Ida-Armeenia vabastati lõplikult šahhi-Iraani võimu alt. Koos sellega purustas Vene armee võit Taga-Kaukaasias prantsuse ja inglise kolonisaatorite plaanid kindlustuda Taga-Kaukaasias oma Iraani vasallide kaasabil. Niisugune sõjatulemus andis hoobi inglaste kolonisaatorlikele plaanidele Lähis-Idas ja vabastas Vene valitsuse käed sõjaks Türgi vastu.

Venemaa sõda Türgiga (1828—1829. a.). Nikolai I valitsemisaja alguses teravnesid uuesti suhted Venemaa ja Türgi vahel. Venemaa püüdis endiselt kindlustada endale vaba väljapääsu Mustast merest Vahemerre ja kindlustuda Balkani poolsaarel. Seejuures arvestas Venemaa Balkanil elavate ristiusuliste rahvaste toetust, kes võitlesid oma rahvusliku ja riikliku sõltumatuse eest türgi ikke vastu.

XIX sajandi 20-te aastate alguses puhkes Kreekas ülestõus türgi ikke vastu. Türklased õiendasid julmalt arveid ülestõusnud kreeka rahvaga. Selleks, et kindlustada oma poliitilist mõju Balkanil, otsustas tsaarivalitsus segada ennast aktiivselt Kreeka sündmustesse. Inglismaa, kes kuni selle ajani oli toetanud Türgit Venemaa vastu, ei tahtnud lubada Kreeka küsimuse lahenda-

mist Venemaa jõududega ja tegi Nikolai I-le ettepaneku kooskõlastatud tegevuseks. 1826. a. märtsis kirjutati Inglismaa ja Venemaa vahel alla protokoll, mis muudeti järgmisel aastal konventsiooniks (kokkuleppeks). Selle konventsiooni alusel otsustati taotleda Kreekale autonoomiat. Kuid sultan ei nõustunud järgi andma ja jätkas sõjategevust. Siis tungis Inglise-Prantsuse-Vene ühendatud eskaader 8. oktoobril 1827. a. Navarino lahte, kus seisis Türgi laevastik. Merelahingu tulemusena hävitati peaaegu täielikult Türgi laevastik. Navarino lahing tingis Türgi vaenuliku tegevuse Venemaa vastu. 1828. a. kevadel, sõlminud rahu Iraaniga, alustas Nikolai I sõda Türgiga.

Sõjategevus Türgi vastu hargnes kahel peamisel sõjatandril — Balkani poolsaarel ja Taga-Kaukaasias. Paskevitši armee purustas mitmel korral türklasi ja hõivas Türgi kindlused Karsi ja Erzerumi. See edu avas Vene armeele tee Väike-Aasiasse.

Kuid Balkani poolsaarel arenes sõjategevus väiksema eduga. Peale Doonau ületamist kohtasid Vene väed kangekaelset vastupanu hästi relvastatud Türgi kindluste Silistria, Šumla ja Varna poolt. Vene väed kandsid suuri kaotusi. Alanud talv raskendas veelgi teed Konstantinoopolisse üle raskesti ületatavate Balkani mägede. Ühtlasi avaldasid Inglismaa ja Austria avalikult oma rahulolematust seoses Vene vägede edasiliikumisega ja toetasid Türgit. Kuid 1829. a. uus ülemjuhataja I. I. Diebitsch purustas Türgi armee, ületas Balkani mäed ja hõivas peaaegu ilma lahinguta Adrianoopoli — türklaste viimase kindluse Konstantinoopoli läänelähistel. Kohkunud sultan palus rahu. Euroopa diplomaadid forsseerisid rahu allakirjutamist Venemaa ja Türgi vahel.

2. septembril 1829. a. kirjutati Venemaa ja Türgi vahel alla Adrianoopoli rahulepingule. Selle alusel liideti Venemaaga kogu Musta mere äärne Kaukaasia (välja arvatud Batum). Türgi oli sunnitud tunnistama kõiki Venemaa vallutusi Taga-Kaukaasias. Peale selle sai Venemaa Doonau suudme koos lähedal asuvate saartega. Bosporus ja Dardanellid kuulutati avatuks vene ja välismaa kaubalaevadele. Türgi kohustus andma Serbiale, Kreekale, Moldaaviale ja Valahhiale laialdase autonoomia.

Adrianoopoli leping kindlustas Venemaa seisukohti Balkani poolsaarel, kuid teravdas vastuolusid Venemaa ja Euroopa suurriikide vahel. Eriti rahulolematu oli Inglismaa, kes tugevdas salasepitsusi mitmesuguste Kaukaasia rahvaste hulgas selleks, et ässitada neid rahvaid ülestõusule Venemaa vastu ja takistada viimasel kindlustuda Lähis-Ida lähistel.

Müridism — Türgi ja Inglismaa agentuur. Inglise ja Türgi agentuur püüdis Venemaa vastu üles ässitada eriti just Kirde-Kaukaasia mägielanikkonda. Sel eesmärgil kasutas ta muhamedi jutlustajate suurt mõju mahajäänud mägilaste suguharude seas. Juba XIX sajandi 20-ndail aastail levis Kaukaasias mägilaste hulgas laialdaselt usulis-poliitiline õpetus müridism (araabia sõnast «müriid» — kuulekas). Müriidid pidid olema vastuvaidlematult kuulekad oma kõrgemale ülemale — imaamile. Müridism jutlustas asketismi, «maistest hüvedest loobumist», tegelikult aga varjas rangete religioossete reeglite taga ilmalike ja vaimulike feodaalide mitmesuguseid klassivalitsuse vorme. Müridism jutustas «ghasavatist» — pühast sõjast vene rahva vastu. Ohutatuina Inglismaa poolt, kasutasid müriidid oma poliitilisteks eesmärkideks mägirahvaste hulki, kes ei julgenud vastu rääkida vaid pidid pimesi alluma oma juhtidele. Esimesena tõusid mägilased ghasavati loosungi all Venemaa vastu üles Ghasi Muhammedi juhtimisel, kes koondas tuhandeid müriide ja hakkas kallale tungima üksikuile Vene armee salkadele. Tema õpilaseks ja järglaseks oli Šamil, kes pärines rikaste mägilaste seast. Ta valmistus kaua muhamedi vaimulikuks karjääriks ja oli üks kõige fanaatilisemaid müriide. Peale oma õpetaja Ghasi Muhammedi surma valisid Dagestani müriidid Šamili imaamiks — vaimulikuks ja ilmalikuks valitsejaks. Šamili imamaat oli usulis-poliitiline organisatsioon tsentraliseeritud sõjaväelise juhtimisega. Karmide religioossete eeskirjade vormis loodi ühtne süsteem mahajäänud mägirahvaste poliitiliseks juhtimiseks. Auulid, mis keeldusid pidamast «püha sõda», purustas Šamil täielikult. Ohutatuna Inglismaa ja Türgi poolt, kuulutas Šamil ghasavati

venelaste vastu. Tal õnnestus koondada tsaarivägede vastu võrdlemisi suuri jõude.

Vene kindralid pöördusid mitmeid kordi Šamili poole rahuettepanekutega, kuid viimane keeldus. Šamil lootis türklaste ja inglaste abile, kellega ta sõlmis kokkuleppe. Šamil oli kirjavahetuses Türgi sultaniga, kes lubas talle peale Tiflisi vallutamist Taga-Kaukaasia kuninga tiitli. Šamil sai ametlikult Türgi Portalt tšerkessi ja gruusia armee generalissimuse nimetuse. Võitluses Venemaa vastu püüdis Šamil oma tegevust kooskõlastada türklaste ja inglastega. Inglise eskaader kontr-admiral Lions'i juhtimisel pidi astuma kontakti tšerkesside, eriti Šamiliga ja toetama nende väljaastumist Venemaa vastu. Samal ajal pidi Türgi laevastik varustama ülestõusnud mägilasi vajaliku relvastusega. Inglise ja Prantsuse agendid varustasidki tegelikult Musta mere ranniku kaudu mägilasi relvade ja laskemoonaga. Inglise ja prantsuse spioonid õppisid hoolikalt tundma Musta mere rannikut, püüdes kasutada Šamili ja müriidide poolt petetud mägielanikke oma poliitilistes ja kolonisaatorlikes huvides. Kõik need osjaolud andsidki Šamili liikumisele võimaluse kesta peaaegu 40 aastat.

1839. aastal hõivasid Vene väed kuulsa kindluse Ahhulgo. Šamil kaotas peaaegu kõik oma müriidid ja põgenes Tšetšeenia mägirajoonidesse. Tsaarivalitsus arvas, et mägilaste liikumine Tšetšeenias ja Dagestanis on lõplikult maha surutud. Kuid Šamil jätkas tõsiseid ettevalmistusi järgnevaks võitluseks. Oma valduses oleval territooriumil ehitas Šamil uusi sõjalisi kindlustusi ja organiseeris talle kõige truumatest müriididest salku. Oma residentsiks valis Šamil Dargo auuli, kust oli hõlbus juhtida liikumist nii Tšetšeenias kui Dagestanis. Kogu oma võimualuse territooriumi jagas Šamil ringkondadeks — naiibkondadeks, millede etteotsa seadis enda lähedasi abilisi, naiibe. Iga naiibi käsutuses oli kohtunike, vaimulike ja sõjameeste aparaat, mis allus vastuvaidlematult Šamili tahtele. Šamil püüdis organiseerida sõjalis-despootlikku riiki, mis vastuolus rahva huvidega

oleks mägilaste sõltumatuse eest võitlemise lipu all teeninud Türgi ja Inglismaa vallutuslikke eesmärke ja huvisid Kaukaasias.

Määratud summad, mida Šamil kulutas sõjaks, korjati kokku mägielanikkonda laostavate erakorraliste sõjaliste maksude näol. Uzdeenide rikkast ekspluataatorlikust kõrgkihist pärinevad naiibid laostasid talurahvast mitmesuguste maksude ja kohustustega. Võimu juurde pääsenud auuli kõrgkiht kasutas oma seisukohta talurahva kurnamiseks ja ekspluateerimiseks. Šamilile lähimatele naiibidele jagati kõige vaesemate talupoegade-uzdeenide maid. Sõjakoorma ja naiibide ekspluatatsiooni raskuste all hakkas talurahvas ikka rohkem ja rohkem nurisema ja eemalduma Šamilist. Šamili imamaadi lagunemine muutus järjest ilmsemaks ja nõrgestas tema jõudusid. Majanduslike ja sõjaliste jõudude väljakurnamine, sisemine võitlus naiibide vahel ja järjest kasvav rahvamasside rahulolematus põhjustasid Šamili purustamise.

Šamil lootis kasutada Venemaa rasket olukorda, mille kutsus välja Krimmi ehk Idasõda (1853—1856. a.). Šamili plaan seisnes koos Türgi sultaniga Venemaale püha sõja kuulutamises ja Türgi armee toetamises tugeva löögiga mägilaste poolt. Samal ajal pidi Inglise-Prantsuse laevastik valmistuma kallaletungiks Musta mere ranniku kindlustustele. Püüdes tegutseda Türgi armeega kooskõlastatult, tegi Šamil 1854. a. katse tungida Gruusiasse. Võttes sõjasaaki ja vange, taandusid müriidid, keda ähvardas täielik purustamine, Gruusiast, leidmata Gruusia elanikkonna hulgas kaastunnet ja toetust oma plaanidele.

Krimmi sõja lõppemine 1856. a. vabastas tsaarivalitsuse käed otsustavaks võitluseks mägilaste vastu. Vene vägede, kelle poole läksid üle paljud Šamili naiibid, pealetungi teostati samaaegselt mitme suure salgaga. Mägielanikkond lõi lõplikult Šamilist lahku ja lakkas teda toetamast. 1859. a. augustis piirasid tsaari väesalgad ligipääsmatul Gunibi mäel täielikult sisse Šamili viimase pelgupaiga ja Šamil oli sunnitud alla andma. Vangistatud Šamil saadeti Peterburi, kust ta hiljem saadeti Kaluugasse asumisele. Mõne aasta pärast lubati Šamil palverännakule Mekkasse, kus ta ka suri.

Pärast võidu saavutamist Šamili üle saatis tsaarivalitsus tunduvad sõjalised jõud Lääne-Kaukaasia, Kuubanimaa ja Musta mere rannikujoone vallutamiseks Anapast Suhhuumini. 60-ndate aastate alguses alistati Loode-Kaukaasia mägisuguharud lõplikult.

Seega sai Šamili poolt juhitud mägilaste liikumine täieliku lüüasaamise osaliseks. Üheks lüüasaamise põhjuseks oli petetud mägielanikkonna lahkulöömine Šamilist ja toetuse puudumine teiste Põhja- ja Taga-Kaukaasia rahvaste poolt. Šamili poolt juhitud mägilaste liikumine ei olnud rahvuslik-vabastuslik ja demokraatlik liikumine, vaid reaktsiooniline ja natsionalistlik, mis teenis inglise kapitalismi ja Türgi sultanit. See oli suunatud mägirahvaste tõeliste rahvuslike huvide vastu. Šamil suhtus oma rahvasse põlguse ja kõrkusega. «Ma juhtisin viletsat rahvast, — rääkis Šamil, — röövleid, kes ainult siis teevad midagi head, kui näevad, et nende pea kohal ripub mõõk, mis on juba maha raiunud mitu pead.»

Kaukaasia rahvaste ühendamine Venemaa koosseisu, vaatamata tsaarivalitsuse rahvavaenulikule rõhumispoliitikale, omas suurt progressiivset tähendust kogu nende rahvaste edasisele saatusele. See soodustas Kaukaasia rahvaste majanduslikku ja kultuurilist lähenemist vene rahvale, kes asus juhtima kõigi Venemaa rõhutud rahvaste võitlust rahvusliku ja sotsiaalse vabastamise eest.

§ 37. Kesk-Aasia rahvad ja tsarismi edasiliikumine Kasahstani ja Kesk-Aasiasse.

Kesk-Aasia khanaadid. Kolme Kesk-Aasia khanaadi — Buhhaara, Hiiva ja Kokandi — kujunemine XVIII sajandi lõpuks oli üheks tähtsamaks etapiks teel Kesk-Aasia poliitilisele ühendamisele, mis selle ajani oli killustatud paljudeks vaenulikeks feodaalseiks valdusteks. Nende kolme khanaadi võimu all olid usbekid, tadžikid, kirgiisid ja osa turkmeene. Suur osa Turkmeeniast kuulus Iraani ülemvõimu alla. Turkmeenide rändlev majandus ei omanud kindlat toidubaasi ega küllaldast hulka veeallikaid. Äärmise vaesuse mõjul teostasid turkmeenid sageli röövretki Buhhaara, Afganistani ja Iraani paikseisse asundustesse.

KESK-AASIA RAHVAD JA RIIGID XIX SAJANDIL JA NENDE VALLUTAMINE VENE IMPEERIUMI POOLT

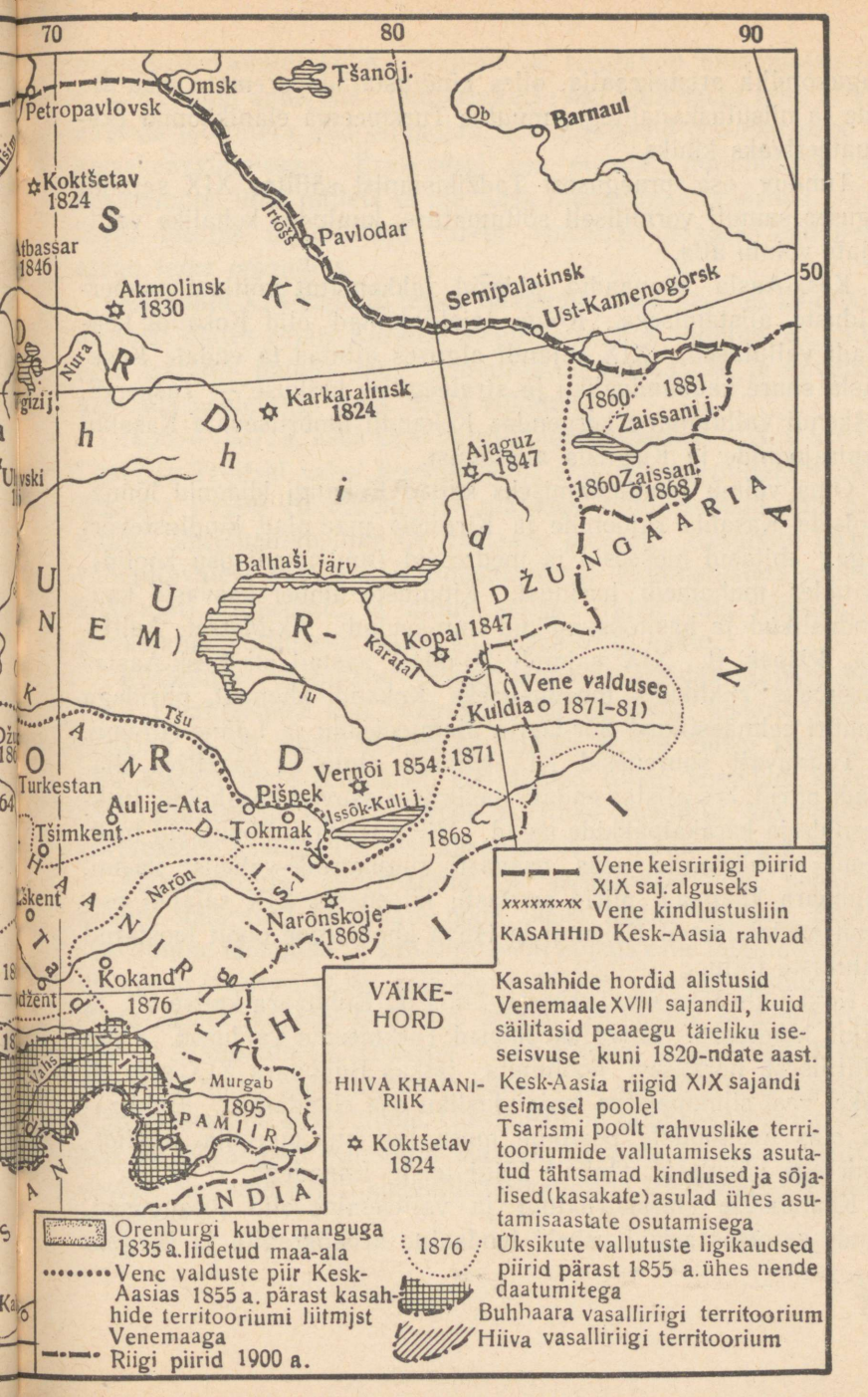
70
80
90
50
Omsk
Tšanõ j.
Petropavlovsk
Ob
Barnaul
Koktšetav
1824
Irtõšš
Pavlodar
Atbassar
1846
Akmolinsk
1830
Semipalatinsk
Ust-Kamenogorsk
Nura
Karkaralinsk
1824
1860
1881
Zaissani j.
Ajaguz
1847
1860
Zaissan
1868
Balhaši järv
DŽUNGAARIA
Kopal 1847
Karatal
Vene valduses
Kuldia 1871-81)
Tšu
Turkestan
Vernõi 1854
1871
Pišpek
Issõk-Kuli j.
Aulije-Ata
Tšimkent
Tokmak
1868
Narõn
Narõnskoje
1868
Kokand
1876
Murgab
1895
PAMIIR
INDIA
Vene keisririigi piirid XIX saj. alguseks
xxxxxxxxx Vene kindlustusliin
KASAHHID Kesk-Aasia rahvad
VÄIKE-HORD
Kasahhide hordid alistusid Venemaale XVIII sajandil, kuid säilitasid peaaegu täieliku iseseisvuse kuni 1820-ndate aast.
HIIVA KHAANIRIIK
Kesk-Aasia riigid XIX sajandi esimesel poolel
Koktšetav
1824
Tsarismi poolt rahvuslike territooriumide vallutamiseks asutatud tähtsamad kindlused ja sõjalised (kasakate) asulad ühes asutamisaastate osutamisega
Orenburgi kubermanguga 1835 a. liidetud maa-ala
Vene valduste piir Kesk-Aasias 1855 a. pärast kasahhide territooriumi liitmjst Venemaaga
Riigi piirid 1900 a.
1876
Üksikute vallutuste ligikaudsed piirid pärast 1855 a. ühes nende daatumitega
Buhhaara vasalliriigi territoorium
Hiiva vasalliriigi territoorium

Sugukondlik aristokraatia, olles kindlustatud paremate maatükkide ja niisutuskanalitega, muutus Turkmeenia elanikkonna ekspluateerivaks kihiks.

Tunduv osa praegusest Tadžikistanist säilitas XIX sajandi alguses samuti vormiliselt sõltumatuse, kuuludes kohalike valitsejate võimu alla.

Kesk-Aasia khanaadid pidasid lakkamatut võitlust naabervalduste alistamiseks. Kõige laialdasemad olid Kokandi khanaadi vallutused. XIX sajandi alguses allutas ta endale Kesk-Aasia suure kaubandusliku ja strateegilise keskuse — Taškendi. Taškendi vallutamine kergendas Kokandil ümbritsevate Kasahhi stepirajoonide ja Kirgiisia alistamist.

Oma võimu kindlustamiseks katsid Kokandi khaanid lõunapoolsete Kasahhi rajoonide ja Kirgiisia maa-alad kindlustevõrguga, ehitasid mošeesid ja medreseid (muhamedi usu koolid), levitades muhamedi haridust. Kindluste ümber kasvasid kaubanduslikud ja käsitööstuslikud linn-asulad: Ak-Metšet, Aulije-Ata, Pišpek jt. XIX sajandi 30-ndail aastail oli Kesk-Aasias suurimaks riiklikuks moodustiseks Kokandi khanaat, piiridega Pamiiri eelmäestikust Sõr-Darja alamjooksuni ja Lääne-Hiinani.

Tunduvalt suurenesid XIX sajandi alguseks ka Hiiva khanaadi piirid, kes alistas endale naabruses asuvad kasahhide, turkmeenide ja karakalpakkide maad. Hiiva feodaalid õhutasid turkmeeni elanikkonna seas osavasti suguharude-vahelist vaenu. Buhhaara khanaadi piirid seevastu kitsenesid XIX sajandi esimesil aastakümneil Kokandi ja Hiiva khanaatide poolt teostatud vallutuste tõttu.

Kokandile läks üle Turkestan, mis oli Buhhaara kaitse all, ja paljud kindlused. Hiiva sai mõned Turkmeenia valdused. Oma poliitilisest nõrkusest hoolimata jätkas Buhhaara XIX sajandi keskel veel silmapaistva majandusliku osa etendamist. Buhhaaras elas käsitööliste peamine mass, kes oma puuvilla- ja siiditoodetega võistlesid edukalt kõigi teiste linnadega.

Khanaatide klassistruktuur ja valitsemine olid ühesugused. Nende eesotsas seisid usbeki feodaalne aristokraatia ja kõrgem

muhamedi vaimulikkond. Viimane ei teostanud oma majapidamist ise, vaid andis maa talupoegadele osa põllusaagi eest. Peamisteks tootjateks olid talupojad, kes tegutsesid põlluharimise ja karjakasvatamisega. Erakordset osa etendas majanduses veekasutamine, ilma milleta ei ole Kesk-Aasias maal väärtust. Kui keegi teostas niisutustöid varem «surnud» maades, said need maad tema omandiks.

Kasahhid XIX sajandi teisel veerandil. XIX sajandi 20-ndaist aastaist alates rajati Kasahhi steppidesse rida kindlustusi, mille abil tsarism püüdis oma alluvuses hoida kasahhe ja kavatses alustada pealetungi Kesk-Aasia riikidele.

1835.—1837. a. asus Orenburgi kindralkuberner V. A. Perovski Orski ja Troitski vahel kindlusteliini ehitamisele, milleks ta lõikas ära 10 000 ruutkilomeetri ulatuses rändlusalasid, mis olid rikkad karjamaade, vee ja metsade poolest. Kasahhid tõrjuti vähesobivatele maadele. Rändlemisõigust kindlustusterajoonides kitsendati. Kasahhid ei olnud sellega rahul ning valmistusid relvastatud võitluseks tsaari kolonisaatorite vastu.

Kasahhide vastupanu nõrgendamiseks eraldas tsarism veel Paul I valitsemise ajal Nooremast Žuzist Bukei khaani rändlemisalad ja lõi tsaari-Venemaale alluva erilise Bukei khanaadi. Osa Kaspia mere rannikust, kus asusid Bukei khanaadi kasahhide rändlusalad, kuulutati vene mõisnike omandiks, kes nõudsid karjamaade kasutamise eest kasahhidelt ülemäära kõrget maksu.

Maksukoorma suurenemine ja ekspluateerimine kohalike, khaani määratud vanemate poolt, keda toetas tsarism, maade äravõtmine khaanide ja sultanite poolt kutsus esile laialdase rahva ülestõusu tsarismi vastu, mis algas 1836. a. Selle ülestõusu eesotsas seisid vanemad, Batõr Issatai Taimanov ja rahvalaulik (akõn) Mahhambet Utemissov. Nad piirasid sisse khaani laagri, põletasid maha palju sultanite varasid ja andsid nende rändlusalad vaesemaile kasahhidele. Ülestõusul oli talurahvasõja iseloom, mis oli üheaegselt suunatud tsarismi ja tema koloniaalpoliitika vastu. See summutati khaanide, sultanite ja tsaarivõimude ühendatud jõul.

Samal ajal algas uus kasahhide ülestõus, mida juhtis Kenessarõ Kassõmov. Ülestõus haaras kõigi kolme žuzi kasahhe ja kestis 10 aastat (1837—1847). Iseloomult oli see kasahhi rahva rahvuslik-vabastuslik liikumine tsarismi vastu, kes jätkas kindluste ehitamist kasahhi maade vallutamiseks ja kasahhide rändlusalade kitsendamist. Juba 1822. a. oli tsaarivalitsus Kasahstanis sisse seadnud uue valitsemiskorra, mis likvideeris kasahhide sõltumatuse ja kutsus esile üldise meelepaha. Asunud ülestõusnud kasahhide etteotsa, püüdis sultan Kenessarõ Kassõmov jõuda tsaarivalitsusega kokkuleppele, kuid see ei õnnestunud tal. Kenessarõ Kassõmov tahtis kasahhe ühendada ja ja luua feodaalset tüüpi sõltumatut khanaati, mis oleks sarnanenud tema vanaisa Ablai khanaadiga. Kuid see katse ei õnnestunud sügavate sisemiste vastuolude tõttu kasahhide hulgas.

Samal ajal jätkas Vene tsarism uute kindlustuste ehitamist kasahhi steppide sügavuses. Osa Kenessarõ pooldajaist jätsid ta maha. Peale rea lüüasaamisi rändles Kenessarõ stepi idaossa. Tema jõud nõrgenesid, sest Kenessarõ ei julgenud toetuda laiadele rahvamassidele. Pealegi tegi ta rea tõsiseid vigu oma sise- ja välispoliitikas. Eriti saatuslikuks veaks Kenessarõle oli ta sõttaastumine Kirgiisiaga, mida ta vägivaldselt tahtis ülestõusnutega ühendada. Sõdides kirgiisi manappidega (feodaalidega) laostas ja põletas Kenessarõ kirgiisi kehvistu auule. See kutsus esile kirgiiside rahva ülestõuse Kenessarõ vastu. Kirgiisi feodaalid sõlmisid liidu Kokandi ja Vene tsarismiga Kenessarõ vastu. Varsti tabasid kirgiisid Kenessarõ Kassõmovi ühes Ala-Tau kuristikus ja hukkasid ta.

Vaatamata ebaõnnestumisele oli kasahhide rahvuslik-vabastuslikul liikumisel Kenessarõ Kassõmovi juhtimisel suur ajalooline tähtsus ja see soodustas kasahhi rahva vabastuslike võitlustraditsioonide kujunemist.

Kesk-Aasia vallutamise ettevalmistamine. Üheaegselt võitlusega Kenessarõ Kassõmovi vastu valmistas Vene tsarism ette ka Kesk-Aasia khanaatide vallutamist.

Kindralkuberner Perovski organiseeris väheldase armee, mis oli tugevdatud kasakate, samuti ka baškiiri ja kasahhi ratsaväega. Selle väega väljus ta 1839. a. sügisel Orenburgist sõjakäigule Hiiva vastu, 15 000 kaamelit saatsid väesalka kõrbesteppides, kandes toiduaineid ja vett ekspeditsiooni jaoks. Kuid lumetuisud ja kange külm hävitasid kaamelid ja hobused ning sundisid Perovskit suurte kaotustega taganema. Peale seda ebaõnnestumist hakkas Perovski ette valmistama pealetungi läbi Kirgiisi stepi. Uuriti teede suundi, kaevati kaevusid, ehitati kindlustusi. Sõr-Darja jõele püstitati fort Aralsk. Varsti kujunes see laialdase vene põllundusliku koloonia keskuseks Araali järve ääres, kuhu ehitati aurulaevastik. Orenburgi ja Araali järve vahel seati sisse alaline ühendus.

1835. a. kevadel tungis Perovski suurte jõududega Sõr-Darjat mööda üles Kokandi khaani valdustesse. Perovski piiras sisse Kokandi kindluse Ak-Metšeti, hävitas kõik selle kaitsjad ja muutis selle Vene kindluseks Perovskiks. Sõr-Darjale ehitas Perovski viis uut kindlustust, nn. Sõr-Darja liini. Tsaariväed vallutasid Pišpeki, Tokmaki ja teised linnad. Need linnad (Kirgiisia Tšu jõe orus), kuuludes tollal Kokandi khanaadile, olid asustatud kirgiiside poolt, kuid Kirgiisia on mägine ja raskesti ligipääsetav maa, mistõttu tema lõplik alistamine tsaari-Venemaale toimus hiljem, alles 60-ndail aastail.

Jätkus ka Kasahstani vallutamine. 1854. a. asutati Vernoje kindlustus, hiljem Vernõi linn (nüüd Alma-Ata).

1854. a. alustas Perovski oma baasist Sõr-Darjalt sõjakäiku Hiivasse, kuid Hiiva khaan saatis saadikud Vene laagrisse ja sõlmis lepingu, tunnustades Vene ülemvõimu ja andes talle eesõigusi kaubitsemiseks Hiivaga.

Nõnda oli 50-ndate aastate lõpuks loodud üldine kindlustuste liin Sõr-Darjast Semipalatinskini. Kasahhide ja kirgiiside stepid olid tsarismi täieliku võimu all.

Kesk-Aasia khanaatide — Hiiva, Kokandi ja Buhhaara — lõplik vallutamine oli ainult aja küsimus.

IX peatükk.

Tsarism — Euroopa sandarm.

§ 38. Nikolai I välispoliitika.

Ida küsimus. Dekabristide ülestõus, mille peapõhjuseks Nikolai I pidas Euroopa revolutsiooni mõju, sundis tsaari juba ta valitsemise aja esimestest päevadest peale loobuma Aleksander I välispoliitika ettevaatlikkusest, kahepaiksusest ja pikatoimelisusest ning välja kuulutama impeeriumi välispoliitika «uued alused»: energia, otsustavuse, pealetungi. Nikolai I välispoliitika peaeesmärgid olid samad, mis Aleksander I-lgi. Kuid oma lähimaks ülesandeks seadis ta tsaari-Venemaa täieliku ülemvõimu saavutamise Lähis-Idas. Olles suurimaks Musta mere äärseks riigiks, tundis Venemaa elavat huvi väinade vaba kasutamise vastu, sest väinad olid ainsaks väljapääsuteeks Mustalt merelt. Ka oli Venemaa huvitatud sellise olukorra loomisest, mis ei võimaldaks Venemaale vaenulikel riikidel kasutada väinu kallaletungiks Musta mere äärsetele Vene valdustele. Lähis-Idas olid aga Venemaal võimsad vastased: Inglismaa, Prantsusmaa ja Austria. Austria püüdis saada enda kätte Doonau laevandust ja kindlustuda majanduslikult Balkani poolsaare loodeosas. Prantsusmaa püüdis Türgilt Egiptust ära kiskuda. Inglismaa tahtis muuta Türgit oma pool-kolooniaks ja tõkkeks Venemaa edasitungile Vahemerele ja Itta. Seepärast püüdsid Inglismaa ja Prantsusmaa enda kätte saada kontrolli Musta mere väinade üle.

Nõnda kujunes Lähis-Idas omavahel võistlevate riikide blokk

(Inglismaa, Prantsusmaa, Austria), kes toetas Türgit Venemaa vastu.

Venemaa üha kasvav tehnilis-majanduslik mahajäämine aitas eesrindlikul Inglismaal ikka enam turgudelt välja tõrjuda oma feodaal-pärisorjuslikku võistlejat Venemaad. 20-ndail aastail saavutas Inglismaa Vene kaubandus-tööndusliku monopoli hävitamise Vaikse ookeani põhjaosas. Ajal, kui Venemaa pidas Taga-Kaukaasia pärast sõdasid Türgi ja Iraaniga, tegi Inglismaa intensiivset õõnestustööd Venemaa vastu. Eriti kadedalt aga suhtus Inglismaa tsaari-Venemaa nõudlustesse Aasia suhtes. Lähis- ja Kesk-Ida said nõnda rahvusvaheliste vastuolude sõlmpunktideks ja lähtekohaks tsaari-Venemaa ägedale välispoliitilisele võitlusele tema võistlejatega.

Oma valitsemise esimesil aastail püüdis Nikolai I kindlustada oma mõju Balkani poolsaarel, toetades Kreekat, kes sõdis oma iseseisvuse eest Türgiga. Inglismaa jättis tsarismi selle võitluse tulemustest siiski ilma, sest ta kiskus oma sidemete abil Kreeka kodanlusega ja Kreeka valitsusele antud laenudega Kreeka Vene mõju alt välja.

Vene-Iraani sõja (1826.—1828. a.) ja Vene-Türgi sõja (1828.—1829. a.) ajal õnnestus tsaari-Venemaal saavutada uuesti oma mõju suurenemist Lähis-Idas.

Turkmantšai ja Adrianoopoli lepingud tähistasid Nikolai I välispoliitika suurt edu. 1828. a. Turkmantšais Venemaa ja Iraani vahel sõlmitud leping andis Venemaale võimaluse kindlustuda Kaspia merel.

Kartes Venemaa mõju kasvu Iraanis ja kogu Ees-Aasias, püüdis Inglismaa seda mõju miinimumini vähendada. Juba aasta pärast puhkes Inglise residendi aktiivsel kaasabil Teheranis Venemaa vastu ülestõus, mille kestel tapeti peaaegu kogu Vene missioon, saadiku-luuletaja A. S. Gribojedoviga eesotsas.

1829. a. Adrianoopoli leping Türgiga oli Venemaale kasulik. Bosporus ja Dardanellid kuulutati avatuks vene ja välismaa kaubalaevade läbisõiduks. Kinnitati vene alamate õigus kau-

belda vabalt Ottomani impeeriumi (Türgi) piirides. Kreekale, Serbiale, Moldaaviale ja Valahhiale anti laialdane autonoomia. Tegelikult olid aga Doonau vürstiriigid okupeeritud Vene sõjaväe poolt. Kuid Euroopa riigid, eriti Inglismaa, ei võinud leppida Venemaa mõju domineerimisega Türgimaal; nad ootasid sobivat juhust, et teha lõpp sellele mõjule.

Sel ajal muutus Türgi olukord veelgi keerulisemaks, sest Egiptuse valitseja Muhammed-Ali, toetatuna Prantsusmaa poolt, saatis oma väed tema vastu. Türgi sultan pöördus abi saamiseks Nikolai I poole.

Vene laevastik admiral Lazarevi juhtimisel väljus Sevastoopolist Türgi rannavetesse. 1833. a. veebruaris sõitsid Vene sõjalaevad Bosporusesse.

Häirituna tekkinud olukorrast ruttasid Inglismaa ja Prantsusmaa lepitama hiljutisi vastaseid — Türgi sultanit ja Egiptuse pašat ning nõudsid seejärel Vene laevastiku lahkumist Türgi vetest.

Püüdes tühistada lepinguid, mis andsid Venemaale suuri eesõigusi Balkanil, kutsus Inglismaa 1840. a. suvel Londonis kokku asjast huvitatud riikide konverentsi, kus Türgi küsimuses kirjutati alla kokkuleppele Inglismaa, Austria, Preisimaa ja Venemaa vahel. Londoni konventsioon (kokkulepe) seadis Türgimaa kokkuleppinud nelja riigi «kollektiivse kaitse» alla. Tsaari-Venemaa oli seega sunnitud loobuma domineerivast seisundist Türgimaal.

Kuid kasvav revolutsiooniline liikumine Euroopas tugevdas uuesti tsarismi juhtivat osa rahvusvahelises poliitikas. Kõik Euroopa valitsused otsisid abi ja kaitset revolutsiooni vastu ainult «Euroopa sandarmilt» — Nikolai I-selt.

1833. a. sügisel sõlmisid Austria, Venemaa ja Preisi välisohu või revolutsiooniähvarduste puhuks vastastikuse abistamise lepingu. See oli tegelikult kolmest Euroopa feodaalsest monarhist koosneva Püha liidu jaluleseadmine kodanliku revolutsiooni vastu. Kui 1846. a. toimus Krakovis poola revolutsionääride rel-

vastatud ülestõus, saatsid Austria ja Venemaa sõjavägesid Krakovisse ja surusid selle maha. Kuid 1848. a. veebruaris algas Prantsusmaal revolutsioon, mis võttis varsti üle-euroopalise iseloomu.

§ 39. 1848. a. revolutsioon Euroopas ja tsaari-Venemaa interventsioon Ungaris.

Maailma proletariaadi juhid K. Marx ja Fr. Engels. Euroopa tööliste esimesed iseseisvad väljaastumised (Lyoni kangrute ülestõus Prantsusmaal ja tšartism Inglismaal) said lüüa. Töölisklassi esimene kodusõda kodanlusega Pariisis 1848. a. suvel lõppes samuti proletariaadi lüüasaamisega. Sel ajajärgul oli töölisklass veel kõikjal noor, nõrk ja halvasti organiseeritud. Venemaal oli töölisklass nagu kapitalistlik tööstuski alles algstaadiumis. Kuid uue ühiskonnaklassi, proletariaadi ilmumise fakt ise avab uue ja tähtsaima epohhi inimkonna ajaloos. Proletariaadi juhtideks olid XIX sajandi keskel Karl Marx ja Friedrich Engels.

Marx sündis 5. mail 1818 Saksamaal Trieri linnas; samas Reini provintsis Barmeni linnas sündis 28. novembril 1820. a. ka Engels. 1844. a. kohtusid need kaks suurt proletaarset revolutsionääri ja töötasid peaaegu 40 aasta kestel käsikäes kogu maailma tööliste ja töötava rahva vabastamiseks.

Marx ja Engels avastasid proletariaadi kui kommunistliku ühiskonna looja ülemaailmalis-ajaloolise osa. Nende juhtimisel loodi proletaarne partei, kes hakkas juhtima proletariaadi revolutsioonilist võitlust. 1847. a. organiseerisid Marx ja Engels esimese kommunistliku partei — «Kommunistide liidu». Samal ajal töötasid nad välja rahvusvahelise proletariaadi partei programmi — «Kommunistliku partei manifesti». Teadusliku kommunismi «manifesti» peamõte seisab kodanluse kukutamise ja proletariaadi diktatuuri sisseseadmise paratamatuses klasside kaotamise ja klassideta kommunistliku ühiskonna ülesehitamise eest võitlemiseks. Manifest lõpeb üleskutsega — «Kõigi maade proletaarlased, ühinege!»

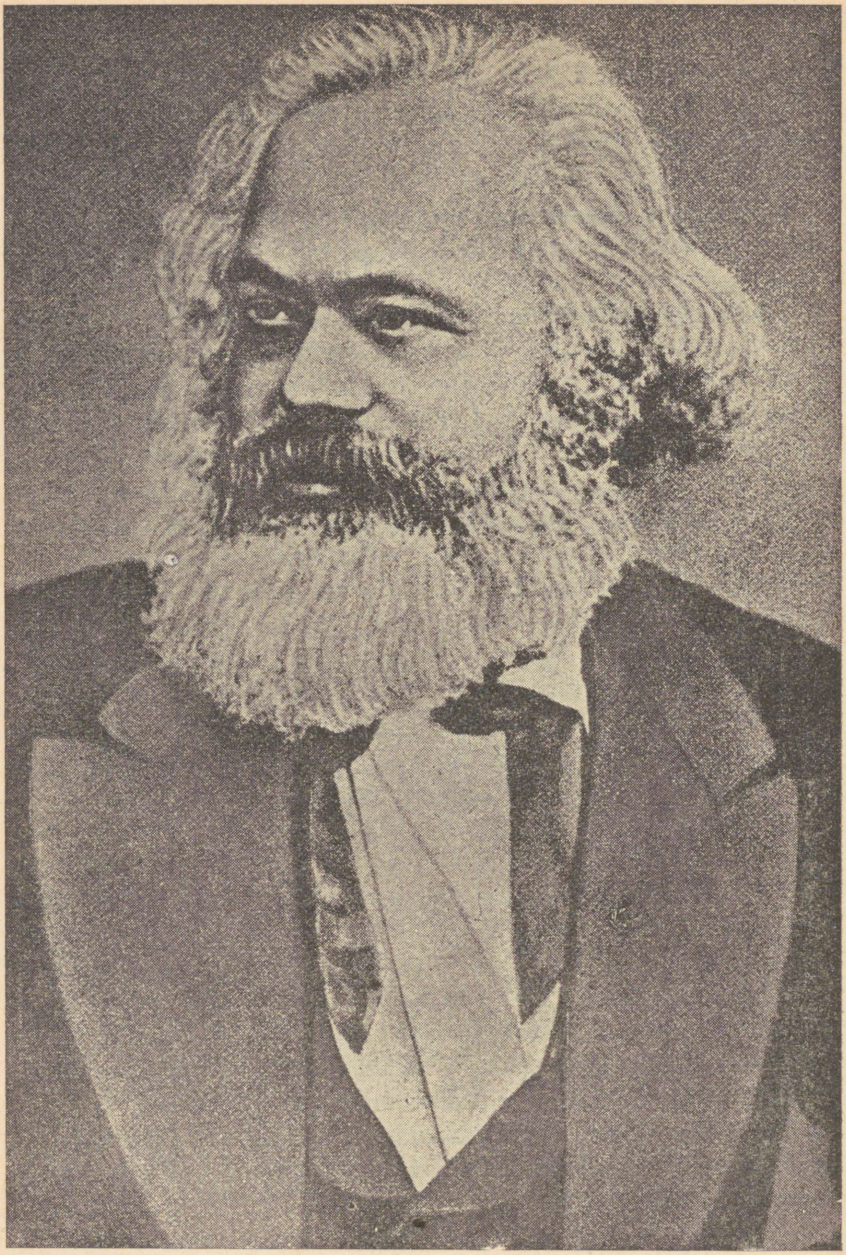

Karl Marx.

Fr. Engels.

1848. a. revolutsioon ja Nikolai I. Teade revolutsioonist Pariisis 1848. a. veebruaris tabas Nikolai I-st õueballil. Raevunud sellest uudisest, pöördus «Euroopa sandarm» teda ümbritseva saatjaskonna poole ja ütles: «Saduldage hobused, härrad ohvitserid! Pariisis on revolutsioon.»

Nikolai I aitas Austria reaktsioonil maha suruda 1848. a. revolutsiooni Viinis. Võitluseks rahvuslik-vabastusliku liikumisega Itaalias andis ta Austriale 6 miljonit rubla. Nikolai I oli killustatud Saksamaa ühinemise vastu, mida nõudis progressiivne saksa kodanlus.

Pärast Pariisi tööliste lüüasaamist 1848. a. juunis jäi Euroopasse ainult üks revolutsiooniline keskus, kellele toetusid kõik Euroopa revolutsioonilised jõud, eriti Poola; see oli revolutsiooniline Ungari, kes end Austriast lahku lõi. Nikolai I otsustas lämmatada ka selle Euroopa kodanliku revolutsiooni viimase kantsi. Iseseisva demokraatliku Ungari olemasolu oleks võinud ähvardada tsarismi huve Doonaul ja Balkanil ja oleks võinud saada revolutsiooni koldeks Ida-Euroopas.

Ungaris kandis revolutsioon rahvuslik-vabastuslikku iseloomu. Vabastatud Ungari kuulutati iseseisvaks riigiks. Ungari rahva võitlust juhtis Lajos Kossuth, kellest Marx kirjutas kui «tõelisest revolutsioonilisest karakterist», kes oma rahva päästmise nimel alustas meeleheitlikku võitlust kogu reaktsioonilise Euroopaga. Nikolai I saatis väikese Ungari vastu 140 000-lise sõjaväe, eesotsas Poola rahustaja Paskevitšiga. Andes instruktsioone Paskevitšile, kirjutas Nikolai temale: «Ära heida armu kaabakaile.» Austria ja Venemaa sõjavägedest ümberpiiratud Ungari 23 000-line armee oli sunnitud alistuma (1849).

Ungari purukslöömine tähendas feodaal-monarhistliku sõjaväelise reaktsiooni triumfi Euroopas. See tähendas samuti, et Vene tsaar muutus otsustavaks jõuks Euroopa poliitikas. Tema kaasabil kindlustus kontrrevolutsioon peale Ungari revolutsiooni mahasurumist Preisimaal, Austrias ja Prantsusmaal.

Marx ja Engels, pöördudes tagasi Saksamaale 1848. a. revolutsiooniperioodil, kutsusid väsimatult kõiki Euroopa revolutsioo-

nilisi ja demokraatlikke jõude võitlusele Vene tsarismi vastu, sest Euroopa revolutsiooni võit ei olnud võimalik ilma Vene pärisorjusliku monarhia purustamiseta.

Euroopa kodanlik-demokraatliku revolutsiooni viimase kolde, Ungari, purustamist tsaari-Venemaa poolt pidasid Marx ja Engels niisama otsustavaks sündmuseks Ida- ja Kesk-Euroopale (s. o. Venemaale, Poolale, Austriale, Itaaliale, Saksamaale), nagu seda olid juunivõitlused Pariisis Lääne-Euroopale.

§ 40. Krimmi sõda.

Rahvusvaheline olukord enne sõda. Euroopa reaktsiooni võit, mis tugevdas tsarismi osa rahvusvahelises poliitikas, õhutas Nikolai I-st kasutama soodsalt kujunenud olukorda Lähis-Idas kaotatud positsioonide taastamiseks. Kuid kapitalistlik Inglismaa, kes püüdis end visalt kindlustada Lähis- ja Kesk-Idas, ei võinud nõustuda Vene mõju tugevnemisega Balkanil ja väinade — nende idaturgude võtmete — üleminekuga Vene kontrolli alla. Bosporus ja Dardanellid olid Marxi sõnade järgi «esimese järgu sõjalised positsioonid». Inglismaa, kes püüdis kindlustada oma võimu meredel, tahtis need sõjalised positsioonid saada ainuüksi enda käsutusse.

Prantsuse kodanlus kartis samuti Venemaa tugevnemist Lähis-Idas. Ta esines ammugi Venemaa võistlejana Konstantinoopolis. XIX sajandi keskel kasvas Türgi sõltuvus prantsuse laenudest ja prantsuse sõjalisest abist. Seepärast teatas Prantsusmaa, et Moldaavia ja Valahhia okupeerimise korral Vene vägede poolt on ta valmis sõjaks.

Nikolai I arvestas oma vanade liitlaste, Austria keisri ja Preisi kuninga toetust, kellele ta osutas suuri teeneid nende võitluses 1848.—1849. a. revolutsiooniga. Kuid ka Austria otsustas mitte lubada Venemaad vallutada Doonau vürstiriike, sest see oleks ähvardanud tema enese kaubandust Doonaul.

Preisimaa aga ei olnud rahul tsarismi vastutöötamisega

Saksamaa taasühinemisele ega avaldanud samuti valmisolekut tsarismi aitamiseks. Lõpuks oli Vene tsaaril veel üks vastane — Euroopa demokraatia, kes nägi Vene tsarismis rahvusvahelist sandarmit ja peatakistust Euroopa edu teel.

Selline oli rahvusvaheline olukord Krimmi sõja eel.

Krimmi sõja (1853—1856) käik ja iseloom. Ajendiks uuele sõjalisele kokkupõrkele Venemaa ja Türgi vahel oli «Palestiina pühade paikade» küsimus (Palestiina kuulus türklastele). 1853. a. alguses saadeti Peterburist Konstantinoopolisse erakorraline saatkond, kes nõudis sultanilt, et õigeusu kirikule antaks õigus pidada enda käes Palestiina Betlema templi võtmed, mis Türgi ja Prantsusmaa vahelise kokkuleppe alusel olid varem antud katoliiklastele. Arvestades Prantsusmaa ja Inglismaa toetust, ei rahuldanud sultan kõiki ultimaatumi punkte. Peale seda katkestati diplomaatilised suhted Venemaa ja Türgi vahel. 1853. a. juunis tungis 80-tuhandeline Vene armee Moldaaviasse ja Valahhiasse.

Suurriikide volinikud kutsusid Viinis kokku konverentsi «Ida kriisi» lahendamiseks. Toetatuna Inglismaa poolt, keeldus Türgi alustamast läbirääkimisi Venemaaga enne, kui viimane ei vii oma vägesid välja Doonau vürstkondadest. Et seda ei tehtud, alustasid Türgi väed pealetungi Doonaul, Aasia piiril ja Kaukaasia rannikul.

Esimene suurem lahing toimus Sinope juures, Musta mere lõunarannikul. 1853. a. novembris ründas Vene laevastik aseadmiral Nahhimovi juhtimisel Türgi laevastikku ja hävitas selle. Türgi admiral ja ohvitserid sattusid vangi. Vene laevastiku võit Sinope lahingus oli admiral Nahhimovi kõrge mere-sõjakunsti ja vene meremeeste väljaõppe ning vapruse tulemus.

Türgi laevastiku purustamine kiirendas Inglismaa ja Prantsusmaa sõtta astumist. Et takistada Vene laevastiku edasist tegutsemist, sõitis Musta merre Inglise ja Prantsuse laevastik. Preisimaa ja Austria keeldusid Venemaad toetamast. Venemaal tuli võidelda üksinda Türgi, Inglismaa, Prantsusmaa ja nendega ühinenud Sardiinia vastu. Austria nõudel oli tsaarivalitsus

1854. a. suvel sunnitud viima oma väed välja Doonau vürstiriikidest.

Liitlas-eskaadrid pommitasid 1. aprillil 1854 Odessat, vallutasid sama aasta suvel Ahvenamaa saared, tulistasid Solovetski kloostrit Valges meres ja pommitasid isegi Petropavlovskit Kamtšatkal. Kuid kõik need aktsioonid kandsid üksnes sõjalise demonstratsiooni ilmet. Tsarismi täielikku hävingut ei soovinud inglise kodanlus, kes «Euroopa sandarmi» likvideerimise korral kartis Euroopa revolutsiooni kasvu. Seepärast ei paistnud Inglismaa ja Prantsusmaa sõjaplaanid silma suure otsustavuse poolest. Nad soovisid piirata sõja ulatust, ja tõepoolest koonduski Idasõda varsti peamiselt Krimmi rindele. Oma iseloomult oli Ida- ehk Krimmi sõda ebaõiglane, oli mõlemapoolne vallutussõda. Samal ajal näitas see sõda kogu maailmale veel kord vene soldatite sangarlikkust, vene rahva sangarlikkust ja ennastsalgavust, mis eriti kujukalt ilmnes Sevastoopoli kaitsmisel.

Sevastoopoli kaitsmine. Mustal merel oli Venemaa toeks Sevastoopoli merekindlus ja sõjasadam. Sevastoopoli vastu pidasidki liitlased võitlust. Sevastoopoli vallutamise eesmärgil põhja poolt saatis Inglise-Prantsuse laevastik 1854. a. septembri algul Jevpatoria juures maale dessandi. Vastupanu kohtamata liikus 62-tuhandeline inglaste, prantslaste ja türklaste vägi rannikut mööda Sevastoopoli suunas. Vene väed püüdsid liitlaste armeed kinni pidada, astudes sellega võitlusse Alma jõe juures. Venelastel oli peaaegu poole vähem soldateid ja suurtükiväge, kuid vene soldatid arendasid nii hoogsalt täägivõitlust, et võitluse tagajärjel inglased kandsid suuri kaotusi, kuigi nad osutusid võitjaiks. «Veel üks selline võit, ja Inglismaal ei ole enam armeed,» — pidi tunnistama üks inglise väejuht. Pärast lüüasaamist Alma juures avanes tee maa poolt Sevastoopolisse. Kuid Inglise-Prantsuse vägede edasine pealetung pidurdus vägedes puhkenud koolera tõttu.

Seda viivitust kasutasid Sevastoopoli kaitsjad tema kindlustamiseks.

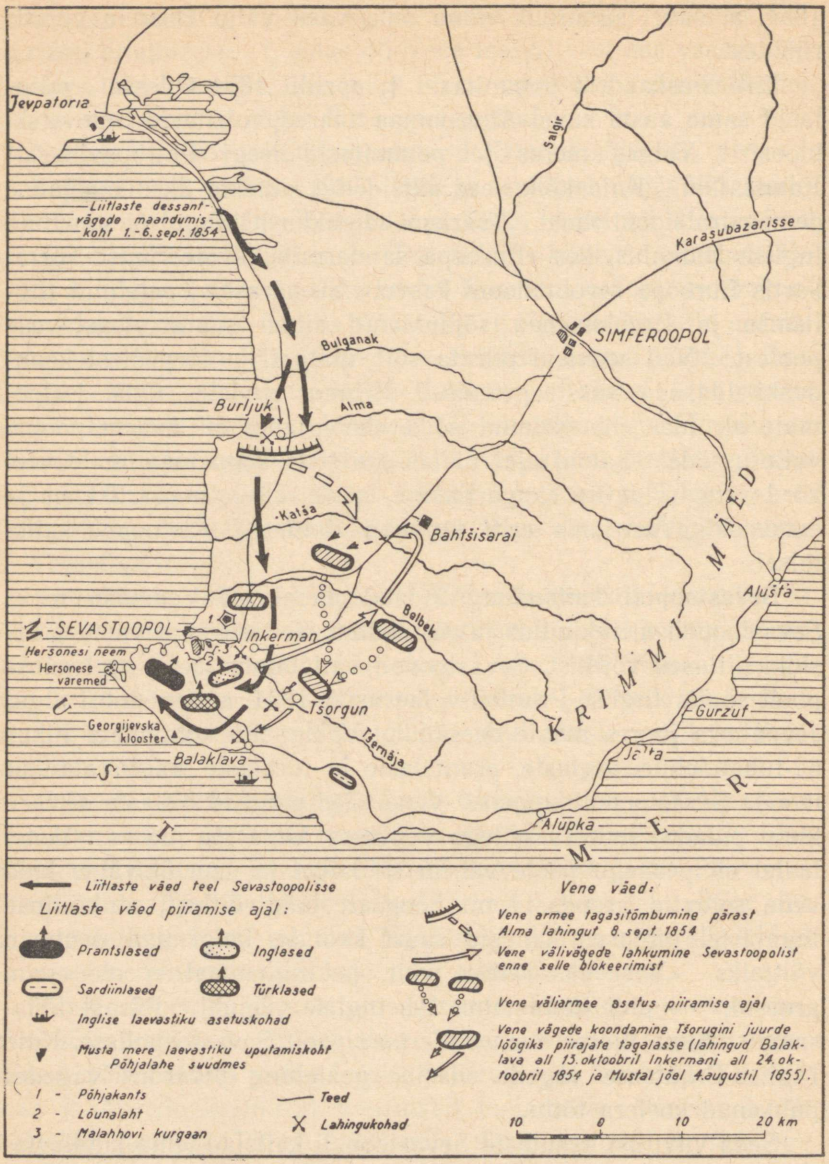

Sevastoopoli piiramine.

Musta mere purjelaevastik ei võinud astuda võitlusse liitlaste aurulaevastikuga. Seepärast uputati ta Sevastoopoli lahe sissekäigu juures, et sulgeda liitlaste eskaadrile pääsu sellesse. Sevastoopoli garnison täienes Musta mere laevastiku meremeeste arvel.

Erakordset energiat ja mehisust osutasid Sevastoopoli kaitsmisel kaitse staabiülem admiral Kornilov ja tema lähemad abilised: ase-admiral Nahhimov ja kontradmiral Istomin. Tänu inseneri Totlebeni initsiatiivile ja leidlikkusele muudeti Sevastoopol võimsaks maakindluseks. Kõik Sevastoopoli elanikud asusid linna kaitsmisele. Kahe nädala jooksul ümbritseti linn bastioonide ja reduutidega. Kogu kindluse elanikkond mobiliseeriti töödele. Varustatud kirgaste ja labidatega, kaevasid tuhanded inimesed päeval ja öösel kaevikuid ning kandsid kuulide all kottidega ja korvidega liiva ning mulda ohtlikemate kohtade kindlustamiseks. Kui vaenlase armee jõudis Sevastoopoli alla, lootes kindlust kiiresti tormijooksuga vallutada, nägi ta enda ees võimsat kindlustuste vööndit. Mitte lootes tormijooksu edule, olid Inglise-Prantsuse väed sunnitud asuma pikaajalisele piiramisele. Möödunud Sevastoopolist ida poolt, peatusid nad kagupoolsel küljel, vallutades Balaklava ja Fedjuhhini kõrgustikud.

Algas Sevastoopoli 11-kuuline kangelaslik kaitsmine. Sel ajal püüdis väliarmee asjatult purustada Inglise-Prantsuse vägesid lahinguis Balaklava, Inkermani ja Musta jõe ääres. Krimmi armee seisund oli väga raske. 1855. a. kevadel otsustas uus Prantsuse armee juhataja jätta Vene armee ilma varustusest, mida veeti talle Aasovi mere rannikult. Sellel eesmärgil suundus liitlas-eskaader Aasovi merre ja rüüstas ranniku.

Tänu soldatite ja madruste sangarlikkusele jätkas Sevastoopol mehiselt enda kaitsmist. Sevastoopoli kaitsjad lõid tagasi mitu vaenlase tormijooksu. Kindluse kaitsmine arenes aga väga raskeis tingimusis. Vaenlane pommitas linna maalt ja merelt. Pommid, kartetšid, raketid ja teised mürsud langesid rahena kindlusse. Garnison vastas energilise ja tabava tulega, ehkki

tal oli kasutada tunduvalt vähem suurtükke kui vaenlasel. Purustatud kindlustused taastati viivitamata. Soldatid ja ohvitserid osutasid kartmatust ja ebatavalist vastupidavust.

Kui pommitamine ei andnud soovitud tulemusi, siis suunas vaenlane kõik oma jõud uute pealetungi-kindlustuste liinide püstitamisele otse Sevastoopoli külje all, mis pidid teda raudse rõngana kokku pigistama. Vaenlase kõige tugevamale tulerünnakule pidas vastu üks tähtsamaid kindlustusi — Malahhovi kurgaan.

Algasid talvised halvad ilmad. Vihmade tõttu muutus maa lausa poriks. Vene soldatid oma kergetes mundrites kannatasid külma käes. Mürske ja püssirohtu oli vähe. Toiduaineid ja hobusemoona saabus kohale ebaregulaarselt. Haavatud surid arstide ja arstimite vähesuse tõttu. Sellele vaatamata ei kaotanud kindluse kaitsjad julgust ega mehisust. Kannatusist hoolimata panid nad kangelaslikult vastu. Linna tänavad olid kaetud barrikaadidega. Paljud majad muutusid kindlustusteks. Soldatid võtsid vapralt ette öisi rünnakuid ja teostasid julgeid väljatunge. Kui saabus öö, lahkusid kindlusest sajad soovijad-vabatahtlikud, väljusid kindlusest, hiilides asusid lohkudesse, tegid endile varjendid ja tabava ning ootamatu tulega hävitasid vaenlast. Üsna tihti toimusid kindlustuste joone taga ägedad täägivõitlused. Imetlusväärse vaprusega paistis silma näiteks madrus Koška, kes öösiti tihti roomas vaenlase kindlustusteni ja hakkas lähedase maa pealt ootamatult tulistama vaenlast. Selle 11 kuud kestnud väsitava piiramise jooksul ilmnes vene soldatite raudne vastupidavus ja püsivus, sest rahulikult ja teadlikult, nurisemata ja kaebamata täitsid nad oma kohust. Sevastoopoli kaitsjate hulgas viibis Lev Nikolajevitš Tolstoi. Oma «Sevastoopoli jutustustes» kujutas ta suure kunstilisusega ja tõetruult Sevastoopoli kaitsmise sangarlikke päevi. Kirurgina ja meditsiinilise ala korraldajana etendas suurt osa silmapaistev vene teadlane N. I. Pirogov. Meremehest-sõduri tütar Daša Sevastopolskaja oli sõjas esimeseks halastajaõeks maailmas.

1855. a. algul võttis võitlus veel pingelisema iseloomu.

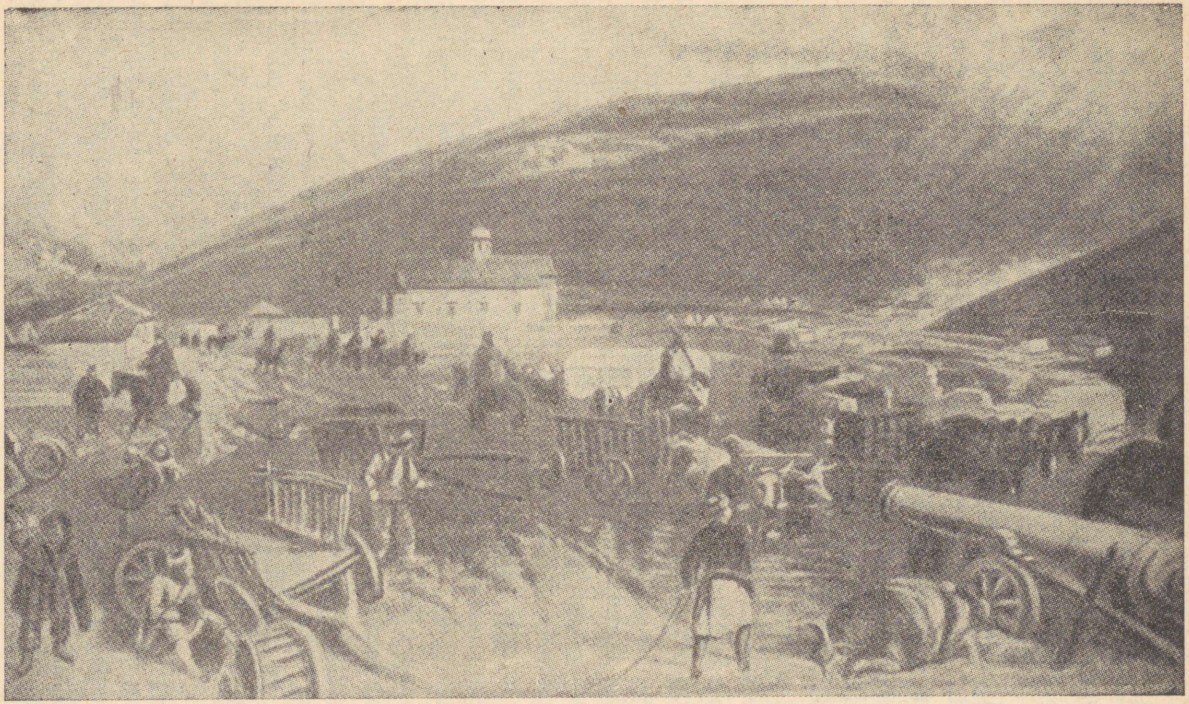

Moonavoorid Sevastoopoli all. *Simpsoni joonistus.*

Märtsis ja mais kordasid liitlased kindluse marulist pommitamist. Varsti alustasid nad tormijooksu Sevastoopolile. Olles saanud uusi abivägesid ja uusi suurtükke, kasutasid ründajad neid tormijooksul Malahhovi kurgaanile. Kaevamistööde abil võisid liitlaste väed läheneda tunduvalt vene kindlustustele. 150 m kauguselt külvasid nad Sevastoopoli mürskudega üle. Sissepiiratud võitlesid sangarlikult, kaotades iga päev 500—700 inimest. Langesid parimad kaitse organiseerijad — Istomin ja Nahhimov, raskesti haavata sai Totleben. Augusti algul algas viies pommitamine ja 27. augustil (8. septembril) pärast uut turmtuld tungisid võimsad ründekolonnid Malahhovi kurgaanile. Hävitanud suurtükitulega peaaegu kõik kindlustused, vallutasid prantslased Malahhovi kurgaani. Kurgaani nõlvad olid laipadega üle külvatud. Malahhovi kurgaan vallutati, ent teised bastioonid jätkasid kaitsmist. Nähes olukorra lootusetust, läks garnison pärast püssirohukeldrite ja hoonete õhkulaskmist linna põhjapoolele. Pärast 349-päevast kuulsusrikast Sevastoopoli kaitsmist taandusid selle kaitsjad linnast, hävitades kõik sõjalise tähtsusega tagavarad ja uputades laevastiku viimased riismed.

Kaukaasia rindel arenes sõda Türgiga edukalt. Vene armee võttis tormijooksuga Karsi, kust avanes tee Erzerumi peale. Kuid Kaukaasia rinne ei saanud avaldada otsustavat mõju sõja lõpptulemusele. Krimmi sõda oli kaotatud. Nikolai I suri enne sõja lõppu (1855. a. veebruaris). Rahulepingule kirjutas alla ta poeg Aleksander II, kes isa surma järel astus troonile.

Veebruaris 1856 algasid Pariisis rahvusvahelise kongressi istungid rahu asjus Venemaa, Inglismaa, Prantsusmaa, Austria, Türgi ja Sardiinia osavõtul. Kõige lepitamatum positsioon kongressil oli Inglismaal. Ta nõudis Venemaalt, et see ei ehitaks uuesti üles sõjalisi kindlustusi Ahvenamaa saartel ja Mustal merel, hävitaks mereväe arsenali Nikolajevis, ei peaks sõjalaevastikku Mustal ja Aasovi merel. Prantsusmaa võttis leplikuma positsiooni, mitte soovides, et Inglismaa Venemaa arvel veel enam tugevneks.

Rahulepingu järgi, mis sõlmiti Pariisis 1856. a., võeti tsaari-

Venemaalt õigus pidada sõjalaevu Mustal merel ja kindlusi rannikul. Bessaraabia lõunaosa anti Türgile. Ottomani impeeriumile tagati piiride puutumatus ja sõltumatus. Serbia, Moldaavia ja Valahhia seati Euroopa riikide kaitse alla. Dardanellid ja Must meri kuulutati neutraalseks ja avatuks liiklemiseks kõigi maade kaubalaevadele.

Tsaristlik Venemaa kaotas oma juhtiva osa rahvusvahelises poliitikas.

Venemaa kaotuse põhjused Krimmi sõjas. Krimmi sõda tõi Venemaale määratu suuri kaotusi haavatutena, langenutena ja haigustesse surnutena. Sõjakulud olid väga suured. Sõja tekitatud laos oli samuti vägagi tunduv. Vene väliskaubandus langes ligi neljakordselt. Põllumajandus ja tööstus olid saanud tugevasti kannatada.

Tsaari-Venemaa lüüasaamine Krimmi sõjas oli tingitud sügavaist majanduslikest põhjustest. Marxi ja Engelsi iseloomustuse järgi oli Krimmi sõda mahajäänud tootmisviisiga rahva lootusetu võitlus rahvaste vastu, kes omasid sotsiaalsete ja majanduslike suhete kõige uuemaid vorme. Sõda paljastas kapitalismi eelised võrreldes feodaal-pärisorjusliku korraga.

Tsarismi lüüasaamine Krimmi sõjas oli tema majandusliku, sõjalise ja poliitilise mahajäämuse tulemuseks. Krimmi sõja alguseks olid mõlemad pooled, niihästi Venemaa kui ka liitlased, ette valmistamata. Kuid liitlased reorganiseerisid 1855. a. kevadest peale oma sõjaväe. Seevastu desorganisatsioon Vene väes aina suurenes. Tsaari-Venemaa ei omanud küllaldaselt sõjatööstust. 40-ndail aastail Kertšis ehitatud sõjatehas seisis tegevuseta. Ehitamisele määratud sõjaväe malmivalamise tehas Moskvas ei olnud ikkagi veel avatud. Kamenski sõjatehas Uuralis andis suurtükke, mis lõhkesid katsetamisel.

Tsaari-Venemaa ei omanud Krimmi sõja ajal peaaegu üldse raudteid. Kõik transpordid toimetati talupoegadelt rekvireeritud küüthobustega. Viljatoomiseks Perekopist Sevastoopolisse kulus mitu kuud. Liitlased aga ehitasid raudtee Balaklavast Sevastoopolini ja kindlustasid seega vägede ja moona kiire transpordi.

Vene armee relvastus oli Inglise ja Prantsuse vägede omaga võrreldes maha jäänud. Vene soldatid tulistasid tulekivilukuga püssidest, mille laskekaugus ulatus ainult 300 sammule. Et püssi laadida (eest), tuli soldatil kogu pikkuses püsti tõusta. Suurtükkide laskekaugus ulatus kartetšiga 300 sammule ja kuulidega 600 sammule. Nikolai-aegse armee sisemine organisatsioon andis samuti tunnistust tema mahajäämusest. Nekrutitel aeti pool pead paljaks ja neid toimetati sõjaväeüksustesse otsekui arestante. Teenistusaeg kestis 25 aastat. Soldat võis saada puhkust ja näha perekonda alles 15-aastase teenistuse järel. Polgud olid kohmakad ja lahinguoperatsioonideks vähekohased. Sellal kui liitlaste vägedes praktiseeriti juba hargrivi, läks tsaariarmee rünnakule ikka veel koondatud kolonnides, olles nõnda sobivaks märklauaks vaenlase suurtükiväele.

Krimmi sõja ajal oli Vene armee juhtimine täielikus sisemise desorganisatsiooni olukorras.

Bürokraatlik sõjaväeaparaat andis vastukäivaid korraldusi. Vene vägedel Krimmis ei olnud isegi kaarte ja plaane. Müüdavus, kroonuvargus, soldatite toiduvarustuse ja riietuse otsene röövimine intendantide ja sõjaväeametnike poolt, arstiabi ja ravimite puudus — see kõik täiendas pilti tsarismi täielikust võimetusest sõdida eesrindlike kapitalistlike armeedega.

Üheks põhjuseks, mis viis lüüasaamisele, oli ka sügav rahulolematus riigis ja sõjaväes. Kogu Krimmi sõja kestel kasvasid maal talurahvarahutused. 1854. a. haaras talurahvaliikumine 10 kubermangu. Kevadel 1855. a. toimus värbamine maakaitseväkke. Sadu tuhandeid talupoegi läks end sinna üles andma, sest liikus kuulujutt, et vabatahtlikud vabastatakse pärisorjusest. Kuulujutt ei täitunud. Talupojad tõusid massiliselt üles.

Marx ja Engels rõhutasid, et «... Venemaa ei suuda tõsta oma sõjalist jõudu, ... kui ta enne seda ei teosta täielikku pööret kogu oma sisemises sotsiaalses ja poliitilises organisatsioonis ja eriti oma tootmises.» (Marx ja Engels, Teosed, VIII köide, lk. 462.)

Lenin kirjutas, et «Krimmi sõda näitas pärisorjusliku Venemaa mädasust ja jõuetust.» (Lenin, Teosed, XV köide, lk. 143.)

Lüüasaamine Krimmi sõjas seadis tsaari-Venemaa pärisorjuse kaotamise möödapääsematuse ette.

Ühtlasi viis lüüasaamine Krimmi sõjas langusele Vene tsarismi selle juhtiva osa, mida ta etendas Euroopa mandril 1815.—1853. a. «Vene keisririiki tema mahajäämuse tõttu iseloomustas sel ajal sügavamate sisemiste vastuolude puudumine tema sõjalis-feodaalses korras. See asjaolu põhjustas Venemaa võimsuse ja kindlustas temale juhtiva seisukoha Euroopa kontinendil. Erinevalt Läänest puudus Venemaal arenenud ja poliitiliselt küps kodanlus. Töölisklassi kui revolutsioonilist jõudu Venemaal veel ei eksisteerinud. Paljumiljoniline vene talurahvas, olles ammutamatuks elavjõu allikaks riigile, asus ebateadliku ja ebakultuurse pärisorjusliku massi seisundis. Talurahva ülestõusude koordineerimata puhangud ei suutnud tõsiselt nõrgestada tsaari politsei, sõjaväe ja ametnikkonna jõudu. Tsaari-Venemaa tema kuuleka sõjaväega, tema diplomaatiaga oli Euroopa sandarmiks — revolutsiooniliste ja rahvuslik-vabastuslike liikumiste hirmutiseks Euroopas. Nikolai I ajal saavutab see Venemaa mõju ülima määra.» (Diplomaatia ajalugu, I köide, lk. 299—300.)

§ 41. Tsarism Kaug-Idas.

Tsarismi lüüasaamine Krimmi sõjas, mille tagajärjel Venemaa jäi ilma võimalusest kindlustuda Lähis-Idas, tõstis uuesti päevakorrale Vaikse ookeani probleemi. Juba 40-ndate aastate algul tungis Middendorfi ekspeditsioon, kes oli Teaduste Akadeemia poolt Siberisse saadetud, Amuurimaale ja veendudes, et see ei olnud Hiina valduses, sõlmis sidemed Amuuri põliselanikega — giljakkidega. Amuuri suudme läbiuurimine tehti ülesandeks Vene-Ameerika kompaniile, kuid selle kompanii esindajad, samuti ka Nesselrode, välispoliitika juht Nikolai I valitsemisajal, suhtusid eitavalt Venemaa mõju kindlustamisse Amuuril.

Ekspeditsioon ei jõudnud Amuuri suudmele. Toetudes selle lohakalt teostatud ekspeditsiooni tulemustele, kirjutas Nesselrode

oma ettekandes tsaarile: «Sahalin on poolsaar, Amuuril ei ole Venemaa jaoks mingisugust tähtsust.» Selle ettekande põhjal jäeti kõrvale Amuuri kui Vaikse ookeani lõunameredega ühenduses mitteoleva jõe küsimus.

Kuid 40-ndate aastate lõpul Vene mereväe ohvitser Nevelski, kasutades Ida-Siberi kindralkuberneri Muravjovi toetust, korraldas ekspeditsiooni brikil «Baikal» Petropavlovskist Sahalini idarannikule. Septembris, kui brikki loeti juba hukkunuks, ilmus ta Sahalini saarelt tagasi tulles Ajani lahte. «Sahalin on saar. Sissesõit Amuuri jõkke on meresõidulaevadele võimalik nii põhjast kui ka lõunast. Igivana eksitus on hajutatud,» teatas Nevelski.

Nevelski avastus ei leidnud valitsuse heakskiitu, ta ise anti kohtu alla ja talt võeti ära ohvitseri aukraad tsaari käsu rikkumise pärast, mis keelas ära ekspeditsiooni. Alles Muravjovi sobituste järel lubati Nevelskil asutada Ohoota mere kaguranniku talikorter ja heisata Vene sõjalipp Amuuri jõe suudmes. Sellest ajast peale algas Amuuri kallaste energiline koloniseerimine, siia hakati asutama linnu, siia hakkasid ümber asunduma kasakad ja talupojad.

1858. a. kirjutas Hiina alla Aiguni lepingule (linna nime järgi, kus leping alla kirjutati), mis andis tsaari-Venemaale üle Amuuri vasaku kalda. Ussurimaa jäi Venemaa ja Hiina ühiskasutusse. 1858. a. rajati Habarovski linn. Talvel 1860. a. kinnitati Aiguni leping Pekingi lepinguga, mille järgi tsaari-Venemaale läksid laialdased maa-alad Ussuri jõest kuni Vaikse ookeanini, mille rannikule püstitati Vladivostoki kindlus (1860). Siia toodi üle sõjalaevastik.

Sel perioodil alustas tsaarivalitsus läbirääkimisi Ameerika Ühendriikidega, et müüa viimasele oma Ameerika kolooniad — Alaska ja Aleuudi saared. Tsarism pidas kahjulikuks oma kaugete Ameerika kolooniate edaspidist ekspluateerimist, millede kaitse oli seotud suurte raskustega. 1867. a. müüs tsaarivalitsus Alaska koos Aleuudi saartega 7 miljoni dollari eest Ameerika Ühendriikidele.

X peatükk.

Venemaa ühiskondlik liikumine ja kultuur XIX sajandi 30—50-ndail aastail.

§ 42. Ideeliste voolude kujunemine ja ühiskondlik liikumine 30—50-ndail aastail.

Nikolai I võitlus Euroopa kodanliku revolutsiooni ideelise mõjuga. Eesrindlikud kodanlik-revolutsioonilised ideed etendasid Venemaa parimate inimeste maailmavaate kujunemisel väga suurt osa sel ajaloolisel epohhil, kui siin teostus vanade feodaal-pärisorjuslike suhete lammutamise ja väljatõrjumise protsess uute, kodanlik-kapitalistlike suhete poolt. Prantsuse kodanliku revolutsiooni ideed — vabadus, võrdsus, vendlus — kujunesid Venemaa olukorras pärisorjuse kaotamist ja isevalitsuse kukutamist taotlevaks revolutsiooniliseks nõudeks. Selle programmi alusel kujunesid need üsna mitmekesised ideelised voolud, millede poolest paistis silma ühiskondlik elu Venemaal neil aastail.

Nikolai I pidas Euroopas võitlust revolutsiooniga mitte ainult sõjaliste ja diplomaatiliste vahendite abil, mitte ainult avalike repressioonidega, asumisele saatmiste ja areteerimistega Venemaal, vaid ka ideelist laadi vahendite abil. Revolutsioonilistele eesrindlikele ideedele ja teooriatele seadis tsaarivalitsus vastu «ametliku rahvusluse» teooria. Selle formuleeringu andis aastail 1833—1849 haridusministriks olnud S. S. Uvarov. See teooria kinnitas, nagu oleks vene rahvas loomu poolest usklik, põliselt

truu tsaarile ja peab pärisorjust normaalseks. Selline mõte oli Uvarovi vormelil «õigeusk, isevalitsus, rahvuslus».

«Ametliku rahvusluse» teooria seadis «püsiva» pärisorjusliku Venemaa vastu «lagunevale» Läänele. See reaktsiooniline teooria oli sügavalt vaenulik oma ajastu eesrindlikele ideedele ja oli faktiliselt reaktsiooni platvormiks, et põhjendada karmi võitlust kõigi eesrindlike ja revolutsiooniliste ideede ja inimestega Nikolai valitsemise perioodil.

Stankevitši ja Herzeni ringid. Talurahva ülestõusud Venemaal ja kodanlikud revolutsioonid Euroopas 1830. ja 1848. aastal seadsid Nikolai-aegsete progressiivsete inimeste ette põhilise küsimuse: «Mis ootab Venemaad? Mis suunas peab minema tema ühiskondlik arenemine?»

Ideelis-poliitilise elu keskuseks oli 30—50-ndail aastail Moskva Ülikool, kus õppis palju tulevasi andekaid kirjanikke ja ühiskonnategelasi. 30-ndate aastate algul organiseerus Moskva Ülikoolis ring noore üliõpilase-filosoofi Nikolai Vladimirovitš Stankevitši ümber, kes oli suure hariduse ja sügava mõistusega inimene. Ringi liikmed innustusid Fichte, Schellingi ja eriti Hegeli saksa filosoofiast. Stankevitši ringi kohta kirjutas Tšernõševski: «Need inimesed elasid täiesti vaid filosoofiale, kokku tulles arutasid nad seda ööd ja päevad. Nad vaatasid kõigele ja otsustasid kõike filosoofilisest vaatepunktist.»

Mõned vene aadliseltskonna haritud esindajad õppisid hoolega tundma kodanlike õpetlaste ja filosoofide poliitilisi teooriaid, püüdes leida neilt vastust küsimusele Venemaa arenemisteede ja perspektiivide kohta.

Kuid paljusid eesrindlikest ühiskondlikest tegelastest, eriti revolutsioonilise noorsoo hulgast, ei rahuldanud kaldumine abstraktsete ideede valdkonda. Nad nõudsid abstraktselt filosoofialt poliitilisele tegevusele ja sotsialismi propageerimisele üleminekut. Selle eesrindliku noorsoo huvide ja nõuete väljendajaks oli Herzeni ja Ogarjovi ring. Herzeni ringi liikmed pidasid endid «dekabristide lasteks», kes on kutsutud jätkama nende võitlust isevalitsuse ja pärisorjuse vastu.

A. I. Herzen 30-ndail aastail.

A. I. Herzen (1812—1870). Aleksander Ivanovitš Herzen sündis 1812. a. Tema isa oli rikas vene mõisnik Jakovlev, ema — Würtembergist pärinev Louise Haag. Nende abielu ei olnud seaduslikult sõlmitud, seepärast sai poeg perekonnanimeks Herzen (saksakeelsest sõnast Herz — süda).

Herzen sai väga hea koduse kasvatuse. Teadmiste allikaks teadushimulisele ja andekale poisile oli ta isa väga rikkalik raamatukogu. Õpetaja-seminarist hankis Herzenile Rõlejevi ja Puškini revolutsioonilisi laule. Rõlejevi «Mõtted» riivasid sügavalt Herzeni tundlikku hinge. «Pesteli ja ta seltsimeeste hukka-

mine äratas lõplikult mu hinge lapseunest,» kirjutas Herzen dekabristide mõjust endale.

1825. a. kohtas Herzen ja sai eluaegseks sõbraks tulevase poeedi Ogarjoviga. Ühel jalutuskäigul Moskvas, tõustes Vorobjovi mägedele, andsid nad «Hannibali vande» — ohverdada oma elu revolutsioonilisele võitlusele. Sellele tõotusvandele jäid nad truuks kogu oma eluajaks. Astudes Moskva ülikooli, sai Herzen revolutsioonilise noorsooringi keskseks kujuks. Herzen areteeriti peagi ja oli mitu aastat asumisel.

Moskvasse tagasi pöördudes arendas Herzen nagu Belinskigi laialdast kirjanduslik-publitsistlikku tegevust. Lenin kirjutas tolle aja Herzeni kohta:

«XIX sajandi 40-ndate aastate feodaalsel Venemaal suutis ta tõusta sellisele kõrgusele, et ta jõudis ühele tasemele omaaja suurimate mõtlejatega.» (Lenin, Valitud teosed, I köide, lk. 525. Tallinn 1945. a.)

1847. a. sõitis Herzen välismaale. Ta reisis revolutsioonilisel Prantsusmaal ja Itaalias. 1848. a. revolutsioon tabas Herzenit Pariisis. Pariisi proletariaadi purustamine, väikekodanlike juhtide pelgurlik käitumine, kontrrevolutsioonilise kodanluse arveteõiendamine töölistega kutsusid Herzenis esile sügava pessimismi.

Pettunud Euroopa revolutsioonis, kandis Herzen kõik oma lootused üle vene talurahva kogukonnale (obštšina). Herzenist sai talupoeglik-utopistliku sotsialismi rajaja Venemaal. Ta võitles talurahva vabastamise eest tsarismist ja pärisorjusest, lootis, et Venemaa pääseb kodanlikust korrast, et ta jõuab välja sotsialismini, kasutades kogukonda sotsialistliku ülesehitustöö rakukesena. Herzen kõhkles ja eksles sel perioodil. Ajuti pani ta lootused reformile, mitte aga revolutsioonile. Kuid tema kõhklemine oli ajutine ja üürikene. Herzen jäi revolutsiooniliseks demokraadiks. Lenin seletas Herzeni vigu ülemineku-epohhi tingimustega, milles ta elas: «Herzeni hingeline draama oli selle maailmaajaloolise ajajärgu sünnitus ja peegeldus, millal kodanliku demokraatia revolutsioonilisus oli j u b a suremas (Euroopas) ja sotsialistliku

proletariaadi revolutsioonilisus ei olnud veel valminud.» (Lenin, Valitud teosed, I k., lk. 526. Tallinn 1945.)

Herzeni armastus vene rahva vastu, pärisorjuse ja tsarismi vihkamine suurenes võõrsil veel enam. Vene kodakondsuse kaotanud, hakkas Herzen Šveitsi kodanikuks ja sõitis seejärel Londoni. 1853. a. asutas ta Londonis «Vaba vene trükikoja» ja hakkas välja andma revolutsioonilist ajakirja «Poljarnaja zvezda» (Põhjatäht). Ajakirja kaanele olid asetatud dekabristide pildid. Nimetus «Poljarnaja zvezda» (seesugust pealkirja kandis dekabristide Rõlejevi ja Bestuževi almanahh) tähendas, et Herzen jätkab dekabristide tööd. 1857. a. kuni 1867. a. andis Herzen välismaal välja kuulsat ajakirja «Kolokol» (Tornikell). Deviisi all «Kutsun elavaid» kutsus ta kõiki eesrindlikke vene inimesi üles võitlusele isevalitsuse vastu, pärisorjuse vastu. Nagu Herzeni äratasid dekabristid, nii oli Herzen esimeseks kasvatajaks uuele revolutsioonilisele sugupõlvele — 60-ndate aastate revolutsionääridele-raznotšinetsidele, kelle silmapaistvaks esindajaks oli Tšernõševski.

V. G. Belinski (1811—1848). Herzeni kaasaeglaseks oli suur vene kriitik, revolutsiooniline demokraat Vissarion Grigorjevitš Belinski. Kirgliku ja ägeda iseloomu tõttu nimetasid sõbrad teda «pööraseks Vissarioniks». Vissarion Grigorjevitš Belinski sündis 1811. a. vaese mereväearsti perekonnas. Oma lapsepõlve ja noorusaastad veetis Belinski väga rasketes elutingimustes.

Puškini, Žukovski ja Deržavini teoste lugemine väga varajases eas arendas Belinskis palava armastuse kirjanduse vastu. Moskva ülikooli üliõpilasena kirjutas Belinski dramaatilise jutustuse «Dmitri Kalinin». Nõrk kunstilisest küljest, rabas see oma protestijõu ja kirglikkusega, mis oli sihitud pärisorjuse vastu. Jutustus tunnistati ülemuse poolt kahjulikuks ja häbistavaks üliõpilasele. Noort kirjanikku ähvardas Siber. Ülikooli valitsus heitis Belinski ülikoolist välja atestatsiooniga: «Välja heidetud nõrga tervise ja sealjuures võimete piiratuse tõttu.» Sellega asi lõppeski.

Belinskil algas vaeva- ja viletsusrikas Nikolai-aegse literaadi elu.

V. G. Belinski.

Belinski oli vene kriitika looja. Belinski kriitika etendas määratu suurt osa vene realistliku kirjanduse arenemises. Belinski arvamus oli lõplikuks otsuseks paljudele vene kirjanikele, kelle talente ta avastas ja hoolikalt oma juhatustega kasvatas. Oma kirjanduslikule tegevusele vaatas Belinski kui rahva teenimisele, kui rahva revolutsioonilise kasvatamise vahendile. Belinski vaated kirjaniku ühiskondlikule tähtsusele ja kõrgele osale Venemaal kajastusid eriti kirkalt tema kuulsas kirjas Gogolile. Selles kirjas piitsutas Belinski Gogolit katse eest reeta rahva huvid ja tsarismi poole üle minna. See oli 40-ndate aastate revolutsioonilise demokraatia manifest, mis peegeldas eesrindlike inimeste kirglikku protesti ja talupoegade võitlust pärisorjuse vastu. Sada-

des koopiates käis kiri käest kätte. Selles kritiseeris Belinski teravalt Gogoli publitsistlike artiklite reaktsioonilisust, mis olid Gogoli poolt välja antud nimetuse all «Valitud kohad kirjavahetusest sõpradega». Belinski kirjutas Gogolile, et Venemaa päästmine ei seisa jutlustes ja palveis, vaid pärisorjuse kaotamises, inimväärsustunde äratamises rahvas ja rahva hariduse tõstmises. Belinski kiri Gogolile oli Lenini tuntud definitsiooni kohaselt üks «kõige paremaid tsensuurita demokraatliku kirjanduse tooteid». (L e n i n, Teosed, XVII köide, lk. 341.)

Belinski oli esimesi revolutsioonilisi haridustegelasi. Tsensuur aheldas ja surus maha kirjaniku mõtte ja sõna, kuid ta murdis siiski läbi tsensuuri tõkkeist ja sõnastas osavasti kõige revolutsioonilisemaid ideid tsensuurialuses keeles. Belinski ise kirjutas kibeduse ja vihaga tsensuuri survest: «Loodus on mind määranud haukuma koerana ja ulguma šaakalina, kuid olud sunnivad mind nurru lööma kassina ja saba liputama rebase moodi.»

Belinski oli püsiv hariduse kaitsja ja revolutsiooniline demokraat, kes oli innustatud põlevast vaenust pärisorjuse ja igasuguse rõhumise vastu. Ta armastas kuumalt oma kodumaad ja uskus tema suurde tulevikku.

Peaaegu sada aastat tagasi, veidi aega enne oma surma, kirjutas Belinski: «Kadestame oma lapselapsi ja lapselapse-lapsi, kellele on antud näha Venemaad 1940. aastal, millal ta seisab haritud maailma eesotsas, annab seadusi nii teadusele kui ka kunstile ja võtab vastu hardaid austusavaldusi haritud inimkonnalt.»

1848. a. suri Belinski tiisikusse. Surm päästis ta Peeter-Pauli kindlusest, kuhu ta pidi tsaari käsul kinni pandama.

Läänlased ja slavofiilid. 1840. aastaks kujunes Venemaal kaks kirjandus-poliitilist suunda — läänlased ja slavofiilid.

Läänlased ja slavofiilid vaidlesid omavahel Venemaa arenemise ajalooliste teede ja perspektiivide ning Venemaa Lääne-Euroopasse suhtumise küsimuste ümber. Läänlased tõendasid, et Lääne-Euroopal ja Venemaal on ühine ajaloolise arenemise seadusepärasus. Nad põhjendasid Venemaa Lääne-Euroopa eesrind-

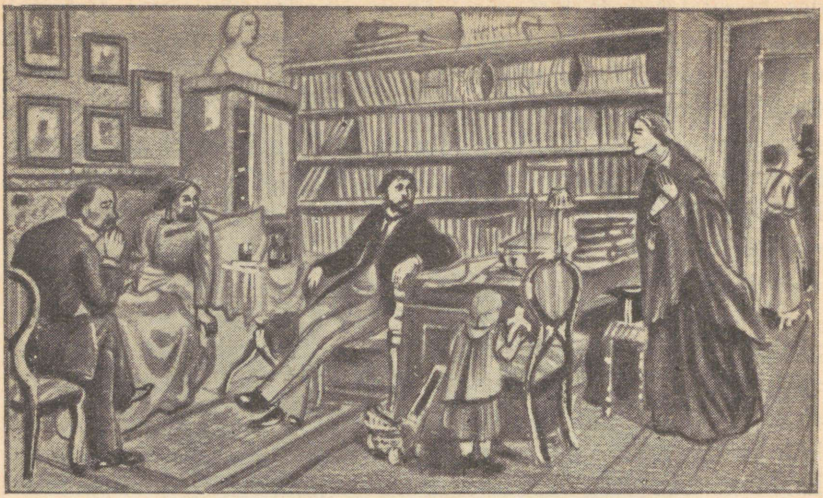

V. G. Belinski enne surma. *A. A. Naumovi maal.*

likele maadele lähenemise vajadust ja kritiseerisid teravalt olemasolevat pärisorjuslikku korda Venemaal. Sealjuures idealiseerisid mõned läänlased lääne-euroopalikku korda ja kaldusid selle ees kummardama. Kuid siiski objektiivselt oli läänlus progressiivseks vooluks, mis peegeldas kodanliku ideoloogia arenemist.

Slavofiilid (Romjakov, vennad Kirejevskid, vennad Aksakovid jt.) olid enamuses intelligentse mõisnikest noorsoo esindajaiks. Nad kaitsesid Venemaa omapärast arenguteed, mille aluseks pidi olema vene külakogukond. Slavofiilide arvates võis kogukond vältida proletariaadi tekkimist ja revolutsiooni. Slavofiilid, samuti kui läänlased pooldasid pärisorjusliku korra kaotamist, kuid ainult ülaltpoolt ning järkjärguliselt. Oma poliitilist ideaali nägid slavofiilid kõigi slaavlaste ühendamises Venemaa ümber. Nad nõudsid maakogu (zemski sobor) kokkukutsumist, millele nad ei pannud mingisuguseid revolutsioonilisi ülesandeid. «Valitsusele valitsusvõim, rahvale — arvamisvõim,» ütlesid slavofiilid. Slavofiilid nimetasid kõiki oma ideelisi vasta-

seid läänlasteks ning ei teinud vahet nende ideelis-poliitilistes positsioonides.

Belinski ja Herzen, olles revolutsioonilised demokraadid, arendasid revolutsioonilise võitluse ja sotsialismi (s. t. Marxi-eelse) ideed ning astusid otsustavalt välja slavofiilide vastu. Nad tõendasid slavofiilide, kes olid monarhistid, vaadete reaktsioonilisust, sest viimased idealiseerisid möödunu reaktsioonilisi igandeid ja kartsid Venemaa ühiskondliku korra purustamist. Belinski ja Herzen olid tulised patrioodid, kuid paljastades kodanliku Euroopa paiseid, ei hinnanud nad samal ajal selle üldinimlikke saavutusi.

Läänlased Tšitšerin, Granovski, Turgenev jt. olid revolutsiooni ja sotsialismi vastasteks, sest nende ideaaliks olid konstitutsiooniline monarhia ja kodanlik-liberaalsed reformid.

Petraševski ring. XIX sajandi 40-ndate aastate keskel tekkis Peterburis M. V. Petraševski juhtimisel revolutsiooniline sotsialistide-utopistide ring. Ring koosnes raznotšinetsite eesrindlikust noorsoost, keda ühendas isevalitsuse ja pärisorjuse vihkamine. Ringiga olid tihedas ühenduses kirjanikud Dostojevski, Saltõkov-Štšedrin jt.

Ringi peaorganisaatoriks ja ideeliseks juhiks oli Mihhail Vassiljevitš Butaševitš-Petraševski, kes oli sündinud 1821. aastal aadliperekonnas. Petraševski oli tark ja julge mees. Ta sai hea hariduse ja pidas ennast kuulsa prantsuse sotsialisti utopisti Fourier' (1772—1837) õpilaseks ja järelkäijaks.

Iga nädal kogunes reedeti Petraševski korterisse tema ring ja arutas Fourier' õpetuse põhiprintsiipe ning avalikkust erutavaid jooksvaid poliitilisi küsimusi. Petraševski ringis loeti ja arutati pooldavalt Belinski kirja Gogolile.

Petraševski koostas ja toimetas «Võõrsõnade taskusõnastikku», milles ta, seletades võõrsõnu, esitas Lääne-Euroopa utopistlike sotsialistide õpetusi. Petraševski pooldas sotsialismi elluviimist rahulikul teel.

1848. a. revolutsioonid Lääne-Euroopas avaldasid suurt mõju ringi liikmeile. Mõned neist ei rahuldunud enam kõnede ja luge-

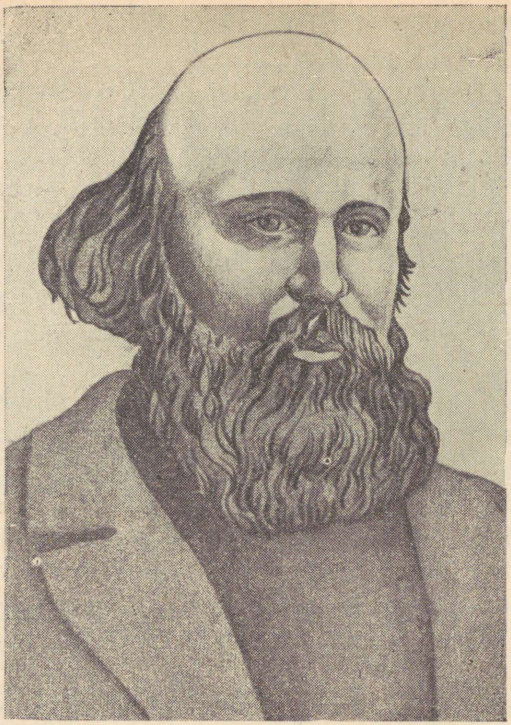

M. V. Butaševitš-Petraševski.

mistega, vaid hakkasid otsima võimalusi tegutsemiseks revolutsiooni kasuks. Revolutsiooniline positsioon Petraševski ringis oli Spešnevil. Ta pooldas vandenõu taktikat, nõudis salaseltsi organiseerimist ja tsarismivastase ülestõusu ettevalmistamist. Suurt ulatust petraševskilaste agitatsioon ei võtnud.

1849. a. areteeriti politseiagendi ülesandmisel petraševskilased. Juurdlus ei suutnud avastada mingit organiseeritud salaühingut. Juurdluskomisjon süüdistas petraševskilasi «ideede vandenõus», mis «rikub meeli». 15 inimest 34-st areteeritust mõisteti kommunistlikele ja vabariiklikele ideedele kaasatundmise eest surma, ülejäänud mõisteti sunnitööle ning Siberisse asumi-

sele. Hukkamõistetud toodi Peeter-Pauli kindlusest väljakule, kus oli juba üles seatud kõrge must tapalava. Ringi selle ümber seisid sõjaväesalgad ja rahvahulk. Petraševski ja veel kaks tema ringi kaaslast seoti postide külge ja nende näod kaeti valgete torumütsidega. Soldatid tõstsid püssid palge. Trummid põrisesid. Petraševskilased elasid juba üle läheneva surma koledusi. Kuid äkki vaikisid trummid ja petraševskilastele kuulutati tsaari «armu», kes muutis nende surmanuhtluse sunnitööks.

§ 43. Teadus, kirjandus, kunst XIX sajandi esimesel poolel.

Teadus. Feodaalsel-pärisorjuslikul Venemaal olid XIX sajandi esimesel poolel teadusliku elu keskusteks Teaduste Akadeemia, ülikoolid ja teaduslikud seltsid. Riik andis teaduslikeks töödeks tühiseid summasid, kuid hoolimata äärmiselt ebasoodsatest tingimustest tegi teadus XIX sajandi esimesel poolel suuri edusamme. Venemaal tõusis siis esile rida õpetlasi ja leidureid.

Üheks XIX sajandi suurimaks matemaatikuks oli Nikolai Ivanovitš Lobatševski (1793—1856), kes luges Kaasani ülikoolis taevamehaanikat ja arvude teooriat. Noor matemaatika professor Lobatševski töötas välja uue geomeetria — mitte-Eukleidese geomeetria — korrapärase süsteemi, millesse kuulus klassikaline Eukleidese geomeetria erijuhtumina. Tekkis uus ettekujutus ruumist. Lobatševski töö ilmus trükist 1829. a. Kuulus inglise matemaatik Silvester nimetas Lobatševskit «geomeetria Kopernikuseks». Ent tolleaegsel Venemaal ei saadud Lobatševskist aru ja mõned pealinna ajakirjad naeruvääristasid tema tööd. Alles hiljem hinnati väärilselt Lobatševski töid geomeetria alal.

Vene õpetlaste loov mõte töötas edasi, tungides teaduse ja tehnika kõige eesrindlikemaisse harudesse. Kõige enam on vene õpetlased ja leidurid teinud avastusi elektrotehnika alal. Kuid nende leidurite ja tehtud leiutuste saatus oli kurb.

Silmapaistev vene füüsik Vassili Vladimirovitš Petrov (1762—1834), vene provintsipreestri poeg, leiutas aastail

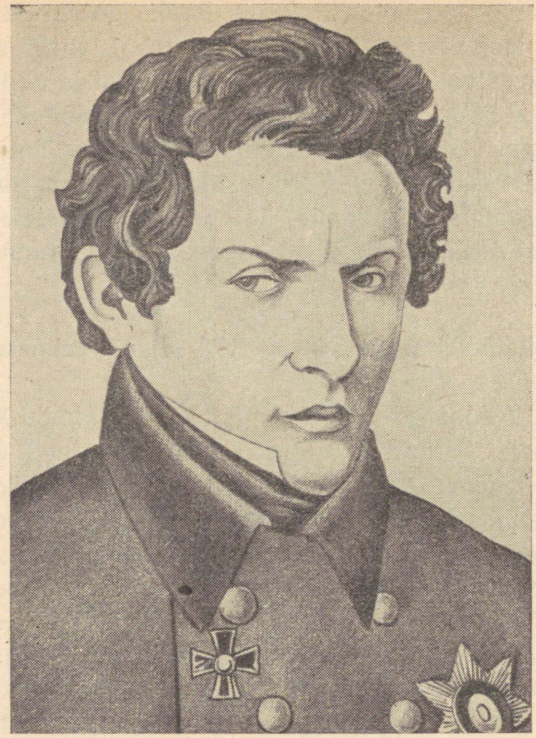

N. I. Lobatševski.

1802—1803 sõltumata inglise teadlastest Nicolsonist ja Carlyle'ist elektrolüüsi — tänapäeva elektrokeemia aluse. Mitu aastat enne Davy't lõi ta voltakaare. Kuid selle suurepärase leiutise autoriks peab maailm inglast Davy't, vene leidur aga unustati. Petrovi tööd leidsid väärika hinnangu alles siis, kui tema surmast oli möödunud pool sajandit.

Vene õpetlased ja leidurid kasutasid esimestena praktiliselt elektrivoolu. 1832. a. ehitas Schilling Peterburis esimese maailmas tuntud elektromagnetilise telegraafi; ta tõmbas selle teedeministeeriumi ja Talvepalee vahele. Kuid sellega asi lõppeski.

Mõni aasta hiljem leiutati samasugune aparaat inglaste Wheatstone'i ja Cook'i poolt ja see levis üle kogu maailma.

Teine väljapaistev vene õpetlane Jacobi (1801—1874) leiutas galvanoplastika. Ta ehitas esimese energiamootori. Tema elektripaat vedas 1838. a. reisijaid Neeva jõel. Pool sajandit hiljem ilmus samasugune leiutis Thames'i jõele, äratades imestust kaasaegsetes inimestes, kel ei olnud aimugi ammuunustatud vene leiutuse olemasolust.

1834. a. ehitas vene mehaanik Tšerepanov Uuralis originaalse konstruktsiooniga esimese vene veduri, ent ta leiutis ei avaldanud vähematki mõju tehnika arenemisele Venemaal ja veel kaua aega pärast seda veeti Venemaale sisse välismaa vedureid.

Kuulus vene astronoom Vassili Jakovlevitš Struve (1793—1864) asutas 1830. a. lõpul Peterburi lähedale tuntud Pulkovo observatooriumi. XIX sajandi esimesel poolel tegi silmapaistev õpetlane N. N. Zinin rea ülemaailmse tähtsusega avastusi keemia alal, pannes aluse vene keemia koolile. Arstiteaduse alal sai kuulsaks vene arst, kirurg, õpetlane ja pedagoog Nikolai Ivanovitš Pirogov (1810—1881), kes esitas uusi meetodeid kirurgia ja anatoomia alal. 1856. a. astus Pirogov artiklis «Elu küsimused» välja vana kasvatusviisi vastu, nõudes, et kujundataks uued inimesed ausate, demokraatlike veendumustega.

XIX sajandi esimese poole üks suurimaid looduseuurijaid, embrüoloogia rajaja Karl Baer töötas Peterburi Teaduste Akadeemias. Ta arendas energilist tegevust Venemaa loodusvarade uurimisel, teostas rea reise ja võttis aktiivselt osa Geograafia Seltsi asutamisest ühes etnograafilise muuseumiga selle juures.

1819.—1821. a. sooritas vene ekspeditsioon Lazarevi juhtimisel teekonna kaugele lõunalaiuse kraadideni. Ta avastav teel palju uusi saari ja, tungides läbi jää, jõudis välja Antarktika kallastele. Selle lõunakontinendi avastamise au kuulub venelastele. Vaikse ookeani kõigi laiuskraadide all leidub sellest ajast peale saari vene nimedega: Suvorovi saar, Kutuzovi saar, leetseljak Beregis (Hoia end) jt.

XIX sajandi alguses tegi suure sammu edasi vene historio-

graafia. Juba Aleksander I valitsuse ajal ilmus Karamzini «Vene riigi ajalugu», mis oli sel ajal suursündmuseks. Puškini sõnade järgi avastas Karamzin Vene ajaloo, nagu Kolumbus avastas Ameerika. Kuid Karamzini kirjutatud «Vene riigi ajaloos» ilmnes selgelt mõisniku-pärisorjapidaja ideoloogia. Karamzini arvates ajaloos «oleneb kõik isevalitseja tahtest, kes nagu osav mehaanik sõrmeliigutusega annab käigu suurtele massidele».

Kirjandus. Vanade feodaal-pärisorjuslike vahekordade lagunemise ja uute — kapitalistlike suhete kasvamise perioodil etendas kirjandus määratu suurt ühiskondlikku osa.

30—40-ndate aastate kirjanikud, kriitikud, publitsistid mitte ainult olid omaaja eesrindlike ideede väljendajateks, vaid ka võitlejateks uue, vaba elu eest. Kirjandusest ja selle tähtsusest sel ajastul kirjutas Herzen oma teoses «Revolutsiooniliste ideede arengust Venemaal»: «Kirjandus on rahvale, kel puudub poliitiline vabadus, ainukeseks tribüüniks, kust ta võib panna kuulma oma äärmise pahameele ja südametunnistuse hüüdu.»

Tsarism jälitas karmilt eesrindlikke kirjanikke ja poeete. Tsaari tsensuur hävitas raamatuist väiksemagi vihje kehtiva korra kritiseerimisele. 1849. a. loodud tsensuurikomitee keelas ära paljud raamatud ja ajakirjad, mis ei olnud kooskõlas «ametliku rahvusluse» suunaga.

Kuid tsarism ei piirdunud kirjanike kirjandusliku tegevuse jälitamisega. Herzen kirjutab Nikolai-aegsete eesrindlike inimeste traagilisest saatusest ja toob Nikolai-aegse monarhia lühida, kuid ilmeka roimade loetelu vene kirjanike ja luuletajate suhtes:

Rõlejev üles poodud Nikolai poolt.
Puškin tapetud duellil 38 aastaselt.
Gribojedov surmatud Teheranis.
Lermontov tapetud duellil, . . . Kaukaasias.
Venevitinov tapetud seltskonna poolt 22 aastaselt.
Koltsov tapetud oma perekonna poolt 33 aastaselt.
Belinski tapetud 35 aastaselt näljast ja viletsusest.
Baratõnski suri pärast 12 aastat asumisel olekut.

Silmapaistev vene kunstilis-kirjanduslik teos, Gribojedovi (1795—1829) «Häda mõistuse pärast» oli kujukas satiir kõrgemast aadlisoost aristokraatia, valitseva bürokraatia, kõrgi sõjaväelise kliki vastu. Komöödia «Häda mõistuse pärast» etendas suurt ühiskondlikku osa. Belinski kirjutas, et «kogu Venemaa õppis juba käsikirjas pähe «Häda mõistuse pärast».»

Dekabrist Steingelile juurdlusel esitatud küsimuse puhul, missugused teosed aitasid kõige enam kaasa tema liberaalsete vaadete arenemisele, nimetas ta Voltaire'i ja Radiščevi teoste kõrval «Häda mõistuse pärast». Tsaristliku tsensuuri poolt keelatuna käis see teos kaua aega käsikirjana käest kätte, seda kirjutati ümber ja levitati provintsis. Gribojedov oli tsarismile seda ohtlikum, et ta oli ühenduses dekabristidega, ehkki ta nende vaateid täiel määral ei jaganud. Just seepärast otsustas Nikolai I Gribojedovist lahti saada. Ta saatis tema, vastu poeedi enese tahtmist, saadikuks Teherani, kus suurepärane vene dramaturg varsti tapeti fanaatilise rahvajõugu poolt.

Nikolai valitsemise ohvriks langes andekas vene kirjanik-filosoof Pjotr Jakovlevitš Tšaadajev (1796—1856), Puškini sõber. Puškin pühendas Tšaadajevile kolm tähelepanuväärset «Läkitust». 1836. a. avaldati ajakirjas «Teleskoop» Tšaadajevi kuulus «Filosoofiline kiri», mis teravalt kritiseeris isevalitsust ja pärisorjuslikku korda Venemaal. Oma kriitikas tegi Tšaadajev aga suuri vigu. Ta kujutas kogu Venemaa möödunud ajalugu tumedas valguses, nägemata selles midagi positiivset, ja omistas kõik vene kultuuri saavutused lääne mõjule. Tutvunud Tšaadajevi artiklis kriitikaga isevalitsuse kohta, kirjutas Nikolai I: «Läbi lugenud artikli, leian, et selle sisu on segu jultunud mõttetusest, mis on väärne nõdrameelsele.» Peale seda kuulutas tsaar Tšaadajevi hullumeelseks ja käskis panna ta alalise arstliku järelevalve alla, võttes talt ära kõik käsikirjad. Nikolai I käskis anda soldatiks andeka noore poeedi Poležajevi, kes oli kirjutanud poeemi «Saška». Toorest peksust ära piinatud, suri Poležajev soldatite haiglas. Kuid kõige traagilisem ja raskem Venemaale oli geniaalse poeedi Aleksander Sergejevitš Puškini surm. Suurim vene

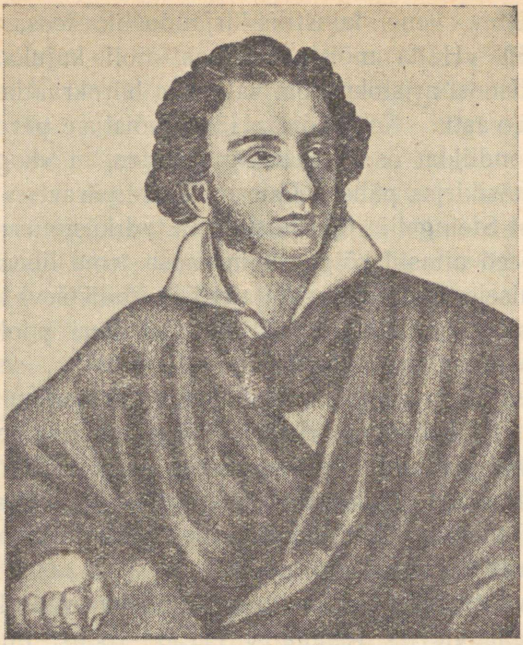

A. S. Puškin. *Tropinini portree.*

poeet, maailmakirjanduse geenius, vene realismi rajaja, vene kirjandusliku keele looja A. S. Puškin on vene rahva uhkus ja au. Puškin oli aadlik, kuid suure proletaarse kirjaniku Gorki õige märkuse kohaselt «temal olid kogu rahvuse huvid kõrgemal aadli huvidest ja tema isiklik kogemus laiem ja sügavam aadliklassi kogemusest». Puškin oli nii geniaalne luuletaja kui ka suur kodanik, kes teatud määral kajastas rahva revolutsioonilisi lootusi.

Puškin sündis 1799. a. Moskvas vaesestunud põlisaadliku perekonnas. Tänu oma onu ja isa sõprade sobitusele pääses Puškin äsjaasutatud aristokraatlikku Tsarskoje Selo lütseumi. Nooruses oli Puškin prantsuse entsüklopedistide teoste innukas lugeja. Neis veetlesid teda eriti tung hariduse järele ja kriitiline suhtu-

mine iganenud feodaalsesse korda. Vene ja Lääne-Euroopa revolutsiooniliste kirjanike ja luuletajate kaudu tutvus Puškin türanne paljastava kirjandusega. Juba 1815. a. luuletuses «Liciniusele» kirjutas 16-aastane Puškin orjuse vihkamisest. 1817. a. lõpetas Puškin lütseumi. Pärisorjusliku Venemaa sünge pilt rabas sügavalt noore luuletaja tundelist meelt. Radištševi eeskujul lõi ta oodi ja andis sellele sama pealkirja kui Radištševgi — «Vabadus». Aga kui Radištšev nägi vaid unistustes, kuidas «siis kõikjal tõuseb sõjavägi lahinguvalmis, kõik lootusega relvastab» ja viib tsaari timukapakule, kutsus Puškin ülestõusule tsaari vastu: «Nüüd tõuske, langenud orjad!»

Viha ja vaenuga heitis ta väljakutse isevalitsusele:

Самовластительный злодей!
Тебя, твой трон я ненавижу,
Твою погибел, смерть детей
С жестокой радостию вижу.

(Tõlkes: Sa isevalitsuslik roimar! Sind, sinu trooni ma vihkan, su enda hukku, laste surma ma julmas rõõmus näha ihkan.)

Oma luuletustega tungis Puškin isevalitsuse pooldajaile ja jutlustajaile kallale, häbimärgistades soosikut Araktšejevit, nimetas reaktsionääri haridusministrit Golitsõnit «hariduse tagakiusajaks» ja reaktsiooni inspireerijat arhimandriit Foti'd poolfanaatikuks, poolpetiseks, kes on oma tööriistaks teinud «needuse, mõõga, risti ja nuudi». Luuletuses «Küla» kujutas ta «metsikut, ilma tunnete, ilma seaduseta härraslust».

Geniaalse luuletaja revolutsioonilised värsid ei võinud tolleaegsel Venemaal jääda karistamata. Puškin saadeti välja lõunasse. Luuletaja jätkas ka asumisel olles (Kišinjovis ja Odessas) vabadust armastava sisuga värsside ja poeemide kirjutamist. Odessast saadeti luuletaja uuele asumisele Mihhailovskoje külla, oma isa mõisa, kellele tehti ülesandeks järelvalve oma poja üle. Siin töötas poeet oma geniaalse teose «Jevgeni Onegin» kallal, lõpetas poeemi «Mustlased» ja lõi tragöödia «Boris Godunov», millest Benkendorff kirjutas oma esilduskirjas tsaarile, et seal on «tsaarivõimu esitatud hirmsal kujul». Tsaar

nõustus sellega ja «Boris Godunov» ei saanud mitu aastat trükist ilmuda.

Puškin oli tihedalt seotud dekabristidega, kelle seas tal oli palju sõpru, kuid dekabristide salaseltsi ta ei kuulunud. Kui varsti peale dekabristide hukkamist 1826. aastal Nikolai I Puškini asumiselt tagasi kutsus ja temalt küsis: «Mis sa oleksid teinud, kui oleksid 14. detsembril olnud Peterburis?», vastas Puškin: «Oleksin asunud mässajate ridadesse.» Tsaar kuulutas siis enese Puškini ainsaks tsensoriks ega andnud kaua aega talle võimalust oma teoseid trükis avaldada.

Puškini ümber loodi raske laimu-, salakaebuste-, alanduse- ja tagakiusamise õhkkond, mis viiski ta duellile Hollandi saadiku kasupoja d'Anthès'iga 1837. a. Kahevõitlusel sai Puškin raskelt haavata ja suri peatselt. Olles teadlik eelseisvast duellist, ei püüdnud tsaar seda ära hoida, sest ta lootis, et duell lõpeb Puškinile traagiliselt ja seega vabaneb valitsus kardetavast, revolutsiooniliselt meelestatud luuletajast. Raevunud roimarlikust tapmisest, tulid tuhandeist inimestest koosnevad rahvahulgad saatma suure rahvapoeedi surnukeha. Tsaari käsul viisid sandarmid luuletaja surnukeha öösel salaja ära ja matsid ta Svjatogorski kloostrisse, Puškini mõisa lähedale.

Teine Nikolai-aegne vene suurpoeet, Mihhail Jurjevitš Lermontov (1814—1841) häbimärgistas teravat pahameelt avaldavas luuletuses «Luuletaja surma puhul» Puškini tapmise inspireerijaid. Nende värsside eest saadeti Lermontov Kaukaasiasse. 1841. a. tapeti kahevõitluses ka Lermontov. Lermontov oli ainult 27 aastane, tema võimas talent hävis just õitsengu ajal. Lermontovi rahutu, vabadustarmastav luule oma loomingulise sügavuse ja kunstilise lürismiga pälvis kõige laialdasemat kuulsust. Maailmakuulsad on sellised Lermontovi teosed nagu «Meie aja kangelane», «Mtsõri», «Maskeraad», «Deemon» jt.

Nikolai I võttis Lermontovi surmateate vastu kahjurõõmsa hüüdega: «Koerale — koera surm.»

Nikolai valitsemisaegne erakordselt raske olukord kajastus suure vene kirjaniku Nikolai Vassiljevitš Gogoli (1809—1852)

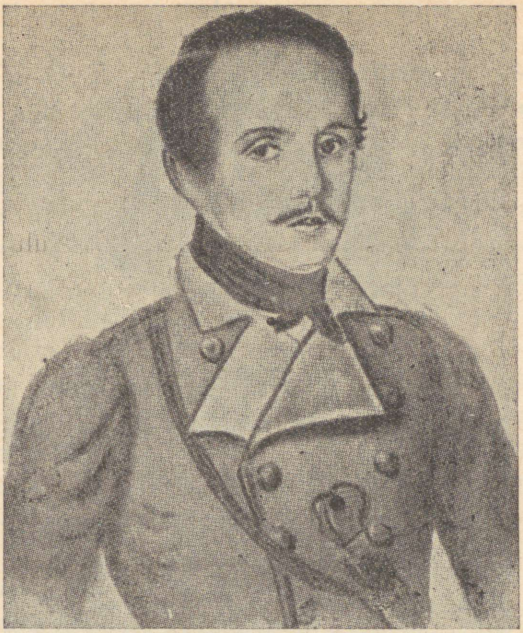

M. J. Lermontov.

isiklikus ja loomingulises saatuses, kes oma geniaalseis teoseis «Revident», «Surnud hinged», «Vana-maailma mõisnikud» jt. andis viha ja piitsutava satiiri jõu poolest vapustava pildi maa-aadli sügavast laostumisest. « «Surnud hinged» vapustas kogu Venemaad,» kirjutas Herzen selle teose mõjust. «Säärane süüdistus oli kaasaegsele Venemaale vajalik. See on haiguslugu, mis on kirjutatud meistri käega. Gogoli poeesia — see on õuduse ja häbi karjatus elunärususest alandatud inimeselt, kui ta järsku peeglis märkab oma loomastunud nägu.»

Gogoli varasemate teoste hulka kuuluvad tsüklist «Mirgorod»: «Õhtud talus Dikanka lähedal» ja «Taras Bulba».

«Õhtud talus Dikanka lähedal» tõid Gogolile laialdase kirjaniku kuulsuse ja tunnustuse. Need luulelised visandid Ukrainast on täis ilu, veetlevust ja säravat huumorit. Belinski

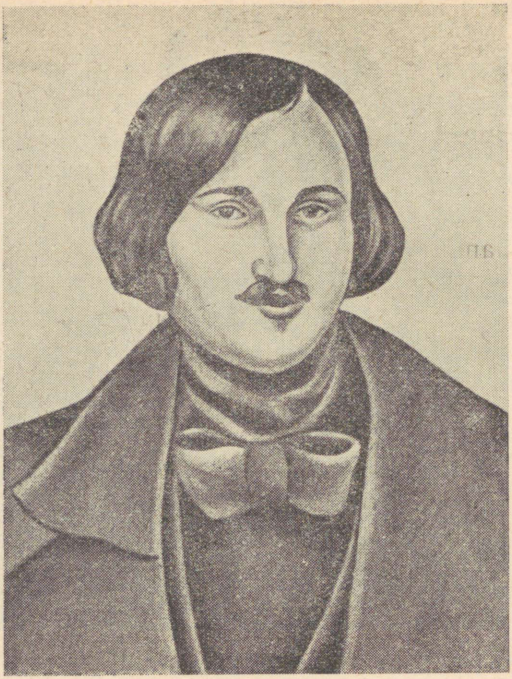

N. V. Gogol.

sõnade järgi kajastub neis «lõbus koomilisus, imekaunist jumala maailma tervitava noormehe naeratus».

Niisama värviküllane ja kujukas on ajalooline jutustus «Taras Bulba». Siin ülistab Gogol XVII sajandi Ukraina kasakate sõjalisi vägitegusid ja nende võitlust välismaiste vallutajate, poolakate, vastu. Belinski väljendus selle jutustuse kohta suure vaimustusega. Neis teostes avaldub Gogol suure kunstnikuna-romantikuna. Gogoli elu viimastel aastatel tugevnesid temas religioossed müstilised meeleolud.

1846. a. astus Gogol teoses «Valitud kohad kirjavahetusest sõpradega» avalikult välja monarhia ja pärisorjusliku korra õigustamise ja kaitsmise reaktsioonilise ideega. Selle teose ilmu-

mine kutsus esile terava protesti kõigi Venemaa eesrindlike inimeste hulgas, eesotsas Belinskiga.

Ajajärgu tähelepanuväärseiks kunstilisteks dokumentideks olid ka Herzeni hiilgavad teosed. «Möödunu ja mõtted» on tõepärane kroonika mitte ainult Herzeni, vaid ka tema aja parimate eesrindlike inimeste elust, mis näitab vene ühiskondliku mõtte arenemist Nikolai-aegse reaktsiooni süngeis tingimustes. Herzeni romaani «Kes on süüdi?» kangelane aus, andekas, julge Vladimir Beltov, ei suutnud leida enesele kohta elus ja muutus «üleliigseks inimeseks» — tüüpiline kuju XIX sajandi klassikalises kirjanduses.

XIX sajandi esimese poole vene kirjandus oli tihedasti seotud ühiskondlik-poliitilise eluga ja läbi imbunud oma aja eesrindlikest ideedest ning asus kunstilise realismi teele, tehes lõpparve ajutise innustumisega sentimentalismist ja romantismist.

Kunstilise realismi koolkonna rajajaiks olid suured vene kirjanikud A. S. Puškin, A. S. Gribojedov, N. V. Gogol ja I. A. Krõlov.

Nende kirjanike kunstilised teosed on surematud, sest need kajastasid tõepäraselt ja kirkalt mitte ainult omaaja elu, vaid on ka läbi immutatud palavast usust suure vene rahva paremasse tulevikku.

Meie maa austab sügavalt oma suurte kirjanike ja poeetide mälestust. Rahvapoeet Puškin on Nõukogude Liidu rahvaste armastatuimaks poeediks. Täitunud on suure poeedi ennustus, mille ta kirjutas veidi aega enne oma surma tähelepanuväärses luuletuses «Exegi monumentum».

И долго буду тем любезен я народу,
Что чувства добрые я лирой пробуждал,
Что в мой жестокий век восславил я Свободу
И милость к падшим призывал.

(Tõlkes: Ja armastatuks jään sest kauaks rahvastele, et lüüral äratust ma headusele toond, et julmal ajastul ma laulnud priiusele ja tröösti langenuile loond.)

Kunst. Rahvusliku iseteadvuse, ühiskondlikule elule ärkava rahva rahvusliku uhkuse sügavad progressiivsed ideed leidsid

kajastust ka kunstis. Nagu kirjandus, nii muutus ka kunst realistlikuks.

Nikolai I ajal oli erilises soosingus sõjamaal — sõjaelu, lahingute jms. kujutamine; kõige vajalikumaks peeti sedalaadi piltidel riietuse, sõjavarustuse ja igasuguste polgutunnuste ja relvaliikide vormide täpset reprodutseerimist. Ametliku akadeemilise maali esindajaks oli kunstnik K. P. Brüllov (1799—1852). 1830. a. pandi välja tema maal «Pompei viimne päev». Sel maalil oli määratu suur menu.

И был „Последний день Помпеи"
Для русской кисти первым днем, —

(Tõlkes: Nii oli «Pompei viimne päev» siis vene pintsli esipäev)

kirjutas üks tolleaegseist poeetidest. Selle maali menu oli mitte ainult kunstiliselt kõrge meisterlikkuse tagajärg, vaid ta oli tingitud ka suurest hulgast valgus- ja värviefektidest (tuli, välk), mis avaldasid vaatajaile sügavat muljet. Realismi otsingud leidsid oma väljenduse suure vene kunstniku A. A. Ivanovi loomingus. Oma maali kallal «Kristuse ilmumine rahvale» töötas Ivanov ligi 30 aastat.

Üheks esimeseks kunstnikuks-realistiks oli A. G. Venetsianov. Ta oli pirukamüüja poeg, lapsepõlvest alates jälgis ta tööliste, käsitööliste ja talupoegade elu-olu. See mõjutas tema loomingu realistlikku suunda. Tema suur maal «Rehala» ja rida etüüde külaelust on siiski veel esitatud ilustatud kujul, kuigi juba ainult mõte kujutada lõuendil talupoega tundus sel ajal julgena.

1840. a. lõpul pani välja oma esimese maali silmapaistev žanrimaalija P. A. Fedotov. Maali eest «Majori kosjaskäik» andis Kunstide Akadeemia Fedotovile akadeemiku tiitli. Klassikaliste traditsioonide harrastajad maalikunstis suhtusid põlastavalt Fedotovi maalidesse kui rahvavaimus maalituisse.

Portretistidest olid kõige andekamad pärisorjast maalikunstnik Tropinin, kes maalis õnnestunud portreed Puškinist ja Karamzinist, ja peen maalikunstnik-romantik Kiprenski, kes sai kuulsaks oma tähelepanuväärsete portreedega Krõlovist, Puškinist ja oma autoportreedega.

Mõisaproua hommik. *A. G. Venetsianovi maal.*

Silmapaistvaks vene arhitektiks XIX sajandi algul oli A. Voronihhin. Ta ehitas Peterburis Kaasani peakiriku, mis on parimaid uusima kirikliku ehituskunsti monumente Venemaal.

Vene ooperi- ja sümfoonilise muusika esiisa M. I. Glinka (1804—1857) kasutas rahvaviiside varasid ja lääne-euroopa muusika kogemusi. Glinka kindlustas vene rahvuslikule helikunstile ülemaailmse tähtsuse. Glinka muusika põhiomadusteks on sügav ideelisus, realism ja rahvuslikkus. Vene aristokraatia võttis Glinka teosed vaenulikult vastu, mõistes hukka tema muusika rahvaliku laadi. Ei mõistetud ka tema geniaalset rahvuslik-patriootilist ooperit «Ivan Sussanin», mille muusikat valitsevad klassid nimetasid «kutsarlikuks». Glinka muinas-

M. I. Glinka töötamas ooperi «Ruslan ja Ljudmila» kallal.
I. J. Repini portree.

jutulist ainet teisiti käsitlev klassikaline ooper «Ruslan ja Ljudmila» võeti repertuaarist ära aasta pärast selle lavastust ja komponisti eluajal teda enam uuesti ei lavastatud. Glinka kasutas oma loomingus vene, ukraina, valgevene, soome, poola, gruusia, hispaania ja teisi meloodiaid.

Glinka tähtsad sümfoonilised teosed «Hispaania uvertüürid» (hispaania rahvaviisidel) ja «Kamarinskaja» erinesid lääne-euroopa helikunsti üldtaustast oma julguse ja originaalsusega ja olid aluseks vene sümfoonilise loomingu edasisele võimsale arengule. Suur vene helilooja Tšaikovski kirjutas hiljem, et «kogu vene sümfooniline koolkond peitub Glinka «Kamarinskajas» nagu tamm tammetõrus».

Jäädes kodumaal tunnustamata ja jälitamisest väsinuna sõitis Glinka välismaale, kus ta ka suri.

Glinka järglaseks oli komponist Dargomõžski (1813—1869). Temale nagu Glinkalegi oli vene helikunsti juhtivaks printsiibiks

M. S. Štšepkin. *T. G. Ševtšenko portree.*

kõrge kunstiline realism. Dargomõžski komponisti-elutee ei olnud samuti mitte kerge. Dargomõžski parem ooper «Näkineid» võeti selle esimesel lavastamisel kaunis külmalt vastu ja alles 10 aastat hiljem sai see üheks lemmikooperiks.

Dargomõžski ooper «Kivist külaline», mis on kirjutatud samanimelise Puškini teose sõnadele, paistab silma ooperitegelaste iseloomu kirjelduse tabavusega. Nii selles ooperis kui ka oma romanssides kinnitab Dargomõžski dramaatilise deklamatsiooni tõetruudust ja loomulikkust ja loob lüüriliste, satiiriliste ja koomiliste laulude uusi tüüpe. «Tahan, et helis otseselt kajastuks sõna, tahan tõde,» kirjutas oma elu lõpul Dargomõžski.

XIX sajandi esimesel poolel saavutas tähelepanuväärseid kunstilisi edusamme ka vene teater. Suure Teatri ehitamine

Moskvas Petrovkal lõpetati juba 1780. a. ja nimetati siis Petrovski teatriks. 1805. a. põles see omaaja kohta luksuslik teater maha ja ehitati uuesti üles alles 20 aastat hiljem, 1825. a., arhitekt Beauvais' poolt. 1853. a. põles Suur Teater uuesti, kuid restaureeriti peagi. Sel ajajärgul saavutas vene ooper suuri edusamme.

Väike Teater avati Moskvas 1824. a. ja sai peagi kõige suuremate näitleja-annete keskuseks. Läinud sajandi suurimaks artistiks, realismi esiisaks laval oli Mihhail Semjonovitš Štšepkin (1788—1863). Pärisorja-taluniku pojana ostis ta enese vabaks alles 33 aasta vanuses. Štšepkin töötas palju aastaid Väikeses Teatris, luues surematuid kujusid Gribojedovi, Gogoli ja paljude teiste näidendites. Štšepkin suhtles kõigi omaaja ühiskondliku liikumise silmapaistvate tegelastega.

Tähelepanuväärseks vene traagikuks oli Moskva Väikese Teatri laval P. S. Motšalov (1800—1848), kes sai kuulsaks oma osadega Shakespeare'i tragöödiais.

§ 44. Tsaari-Venemaa rahvaste kultuur XIX sajandi esimesel poolel.

Ukraina kirjandus. Tsarism tõkestas Venemaa ääremaadel iseseisvate rahvuste tekkimist ja takistas vägivaldselt rõhutud rahvaste kultuurilist arengut. Kaitstes oma rahvuslikku olemasolu, ehitasid rõhutud rahvad oma kultuuri, püüdes säilitada oma rahvuslikku kõnet, oma keelt.

Ukraina paljumiljoniline rahvas jätkas visalt loomingut oma rikkas emakeeles, hoolimata tagakiusamisest.

Uuema aja ukraina kirjanduse silmapaistvaks rajajaks oli I. P. Kotljarevski (1769—1838). Kotljarevski saavutas suure populaarsuse oma kolme ukrainakeelse teosega: «Aeneis», «Natalka-Poltavka» ja «Moskal-tšarivnik». Oma paroodias Vergiliuse «Aeneis'e» kohta naeris Kotljarevski kurjalt välja aadli-pärisorjapidaja ja tsaari ametkonna, kuid ühes sellega

kujutas ta eleegilise minevikuigatsusega vana hetmaniaja elu ja kombeid.

Suurt mõju avaldas Ukraina kultuuri-elule esimene ülikool Ukrainas, Harkovi Ülikool, hoolimata valitsuse pingutustest teha see venestamise keskuseks. Noore ülikooli ümber kasvas grupp andekaid ukraina kirjanikke — Gulak-Artemovski, Kvitka-Osnovjanenko, Grebinka jt.

G. F. Kvitkat loetakse ukrainakeelse kirjanduse loojaks. Tema «Väike-vene uudisjutud» kandsid sentimentaalset ja moraalitsevat iseloomu.

XIX sajandi esimese poole silmapaistvaks ukraina poeediks oli E. P. Grebinka (Grebjonka) (1812—1848). Grebinka, kes oli Puškiniga seotud isikliku sõprusega, tõlkis ukraina keelde Puškini «Poltaava». Ukraina kirjanduses olid aukohal Grebinka valmid «Prikazki», tähelepanuväärsed oma keelelt ja ukraina talurahva raske elu kujuka kirjeldamise poolest. Grebinkat loetakse ukraina kirjanduse üheks klassikuks.

Ukraina tõeliseks rahvapoeediks oli Taras Grigorjevitš Ševtšenko (1814—1861). Ta oli rikkale mõisnikule Engelhardtile kuuluva pärisorja poeg. Kaotanud ema ja seejärel isa, sai väike Ševtšenko varjupaiga kooli köstri juures, õppis kirjaoskust ja luges tema eest psalme «hingusele läinud pärisorjade hingedele», saades selle eest köstrilt kümnenda kopika «ergutuseks», nagu seda meenutas Ševtšenko ise. Varakult ilmnes Ševtšenko juures joonistamisanne. Ta jooksis köstri juurest ära maalrite juurde, kes kirikut värvisid, kuid ei saanud neilt midagi õppida. Ševtšenko oli ka karjaseks ja teenriks (kasatšokiks) mõisniku juures. Härra käskis mitu korda kutsarit Ševtšenkot peksta, kui leidis ta joonistamast. Ühes oma mõisnikuga sattus Ševtšenko Peterburi, kus ta pandi õppima «maalikunsti tsunftimeistri» juurde. 1836. a. tutvus Ševtšenko ühe kaasmaalasest kunstniku kaasabil kirjanike Žukovski ja Grebinkaga ning samuti kuulsa maalikunstniku Brüllowiga. Soovides anda sünnipärasele talendile võimalust õppida, maalis Brüllow poeet Žukovski

T. G. Ševtšenko nooruses. *Ševtšenko autoportree.*

portree, loosis selle välja ja saadud 2500 rubla eest ostis Ševtšenko vabaks. Ševtšenko astus Kunstide Akadeemiasse.

Ševtšenko ühiskondlik-poliitilised vaated arenesid, kujunesid ja karastusid vene vabastusliku liikumise, Radištševi, Belinski, Herzeni, Tšernõševski ja Dobroljubovi revolutsiooniliste ideede mõjutusel. Need eesrindlikud ideed innustasid Ševtšenkot revolutsioonilisele võitlusele, tugevdasid temas taotlust kindlustada ukraina ja vene rahvaste vennalikke sidemeid.

Samuti nagu Puškin vene kirjanduses, oli Ševtšenko uue ukraina kirjanduse aluste rajajaks. Ševtšenko lõi tõelisi kirjanduslikke eeskujusid, mis olid läbi immutatud omaaja eesrindlike demokraatlike ideedega. See kirjandus oli orgaaniliselt seotud rahvalaulude ja -duumadega. Ševtšenko loomingulised žanrid nii poeedina kui ka kunstnikuna olid väga mitmekesised.

1840. a. ilmus esimene Ševtšenko luuletuskogu «Kobzar», mis sisaldas selliseid töid nagu «Katerina», «Utoplena», «Naimitška» jt. Need tööd peegeldasid ukraina rahva elu-olu traagilisi pildikesi. Juba nendes poeemides astub Ševtšenko välja töötava rahva isevalitsusest ja pärisorjusest vabastamise mõttega.

1841. a. kirjastati tema poeem «Haidamakid», mis kirjeldas «Koliivštšinat» — ukraina rahva ülestõusu poola panide vastu Paremkalda-Ukrainas 1768. a. Pöördudes «Haidamakkides» ukraina rahva kangelasliku mineviku poole, kutsub Ševtšenko töötavaid masse üles võitlusele oma orjastajate vastu.

Ševtšenko lõi esimesena ukraina kirjanduses eredaid näiteid poliitilisest lüürikast. Poeemides «Uni» (1844), «Kaukaasia» (1845), «Nii surnuile kui ka elavaile» ja teistes teostes kirjeldas poeet rahva sotsiaalset rõhumist ja ennustas kõikide rahvuste möödapääsematut ülestõusu tsarismi ja mõisnike vastu.

Ta räägib, et Venemaal valitseb kroonitud despoot Nikolai I, kes on muutnud maa rahvaste vanglaks, kus:

От молдаванина до финна,
На всех наречьях, всё молчит.

(Tõlkes: Moldaavlasest soomlaseni, kõigis murdeis, kõik vaikib.)

«Kaukaasias» tungib Ševtšenko kallale vene tsarismi koloniaalpoliitikale ja kutsub kõigi rahvaste töötajaid võitlusele koloniaalse ikke vastu, halastamatule võitlusele tsarismi vastu.

1845. a. kirjutas Ševtšenko oma kuulsa «Zapovit», milles ta kutsub ülestõusule rahva rõhujate vastu. Ta usub tuleviku uuenenud, suurt, vaba riiki, kus kõik rahvad on ühine pere.

Поднимайтесь,
Цепи разорвите,
Злою, вражескою кровью
Волю окропите,
И меня в семье великой,
В братстве вольном, новом,
Помянуть не позабудьте
Добрым, тихим словом . . .

(Tõlkes: Üles tõuske, purustage ahelad. Kurja, vaenuliku verega vabadust te pritsige ja mind vabas ning uues vendkonnas ärge unustage mälestamast hea, vaikse sõnaga.)

T. G. Ševtšenko pagendatud soldatina. *Autoportree.*

Ševtšenko poeesia on läbi imbunud teravast vihkamisest poola magnaatide, ukraina rahva põliste vaenlaste vastu. Teostes «Tarassovanitš», «Nikita Gaidai», «Haidamakid» ülistades ukraina rahva kangelaslikku minevikku, näitab Ševtšenko, et võitluses rõhujate vastu on poola rahvas temale lähedane ja kallis kui vene ja ukraina rahvaste vend.

Poeemi «Jereetik» (1845), mis on pühendatud Jan Husile, tšehhi mehisele rahvategelasele, saksa ikke vastu võitlejale, läbib punase niidina kõigi slaavi rahvaste vendluse idee.

Tsarismi ja pärisorjuse vastase võitluse ideed sidusid Ševtšenko 1846. a. salajase poliitilise organisatsiooniga — «Kyrillose-Methodiose vennaskonnaga», mis tekkis Kiievis. See oli ukraina liberaalse kodanluse organisatsioon. Temas oli kaks diametraalselt vastandlikku voolu: revolutsioonilis-demokraatlik tiib T. G. Ševtšenkoga eesotsas ja kodanlik-liberaalne, mida esindasid Kostomarov ja Kuliš. Kostomarov koostas programmi, kus näidati vennaskonna eesmärgid: pärisorjuse kaota-

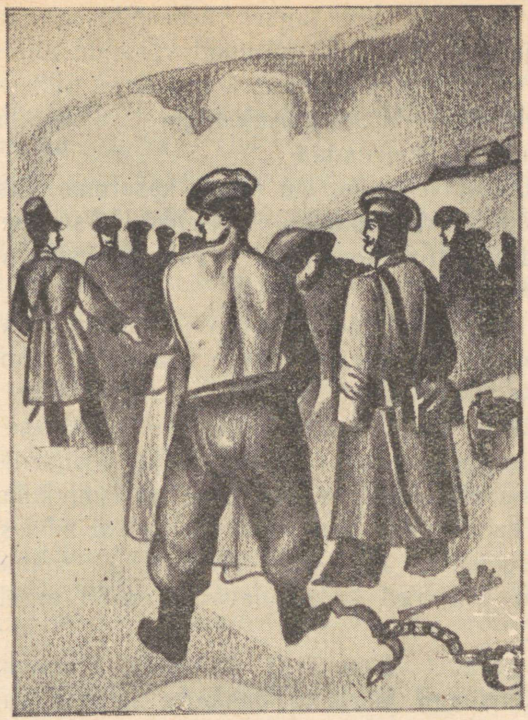

Läbi kadalipu. *T. G. Ševtšenko ofort.*

mine, kõigi slaavi rahvaste ühendamine föderatiivsesse vabariiki ja laialdane hariduse levitamine rahva hulgas. Nad arvasid, et kõike seda võib saavutada rahulikul teel liberaalsete reformide abil ja kartsid kõige rohkem talurahva revolutsiooni. Hoopis teistsugused olid revolutsioonilise demokraadi Ševtšenko vaated. Ta astus otsustavalt välja vennaskonna parempoolse tiiva liberaalse, rahuliku taktika vastu ja arvas, et tsarismi ja pärisorjust võib hävitada ainult otsustava revolutsioonilise võitlusega.

1847. a. kevadel areteeriti vennaskonna liikmed. Nende hulgas oli ka Ševtšenko, kelle juurest leiti tema revolutsiooniliste värsside käsikiri. Ševtšenko kohta tehti järgmine otsus:

«Kunstnik Ševtšenko kui tugeva kehaehitusega isik määrata ässitavate ja ülimal määral jultunud värsside luuletamise eest reameheks Orenburgi üksikusse korpusse.» Sellele määrusele lisandas Nikolai I: «Kõige karmima järelevalve alla, ühes keeluga kirjutada ja joonistada.»

Peale 10-aastast rasket elu tsaari kasarmus, rasket soldatidrilli ja mõnitamist, vabastati Ševtšenko. Asumisele saatmine ei murdnud poeeti-revolutsionääri, vaid karastas veelgi enam tema võitlusindu.

Asunud elama Peterburi, lähenes Ševtšenko «Sovremenniku» ringile. Ta lähenes Tšernõševskile, muutudes tema lähimaks kaastööliseks võitluses uue elu eest — «ilma holopi ja panita». T. G. Ševtšenko suhtus suure austusega Herzenisse ning luges suure andumusega ajakirju «Kolokol» ja «Poljarnaja zvezda».

Revolutsiooniline paatos, üleskutse tsarismi kukutamisele ja pärisorjuse kaotamisele saavutasid Ševtšenko töödes eriti ereda poliitilise iseloomu. Ta uskus kindlasti, et saabub aeg, mil rahvamassid tõusevad ja õiendavad karmilt arveid tsaari ja mõisnikega.

1859. a. kevadel sõitis T. G. Ševtšenko Ukrainasse, kus ta alustas agitatsiooni tsarismi, mõisnike ja usu vastu. Ta oli veendunud selles, et «talurahvareform», mida tollal ette valmistati, ei anna talurahvale midagi ning kutsus seepärast rahvast üles tsaari mitte uskuma, mitte ootama temalt vabadust, vaid ise relvadega seda kätte võitma.

Добра не жди,
Не жди сподіваної волі —
Вона заснула: цар Микола
Її приспав. А щоб збудить
Хирену волю, треба миром,
Громадою обоих сталить,
Та добре вигострить сокіру —
Та й заходиться вже будить

(Tõlkes: «Ära oota head, ära oota lubatud vabadust. Ta on uinunud — tsaar Nikolai uinutas ta. Kuid selleks, et ta ärkaks, on vaja karastada kogu maailma massid, hästi teritada taprid ja asuda teda äratama.)

See teos peegeldab eriti selgelt Ševtšenko vaadete ühtsust revolutsioonilise demokraatia juhtide omadega, eriti Tšernõševskiga, kes sel ajal kutsus üles: «Kutsuge tapri juurde Venemaad.»

13. juulil 1859. a. areteeriti Ševtšenko ja saadeti Peterburi.

Rasked asumisel oleku aastad olid õõnestanud poeedi tervise ja ta suri 26. veebruaril 1861. a. Tema surm oli suureks kaotuseks kõigile Venemaa rahvaile. Suur ukraina rahvaluuletaja, revolutsionäär demokraat T. G. Ševtšenko kuulub maailmakirjanduse parimate klassikute hulka.

Samuti nagu suur vene poeet Puškin, on ka Ševtšenko kõigi Nõukogude Liidu rahvaste üks armastatumaid luuletajaid.

Hoolimata lõputuist jälitamistest tsaarivalitsuse poolt, jätkas ukraina kultuur arenemist kõigis suundades, tuues kõikjal esile ukraina rahva võimsaid loovaid jõude arhitektuuris, maalikunstis, raidkunstis, muusikas ja kirjanduses.

Ukrainas asutasid mõisnikud juba XVIII sajandil ja XIX sajandi algul orkestreid, koorikapelle, teatritruppe, mis koosnesid talupoegadest-pärisorjadest.

1812. a. organiseeris kirjanik Kvitka-Osnovjanenko Poltavas esimese alalise ukraina näitetrupi. Määratu suure populaarsuse osaliseks sai Ukraina muusikateater, mis lavastas esimesed ukraina ooperid: Kotljarevski «Natalka-Poltavka», Kvitka «Kosjaskäik Gontšarivtsil», Gulak-Artemovski «Zaporožlane Doonau taga» jt.

Ukraina muusikalise loomingu aluseks olid ukraina rahvalaulud. Paljud vene komponistid, näiteks Glinka, kasutasid samuti ukraina rahvalaule. Suurt osa etendas muusikalise kunsti arengus Ukrainas Ševtšenko. Tema näidendiga «Nazar Stodolja» (1844) kindlustati lõplikult ukraina teatri olemasolu. Ševtšenko oli paljude ukraina muusikateoste tekstide ja süžeede autoriks.

Taga-Kaukaasia rahvaste kultuur. Suure jõuga toimus gruusia, armeenia ja aserbaidžani rahvaste rahvuslik ärkamine.

Üheks suurimaks gruusia poeediks XIX sajandi alguses oli Puškini kaasaegne A. Tšavtšavadze. Päritolult aristokraat, oli Aleksander Tšavtšavadze üheks esimeseks romantismi esindajaks gruusia luules. Tema teosed on läbi imbunud sügavast nukrusest, mis oli tingitud Gruusia orjastamisest Vene tsarismi poolt.

Andekaimaks romantismi esindajaks gruusia kirjanduses oli Nikolai Barathašvili, kelle teostes kõlas pessimism ja ühes sellega protest Gruusia raske tõelisuse kohta. Nikolai Barathašvilit nimetatakse «gruusia Byroniks».

Realistliku suuna rajajaks gruusia kirjanduses oli Giorgi Eristhavi. Hoolimata oma vürstlikust päritolust, astus Eristhavi välja pärisorjuse vastu Gruusias. Giorgi Eristhavi oli gruusia suurim dramaturg XIX sajandi esimesel poolel ja gruusia draamateatri tegelik looja ning organiseerija Tiflisis.

Gruusia talurahva rasket olukorda ja võitlust kirjeldas Daniil Tšonkadze, kes ise oli pärit talupoegade-pärisorjade hulgast. Ta astus esimesena gruusia kirjanduses välja pärisorjuse vastu 1859. a. avaldatud jutustuses «Surami kindlus». Gruusia rahva seas oli see jutustus väga populaarne ja avaldas suurt mõju hilisemale gruusia revolutsioonilisele kirjandusele.

Armeenias, mis oli tükeldatud Türgi, Iraani ja Venemaa vahel, algas rahvuslik ärkamine erilise jõuga pärast 1828. a. ja 1829. a. Iraanile ja Türgile jäänud aladelt siirdus palju armeenlasi-emigrante Venemaale. Tekkiva armeenia kodanluse ideelise ja poliitilise elu keskuseks sai Tiflis, kus armeenlased etendasid suurt osa majanduselus.

Suureks Armeeni kirjanikuks oli Hatšatur Abovjan. Abovjani tähelepanuvääriv romaan «Armeenia haavad» Vene-Iraani sõja ainestikul etendas suurt osa armeenia rahvusliku kirjanduse ajaloos, pannes aluse uuele kirjanduslikule keelele. Sisult olustikku kujutav, meelsuselt patriootiline, kirjeldas romaan eredates värvides armeenlaste rasket olukorda Iraani valitsemise all. Juba enne trükis ilmumist levis romaan käsikirjas, seda loeti ringides ja see aitas kaasa armeenia rahvusliku enesetunde ärkamisele. Abovjan, kes oli hariduse saanud Tartu (Jurjevi) ülikoolis, oli armeenia reaktsioonilise vaimulikkonna vaenlane. Ta avas Armeenias esimese ilmaliku kooli. Hinnates kõrgelt eesrindlikku vene kultuuri, oli Abovjan Venemaale ideelise ja poliitilise lähenemise pooldajaks. Abovjan ja tema mõttekaaslased tutvustasid

armeenia lugejaid niihästi vene kui lääne-euroopa kirjanduse paremate teostega.

XIX sajandi esimesele poolele langeb ka uue aserbaidžani kirjanduse õitseaeg. Selle rajajaks oli Mirza Ahhundov (1812—1878) — üks oma maa ja aja parimaid kirjanikke. Teda kutsuti «muhamedi Molière'iks». Oma komöödiais piitsutas ta nagu Molière'gi halastamatult vaimulikke, paljastades nende silmakirjalikkust ja rahaahnust (näiteks komöödias «Alkeemik Molla Ibrahim Halil»). Türgi kirjanduses astus Ahhundov esimest korda teravalt välja naiste õigusetuse vastu, nõudis kodanlikke reforme ja võitles Aserbaidžani hariduse ja Euroopale lähendamise eest. Ahhundov taotles türgi keele lihtsustamist ja tegi ettepaneku araabia-türgi tähestiku reformiks. Ahhundov sai kasvatuse vene koolis. Tema kirjanduslikule loomingule avaldas vene kirjandus suurt ja positiivset mõju. Ahhundov kirjutas eleegia Puškini surma puhul, kus ta kõneles oma armastusest hukkunud poeedi vastu.

XI peatükk.

60-ndate aastate kodanlikud reformid.

§ 45. Talurahvareformi ettevalmistamine.

Võitlus talurahvareformi ümber. Krimmi sõja ajal hakkas valitsema uus keiser — Aleksander II (1855—1881). Juba troonipärijana tunnistas ta enese pärisorjuse säilitamise pooldajaks ja aadli huvide kaitsjaks. Kuid juba valitsemise esimestel aastatel tuli Aleksander II-sel asuda kodanlike reformide teele ja esmajärjekorras pärisorjuse kaotamisele. Neid reforme tingis kogu Venemaa majandusliku arengu käik. XIX sajandi keskpaiku selgus täielikult vabaduseta pärisorjusliku tööjõu kahjulikkus niihästi tööstuses kui ka põllumajanduses. Tootvate jõudude edasine areng riigis oli ilma pärisorjuse kaotamiseta võimatu. Kodanlike ümberkorralduste edasilükkamise võimatust ja pärisorjuslike vahekordade lõplikku likvideerimise vajadust riigis näitas ka Krimmi sõda. Lõpuks kõneles ka talurahva rahutuste määratu suur tõus, eriti Krimmi sõja perioodil, sügavast kriisist riigis, mis nõudis selle kriisi peapõhjuse — pärisorjuse likvideerimist.

Talurahvaliikumine ühenduses Krimmi sõjaga hakkas võtma ähvardavat ulatust. Talumajapidamist tabas sõja-ajal langus, aga mõisnikud tugevdasid talupoegade-pärisorjade ekspluateerimist. Klassivõitlus talupoegade ja mõisnike vahel saavutas suure teravuse pärast Krimmi sõda. 1858. a. registreeris III osakond

86 rahutust, 1859. a. — 90 ja 1860. a. — 108. Need rahutused olid sihitud juba kogu pärisorjusliku süsteemi, mitte aga üksikute mõisnike vastu, nagu varem. Igal pool keeldusid talupojad teoorjuse täitmisest, obroki maksmisest, avaldades vastupanu võimudele ja sõjaväekomandodele, kes saadeti elanikkonda rahustama.

Riigis kujunes revolutsiooniline situatsioon. Kuid talurahvaliikumine ei arenenud revolutsiooniks. «Rahvas, kes oli sadu aastaid mõisnike orjuses, ei olnud suuteline tõusma laialdasele, avalikule, teadlikule võitlusele vabaduse eest.» (L e n i n, Teosed, XV köide, lk. 108.) Töölisklass oli alles kujunemas ega suutnud talurahvast viia isevalitsuse ja pärisorjuse ründamisele.

Massiline talurahva võitlus kutsus esile kodanlik-liberaalse liikumise elavnemise. Liberaalsed mõisnikud ja kodanlus hakkasid avalikult kõnelema pärisorjuse kaotamise vajadusest. Nad saatsid valitsusele esildusi, kirjutasid tsaarile kirju, koostasid reformide projekte, esinesid erakoosolekuil, einetel ja bankettidel kõnedega. Liberaalne kodanlus ja mõisnikud kritiseerisid ka pärisorjuslikku riigiaparaati ta altkäemaksuvõtmise, vägivalla, võimude omavoli, tsensuuriga jms.

Talurahva revolutsiooni oht sundis valitsust asuma talurahvareformi ettevalmistamisele. Isegi tsaarile ja pärisorjapidajailemõisnikele, kellele ta tugines, muutus silmanähtavaks pärisorjuse kaotamise vajadus.

1856. a. ütles Aleksander II selles asjas Moskva kubermangu aadlikele: «Kehtiv hingede valdamise kord ei või jääda muutmata. Parem on kaotada pärisorjus ülaltpoolt, kui oodata seni, kuni see iseendast hakkab kaduma altpoolt.»

Aastail 1857—1858 organiseeriti kubermangu aadlikomiteed pärisorjuse kaotamise reformiprojektide väljatöötamiseks. Kubermangukomiteede poolt väljatöötatud projektid saadeti Peterburi, valitsuse poolt moodustatud redaktsioonikomisjonidesse, kes pidid välja töötama reformi üldise seaduseelnõu. Komisjonid koosnesid valitsuse poolt nimetatud ametnikest. Redaktsioonikomisjonide esimeheks nimetati reaktsionäär kindral Rostovtsev,

1861. aasta reformi eelse Euroopa-Venemaa majanduskaart.

kelle kohta on teada, et ta Nikolai I-le omal ajal dekabristid üles andis. Pärast Rostovtsevi surma nimetati komisjoni esimeheks

äge reaktsionäär — krahv Panin. Reformi ettevalmistamise peategelaseks oli Nikolai Miljutin, liberaalse bürokraatia esindaja.

Kogu reformi ettevalmistamist juhtis talurahvaasjade peakomitee, mis oli moodustatud kõrgemaist ametnikest ja pärisorjapidajaist suurmõisnikest. Seaduseelnõu bürokraatlik ettevalmistus kestis mitu aastat (1857—1860).

Suurmõisnikud, kellele kuulusid peaaegu pooled pärisorjadest, panid ette vabastada talupojad ilma jaosmaata, andes neile üksnes taluhooned ja säilitades igaveseks ajaks kohustussuhted mõisa vastu, s. o. sundtöö mõisnikule.

Keskmõisnikud olid huvitatud põllumajanduse kodanlikust arengust. Need mõisnikud, moodustades poole aadlist, omasid pärisorjade enamikku. Nende seas oli kaks põhigruppi: teoorjus- ja obrokimõisade omanikud. Nende huvid olid erinevad. Obrokimajapidamine oli ülekaalus mitte-mustmullarajoonides, kus sissetulekut ei toonud mitte niivõrd maa, kui pärisorjade omamine. Mõisnikud jätsid obroki peale neid oma pärisorje, kes läksid ära vabrikuisse või kõrvaltöödele. Seepärast panid Tveri mõisnikud (Unkovski eelnõu) ette vabastada talupojad ühes maaga, kuid kaunis suure väljaostuhinna eest, arvates kaasa ka talupoja-pärisorja isiku vabaksostu. Mustmullavööndi mõisnikel aga oli peamiseks väärtuseks viljakandev maa, millel nad pidasid teoorjuslikku majandit. Püüdes jätta maad oma valdusse, vabastatavad talupojad aga muuta moonakaiks, olid teoorjusmõisade omanikud nõus vabastama talupoegi ilma maata. Seesugune oli Poltaava mõisnike eelnõu. Valitsus, kartes üldist talurahva ülestõusu, pooldas vähese jaosmaa andmist talupoegadele kõrge väljaostuhinna eest.

Kuivõrd erinevad ka olid mitmesuguste mõisnikegruppide huvid, oli see ikkagi võitlus ühe ning sama klassi ridades. Niihästi pärisorjuse pooldajad kui ka liberaalid olid ühevõrra huvitatud sellest, et ära hoida talurahva revolutsiooni ja rahulikul teel, järeleandmiste ja kokkulepete hinnaga pöörata vene küla järk-järgulise kodanliku ümberkorralduse teele, jättes võimu ja maa mõisnike valdusse.

Seda teed käisid preisi mõisnikud-junkrud, kindlustades oma suurte feodaalmajandite aeglast arenemist kodanlikeks majanditeks. Preisimaal võtsid mõisnikud pärisorjuse kaotamisel talurahva maad endile. Peaaegu täiesti maata jäänud talupojad olid sunnitud minema mõisnike juurde tööle moonakatena orjalikel tingimustel ja müüma oma järeljäänud maatükikesed kulakutele. Moonakad olid Preisimaal õigusteta ja mõisnikud valitsesid nende üle «Teenijaskonna määruse» alusel. Seesugust kapitalismi arenguteed põllumajanduses, kus säilitatakse mõisnike majanduslik ja poliitiline ülemvõim, nimetas Lenin preisilikuks. Seesugusele preisilikule kapitalistliku arengu teele tahtsid viia põllumajanduse ka vene liberaalid.

Vene talupojad võitlesid stiihiliselt, kuid visalt revolutsioonilise tee eest — suurmõisnike mõisade jaotamise ja maa lõpliku puhastamise eest feodalismi igandeist, nagu see oli Ameerikas. Pärast orjuse kaotamist hakkas Ameerika Ühendriikides kiiresti arenema kapitalism põllumajanduses. Plantaatorite orjanduslike majapidamiste asemel ja indiaanlastelt äravõetud vabadel maatükkidel arenesid kapitalistlikud farmid. Feodaalsete igandite täieliku puudumise tagajärjel omandasid suhted farmerite ja põllutööliste vahel, kapitalistide ja proletaarlaste klassisuhete selgesti väljendatud iseloomu. Uuesti organiseeritud Ameerika farmides rakendati masinaid ja kunstväetisi. Seesugust kapitalismi arenguteed põllumajanduses nimetas Lenin ameerikalikuks arenguteeks.

N. G. Tšernõševski (1828—1889). Talupojad, kes kõige enam olid huvitatud pärisorjuse kaotamisest, kõrvaldati täiesti reformi ettevalmistamisest. Talupoegade-pärisorjade huvide kaitseks astus revolutsioonilise demokraatia programmiga välja Nikolai Gavrilovitš Tšernõševski — suur vene kirjanik-demokraat ja suur Marxieelse perioodi sotsialist, nagu teda nimetas Lenin.

Nikolai Gavrilovitš Tšernõševski sündis Saratovis preestri perekonnas. Hariduse sai Tšernõševski algul vaimulikus seminaris, hiljem Peterburi ülikoolis. Ta vihkas tsaari isevalitsust,

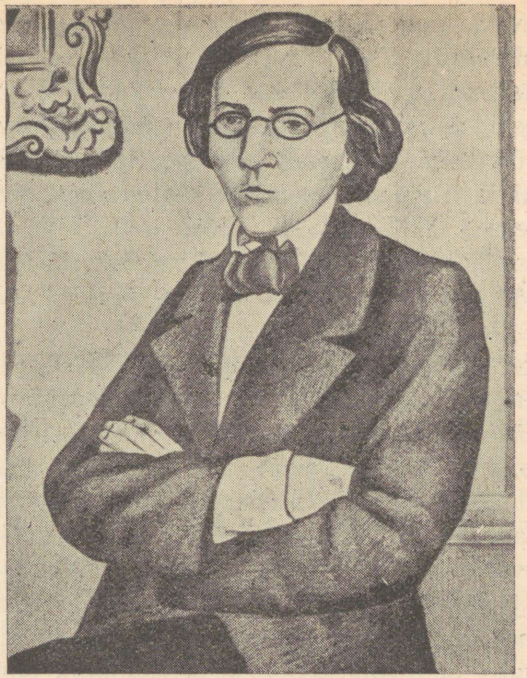

N. G. Tšernõševski 1855. a.

mis rõhus vene rahvast. Tšernõševski otsis juba noormehena Lääne ja Venemaa revolutsioonilistelt kirjanikelt vastust teda vaevavatele ühiskonna ümberkorraldamise küsimustele. Tšernõševski muutus sotsialistiks, kuid tema sotsialism oli veel Marxi-eelne — utopistlik. Tšernõševski omandas omaaja eesrindlikud ajaloolis-filosoofilised õpetused ja rajas oma originaalse filosoofilise teooria, vene revolutsioonilise demokraatia materialistliku filosoofia.

Sotsialisti-utopistina arvas Tšernõševski, et olemasolev talurahva maa kogukondlik kasutamisviis annab Venemaale võimaluse vahenditult üle minna sotsialismile, möödudes kapitalismist. Kuid selleks, et külakogukond võiks seda osa täita, kõne-

les Tšernõševski, peavad talupojad vabastamisel saama küllaldasel määral maad. Tšernõševski ei võinud veel ette näha, et üksnes kapitalismi ja proletariaadi arenemine loob, tänu tööliste klassivõitlusele, võimaluse sotsialismi võidulepääsemiseks. Ta «ei osanud, õigemini — ei suutnud vene elu mahajäämise tõttu, tõusta Marxi ja Engelsi dialektilise materialismi mõistmiseni». (Lenin, Teosed, XIII köide, lk. 295).

Oma sotsialistlikud vaated esitas Tšernõševski üksikasjaliselt romaanis «Mida teha?», mille ta kirjutas Peeter-Pauli kindluses vangisoleku ajal.

«Kuid Tšernõševski ei olnud ainult sotsialist-utopist,» kirjutas temast Lenin, «ta oli ka revolutsiooniline demokraat, ta suutis mõjutada kõiki oma ajajärgu poliitilisi sündmusi revolutsioonilises vaimus, viies läbi tsensuuri takistuste ja tõkete talurahvarevolutsiooni ideed, masside võitlemise ideed kõigi vanade võimude kukutamiseks.» (Lenin, Teosed, XV köide, lk. 144.)

Tšernõševski, suure revolutsioonilise valgustaja Belinski õpilane ja järglane, hakkas 1853. a. ajakirja «Sovremennik» (Kaasaeglane) kaastööliseks, hiljem aga tegelikuks juhiks. Selle ajakirja muutis ta revolutsioonilise demokraatia häälekandjaks. «Sovremennikus» ilmunud artikleis arendas Tšernõševski talurahvaküsimuse alal üksikasjalikult talurahva revolutsiooni programmi. Ta nõudis pärisorjuse täielikku kaotamist ilma väljaostuta, isiklikku vabadust ja kogu maa tasuta üleandmist talupoegadele. Tšernõševski jälgis tähelepanelikult reformi käiku ja näitas, et tsarismi poolt valmistatav «vabastamine» on tegelikult talurahva petmine ja paljaksriisumine. Erilise jõuga paljastas ta liberaale, kes leppisid kokku «keiserliku parteiga». Tšernõševski rääkis, et kes ka vabastaks talupojad — kas mõisnikud-pärisorjapidajad või liberaalid, ikkagi «tuleb sellest jälk tegu». Tšernõševski kutsus talupoegi üles revolutsioonile.

N. A. Dobroljubov (1836—1861). Ühes Tšernõševskiga võitlesid talurahva revolutsiooni eest ta poliitilised mõttekaaslased — Dobroljubov ja Nekrassov, kes töötasid «Sovremenniku» toimetuses. Eriti teravasti piitsutasid nad liberaalide reetlikkust.

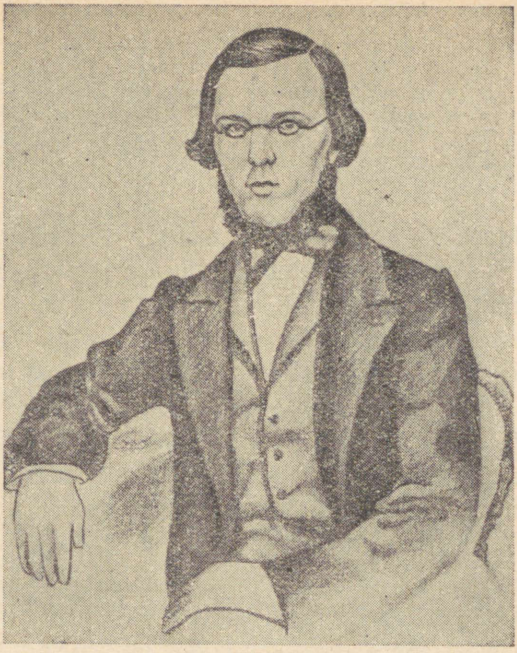

N. A. Dobroljubov.

N. A. Dobroljubov oli revolutsiooniline demokraat ja suur vene kriitik. Ta selgitas oma kriitilistes artiklites eesrindlike ilukirjanduslike teoste ühiskondlik-poliitilist tähtsust, kaitstes realistlikku kunsti ja viimase sotsiaalset suunitlust. Nagu Tšernõševski, nii oli Dobroljubovgi materialistliku filosoofia pooldaja ja järelkäija. Artikleis «Mis on oblomovlus», «Kunas saabub tõeline päev», «Pimeduse riik» häbimärgistas ta mõisnike ühiskonda ja isevalitsuslikku riiki. Oma satiirilistes luuletustes paljastas ja piitsutas Dobroljubov teravalt vene liberaalide reetlikkust. Need luuletused trükiti ära «Sovremenniku» satiirilises lisas, mille nimetuseks oli «Svistok» (Vile). Dobroljubov suri 25-aastasena, oma suure kirjandusliku talendi õitseajal,

tiisikusse. Tema jõu murdis palavlik, väsimatu töö. Luuletuses «Dobroljubovi mälestuseks» kirjutas Nekrassov:

Какой светильник разума угас!
Какое сердце биться перестало!

(Tõlkes: Milline tarkuse tungal on kustund! Ja milline süda nüüd löömast lakkas!)

N. A. Nekrassov (1821—1877). Suure vene poeedi N. A. Nekrassovi tegevus möödus samuti talurahva pärisorjusevastase võitluse aastail. Nekrassov oli mõisniku poeg, kuid juba lapseeas oli temasse sisenenud viha pärisorjuse vastu. Ta katkestas sidemed oma pärisorjapidajast isaga ja elas raskeis materiaalseis tingimustes, hulkudes ringi Peterburi «urgastes», kus elutses kehvistu. 40-ndate aastate alguses lähenes Nekrassov Belinski kirjanduslikule ringile ja hakkas 1846. a. välja andma ajakirja «Sovremennik», — tolleaegse revolutsioonilise demokraatia võitlusorganit. Ajakirjas oli Belinskil juhtiv osa.

Koostöö-aastad Belinskiga avaldasid otsustavat mõju Nekrassovile. 50-ndate aastate lõpul katkestas Nekrassov sidemed endiste läänlastest sõpradega — mõõdukate liberaalidega ja asus talurahva revolutsiooni eest otsustavate võitlejate ridadesse. Nekrassovist sai talurahva raske saatuse laulik. Ta «kättemaksu ja kurbuse» muusa, piitsutades mõisnike pärisorjuslikku Venemaad, kutsus üles võitlusele rahva parema elu eest. Laialdaselt said tuntuks Nekrassovi luuletused ja poeemid: «Poeet ja kodanik», «Mõtisklused paraadukse juures», «Jerjomuška laul», «Rüütel üheks tunniks», «Soldati ema Orina», «Külmataat Punanina», «Vanaisa», «Kellel on Venemaal hea elada», «Vene naised» jt. Nekrassov avaldas suurt mõju kogu järgnevale vene luulekunstile.

Herzen reformide ettevalmistamise aastail. Määratu suurt osa etendas reformieelse ühiskondliku tõusu ajal Aleksander Ivanovitš Herzeni «revolutsiooniline agitatsioon» (Lenini väljenduse järgi). Ajakirjas «Poljarnaja zvezda» ja «Kolokol» paljastas Herzen pärisorjapidajate metsikusi ja ametnike-bürokraa-

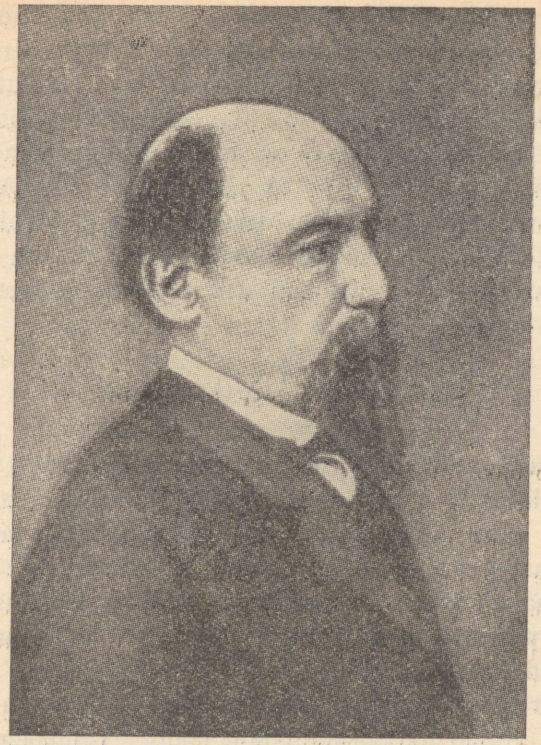

N. A. Nekrassov.

tide omavoli. «Kolokolis» trükiti ära esitised, kirjad ja reformide eelnõud, mis koostati liberaalide poolt Venemaal.

Herzeni lähimate nõudmiste programm oli mõõdukas. Ta nihutas esiplaanile talupoegade vabastamise ühes maaga, trükivabaduse, ihunuhtluse kaotamise. Herzen uskus sel perioodil, et uus tsaar Aleksander II suudab kaotada pärisorjuse ja anda talupoegadele maad ning vabadust. Kuid hoolimata neist ajutistest liberaalseist kõhklemistest jäi Herzen talurahva huvide kindlaks kaitsjaks. Tema seisukohad erinesid põhiliselt liberaalide seisukohtadest. Liberaalid ootasid talupoegade «vabastamist» üksnes «ülaltpoolt». Herzen aga kuulutas: «Kas see

vabastamine tuleb «ülalt» või «alt» — meie oleme selle poolt.» Need Herzeni ajutised kõhklemised ja tema lootused reformidele tsaarivalitsuse poolt tõid lahkhelisid tema ja revolutsiooniliste demokraatide vahele. Tema eksliku seisukoha mõistsid kirglikult hukka Tšernõševski ja ta mõttekaaslased. «Vene inimese» kiri Herzenile, mille autoriks oli arvatavasti Tšernõševski ise või mõni tema ringist, sisaldas otsest üleskutset revolutsioonile: «Tapri juurde kutsuge Venemaa! Hüvasti ja pidage meeles, et sadu aastaid hävitab Venemaad usk tsaaride headesse kavatsustesse.»

§ 46. Pärisorjuse kaotamine.

19. veebruari määrus. Pärisorjuse kaotamine viidi läbi 1861. a. talurahva teravnenud mõisnike-vastase klassivõitluse tingimusis. Kuid talurahvaliikumine oli killustatud ja stiihiline. Just seepärast õnnestus pärisorjapidajail pärisorjuse kaotamist läbi viia oma huvides. 19. veebruaril 1861. a. kirjutas Aleksander II alla pärisorjuse kaotamise manifestile ja talurahva olukorra korraldamise määrusele.

19. veebruari määrus kajastas reformi kodanlikku iseloomu, mis oli läbi viidud pärisorjapidajate poolt. Talupoeg kuulutati isiklikult vabaks. Mõisnik ei võinud pärisorje enam osta, müüa ega vahetada. Mõisnik ei võinud enam keelata talupojale abiellumist ega segada end ta perekonnaellu. Talupoeg sai õiguse sõlmida oma nimel lepinguid, tegelda kaubanduse ja tööstusega, omada vallas- ja kinnisvara, esineda kohtus oma nimel. Talupoeg sai õiguse lahkuda talupojaseisusest ja astuda linna-kodaniku- või kaupmeheseisusesse.

Sundorjast muutus talupoeg juriidiliselt vabaks inimeseks, kes aga siiski omas piiratud kodanikuõigusi. Talupoegade isiklik sõltuvus mõisnikest kaotati. Mittemajanduslik, feodaalne sundus aga asendati majandusliku, kodanliku sundusega. Selles seisis talupoja olukorra põhimõtteline erinevus endisest pärisorjuslikust ja õigusetust seisundist. Kuid 19. veebruari määrus säili-

tas palju feodaalseid jäänuseid külas ja kindlustas seega mõisnikele talurahva poolpärisorjusliku ekspluateerimise. Endise jaosmaa kasutamise eest pidid talupojad kandma koormisi, obrokit või teoorjust, seni kui nende ja mõisnike vahel ei olnud sõlmitud väljaostulepingut. Kuni selleni loeti talupojad ajutiselt kohustatuiks. Alles 20 aastat pärast 1861. a. reformi määras 28. detsembri 1881. a. seadus kõigi ajutiselt kohustatud talupoegade suhtes, keda selleks ajaks polnud jäänud üle 20%-di, kindlaks jaosmaa kohusliku väljaostmise.

19. veebruari määruse alusel talupoegadele mineva jaosmaa suuruse väljaarvestamiseks jagati Suur-Vene, Valge Vene ja Ukraina kubermangud kolme vööndisse. Esimesse vööndisse kuulusid mittemustmulla-kubermangud, teise — mustmulla-kubermangud ja kolmandasse — stepikubermangud. Igas kohas määras tsaarivalitsus kaks jaosmaa normi — kõrgema ja madalama.

Mustmullavööndis, kus maa oli eriti väärtuslik, sai talupoeg vähem maad, kui tal oli enne reformi. Reform jättis mustmulla-kubermangude talupojad ilma peaaegu veerandist neist maadest, mida nad kasutasid enne reformi. Mõnedes kubermangudes vähenes talupoja maapind reformi tagajärjel veel enam, näiteks: Samaara kubermangus 44% võrra, Saraatovi kubermangus 41% võrra, Poltaava kubermangus 40% võrra. Vastupidi, mittemustmulla-kubermangudes kaotasid talupojad vähemal määral maad ja kaugel-asetsevais põhjakubermangudes, kus maa ei olnud suureks väärtuseks mõisnikule, said talupojad oma hingemaadele lisa. Näiteks suurenesid Vologda kubermangus nende jaosmaad 14%, Vjatka kubermangus 15,5%, Olonetsi kubermangus 18,3% võrra. Mõisnikud andsid talupoegadele maad juurde selleks, et saada niiviisi suuremat renti.

Mõisnikele läksid paremad maad, samuti ka enne reformi talupoegadega ühisel kasutamisel olnud joogikohad, karjamaad, metsad jne. Kogu Venemaa kohta võtsid mõisnikud talupoegadelt ära üle viiendiku kõigist nende maadest. Neid maid nimetati «lõikudeks» (otrezki).

Keskmiselt tuli üle kogu Venemaa ühe endise eravalduses olnud talupoja kohta, nn. revisjonihinge peale pärast reformi ainult 3,3 tiinu jaosmaad.

Pärisorjapidaja Gagarini ettepanekul 19. veebruari määrusse võetud punkti järgi võisid mõisnikud kokkuleppel talupoegadega anda neile ilma väljaostuta omandiks veerandi normaalsest jaosmaast, ülejäänud kolm veerandit aga võtta enesele. Seda jaosmaad nimetati annetus- ehk kerjusjaosmaaks ja see moodustas keskmiselt 0,6 tiinu. Annetusjaosmaa tarvituselevõtmisega püüdsid mõisnikud talupoegi orjastada.

Mõisnikud säilitasid teadlikult talupoegade ja mõisnike maade üleribasuse. Sageli tungisid mõisnike maad kiiluna talupoegade maasse ja lõikasid selle osadeks. Seetõttu olid talupojad sunnitud neid mõisnike maid kõrgendatud hindadega rendile võtma.

Vabaduse ja jaosmaade eest olid talupojad kohustatud tasuma mõisnikele väljaostumaksu. Kogu mõisatalupoegade jaosmaa maksis ligikaudu 650 miljonit rubla, kuid talupojad pidid välja maksma umbes 900 miljonit rubla. Selle summa tasus mõisnikele riik. Talupojad olid kohustatud maksma riigikassale selle laenu ühes protsentidega 49 aasta jooksul, tasudes igal aastal väljaostumaksu. Kokku tasusid talupojad kuni 1905. a. revolutsioonini üle 2 miljardi rubla väljaostumaksu. Selles määratu suures summas sisaldus niisiis mitte ainult maa hind, vaid ka talupoja isiku vabaksostu raha.

Enamikus Venemaa osades säilitati kogukondlik maakasutamine. Kogu jaosmaa loeti külakogukonnale kuuluvaks ja mir (külakogukond) jaotas perioodiliselt seda kasutamiseks üksikute talundite vahel. Maa kogukondlik valdamine pidurdas talupoegade majanduslikku initsiatiivi. Kogukondliku maa ümberjagamised ei stimuleerinud talupoegi suuri kulutusi tegema majanduse parandamiseks jaosmaadel. Külakogukonnast lahku lüüa ja jaosmaad omandiks kinnistada võis talupoeg üksnes siis, kui ta tasus korraga ära oma väljaostusumma. Talupojad olid seotud ühiskäendusega, s. t. vastutasid maksude tasumise alal

vastastikku üksteise eest oma varaga. Ilma võimude loata ei tohtinud talupoeg külast ära minna teenistusse, kuid teenistusse mineku loa saamisel sai ta passi mitte kauemaks kui üheks aastaks ja pärast seda oli ta kohustatud külasse tagasi tulema. Kuni 1870. aastani puudus talupojal õigus oma jaosmaast loobumiseks. Kõik need abinõud kinnitasid talupoja kogukonna külge ja kindlustasid sellega mõisnikele odava tööjõu.

Kogu 19. veebruari 1861. a. reformiga vabastati üle 10 miljoni mõisatalupoja pärisorjusest.

19. veebruari määrus oli aluseks ka udelli- ja riigitalupoegade maakorraldusele. Udellitalupoegi oli reformi ajaks veidi üle miljoni. Kõik nende kasutuses olevad maad anti (1863. a.) neile omandiks kohustusliku väljaostu alusel. Udellitalupojad said 4,2 tiinu maad «hinge» peale. Kokku olid nad kohustatud tasuma tsaariperekonnale 51 miljonit rubla väljaosturaha.

Riigitalupoegi oli umbes 9,5 miljonit «hinge». Neile kinnistati (1866. a. määruse alusel) tähtajata kasutamiseks kõik need maad, kus nad seni olid töötanud. Keskmiselt said nad 5,7 tiinu «hinge» peale ja olid kohustatud maksma riigikassale 1 miljard 60 miljonit rubla väljaosturaha. Riigi- ja udellitalupojad olid seega rohkem maaga kindlustatud kui endised mõisnike pärisorjad.

Üldse vabastati pärisorjuslikust sõltuvusest 21 279 000 meessoost talupoega. Talunaised vabastati ilma lahtiostuta, kuid nende peale ei arvestatud jaosmaad.

Pärisorjuse kaotamine tähendas pöördepunkti meie maa ajaloos. Venemaa majandus muutus kapitalistlikuks. Tööstusliku kapitalismi areng Venemaal toimus kiiremini kui enne 1861. a., hoolimata pärisorjuse jäänustest, mis veel takistasid selle arengut. Aadlik-pärisorjusliku tsaari-Venemaa riigikord astus järkjärgulise, aeglase kodanliku ümberkujundumise teele. Selles oli 1861. a. reformi progressiivne tähendus. «See oli,» kirjutas Lenin, «samm edasi Venemaa muutumise teel kodanlikuks monarhiaks» (Lenin, Teosed, XV köide, lk. 143). Et aga reformi teostajaiks olid pärisorjapidajad, siis püüdsid nad ka

kõik teha, et säilitada võimalikult rohkem privileege. Mõisnike poolt paljaksröövitud talupojad sattusid uude, majanduslikku orjusse mõisnike juures.

Talurahva võitlus pärast 1861. a. reformi. 19. veebruari reform ei rahuldanud hoopiski mitte talupoegi, kes nõudsid mõisnike maa üleminekut nende kätte ilma väljaostuta ja täielikku vabastamist mõisnike võimu alt. Pärast manifesti väljakuulutamist levis laialt talurahvaliikumine Venemaal. Ainult kahe aasta jooksul, aastail 1861—1863, toimus üle 2000 talurahvarahutuse. 400 juhul osutasid talupojad sõjavägedele vastupanu ja neid rahustati julmalt. Sajad talupojad said surma ja haavata, tuhandeid saadeti sunnitööle või suleti vanglaisse, kümned tuhanded said ihunuhtlust. Talupoegade seas levis kuuldusi, nagu ei oleks manifest ja 19. veebruari määrus ehtsad, nagu oleksid ametnikud ja aadlikud ära varjanud «tõelise vabaduse». Seepärast keeldusid talupojad täitmast kohustusi mõisnike kasuks, keeldusid vakuraamatuist (уставные грамоты), milles määrati kindlaks jaosmaa ja kohustuste suurus. Suuremad ülestõusud sel pinnal tekkisid Bezdna külas Kaasani kubermangus ja Kandejevka külas Penza kubermangus.

Kaasani kubermangus lõigati talupoegadel mõisnike kasuks ära üle kolmandiku maad. Ülestõusu keskuseks kujunes Bezdna küla Spasski maakonnas. Ülestõusu eesotsas seisis talupoeg Anton Petrov. Talupojad tõid temale kui ainsale kirjaoskajale inimesele külas 19. veebruari määruse. Anton Petrov lukustas enese tarre ja veetis unetuid öid, lugedes ja lugedes määrust ikka uuesti. Anton Petrov kuulutas talupoegadele, et tuleb püüda tsaari käest saavutada tõelist vabadust, mida mõisnikud varjavad, senikaua aga mitte enam täita ei teoorjust ega maksta obrokit. Petrovi juhtimisel alustasid ülestõusu kolme maakonna talupojad. Nad hakkasid mõisamaid ära võtma. Liikumine kestis terve kuu. Ülestõusnute vastu saadeti välja suur karistusekspeditsioon tsaari adjutandi krahv Apraksini juhtimisel. Viimane nõudis Petrovi väljaandmist. Talupojad piirasid Petrovi tare ümber ega lasknud soldateid läbi. Seepeale tulistas Apraksin

lähedalt talupoegi. Mitukümmend inimest sai surma ja 350 haavata. Anton Petrov lasti väljakohtu otsusel maha.

Penza kubermangus lõikasid mõisnikud oma kasuks ära veerandi talupoegade maast. Ülestõus Kandejevka külas algas loosungi all: «Kogu maa on meie oma». Ülestõusnud talupojad sõitsid punase lipuga naaberküladesse, kutsudes neid endiga ühinema. Liikumine haaras kolm maakonda Penza kubermangus

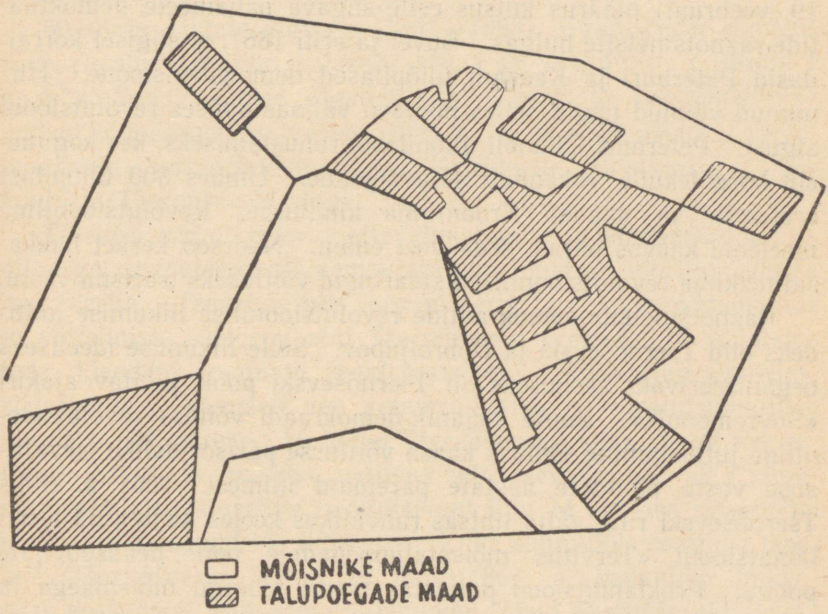

Mõisnike ja talupoegade maa üleribasus (Nikulino küla Moskva kubermangus Bronnitsõ kreisis Saltõkovi vallas).

ja osa Tambovi kubermangu. Ülestõusnute vastu saadeti sõjaväed. Rahustajad piirasid talupojad Kandejevka külas ümber ja lasksid rahvahulga peale kolm kogupauku. Rahvahulgast kostis hüüdeid: «Kuni viimseni sureme, kuid alla ei anna.» Ei suutnud talupoegi murda ka üldine peksmine. «Kas või tapa,» ütlesid talupojad, «kuid tööle me ei lähe ja obroki alusele minna ka ei taha.» Kandejevkas sai surma 8 talupoega, haavata 27 ja 108

karistati kadalipuga ning saadeti kas sunnitööle või asumisele.

60-ndate aastate raznotšinetsid-revolutsionäärid. Talurahva võitlus maa ja vabaduse eest leidis toetust demokraatliku raznotšinetsitest (segaseisuslastest) intelligentsi revolutsioonilise liikumise poolt, kes asendasid endisi aadlikke-revolutsionääre. Raznotšinetsiteks nimetati linnakodanike, väikeametnike, vaimulikkonna madalamate kihtide ja laostunud aadlike lapsi. 19. veebruari määrus kutsus esile sügava pahameele demokraatide-raznotšinetsite hulgas. Suvel ja eriti 1861. a. sügisel korraldasid Peterburi ja Kaasani üliõpilased demonstratsioone. Hirmunud võimud nägid selles noorsoo väljaastumises revolutsiooni algust. Peterburi Ülikooli üliõpilaste rahustamiseks, kes kogunesid koosolekuile, rakendati sõjaväejõude. Umbes 300 üliõpilast areteeriti ja saadeti Kroonlinna kindlusse. Revolutsiooniline meeleolu kasvas pärast seda veel enam. Noorsoo keskel hakkasid tekkima revolutsioonilised salaringid võitluseks tsarismi vastu.

Raznotšinetsite-demokraatide revolutsioonilise liikumise juhtideks olid Tšernõševski ja Dobroljubov. Selle liikumise ideeliseks organiseerivaks keskuseks oli Tšernõševski poolt juhitav ajakiri «Sovremennik». Suure kirjanik-demokraadi võimas revolutsiooniline jutlustamine tõmbas kaasa võitlusse pärisorjusliku isevalitsuse vastu 60-ndate aastate paremaid inimesi. 1861. a. andis Tšernõševski ring välja lihtsas rahvalikus keeles kirjutatud proklamatsiooni «Tervitus mõisatalupoegadele neile headsoovijate poolt». Proklamatsioon paljastas tsaari tehingu mõisnikega ja kutsus talupoegi üles valmistuma üksmeelselt ja organiseeritult ülestõusuks tsaari ja mõisnike vastu. Samal ajal kirjutas Tšernõševski sõber N. V. Šelgunov proklamatsiooni «Soldateile». Kumbagi neist proklamatsioonidest ei trükitud, sest need sattusid juba käsikirjas III osakonda.

Tšernõševski revolutsioonilisest ringist tuli ka proklamatsioon «Noorele sugupõlvele», mis oli kirjutatud N. V. Šelgunovi poolt ja trükitud Londonis Herzeni trükikojas. See proklamatsioon kutsus noorsugu üles teostama revolutsioonilist agitatsiooni talupoegade ja soldatite keskel. Selle proklamatsiooni levitamise eest

areteeriti ja saadeti sunnitööle tuntud poeet M. L. Mihhailov. 1862. a. kevadel anti Moskvas välja proklamatsioon «Noor Venemaa», mis oli kirjutatud üliõpilase-revolutsionääri Zaitšnevski poolt. Nagu Šelgunov, nii nägi ka Zaitšnevski revolutsiooni peamist jõudu revolutsioonilises noorsoos. Zaitšnevski kutsus tuliselt noorsugu üles relvastatud ülestõusule ja valitsevate klasside hävitamisele.

60-ndate aastate alguses (1861—1863) organiseeriti esimene suur revolutsiooniline salaselts «Maa ja vabadus» („Земля и воля"). Selle loomise algatus kuulus ajakirja «Sovremennik» ümber koondunud literaatide rühmale, revolutsionääridele-demokraatidele Serno-Solovjovitšile, Oburtševile, Sleptsovile jt., kes kuulusid Tšernõševski ringi.

Tšernõševski oli reformi ettevalmistamise ja teostamise perioodil kogu revolutsioonilis-demokraatliku liikumise ideeline juht ja inspireerija. Tsaarivalitsus organiseeris terve provokatsioonide ja võltsimiste süsteemi abil Tšernõševski protsessi ja süüdistas teda, tõendeid omamata proklamatsiooni «Mõisatalupoegadele», kirjutamises, peamiselt aga «materialistlike ja revolutsiooniliste ideede pooldamises». Hoidnud Tšernõševskit kaks aastat Peeter-Pauli kindluses, mõistis valitsus selle isevalitsuse vastu leppimatu võitleja, talurahva revolutsiooni juhi 14 aastaks sunnitööle ja eluaegsele asumisele Siberisse. Enne sunnitööle saatmist teostati Tšernõševski kallal 19. mail 1864. a. kodanliku hukkamise keskaegne protseduur. Timukad viisid Tšernõševski Peterburis Mõtninski väljakule tapalavale, asetasid põlvili, murdsid tema pea kohal mõõga ja kinnitasid ta seepeale ahelaga häbiposti külge. Tšernõševski seisis rahulikult vihma käes, oodates nende mõnituste lõppu. Kui ta tapalavalt ära viidi, lendasid talle vastu ühe tütarlapse poolt heidetud lilled. Tütarlaps areteeriti otsekohe.

Tšernõševski saadeti Nertšinski sunnitöövanglasse. Kui sunnitööaeg, mis vähendati seitsmele aastale, lõppes, paigutati Tšernõševski Aleksander II erilisel käsul jällegi vangi, seekord kaugesse Siberi linnakesse Viljuiskisse. 1883. a. toodi ta Viljuiski

Tšernõševski kodanlik hukkamine.

vanglast üle Astrahhani. Ja alles 27 aastat pärast areteerimist, 1889. a. lubati Tšernõševskil, kes oli juba 60 aastane, sõita kodulinna Saraatovisse. Vanglast ja asumiselolekust kurnatuna suri N. G. Tšernõševski 1889. a. oktoobris Saraatovis. Suur vene revolutsionäär-demokraat Tšernõševski veetis ligikaudu pool eluaega vangis kindlustuses, sunnitöövanglas, Viljuiski vangikojas ja asumisel. Nii maksis tsarism kätte oma leppimatule vaenlasele.

N. G. Tšernõševski oli suur vene patrioot, kes andis kogu oma elu oma maale ja rahvale. Juba oma nooruspäevil kirjutas Tšernõševski: «Mis võib olla kõrgem ja ihaldatavam kui kaasa aidata oma isamaa mitte üürikesele, vaid igavesele kuulsusele ja inimkonna hüvangule?» Oma elu lõpuni täitis ta ennastsalgavalt seda ülesannet.

Tšernõševski oli suur teadlane-demokraat, teaduslike teadmiste tuline propageerija. Marx ja Engels pidasid teda suureks vene teadusemeheks. Nad kirjutasid, et Tšernõševski teosed

majanduse alalt «teevad tõelist au Venemaale». Lenin nimetas Tšernõševskit «kapitalismi imekspandavalt sügavaks kriitikuks.» Peale selle oli Tšernõševski veel kirjanduslikuks kriitikuks ja üheks esteetika materialistliku teooria loojaks. Pärast Tšernõševski süüdimõistmist korjati tema teosed tsaarivõimude poolt ära.

Lenin nimetas 40—60-ndate aastate revolutsionääre, Belinskit, Herzenit, Tšernõševskit, Dobroljubovit, Pissarevi ja teisi valgustajaiks, sest nad aitasid oma kirjandusliku tegevusega kaasa Venemaa poliitilisele valgustamisele. Tol perioodil, mil Venemaa töölisklass oli alles tekkimas ja seepärast ei astunud veel välja eesrindliku revolutsioonilise jõuna, olid valgustajad võitlejaiks tsaari isevalitsuse ja pärisorjuse vastu.

Semstvo-, linna-, kohtu- ja sõjaväereformid. Pärast pärisorjuse kaotamist oli tsarism sunnitud teostama ka teisi kodanlikke reforme, mille eesmärk seisis selles, et kohandada Venemaa isevalitsuslik-politseilist korda kodanliku arengu vajadustega. Valitsuse poolt loodud valitavaisse semstvotesse ja linnaduumadesse pääsesid peale aadli esindajate ka kodanluse ja talurahva esindajad. Lenin kirjutas semstvote ja linnaduumade kohta, et see on «kodanluse kohalike esinduslike asutiste algus.» (L e n i n, Teosed, XIV köide, lk. 18).

1864. a. loodi semstvod (maakonna- ja kubermangusemstvod). Semstvod olid kohalikud valitsemisorganid, kes korraldasid puhtkohalikke, külaelanikkonda puutuvaid asju (teede rajamine, haiglate, koolide ehitamine jne.). Maakonna- ja kubermangusemstvote täiskogud, mis koosnesid valitavaist semstvo volinikest, valisid oma täitevorganid — maakonna ja kubermangu semstvo valitsused, eesotsas aalikest-mõisnikest eesistujaga. Semstvo volinike valimised toimusid maatsensuse alusel, mis andis semstvo täielikult suurmaaomanike võimu alla.

Maakonnasemstvo volinikud valiti maaomanike ja talupoegade, samuti ka varakate linlaste, s. o. kodanluse poolt. Külakoosolekul valitud usaldusmehed valisid volinikke talupoegade seast. Administratsiooni survel olid talupojad sunnitud valima

Semstvo täiskogu provintsis. *K. Trutovski maal.*

volinikeks harilikult kulakuid, s. o. külakodanlust. Kubermangu volinike valijaiks olid maakonnasemstvote täiskogud. Semstvovalitsused ja valitsuste esimehed valiti semstvote täiskogudes ja kinnitati ametisse kuberneri poolt. Semstvot juhtisid aadlikud-mõisnikud oma klassi huvides. See väljendus eriti selles, et talupojad maksid ühe tiinu maa eest semstvomakse kaks korda enam kui mõisnikud. Mõisnike huvides ehitati teid ja korraldati mõisade läheduses arstiabipunkte.

Enne semstvoreformi ei olnud üldse häid kohalikke teid, olid ainult viletsad külavaheteed. Semstvote poolt ehitatud teed soodustasid kapitalismi kasvu. 70-ndail aastail tegutsesid semstvod raudteede ehitamise ja pankade asutamisega, mis samuti soodustas kapitalismi arengut. Semstvote kui valitavate organisatsioonide kogu tegevus oli kuberneride alalise järelevalve all.

Vaatamata sellele, et semstvoasutiste iseseisvus oli piiratud tugevasti, arendasid semstvod siiski kasulikku tegevust talurahva hulgas rahvahariduse, tervishoiu, agronoomiliste teadmiste

«Semstvo lõunastab». *G. G. Mjassojedovi maal.*

levitamise jne. alal. Semstvo koolides ja haiglates töötasid paljud eesrindlikud inimesed, kes püüdsid rahvale kasu tuua. Nii näiteks töötas rahvahariduse alal Ilja Nikolajevitš Uljanov, V. I. Lenini isa. Semstvo haiglais töötas arstina vene kirjanik A. P. Tšehhov.

Tsaarivalitsus luues semstvoasutisi, kartis nende asutuste tegevuse laienemist ja püüdis kõigiti neid piirata. Lenin andis ereda iseloomustuse semstvoasutiste olukorra ning nende tõelise osa kohta: «... juba algusest peale,» kirjutas Lenin, «oli semstvo määratud selleks, et olla viiendaks rattaks Vene riigivalitsemise vankri all, rattaks, mida bürokraatia lubas ainult sedavõrd, kuivõrd see ei kõigutanud viimase kõikvõimsust, kuid elanikkonna saadikute osa piirdus palja praktilise tegevusega, nende ülesannete lihtsa tehnilise täitmisega, mis määrati sellesama ametnikkonna poolt... Ja, tehes enda suhtes nii kahjutu järeleandmise, asus valitsus teisel päeval pärast semstvote sisseseadmist teda süstemaatiliselt kitsendama ja piirama: kõikvõimas ametnikkonna klikk ei võinud koos elada üldseisuslike valitavate

esindustega ja hakkas neid kõigiti kiusama.» (L e n i n, Teosed, IV köide, lk. 131.)

1870. a. loodi Katariina II ajal sisse seatud kuueliikmeliste linnavolikogude asemel uued, mis koosnesid majaomanike, kaupmeeste ja vabrikantide, samuti ka suurte linnamaksude maksjate poolt valitavaist linnavolinikest. Linnavolikogud olid kodanluse käes ja tegutsesid tema klassihuvides. See väljendus selgesti nende linnaosade heakorra puudumises, kus elas linna kehvistu. Linnavolikogu valis oma täitevorgani — linnavalitsuse, eesotsas linnapeaga. Ka linnavolikogude tegevus kuulus kuberneri järelevalve alla.

1864. a. viidi läbi ka kohtureform. Endine, reformieelne ja pärisorjuslik kohus, kus puudus täielikult avalikkus, asendati uue, kodanliku kohtuga. Kohtuistungid muutusid avalikeks. Kohtulik uurimine toimus suusõnaliselt kohtuistungil. Kriminaalasjade otsustamisest ringkonnakohtuis hakkasid osa võtma aadlikest ja linna- ning külakondlastest vannutatud kaasistujad. Nemad otsustasid kohtualuste süü või süütuse üle. Süüdistatavaid kaitsesid advokaadid. Süüdistust toetas prokuratuur. Vähemate asjade arutamiseks loodi rahukohus. Linnavolikogud ja semstvod valisid rahukohtunikke suurmõisnike ja majaomanike hulgast. Maal tegutses talurahva asjade arutamiseks loodud eriline talupoegadest koosnev seisuslik vallakohus, kes võis talupoegadele määrata ihunuhtlust. Tsiviilasju otsustati samuti avalikult poolte, s. t. hageja ja kostja esindajate osavõtul. Tsiviilkohtu jaoks anti välja seadused, mis kaitsesid nii mõisnike kui ka kapitalistide tootmisriistade ja -vahendite omandusõigust.

Kohtureform teostati valitsuse poolt lääne-euroopa kodanliku kohtu eeskujul ja oli kõige kodanlikum 60-ndate aastate reformidest, sest uued kohtud kaitsesid kodanluse huve.

Poliitilisi asju arutasid kohtupalat, senat ja ka sõjakohtud. Sagedamini aga otsustati poliitilisi asju administratiivkorras — areteeritud revolutsionäärid saadeti uurimiseta ja kohtuta Siberisse ja Põhja-Venemaale asumisele.

1874. a. teostas tsaarivalitsus sõjaväereformi. Rekruteerimise

asemel seati sisse üldine üldseisuslik sõjaväeteenistuskohustus. 21-aastaseks saanud noormehed ilmusid kohale kutse peale. Osa kutsealuseid arvestati sõjaväeteenistusse, kuna osa (olenevalt perekondlikest põhjuseist) jäeti tagavaraväkke. Teenistuse kestus määrati kindlaks kuue aasta peale, misjärel soldat arvati tagavaraväkke. Haridust saanud isikuil s. t. (peamiselt mõisnikel ja kodanlusel) lühendati tugevasti teenistuse kestust.

Kaitstes mõisnike huve, avasid 60-ndate aastate kodanlikud reformid samal ajal laia tee kapitalismi arengule Venemaal.

Tsaari-Venemaa astus esimesi samme kodanlikuks monarhiaks muutumise teel.

Teostades vastu tahtmist 60-ndate aastate reforme, ei loobunud tsarism siiski oma reaktsioonilise poliitika jätkamisest. Eriti tugevasti andis valitsuse reaktsioon end tunda rahvahariduse alal. Reaktsioonilise haridusministri krahv D. Tolstoi ettepanekul asutati 1871. a. klassikalised gümnaasiumid, kus peaõppeainena õpetati vanu (ladina ja kreeka) keeli. Loodusteaduse õpetamine oli gümnaasiumidest täiesti välja jäetud ning tugevasti piirati matemaatika ning vene keele õpetamist. Semstvo poolt asutatud rahvakoolide ja rahvakoolide õpetajate üle oli sisse seatud rahvakooli-inspektorite politseiline järelevalve.

§ 47. 1863. a. ülestõus Poolas.

Poola enne ülestõusu. XIX sajandi keskel elas Poola üle majandusliku ja ühiskondliku tõusu aega. Kapitalismi areng sammus jõudsalt edasi. Kerkisid suured vabrikud. Arenesid vabrikute-tehaste keskused: Varssavi, Žirardov, Lodz. Kiiresti arenes Dombrowa kivisöerajoon. Põllumajanduse alal arendasid poola mõisnikud tehnilisi kultuure — kartulit viinapõletamiseks ja peeti suhkrutööstusele.

50-ndail aastail teravnes Poolas järsult agraarküsimus. Poola talupojad jäid maata juba pärisorjusest vabastamisel — 1807. a. Talurahva maapuudus kutsus esile talupoegade massi-

Külmas kongis. *V. G. Perovi maal.*

lise suundumise linnadesse teenistusse, mis eriti suurenes 50—60-ndail aastail. Tööstuskriis 60-ndate aastate algul viis paljude vabrikute ja tehaste sulgemisele. Seepärast suurenes tugevasti tööpuudus. Poola tööliste ja talupoegade seas kasvasid revolutsioonilised meeleolud. Samal ajal tugevnes revolutsiooniline liikumine poola šlahta ja areneva kodanluse keskel, keda rõhus nende sõltuvus tsaari-Venemaast. Tsarismi lüüasaamine Krimmi sõjas tugevdas veel enam revolutsioonilist liikumist Poolas.

1861—1862 aastail arenes Poolas laiaulatuslik rahvuslik liikumine. Korraldati demonstratiivseid hingepalveid 1830.—1831. a. Poola ülestõusu juhtidele. Varssavi tänavail toimusid isamaalised meeleavaldused. Mõned neist lõppesid demonstrantide tulistamisega tsaarivägede poolt, mis tekitas poolakates veelgi suuremat viha ja põlgust tsarismi vastu.

1862. a. moodustati Varssavis «Tsentraalne rahvakomitee». Selle ümber rühmitus revolutsiooniline organisatsioon, kes nimetas end «Punaseks parteiks». See koosnes laostunud väikemõisnike-šlahtitšite ja väikekodanluse esindajaist. Samal ajal tegutses ka poola mõisnike poliitiline organisatsioon, nn. «Valge partei». «Punaste» ja «valgete» vahel käis äge võitlus ülestõusu juhtimise, samuti ka ülestõusu iseloomu — selle programmi ja taktika pärast.

Et kõrvaldada õigeaegselt poola revolutsioonilisi elemente, kandis tsaarivalitsus linnanoorsoo erakordse nekrutite värbamise nimestikku. Nekrutiks mineku vältimiseks pages revolutsiooniline noorsugu linnadest metsadesse ja kujundas seal partisanisalku. Neist salkadest võtsid aktiivselt osa töölised ja käsitöölised.

1863. a. ülestõus. 1863. a. jaanuaris, pärast nekrutiksvõtmise ukaasi avaldamist, puhkes Poolas korraga 15 kohas ülestõus. Seda juhtiv Tsentraalne rahvakomitee (Žond Narodowy) kuulutas enese revolutsiooniliseks valitsuseks ning kutsus üles võitlusse sõltumatu Poola riigi eest. 15 kuud tegutses Varssavis Poola põrandaalune revolutsiooniline valitsus. 1863. a. jaanuari lõpus andis ta välja manifesti nende mõisamaade üleandmise kohta talupoegadele, mis varem olid talupoegade kasutuses. Üheaegselt anti välja käsk rahva maakaitseväe organiseerimiseks. Poola talupojad astusid suure vaimustusega partisanisalkadesse. Kuid peamiselt šlahtast koosnevat uut valitsust heidutas see talupoegade sõda ja ta tühistas rahva värbamise maakaitseväkke ning kutsus talupoegi üles koju minema. See kontrrevolutsiooniline korraldus nõrgestas ülestõusu. Poola šlahtitšid rajasid kõik lootused Napoleon III ja teiste riikide interventsioonile Poola kaitseks. Kuid nad ei saanud lubatud toetust ei Prantsusmaalt ega Austrialt. Aleksander II sõlmis Preisi kuningaga kokkuleppe Poola ülestõusu ühise mahasurumise kohta ja, kogunud tohutu armee, saatis selle ülestõusnud Poolat rahustama.

Ülestõus kandus Poolast Leedusse, Valge-Venesse ja naabruses olevaisse Ukraina rajoonidesse. Vilnos tekkis ülestõusu juhti-

miseks Leedu-Valge-Vene Punane Žond. Nagu Poolaski, pidurdasid ka siin liikumist šlahtast pärinevad elemendid valitsuses. Leedu ja valgevene talupojad varustatud vikatite ja kirvestega astusid välja nii vene kui ka poola mõisnike vastu. Valgevene talupoegade ülestõusu organiseerijaks ja juhiks oli Kastus Kalinovski. Ta pöördus oma üleskutsega valgevene keeles vahenditult mõisnike ja tsaarivõimude poolt viletsusse tõugatud ning rõhutud valgevene talupoja poole. Kalinovski nõudis vaba valgevene demokraatlikku korraldust ja agraarreformi läbiviimist talupoegade kasuks. Kalinovski teene on ka see, et ta propageeris kõigiti valgevene keelt. Ta kaitses talupoegade-valgevenelaste täielikku poliitilist üheõiguslikkust mõisnikega. Seepärast andsidki mõisnikud Kalinovski välja tsaari timukaile. Seistes juba võlla all ja kuulates kohtuotsust, milles teda nimetati «šlahtitš Kalinovskiks», hüüdis ta äärmise pahameelega. «Šlahtat meil ei ole, kõik on võrdsed.»

Ülestõusu teostamine Ukrainas ebaõnnestus, sest ukraina talupojad ei toetanud poola šlahtat.

Leedus ja Valge-Venes lämmatas ülestõusu armutute hukkamiste ja repressioonidega Muravjov-Pooja. Juba Poola ülestõusu mahasurumise ajal 1830.—1831. a. ütles ta enda kohta, et ta ei ole neid Muravjove, keda puuakse, vaid neid, kes poovad. «Pooja» nimi jäi igavese häbimärgina külge sellele poola, leedu ja valgevene rahva timukale. Ta rahustas Leedut ja Valge-Venet surmanuhtluste ja Siberisse saatmisega, mõisade konfiskeerimise ja külade põletamisega. Ta hukkas ka ülestõusnud žmudi (leedu) talupoegade juhi Serakovski, Tšernõševski sõbra ning kaaslase, ülestõusnud valgevene talupoegade juhi Kastus Kalinovski ning mitusada ülestõusust osavõtjat.

Muravjov-Pooja eeskujul tegutsesid ka rahustajad Poolas. Ülestõusnud pidasid partisanivõitlust tsaarivägedega, kes õiendasid halastamatult arveid nende kätte langenud revolutsionääridega. Poola ohvitseride-revolutsionääride hulgast pälvisid suure kuulsuse Vrublevski ja Dombrowski — tulevased Pariisi Kommuuni sangarid ja kaitsjad.

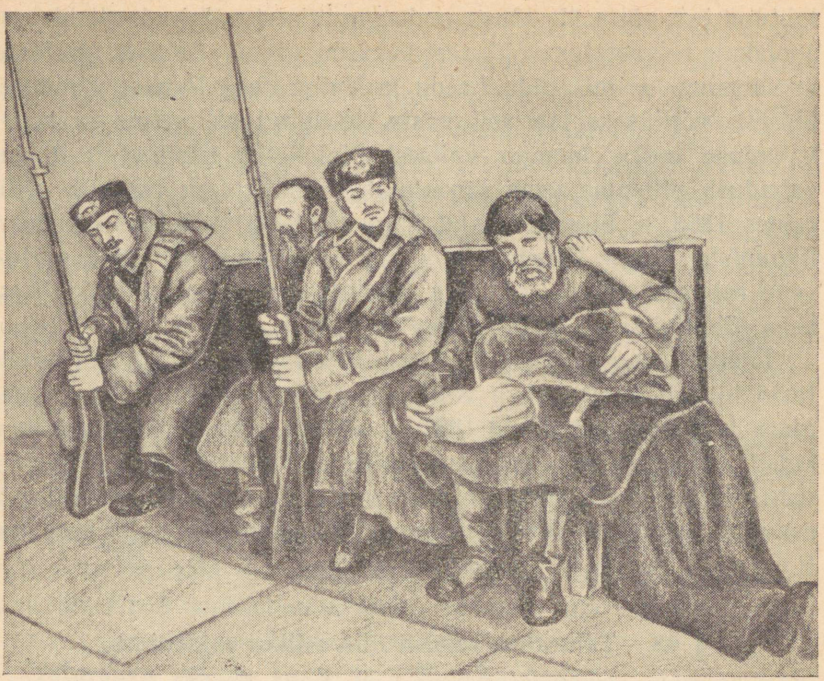

Süüdimõistetu. *N. Kassatkini maal.*

Alles 1865. a. aprilli lõpus, 28 kuud pärast ülestõusu algust hävitasid tsaariväed viimase ülestõusnute salga. Poola ülestõusu mahasurumise kestel hukati 1500 inimest. Mitu tuhat poolakat saadeti Siberisse, 30 000 ülestõusnut langes lahingus.

Vene ametnikud Poolas ajasid sihikindlat vägivaldset venestamispoliitikat. Koguni Poola nime püüdis tsarism hävitada, nimetades selle ümber Varssavi kindralkubernerkonnaks ehk Visla-äärseiks kubermangudeks.

Sellal kui kõik vene ja euroopa reaktsiooni jõud olid paisatud ülestõusu mahasurumisele Poolas, toetasid vene revolutsionäärid-demokraadid eesotsas Herzeniga tuliselt poola rahva võitlust vabaduse eest. Mõned vene ohvitserid läksid erru, sest nad ei

tahtnud osa võtta ülestõusu mahasurumisest. Teised võtsid osa poolakate relvastatud võitlusest tsarismi vastu. Salaühing «Maa ja vabadus» sõlmis liidu Leedu ja Valge-Vene Punase Žondiga ühiseks võitluseks tsarismi vastu, loosungi all: «Teie ja meie vabaduse eest». Herzen kaitses «Kolokolis» väsimatult Poola vabadust, piitsutas tema rahustajaid, timukaid ja poojaid. Nii esines 1863. a. ülestõusu ajal nagu teisteski rahvaste vabadusliikumistes «kaks Venemaad» — üks aadlik-pärisorjuslik, mittevene rahvaste rõhuja, ja teine revolutsioonilis-demokraatlik, kes koos rõhutud rahvastega võitles tsarismi vastu.

Lääne-Euroopa töölised, keda juhtisid Marx ja Engels, tervitasid tuliselt poola rahva võitlust vabaduse ja iseseisvuse eest. Marx ja Engels kirjutasid 1881. a. «Poola 1863. a. ülestõus, mis kutsus välja inglise ja prantsuse tööliste üksmeelse protesti nende valitsuste rahvusvaheliste roimade vastu, oli Poola väljasaadetute osavõtul asutatud Internatsionaali lähtepunktiks.» (M a r x ja E n g e l s, Teosed, XV köide, lk. 551.)

§ 48. Talurahva reform rahvuslikes rajoonides.

Talurahva reform Leedus, Valge-Venes, Ukrainas ja Poolas. Leedus ja Valge-Venes kaotati pärisorjus 1861. a. Leedu ja Valge-Vene kohta anti välja eriline kohalik «19. veebruari määrus» arvestades pärisorjuse iseärasusi neis kubermangudes. Pärisorjuse kaotamise ettevalmistuse ajal võtsid valgevene ja leedu mõisnikud, peamiselt poolakad, paljudelt talupoegadelt nende maa ja andsid selle rendile. Ka pärisorjuse kaotamise puhul võtsid mõisnikud talupoegadelt-pärisorjadelt hulga maad ära. Selline olukord kestis 1863. a. ülestõusuni.

Et leedu ja valgevene talupoegi 1863. a. ülestõusu ajal enda poole meelitada, viis tsarism läbi maareformi. Seati sisse kohuslik jaosmaade väljaost alandatud hindadega. Jaosmaad said talupoegade omanduseks. Kõik talupoegade kohustused mõisnike suhtes tühistati. Leedus ja Valge-Vene põhjaosas suurenesid talupoegade hingemaad tunduvalt poola mõisnike maade arvel.

See reform laiendati ka Valge-Vene ülejäänud osale ja Paremkalda Ukrainale, kus poola mõisnike maavaldused olid väga suured. Väljaostumakse alandati poole võrra.

Poola ülestõusu maha surunud, teostas tsaarivalitsus 1864. a. Poolas talurahvareformi. See reform erines tunduvalt Venemaa 1861. a. reformist. Poolas tühistati kõik talupoegade kohustused mõisnike suhtes ja lõpetati talupoegade maksuvõlgade hagid. Maa, mis oli enne reformi talupoegade kasutuses, sai nende omandiks. Kõik maad, mis mõisnikud olid 1846. a. saadik talupoegadelt ära lõiganud, läksid samuti talupoegade omandiks. Ka maata talupoegi varustati maaga. Poola talupoegade maavaldused suurenesid 30% võrra.

Tasu talupoegadele läinud maa eest said poola mõisnikud vahetult riigikassast. Talupoegadele antud maa otsest väljaostu Poolas ei olnud. Selle asemel tõstis tsaarivalitsus siin talupoegade maksud peaaegu kahekordseks. Poolas säilis pärast reformi vähem feodaalseid igandeid kui Venemaal. Kuid poola mõisnikud jäid edasi suurmaaomanikeks, kellest poola talurahva põhimass sattus majanduslikku sõltuvusse.

Talurahva reform Taga- ja Põhja-Kaukaasias. XIX sajandi teisel poolel alustas tsarism Põhja- ja Taga-Kaukaasia laialdast majanduslikku vallutamist. Kaubanduslike-rahaliste suhete areng ja lakkamatud talurahvarahutused seadsid järjekorda pärisorjuse likvideerimise ka selles tsaari asumaas. 1857. a. algas Mingreelias ulatuslik talurahva ülestõus sepp Utu Mikava juhtimisel. Talupojad võitlesid tsarismi koloniaalse rõhumise ja feodaalpärisorjusliku ekspluateerimise vastu. Mingreelia ülestõusust hirmunud tsaarivalitsus oli sunnitud alustama talurahvareformi Gruusias. Gruusia mõisnikud-pärisorjapidajad takistasid igati selle läbiviimist. Seepärast teostus pärisorjuse kaotamine Taga-Kaukaasias, eriti Gruusias, mõisnikele soodsail ja talurahvale väga raskeil tingimusil. Väikemõisnikest aadlikud vabastati Gruusias täiesti maa-andmise kohustusest talupoegadele. Kogu Gruusias olid äralõiked väga suured. Nii kaotasid Tiflisi kubermangu talupojad üle 40% maast. Talupoegade jaosmaad olid

tükikestena mitmes kohas mõisamaade vahele laiali pillatud. Talupojad jäid metsata ja karjamaata. Veevaeseis rajoonides ei tohtinud talupojad tarvitada vett mõisnike loata. Pärast reformi saadud väikeste maalappide eest pidid talupojad maksma väljaostuhinda kõrge hindamise järgi. Kuni ei olnud teostatud jaosmaa väljaost, jäid talupojad ajutiselt kohustatuiks ning olid sunnitud andma vürstile-mõisnikule veerandi leivavilja ja viinamarjasaagist ning kolmandiku heinasaagist. Oma talu eest oli talupoeg kohustatud maksma igal aastal 5% selle väärtusest. Gruusia talupojad jäid enamikus ajutiselt kohustatuiks kuni 1912. a., mil väljaost tehti kohuslikuks.

Niisiis jätkasid Gruusia talupojad pärast reformi obroki maksmist ja teoorjuse tegemist mõisniku kasuks. Peale selle pidid talupojad tegema kinke mõisnikule ning töötama tema mõisas mõned päevad aastas. Ebatäpse maksutasumise puhul võttis mõisnik talupojalt viimse vara ja mõnikord ka jaosmaa.

Eriti rängalt kannatas pärisorjuse kaotamise puhul Gruusia talurahvas. Üks gruusia talupoeg iseloomustas väga tabavalt oma maanappust: «Kui ma magama heidan, siis asetseb mu pea ühe vürsti-mõisniku mõisas, jalad aga — teise vürsti-mõisniku mõisas.»

60-ndate aastate talurahvareform ei puudutanud üldse hisaane — ärajooksnud talupoegi ja ka mägilasi, kes olid tulnud juba ammugi alla lausikmaale ning asunud elama mõisnike maadele. Hisaanid tasusid mõisnikele $^1/_{10}$—$^1/_6$ lõikusest. Pärast reformi taotlesid mõisnikud seoses rendihindade kõrgendusega rendimaksu kõrgendamist ja lepingutingimuste muutmist hisaanidega. Mõisnikud ajasid hisaane sageli ära sisse-elatud kohtadest.

Abhaasia talupojad ei suutnud leppida sellega, et neilt võeti mõisnike kasuks parimad maad ja et neid sunniti kandma kohustusi. Nad üritasid 1866. a. ülestõusu, mis haaras varsti kogu maa. Ülestõusnud piirasid punaste lippude all Suhhumi ja vallutasid selle. Tsaarivalitsus saatis ülestõusnute vastu ligi kaheksa tuhat soldatit. Abhaasia ülestõus lämmatati suure karmusega. See ülestõus sundis tsarismi 1870. a. teostama talurahvareformi ka

Abhaasias. 1870. a. seaduse põhjal sai iga mõisnik kuni 250 tiinu maad, talupojad aga said talu peale 3—7 tiinu jaosmaad, kaasa arvatud ka külviks kõlbmatud maad. Niisuguse «reformi» tulemusena tekitas tsarism abhaasia talupoegade juures terava maapuuduse. Isegi tsaariametnikud pidid tunnistama, et abhaasia talupoegadele jäid üksnes kivid mägedes ja sood.

1870. a. teostas tsaarivalitsus pärisorjuse kaotamise Aserbaidžanis ja suuremas osas Armeenias. 1870. a. määrus kohustas mõisnikke andma talupoegade kasutusse talu, põllu ja karjamaa, kusjuures märkimisväärse osa (äralõiked) endisist jaosmaadest võis mõisnik endale jätta. Jaosmaid võisid talupojad ka mõisniku loata välja osta, kuid riiklikku laenu, nagu see esines Venemaal, talupojad ei saanud. Soovi korral võis talupoeg jaosmaast ka üldse loobuda, mis Venemaal oli aga lubamatu.

Tšetšeenide ülestõus 1867. a. sundis tsaarivalitsust teostama pärisorjuse ja orjuse kaotamist Kaukaasia mägilaste juures. See «reform» oli täielik talupoegade-mägilaste riisumine feodaalidevürstide kasuks. Orjad ja pärisorjad vabastati, kuid ilma jaosmaata ning 250-rublase lahtiostu eest. Lahtiostuhinna tasumiseni olid nii orjad kui ka endised pärisorjad kohustatud tegema mõisale tegu, mis ulatus 5 päevani nädalas. Selle «reformi» tagajärjel jäid mägilastele-talupoegadele ainult pisikesed 0,25—0,4-tiinulised maalapid talu juurde. Mõisnikud võtsid talupoegadelt ära kõik karjamaad. Kaukaasia mägedes olid aga karjamaad mägilaste elatuse peaallikaks. Nõnda sattusid niihästi talupojad-pärisorjad kui ka endised orjad orjuslikku sõltuvusse oma endisist mõisnikest.

Talupoegade seisund teistes rahvuslikes rajoonides. Kuid isegi selletaolisi «reforme» ei teostatud kogu Venemaal. Kesk-Aasias, Hiivas ja Buhaaras püsisid pärisorjuse ja orjuse igandid kuni nõukogude võimu maksmapanekuni.

60-ndate aastate semstvo- ja kohtureforme ei laiendatud rahvuslikele rajoonidele. Vandemeestekohus asendati neis rajoonides valitsuse poolt määratud ametnikekohtuga. Kohalikud kohtud muhameedlikes rajoonides jäeti vaimulikest kohtunike kätte. Vii-

mased mõistsid koraani alusel kohut. Menetlus toimus vene keeles. Ei seatud sisse ka semstvot.

Kogu võim ääremaadel oli tsaristlike ohvitseride ja ametnike-kolonisaatorite käes. Kaukaasias ja Kesk-Aasias teostas administratsioon halastamatu terrori ja kohalikust rahvusest taluelanikkonna riisumise poliitikat. Selles aitasid teda kohalikud feodaalid. Suur satiirik Saltõkov-Štšedrin häbimärgistas seesuguseid tsaristlikke administraatoreid-kolonisaatoreid oma teoses «Härrased taškentlased».

XII peatükk.

Kapitalismi areng 60—70-ndail aastail.

§ 49. Kapitalism põllumajanduses ja tööstuses pärast talurahvareformi.

Kapitalismi arengu iseärasused pärast reformi. Pärast pärisorjusliku korra kaotamist toimus kapitalismi areng Venemaal tunduvalt kiiremini kui enne reformi. Kuid võrreldes teiste kapitalistlike maadega Euroopas ja Ameerikas, paistis tsaari-Venemaa silma äärmise tehnilis-majandusliku mahajäämisega. Pärisorjuse igandite jäänused maal pärast 1861. a. reformi pidurdasid kapitalismi arengut. Kapitalismi arengut Venemaal takistas ka mahajäänud isevalitsuslik-aadellik riigikord. Eriti tugev oli pärisorjuse igandite mõju esimestel aastakümnetel peale reformi, mil nad takistasid kapitalismi arengut nii tööstuses kui ka põllumajanduses.

Põllumajandus pärast reformi. 1861. a. reform säilitas majandusliku mahajäämise aluse põllumajanduses — mõisnike latifundiumid, s. o. väga suured mõisad, kus domineeris poolpärisorjuslik majapidamine.

Talupoegade maapuudus pärast pärisorjuse kaotamist, samuti maa üleribasus, karja- ja heinamaade puudumine ning tsaari maksukoormus sundisid talupoegi rentima mõisnikult põldu, karja- ja heinamaid. Selle eest pidid talupojad harima oma inventariga mõisapõldu. See oli vana pärisorjuslik teoorjus uues töörendi vormis. Selle teoorjuse teine vorm oli pooleterasüsteem,

mille puhul talupojad maksid mõisnikule renditud maa eest pool viljasaaki natuuras.

Kasutades talupoegade viletsat olukorda, palkasid mõisnikud ja kulakud sulaseid harilikult keset talve, mil enamikul talupoegadest polnud enam leivavilja. Saades ette teravilja või jahu laenuna või käsirahana äärmiselt väikese töötasu arvel, andis talupoeg end juba talvel orjaks kõigile suvistele põllutöödele.

Mõisnike ekspluateerimise tagajärjel oli talurahva põhimassilt (kehvistult ja keskmikelt) võetud võimalus oma majapidamise parandamiseks. Saades tohutuid sissetulekuid talupoegade poolpärisorjuslikust ekspluateerimisest, muutus mõisnike töörendiline majapidamine aeglaselt kapitalistlikuks.

Venemaa keskkubermangudes valitses veel töörendiline majapidamissüsteem, kui Ukrainas ja Volgamaadel hakkas arenema kapitalistlik põllumajandus. Laostunud mõisnike maid ostsid üles linnakodanlus ja kulakud. 20 aasta jooksul (1861—1881) müüsid laostunud mõisnikud üle 16,5 miljoni tiinu maad. Talupoegade naturaalmajapidamine hakkas muutuma väikekaubatootlikuks. Talupojad olid sunnitud müüma leivavilja sageli isikliku tarbimise vähendamise arvel. Maal suurenes majanduslik ebavõrdsus ja ühes sellega kasvas ka klassiline kihistumine. Kesktalurahvast eraldus väiksearvuline külakodanlus — kulaklus. Suurem osa keskmike massist laostus ja läks üle maaproletaarlaste ja poolproletaarlaste ridadesse — «hingemaaga palgatööliste klassi», nagu neid nimetas Lenin. 80-ndate aastate alguseks moodustasid tervelt poole kõigist talupoegade taludest hobuseta ja ühe hobusega kehvikud. Umbes kolme aasta tagant korduvad perioodilised ikaldused täiendasid kehvikute ridu laostunud keskmikega.

Külakodanlus ehk kulaklus kogus oma kapitalid liiakasuvõtmise ja talupoegade-kehvistu ekspluateerimise teel. Sügisel, kui saabus maksude tasumise tähtaeg, viisid talupojad-kehvikud ja -keskmikud vilja müügile. Seetõttu langesid viljahinnad. Kulakud kasutasid olukorda ning ostsid üles odavat vilja. Juba jaanuaris tuli talupoegadel-kehvikutel viljast puudus. Kehvik võttis siis kula-

Raudtee. *V. G. Perovi maal.*

kult vilja laenuks, kuid pidi koti vilja eest sügisel kaks või enam tagasi andma või jälle kulakul tüki maad üles harima. Sageli anti laenu 500—800%-ga aastas. Kehvikud sattusid niiviisi väljapääsematusse orjusse kulaku juures. Kulak andis ka kehvikule orjastavat krediiti oma poes ja kõrtsis. Säärase talurahvakehvistu rööv-ekspluateerimisega tekkisid Kolupajevite ja Razuvajevite kapitalid, nagu kulakuid nimetas suur vene satiirik Saltõkov-Štšedrin. Nõnda kogutud kapitalid mahutati kas kaubandusse või tööstusse või läksid kapitalistliku põllumajanduse arendamiseks. Kulak kasutas laialdaselt palgalist tööjõudu ja täielikumaid põllutööriistu (ader, viljaniitja, rehepeksumasin).

Pärisorjuse kaotamine soodustas kapitalismi sissetungi ka Ukraina külla. Seal toimus samuti talupoegade kihistumine ja hakkas tekkima kulaklus.

Stepi-Ukrainas kasutati kulakute majapidamises laialdaselt masinaid ja palgalist tööjõudu.

Mõisnikud eelistasid anda maid suurte tükkidena mitmeks aastaks rendile kulakuile ning viimased rentisid seda juba väikeste tükkidena, harilikult aastaks, varata talupoegadele. Sel kombel sattus ukraina talupoeg kahekordse ekspluateerimise — mõisniku ja kulaku — alla. Rentides maad oli talupoeg kohustatud andma selle eest teatava arvu viljakuhilaid tiinult. Seda nimetati «skopštšinaks» (skop — kuhilas) ja see oli üks pooletera liike. Mõnikord moodustas skopštšina kolm neljandikku lõikusest.

Eriti raske oli Paremkalda Ukraina talupoegade seisund, kes pärast pärisorjuse kaotamist kaotasid võimaluse kasutada metsi, veekogusid ja karjamaid.

Valge-Venes, nagu mujalgi Venemaal, valitses pärast talurahva reformi suurmõisapidamine, peamiselt poolakate oma. Kuid erinevus muust Venemaast seisis siin selles, et suurmõisapidamine Valge-Venes kohanes kiiresti uute majanduslike korraldustega ja mitte ainult ei vähenenud, vaid isegi kasvas kesk- ja väikemõisnike arvel, muutudes preisi tüüpi kapitalistlikeks põllumajanduslikeks ettevõteteks. Tööstuste ja kõrvaliste tööndusalade puudumine halvendas valgevene talupoegade seisundit veelgi enam. Peale orjusliku töö mõisnike mõisades võisid nad leida tööd üksnes metsaraiumisel ja -parvetamisel.

Kapitalism tungis pärast reformi ka Gruusia põllumajandusse. Maal teravnesid vastuolud talupoegade põhimassi ja kulakute vahel. Talupoegade kihistumisprotsess toimus kaunis kiiresti.

Reas Gruusia maakondades oli koondatud külakodanluse kätte 80—90% lambaist. Kannatades alatise rahapuuduse all, laenasid talupojad raha liiakasuvõtjailt, kusjuures protsendid ulatusid 200—300-ni. Gruusia küla oli väljasuremise teel. Üks tsaarikindral, kes oli saadetud Kahheetiasse talupoegade rahutuste põhjuseid selgitama, oli sunnitud tunnistama talupoegade täielikku vaesumist. «Tean isiklikult paljusid talupoegade perekondi,» kirjutas ta, «kus perekonnaliikmed söövad talvel leiba ülepäeviti

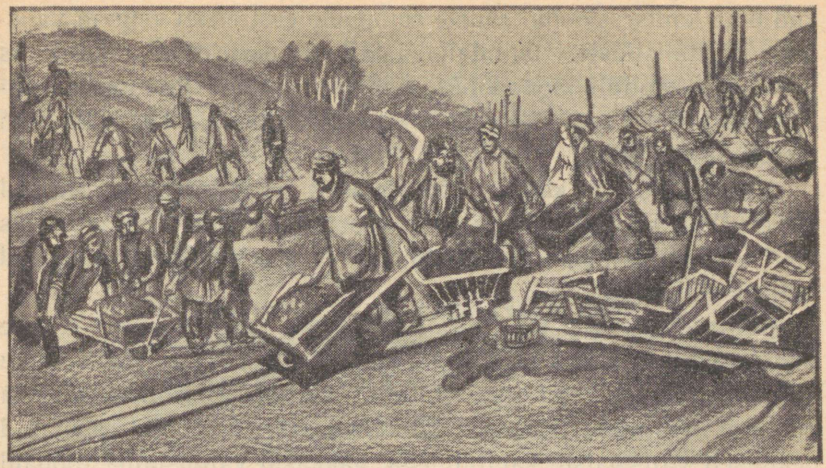

Remonttööd raudteel. *K. A. Savitski maal.*

või ka kahe päeva tagant, sest oma leiba ei ole ja talupojad ajavad läbi juhusliku teenistusega.»

Oma geniaalses teoses «Kapitalismi areng Venemaal» näitas Lenin, et kapitalism arenes pärast 1861. a. nii mõisniku kui ka talupoja majapidamises. Mõisnikud ja kodanlus juhtisid kapitalismi arengut preisi eeskujul, evolutsioonilisel teel. Talurahvas võitles aga stiihiliselt ameerikaliku revolutsioonilise tee eest.

Kapitalismi areng tööstuses. Pärast 1861. a. reformi toimus kapitalismi areng tööstuses tunduvalt kiiremas tempos kui põllumajanduses. Kapitalismi arenemiseks on aga vaja häid liiklusteid, kuid neid oli pärisorjuslikul Venemaal vähe. Jätkub tõsiasjast, et 1861. a. oli mõõtmatu suurel Venemaal ainult 1488 versta raudteid. Venemaal oli esimesel aastakümnel pärast reformi kaks kolmandikku kapitalidest mahutatud raudteede ehitusse. 1861.—1881. a., s. o. 20 aasta jooksul, ehitati 19 500 versta raudteid. Raudtee-ehituse alal arenes 60—70-ndail aastail ettevõtteline palavik. Saades valitsuselt kontsessioone, s. t. raudtee-ehituse ainuõigusi, müüsid kõrgemad ametnikud või mõisni-

kud oma kontsessioonid suurte summade eest edasi vene ja välismaa kapitalistidele. 50-ndail aastail oli näiteks raudtee-ehitus prantsuse kapitali monopoliks, mis moodustas «Raudteede peaseltsi», kellele anti üksvahe ekspluateerimiseks ka kõik seni olemasolevad teed.

Pärast 1861. a. kasvas eriti jõudsalt tekstiiltööstus. Aastail 1861—1881 kolmekordistus riide tootmine. Suur-masinatööstus võitis kapitalistliku manufaktuuri. Kudumisvabrikud tõrjusid välja kodukangru töö.

Aeglasemalt kui tekstiiltööstus arenes rasketööstus. Tõuke tema arenguks andis raudteede ehitamine. 1871. a. lasti käiku esimene, inglise kapitaliga ehitatud kõrgahi Ukrainas Juzovka (praegu Stalino) tehases. Lõunatehased, mis olid asutatud peamiselt välismaiste kapitalidega, hakkasid valmistama rööpaid ja muud raudteevarustust, mida seni oli sisse veetud välismaalt. Pärast reformi tõusis neljakümne aasta jooksul (1861—1900) erakordselt hoogsalt malmi- ja naftatoodang, kasvades peaaegu kümnekordseks.

70-ndail aastail tegi Ukraina metallurgia alles oma esimesi samme. Tunduvalt suurenes tol ajal kivisõetoodang Ukrainas — aastail 1861—1881 kasvas see 15-kordseks.

Ukraina juhtivaiks tööstusharudeks olid tollal suhkru- ja viinapõletamistööstus. Piirituse-ajamiseks suurendasid mõisnikud Paremkalda Ukraina mõisades kartulikasvatust ja laiendasid intensiivselt suhkrupeedikasvatust, mida müüsid suhkruvabrikuile. Ukraina talupoegade üleminek «suhkru peale», samuti kui põllutöödele minek «steppi», oli tollal nende kehva teenistuse peaallikaks.

Tööstuse areng Taga-Kaukaasias toimus kaunis aeglaselt. Tiflisi kubermangus oli ainult väikesi ettevõtteid. Esimese mehaanilise tehase Tiflisis asutasid inglased. 1865. a. asutati esimene suur tekstiilivabrik.

Suure majandusliku tähtsusega Gruusiale ja kogu Taga-Kaukaasiale oli Taga-Kaukaasia raudtee ehitamine. 1872. a. avati esmakordselt raudteeliiklus Poti ja Tiflisi vahel.

Lenin näitas, et kapitalismi areng Venemaal toimus sügavuti ja laiuti. Kapitalismi areng sügavuti tähendas kapitalistliku tööstuse, kapitalistliku põllunduse edasist kasvu ja siseturu kasvu Venemaa põhilisel keskterritooriumil. Kapitalismi areng laiuti tähendas kapitalismi valitsemise levikut uutele territooriumidele, asumaadele.

Tsarism takistas vene vabrikantide ja tehaseomanike meeleheaks kõigiti tööstuse arenemist rahvuslikes rajoonides — koloo-

Venemaa puuvilla-tööstuse kasv pärast 1861. a. reformi

Vene vabrikuis toodetud puuvill (Tuhandeis puudades)

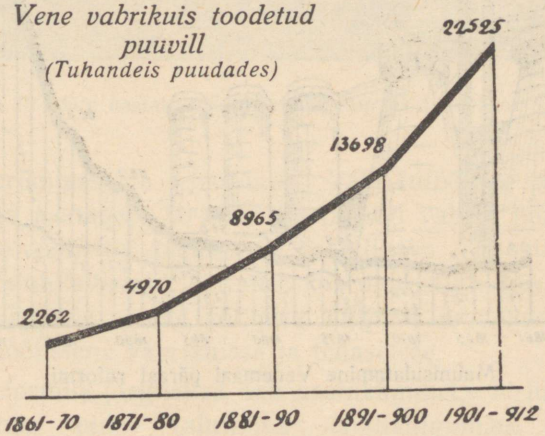

niates. Seega säilitas ta turu vene tööstussaadustele ja pumpas ühtlasi kolooniatest välja tooraineid.

Lenin kriipsutas alla, et kapitalismi arenemist sügavuti tõkestas piirimaade koloniseerimine. Siseturu kitsus pärisorjuslike igandite ja elanikkonna vaesuse tagajärjel sundis otsima välisturge. «Kui vene kapitalismil,» kirjutas Lenin, «ei oleks olnud laieneda kuhugi väljaspoole territooriumi piire, mis oli hõivatud juba reformile järgneva perioodi alguses, siis see vastuolu kapitalistliku suurtööstuse ja arhailiste instituutide vahel külaelus (talupoegade kinnistamine maa külge jm.) oleks pida-

nud kiiresti viima nende instituutide täielikule kaotamisele, täielikule tee puhastamisele agraarkapitalismi kasuks Venemaal. Kuid võimalus otsida ja leida turgu koloniseeritavais piirimaades (vabrikandil), võimalus minna uutele maadele (talupojal) nõrgendab selle vastuolu teravust ja aeglustab selle lahendamist. Muidugi tähendab niisugune kapitalismi kasvu aeglustamine tema veel suurema ja laiema kasvu ettevalmistamist lähe-

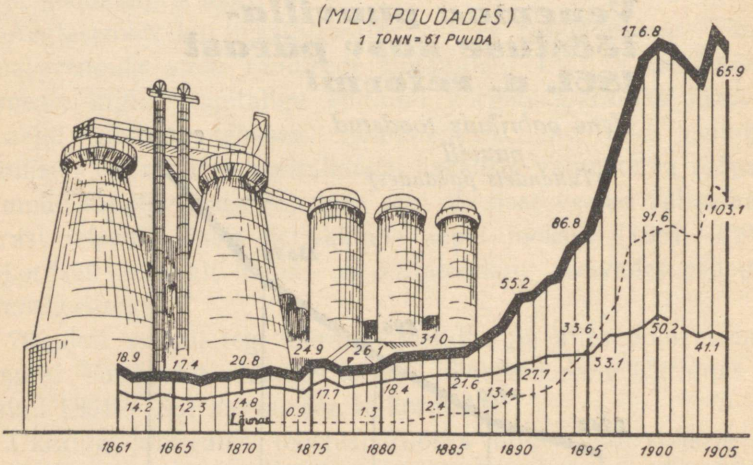

Malmisulatamine Venemaal pärast reformi.

mas tulevikus.» (Lenin, Teosed, III köide, lk. 465.) Seda Lenini ettenägelikkust tõendas täielikult Vene ajaloo kogu edasine käik.

Tööstusliku proletariaadi kasv. Ühes tööstuse arenemisega kasvas ka tööstuslik proletariaat. Proletariaat kujunes maata jäetud ja vaesunud talurahvamassist ning linna käsitöölistest.

Oma raamatus «Kapitalismi areng Venemaal» näitas Lenin talupoja maa küljest ärakiskumise ja tema palgatööliseks muutmise protsessi. Laostumine sundis talupoega minema raudteele,

70-ndate aastate mäekaevurite elamud Juzovkas.

uutesse vabrikutesse ja tehaseisse. Vabrikutööliste side maaga nõrgenes iga aastaga. 80-ndail aastail oli vabrik juba pooltele kõigist vene töölistest olemasolu peaallikaks. Laostus enamik talupoegi-kodutööndajaid, sattudes kas ülesostjate kõvasti kinnihaaravate käppade vahele või jälle hüljates oma kodutööndusе ja astudes töölistena vabrikuisse ja tehaseisse.

«Kõik reformile järgnevad neli aastakümmet,» kirjutas Lenin, «on üksainus pidev talurahva laialivalgumise protsess.» (L e n i n, Teosed, IV köide, lk. 101.)

80-ndate aastate keskpaigaks kujunesid Venemaal tööstuslike tööliste kaadrid. Ajavahemikul 1861—1881 kahekordistus tööliste arv ja ulatus 1881. aastaks 668 000 inimesele. Tugevnes kontsentratsiooni protsess: suurtes vabrikutes töötas üle poole kõigist töölistest. Oli sääraseid suuri ettevõtteid, näit. Kreenholmi manufaktuur Narvas, kus töötas ligi 9000 töölist.

Tööstuslik proletariaat oli uus ühiskonnaklass, mille kutsus ellu tööstusliku kapitalismi areng. Erinevalt töölistest-pärisorjadest ja väikekäsitöölistest oli tööstuslik proletariaat tihedalt

Kehvistu väljatõstmine korterist talvel. *P. Jakovlevi maal.*

koondunud suurtes vabrikutes ja tehastes. See kergendas tema võitlust kapitalistide ja tsarismi vastu.

Tööliste seisukord. Töölised sattusid 60—70-ndail aastail julma ekspluateerimise alla. Kasutati laialdaselt naiste ja laste tööjõudu. Kasvatusmajade lapsed saadeti vabrikuisse, tehaseisse, šahtidesse ja kaevandustesse.

Tööpäev ei olnud seadusega piiratud. Harilikult kestis see 14 tundi, kuid ulatus mõnikord 16 ja isegi 19 tunnile. Alaealiste töö kestis Kreenholmi manufaktuuris kella 4 hommikul kuni kella 8-ni õhtul, s. o. 16 tundi. Tööliste väsimuse ja töökaitse puudumise tõttu oli vigastuste arv väga suur, sest masinatel puudusid kaitseseadmed ja neid puhastati käigu ajal.

Pika tööpäeva eest said töölised viletsat töötasu. Kreenholmi manufaktuuris said alaealised 16-tunnise tööpäeva eest 4 rubla töötasu kuus, kuid kätte anti neile iga kuu üksnes 8 kopikat. Vabrikuomanik võttis alaealise ülalpidamise eest 6 rubla 50 kopikat kuus. Seepärast jäi alaealine pärast kuu aega kestnud tööd vabrikandile veel 2 rubla 58 kopikat «võlgu». See võlg tuli

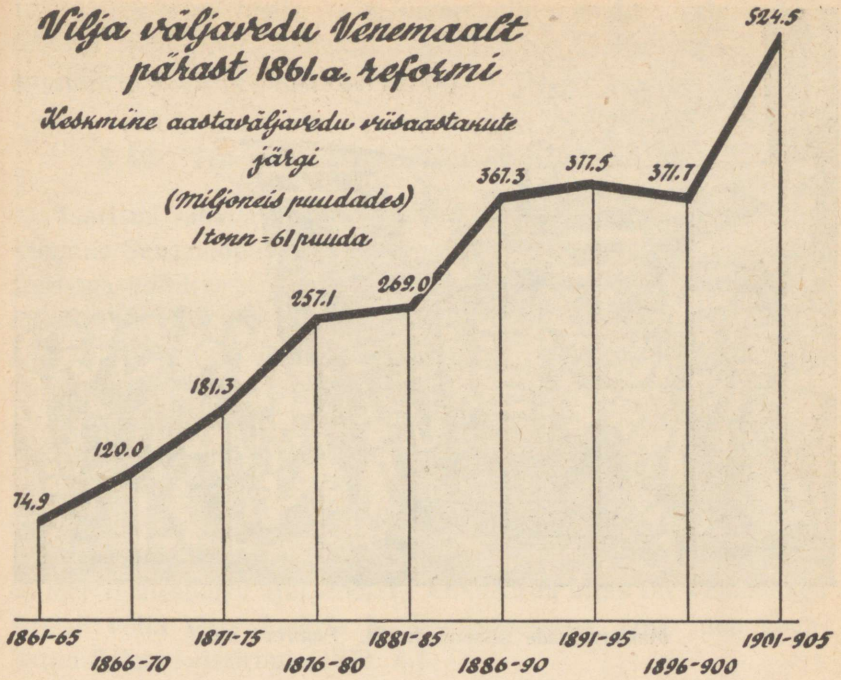

töölisel paljude aastate jooksul tasa teenida. Tööliste keskmine töötasu oli tollal kogu Venemaal täiskasvanud mehel 14 rubla 16 kopikat ja täiskasvanud naisel 10 rubla 35 kopikat kuus. Enamik töölisi aga sai töötasu 7—8 rubla ulatuses kuus. Reas rajoonides oli töötasu veel madalam. Uuralis oli täiskasvanud töölise keskmine töötasu ainult 4 rubla 80 kopikat kuus.

Kuid ka seda tühist töötasu ei saanud töölised täies ulatuses ega korraga kätte, mõnikord said nad seda ainult 2—3 korda aastas. Töötasu väljamaksmise tähtaegu ei olnud. Osa töötasust ($^1/_4$—$^1/_2$) pidasid vabrikandid kinni tööliste halastamatu trahvimise teel. Trahve määrati töölistele täiesti omavoliliselt. Lisaks sellele petsid vabrikandid töölisi sageli veel palga arvestamisega väljamaksmisel. Töölised olid sunnitud vabriku poest väga halbu toiduaineid turuhindadest kaks kuni kolm korda kõrgema hinnaga võlgu võtma. Töölised elasid poolnäljas ja

Maksuvõlgade sissenõudmine. *Pukirevi maal.*

toitsid endid üksnes kartulite, kapsaste ja musta leivaga. Võid, liha ega suhkrut nad ei näinud.

Erakordselt rasked olid korteriolud. Töölisi sunniti elama vabrikute korterites ja vabriku territooriumil. Tööliskasarmute pisikestes urgastes vireles 10—12 inimest. Vabrikandid tegid ka sellest rikastumisallika, arvutades tööliste töötasust maha kõrgendatud korteriüüri. Nende korterite kohta panid vabrikandid maksma määrused, mille rikkumise eest töölisi trahviti halastamatult. Töölised olid pealegi alalise järelevalve all. Ülevaataja loata ei tohtinud tööline vabriku territooriumilt lahkuda isegi pärast töö lõppu ega puhkepäeval. Kõige raskemas seisukorras olid tekstiiltöölised, kes ei olnud veel katkestanud sidet maaga ja töötasid vabrikuis üksnes talvel ning läksid kevadel maale põllutööle tagasi.

Tööliste koletuslik ekspluateerimine andis vabrikandile tohutut tulu. Nii Venemaal kui ka kõikjal mujal kasvas kapitalism tööliste lihast ja verest.

§ 50. Tsarismi välispoliitika 60—70-ndail aastail.

Tsarismi rahvusvaheline seisund pärast Krimmi sõda. Lüüasaamine Sevastoopoli all tegi lõpu tsarismi valitsevale seisundile Euroopa poliitikas. Tsarism oli endiselt Euroopa sandarmiks, kuid ta muutus aegamisi Lääne-Euroopa kapitali agentuuriks. Lääne-Euroopa riikide seas ei olnud tsaari-Venemaal, nagu varem, valitsev, vaid sõltuv seisund.

Välispoliitika alal püüdis Venemaa vabaneda 1856. a. Pariisi lepingu alandavaist artikleist, mis keelasid tal pidada sõjalaevastikku Mustal merel, ehitada sõjalaevatehaseid, arsenale ja rannakindlustusi. Lootes Saksamaa kaasabile, sõlmis tsarism 1863. a. konventsiooni (kokkuleppe) Preisiga, kes toetas Aleksander II ülestõusu ajal Poolas. Omakorda aitas liit Venemaaga Preisit võita sõda Austria ja Prantsusmaaga ning luua ühendatud Saksa keisririigi (1871. a.).

Kasutades Prantsusmaa lüüasaamist Prantsuse-Preisi sõjas 1870. aastal deklareeris tsaarivalitsus, et ta ei loe enesele kohuslikuks tema õiguste piiramist kaitseabinõude suhtes Mustal merel, mis oli maksma pandud Pariisi rahuga 1856. a. Inglismaa protesti Pariisi lepingu rikkumise vastu ei toetanud teised riigid. Riikide Londoni konverents 1871. a. tunnistas seaduspäraseks Pariisi lepingu Venemaale alandavate artiklite tühistamise (välja arvatud konventsioon Ahvenamaa saarte kohta, mis keelas seal kindlustuste ehitamise ja jäi jõusse 1914. aastani).

Võitluseks rahvusvahelise revolutsioonilise liikumise vastu, mis pärast Pariisi Kommuuni muutus tõsiseks ähvarduseks kapitalistlikule maailmale, loodi 1873. a. uus — Vene, Saksa, Austria — reaktsiooniline liit.

Kuid kolme keisri liit ei võinud olla pikaajaline, sest sellesse kuuluvate riikide vahel olid tõsised vastuolud.

Kõige teravamad olid sel perioodil Vene ja Austria vastuolud Balkani poolsaarel, mida kumbki neist riikidest püüdis oma mõjusfääriks muuta.

Vene-Türgi sõda 1877.—1878. a. 70-ndail aastail püüdis Venemaa kindlustada oma mõju Balkani poolsaarel, et seal endale kindlat majanduslikku ja sõjalist baasi luua. Must meri ja Vahemeri ei võinud jääda sisemeredeks ja olla ühe suurriigi käsutuses kas Aasias (Türgimaa) või Euroopas (Inglismaa). Musta mere äärse riigina tõstis Venemaa üles küsimuse väinade avamisest, kartes, et mõni tugev riik, näit. Inglismaa, vallutab need väinad ja suleb Venemaale väljapääsu Mustalt merelt.

Seepärast toetas tsaari-Venemaa, olles huvitatud oma poliitiliste ja strateegiliste eesmärkide realiseerimisest, Balkani rahvaste rahvuslikku vabastusliikumist Türgi ülemvõimu vastu. Üks selline vabastusliikumine puhkes kahes Türgi provintsis — Bosnias ja Hertsegoviinas 1875. a. Neis maakondades moodustasid elanikkonna enamuse serblased. Järgmisel aastal tõusis türklaste vastu üles ka teine slaavi rahvas — bulgaarlased. Türklased summutasid slaavi rahvaste rahvuslikku vabastusliikumist ennekuulmatu julmusega. Ülestõusust osavõtnud külades ja asulates tapeti ja hävitati türklaste poolt kõik elanikud.

Mitte söandades ise Türgiga sõda alustada, hakkas tsaarivalitsus toetama Serbiat ja Tšernogooriat, kes suvel 1876 kuulutasid Türgile sõja. Serbia armee etteotsa asus vene kindral Tšernjajev. Venemaal algas kampaania slaavlaste abistamiseks Türgi vastu. Selle eesmärgiga organiseeriti Venemaal Slaavi komitee, kes alustas vabatahtlike värbamist sõtta Türgi vastu.

Balkani slaavlaste rahvusliku vabaduse taotlused leidsid Venemaa vennaliku rahva hulgas puhtsüdamlikku kaastunnet ja tulist poolehoidu. Kuid hoolimata Vene-poolsest abist löödi Serbia oktoobris 1876 Türgi poolt puruks ja ta oli sunnitud rahulepingule alla kirjutama. Võitlust jätkas ainult väike Tšernogooria.

Türgi sultan, keda õhutasid inglise diplomaadid, ei teinud vähimaidki mööndusi ülestõusnud slaavlastele. Inglismaale ei

olnud kasulik, et kontroll väinade üle satuks Venemaa kätte. Valmistudes ette sõjaks Türgimaaga, sõlmis tsaar Aleksander II Saksamaa kaastegevusel Austria-Ungariga kokkuleppe Türgi valduste jagamise kohta. Austria-Ungari lubas Venemaale jääda sõjas erapooletuks, kuid nõudis selle eest tsaarivalitsuselt nõusolekut Bosnia ja Hertsegoviina annekteerimiseks.

1877. a. kevadel alustas Venemaa sõda Türgi vastu. Sõda näitas uuesti Venemaa tehnilis-majanduslikku ja sõjalist ettevalmistamatust. Vene väed läksid aastail 1877—1878 sõtta «välimäärustikuga», mis oli välja antud juba enne Krimmi sõda. Tsaarisõjavägede relvastus oli Türgi omast tunduvalt halvem. Türgi sai uusi suurtükke, mis olid valmistatud Saksamaal Krupp'i tehaseis. Padrunite puuduse tõttu oli vene soldatitel kästud «padruneid säästa» ja lahingus peatähelepanu pöörata täägirünnakule.

1877. a. suvel ületas Vene sõjavägi Doonau. Soldatid näitasid sangarliku vapruse imesid. Eriti kuulsaks sai Šipka mäekuru kaitsmine Balkanil. Kõige karmima talve tingimustes, kaevikutes ja lumest tehtud kindlustustes lõid vene soldatid türklaste pealetungi tagasi ja päästsid seega armee teda ähvardavast kaotusest. Kuid sageli polnud soldatite sangarlikkusel tagajärgi kõrgema väejuhatuse andetuse tõttu.

Väejuhatus ei osanud kindlustada pealetungiva Vene armee tiibu ja kommunikatsioone. Eriti hädaohtlik oli kindral Osman-Paša juhtimisel tegutsev suur Türgi armee, mis paiknes tugeva Türgi kindluse Plevna juures. Plevnat vallutamata oli tsaariarmeel võimatu Balkani mägedest üle pääseda. Kolm korda üritasid Vene väed rünnakuga Plevnat vallutada, kuid puudulikult ettevalmistatud tormijooks ebaõnnestus iga kord. Siis asus Vene väejuhatus Plevna pikaajalisele piiramisele.

Igalt poolt äralõigatud ja toidumoonata jäänud Plevna alistus novembris 1877. Pärast Plevna alistumist läksid Vene väed lumetormis ja pakases üle Balkani mägede järsakute, mis olid jääga kaetud, ja tulid otse Konstantinoopoli alla. Kuid Inglismaa tõi oma eskaadri Marmara merre ja ähvardas Vene-

Kaevikud Šipkal. *V. V. Vereštšagini maal.*

maad sõjaga, kui ta katsub Konstantinoopolit vallutada. Vaenuliku positsiooni võttis ka Austria, keda toetas Saksamaa.

Üheaegselt sõjategevusega Euroopa rindel oli sõda Türgiga käimas ka Taga-Kaukaasias. Siin andsid Vene väed türklastele rea tõsiseid lööke ning vallutasid Ardagani ja Karsi kindluse.

1878. a. veebruaris kirjutati San Stefano alevikus (Konstantinoopoli läheduses) alla esialgne rahuleping Türgiga. Selle lepingu järgi sai Venemaa Doonau suudme, mis ühendas Vene territooriumi otseselt Balkani poolsaarega. Balkani poolsaarel loodi slaavi vürstiriik Bulgaaria. Türgi oli sunnitud tunnistama Serbia, Tšernogooria ja Rumeenia iseseisvust. Tänu vene rahva abile vabanesid sel viisil Balkani slaavlased Türgi ikkest ja saavutasid rahvusliku sõltumatuse. Peale selle kinnitati Venemaale Taga-Kaukaasia linnad: Ardagan, Kars, Bajasid ja Batum. Tsarism pidi saama Türgilt kontributsiooniks 310 miljonit rubla.

Tsaari-Venemaa tugevnemine San Stefano rahulepingu tagajärjel oli vastuolus Austria ja Inglismaa huvidega. Nad nõudsid lepingu revideerimist Euroopa kongressil.

1878. aastal toimus Berliinis kongress, kus tsaari-Venemaa oli sunnitud tegema järeleandmisi, kuna tal oli täiesti võimatu sõdida Inglismaa ja Austriaga. Berliini kongressi otsuste tulemusena okupeeriti Bosnia ja Hertsegoviina Austria-Ungari vägede poolt, Bulgaaria lõhestati. Balkani mägedest põhja pool kujundati Bulgaaria vürstiriik, mis oli vasalli sõltuvuses Türgist, Bulgaaria lõunaosa (Ida-Rumeelia) anti Türgile tagasi. Doonau suudme põhjapoolne osa jäeti Venemaale, ülejäänud osa aga anti Rumeeniale. Venemaa sai tagasi Bessaraabia lõunapoolse osa ja Taga-Kaukaasias Batumi ja Karsi.

Nii viis Berliini kongress peaaegu nullile Venemaa võidurikka sõja tulemused. Venemaal kutsus see esile rahulolematuse ja pettumuse. Kaitstes tsaari diplomaatia ebaõnnestumisi, püüdis reaktsiooniline ajakirjandus seletada seda lüüasaamist ainuüksi Saksa kantsleri Bismarcki äraandmise ja truudusemurdmisega, kuna Bismarck oma poliitikaga tõepoolest soodustas raskemate rahutingimuste määramist Venemaale ja Balkani rahvastele.

Saksamaale oli pärast võitu Prantsusmaa ja Austria üle liit tsarismiga vähem tarvilik kui varem, Balkanil aga oli temale kasulikum liit Austriaga. 1879. aastal sõlmitigi liiduleping Saksamaa ja Austria vahel. See oli esimeseks tähiseks teel tulevasele Maailmasõjale aastail 1914—1918.

Kesk-Aasia vallutamine. Venemaa siseturu kitsust, mille laienemist takistasid pärisorjuslikud igandid pärast 1861. a. reformi, püüdis tsarism korvata uute territoriaalsete vallutustega. Eriti meelitas mõisnikke ja kodanlust Kesk-Aasia, mis võis saada kasulikuks müügituruks ja külluslikuks puuvillabaasiks Vene tekstiiltööstusele.

XVIII sajandist alates oli Kesk-Aasias kolm suurt feodaalset riiki: Kokandi khanaat, Buhaara emiraat ja Hiiva khanaat, kes alatasa omavahel sõdisid. Usbeki, tadžiki, kirgiisi ja turkmeeni talupojad olid täielikus sõltuvuses khaanidest, baidest ja muhamedi vaimulikest. Maa ja vee haarasid enda kätte rikkad feodaalid-mõisnikud. Sõjad, röövimised ja raske ekspluateerimine laostasid tugevasti rahvast. See kõik kergendas Kesk-

Aasia vallutamist tsaarivägede poolt. Pealegi ei suutnud nende khanaatide tulekivilukuga püssidega relvastatud sõjaväed vastu panna tsaari-Venemaa suurtüki- ja jalaväele. Tsarismi pealetung Kesk-Aasiale, mille ajutiselt katkestas Krimmi sõda, algas uuesti 1864. a. suvel. Kindral Tšernjajev purustas Kokandi khanaadi ja 1865. aastal vallutas selle majandusliku peatsentrumi — Taškendi. Tsaari sõjavägede järel hakkasid võidetud maale sisse voolama vene kaupmehed.

Kindral-kuberner Kaufmann alustas 1868. a. vallutusretke Buhaara vastu. Tsaariväed purustasid emiiri sõjaväe ja vallutasid Samarkandi — muhameedlaste usulise tsentrumi, endise Tamerlani pealinna. Samarkandis, kuhu oli jäetud ainult väike vene garnison, algas ülestõus venelastest vallutajate vastu. Muhamedi vaimulikud kuulutasid püha sõja (ghasavati) tsarismi vastu. Ülestõusnud ründasid 7 päeva kindlust, kuid löödi tagasi. Peagi suruti ülestõus karmilt maha. Areteeritud ülestõusust osavõtjad lasti Kaufmanni käsul maha ilma kohtuta ja juurdluseta. Buhaara emiir muudeti peale lüüasaamist tsaari vasalliks.

1873. a. kevadel liikus tsaariarmee Hiiva vastu. Hiiva khaan alistus võitluseta. Hiiva khanaat muudeti samuti tsaari-Venemaast sõltuvaks riigiks.

Kesk-Aasia vallutatud rahvad jätkasid võitlust tsarismi vastu. Üks esimesi ülestõuse toimus aastail 1875—1876 Kokandis, kus muhamedi vaimulikud kuulutasid püha sõja (ghasavati). Liikumise etteotsa asus Abdurrahman-Avtobatši, kuid ta purustati peagi. Kokandi ülestõus suruti kindral Skobelevi poolt halastamatult maha. Ülestõusu juhtijad hukati. Kokandi khanaat ühendati Venemaaga ja sai nimetuseks Fergana oblast. Mõne aasta pärast, suutmata kannatada tsaariametnike talumatut rõhumist, alustas Fergana kehvistu uut ülestõusu, kuid tsaariväed lõid uuesti ülestõusjad puruks.

Aastail 1880—1884 allutati ka Turkmeenia. Turkmeenide rändlemisalad asusid Kaspia mere ja Amu-Darja vahel. 1881. a. vallutas Skobelev Ahhal-Tekinski oaasi ja võttis rünnakuga Geok-Tepe savikindluse.

Kesk-Aasia vallutamine tsaari-Venemaa poolt XIX saj.

1884. a. vallutati väga rikas Mervi oaas. Afganistani kindluse Kuška hõivamisega 1885. aastal viis tsarism lõpule Kesk-Aasia vallutamise.

Kesk-Aasia muutus tsarismi kolooniaks. Tsaari-perekond, kindralid ja ametnikud said määratu suuri rikkusi maade näol. Venemaa tööstusele oli Kesk-Aasia esmajoones puuvillabaasiks ja tööstuskaupade turustamise kohaks. Kohe pärast vallutamist

hoogustus ka kaubanduslik suhtlemine Venemaaga ning algas raudteede ehitamine Kesk-Aasias. Kesk-Aasia turgude üleujutamine kaupadega hävitas kohapeal mitmed käsitööalad ja purustas sealse vana patriarhaalse-feodaalse elu-olu. Nii algas Kesk-Aasias nagu teisteski tsaari-Venemaa asumaades kapitalismi areng. Kesk-Aasia ühendamine Venemaaga, viimase enamarenenud majandusega oli Kesk-Aasia rahvastele objektiivselt progressiivseks sündmuseks.

Üheaegselt tsaari kindralite ja ametnikega ilmusid Kesk-Aasiasse ka vene töölised, õpetlased, arstid, agronoomid, õpetajad, kes etendasid suurt kultuurilist ja revolutsioneerivat osa Kesk-Aasia rahvaste elus.

Masside ekspluateerimise tugevnemine kolooniates. Peale pärisorjuse kaotamist Venemaal, talurahva ekspluateerimine kolooniais mitte ainult ei vähenenud, vaid vastupidi, suurenes. Tsaristlikud koormised olid seal palju suuremad kui Venemaal. Talupoegade vaesumine suurenes.

Talurahva raske olukord süvenes veel poliitilise õigusetuse ja rahvusliku rõhumise tõttu. Gruusias näiteks ei olnud kohaliku omavalitsuse organeid — semstvot. Tuhandeaastase kultuuriga maa ei saanud vandemeeste kohut ettekäändel, et niisugune kohus võib olla ainult kultuurilisel ja arenenud maal, tsaariametnike vaatepunktist Gruusia seda aga ei olnud. Kogu võim Gruusia külas oli külavanema ja -kirjutaja käes, kes määrati kokkuleppel kohalike mõisnikega. Külavalitsustes võimutses omavoli, seadusetus, altkäemaks ja vägivald.

Ka XIX sajandi teisel poolel jätkus Gruusias ja Taga-Kaukaasias hoogne koloniseerimine. Paremad maad anti vene kolonistidele, kohalike talupoegade huvide vastu, kes lämbusid maapuuduses. Tsaari-perekond võttis endale rikkaimad maad viinamarjaistandustega Kahheetias. Kaukaasia asevalitseja, Aleksander II vend, võttis enesele tuntud kuurordi Boržomi. Kuurordi Abas-Tumani võttis tsaar isiklikult enesele.

Gruusia talupojad avaldasid nii tsaristlikele kolonisaatoreile kui ka gruusia mõisnikele visa vastupanu. Nad keeldusid obroki

maksmisest ja teoorjuse täitmisest ning surmasid enam vihatud mõisnikke, kulakuid ja tsaari-administratsiooni esindajaid.

XIX sajandi teisel poolel toimus Gruusias massilisi talupoegade väljaastumisi. Aastail 1875—1876 puhkes ülestõus vabas Svanetias, kes ei tundnud üldse pärisorjust ega soovinud alistuda tsaristlikele võimukandjatele. Svanetiasse saadetud karistusekspeditsioonid surusid ülestõusu karmilt maha. Selle juhid areteeriti ja saadeti Siberisse.

Taga-Kaukaasia paremad maad ja eriti selle mereäärsed vööndid kinnistas tsarism udelliasutustele ja jagas vene sõjaväelastele ja suurbürokraatiale.

Vene mõisnikud haarasid endile paremad maad ka Põhja-Kaukaasias, harides neid väljast tulnud töölistega.

Tsaristlikud kolonisaatorid haarasid maid ka Baškiirias. Maatüki suurus ühe baškiirlase-karjapidaja kohta oli määratud 30 tiinule. Ülejäänud maadest loodi kroonu tagavarafond. Tsaariametnikud eesotsas kindralkuberneriga riisusid selle fondi täielikult tühjaks. Peale selle sundisid nad baškiire «müüma» oma maad vene mõisnikele ja kapitalistidele. Mustmullamaa tiinu eest «maksti» baškiiridele 8—10 kopikat. Seda baškiiride maade riisumist «müügi» kujul on Leo Tolstoi elavalt kujutanud jutustuses «Palju's inimesel maad vaja on».

Vene rahvusest karusnaha-ülesostjad jootsid viinaga Siberi ja kauge Põhja rahvaid ning viisid poolmuidu ära karusnahad. Laostunud tsarismi kiskjalikust ekspluateerimisest, hakkasid need rahvad välja surema.

Tsaari-Venemaa oli rahvaste vangla. Tsarism oli mittevene rahvaste kägistaja ja timukas, mittevenelaste osa oli poliitiline õigusetus, alandus ja solvamine. Mittevene rahvuste ametlikuks nimetuseks oli «muulased» («inorodtsõ»). Halastamatult juuriti välja vähimgi rahvusliku sõltumatuse avaldus. Kuid vene rahvas ei pooldanud sellist tsarismi kolonisaatoripoliitikat. Tsarism ei esindanud vene rahvast. Rahvuse tõelisteks esindajateks olid need parimad vene inimesed, kes oma patriootiliseks kohuseks

pidasid kõikide rahvaste ühendamist vene rahvaga ühiseks võitluseks tsarismi kui ühise vaenlase vastu.

Rahvaste sõprus oli sellal parimate vene inimeste unistuseks. See sõprus, mis tekkis ühise võitluse käigus väliste ja sisemiste vaenlaste vastu enne 1917. a. Oktoobrit, kasvas ja kindlustus alles peale Suurt Sotsialistlikku Oktoobrirevolutsiooni.

§ 51. 70-ndate aastate revolutsiooniline liikumine.

Narodniklus 70-ndail aastail. 60—70-ndail aastail jätkas talurahvas, kes ei olnud 1861. a. reformiga sugugi rahuldatud, võitlemist maa eest. Ta nõudis «musta ümberjaotamist», s. o. mõisnike maaomanduse hävitamist ja kogu maa üleandmist talupoegadele.

Kuni marksistlike rühmituste tekkimiseni pidasid Venemaal nii tööliste kui ka talurahva seas revolutsioonilist võitlust narodnikud, kes ei mõistnud töölisklassi eesrindlikku osa. Sellepärast püüdsid narodnikud mõjutada ainult talupoegi võitlusele maa ja vabaduse eest mõisnike ja tsarismi vastu. Sellele võitlusele andsid nad kogu oma jõu ning sageli ka oma elu. Kuid kõik narodnikute pingutused olid asjatud, sest nad käisid ebaõiget teed.

Narodnikud olid marksismi vastased. Narodnikute põhiliselt ekslikud vaated olid järgmised:

«Esiteks, narodnikud väitsid, et kapitalism on Venemaal juhuslik nähtus, et ta Venemaal ei arene, järelikult ei kasva ega arene ka proletariaat.

Teiseks, narodnikud ei pidanud töölisklassi revolutsioonis eesrindlikuks klassiks. Nad unistasid sotsialismi saavutamisest ilma proletariaadita. Narodnikud pidasid eesrindlikuks revolutsiooniliseks jõuks talurahvast, keda juhib intelligents, ja külakogukonda, milles nad nägid sotsialismi idu ning alust.

Kolmandaks, narodnikuil oli ekslik ja kahjulik vaade kogu inimkonna ajaloo käigule. Nad ei tundnud ega mõistnud ühis-

konna majandusliku ja poliitilise arenemise seadusi. Selles suhtes olid nad hoopis mahajäänud inimesed. Nende arvates ei tee ajalugu mitte klassid ja klassivõitlus, vaid ainult üksikud väljapaistvad isikud — «kangelased», kelle järele pimesi läheb mass, inimhulk, rahvas, klassid.» («ÜK(b)P ajaloo lühikursus», lk. 13—14, Tallinn, 1946).

Neist ekslikest seisukohtadest lähtudes läksid revolutsionäärid, talupoeglikult riietatuna 1874. a. kevadel revolutsioonilise agitatsiooni sihiga «rahva sekka» (в народ), s. t. küladesse. Selle «rahva sekka mineku» tõttu nimetatigi neid narodnikuiks. Talupojad kuulasid meelsasti narodnikute üleskutseid mõisnikelt maade äravõtmise kohta, kuid jäid kurdiks üleskutseile — kukutada tsaar. Rahvas ei järgnenud narodnikutele, sest need ei tundnud ega mõistnud talurahvast õieti. Politsei, reaktsioonilised vaimulikud ja kulakud püüdsid kinni osa propagandiste-narodnikuid. «Rahva sekka minemisele» sai osaks täielik läbikukkumine.

Siis otsustasid narodnikud tsarismiga võidelda ilma rahvata, ainult omal jõul, individuaalsete terroristlike aktide kaudu. See tõi kaasa veel suuremaid eksisamme.

Areteerimisest pääsenud narodnikud lõid 1876. a. tsentraliseeritud salajase organisatsiooni «Maa ja vabadus»; selle organiseerijaiks olid G. V. Plehhanov, V. N. Figner, Natanson, S. Perovskaja jt. «Maa ja vabadus» võttis omaks narodnikliku programmi. Selle programmi aluseks oli Bakunini anarhistlik õpetus, mis eitas igasugust kasu poliitilisest korrast, vabadusest ja demokraatlikust riigikorrast rahvamassidele.

M. A. Bakunin (1814—1876), põlisest soost mõisniku poeg, emigreerus 40-ndail aastail välismaale. Seal propageeris ta kõigi slaavi rahvaste vabastamist ja slaavi föderatiivse riigi loomist eesotsas tsaari-Venemaaga.

Osavõtu eest 1848. a. revolutsioonilisest liikumisest Saksamaal ja Austrias areteeriti Bakunin. Austria andis ta välja tsaarivõimudele ja ta suleti Schlüsselburgi kindlusse. Vanglas kirjutas Bakunin Nikolai I-le kahetseva «Pihtimuse», milles ta

seletas oma revolutsioonilist innustust «mõistuse ja südame ebaküpsusega». Bakunin jätkas alandlikku armuandmise mangumist oma kirjades ka uuelt tsaarilt Aleksander II-selt. 1857. a. vabastati Bakunin ja saadeti Siberisse asumisele. 1861. a. õnnestus tal põgeneda välismaale.

Välismaal võeti Bakunin vastu Rahvusvahelisse Tööliste Ühingusse, ta andis Marxile lubaduse, et töötab kaasa selles uues revolutsioonilises organisatsioonis, kuid tegelikult ei loobunud ta oma lõhestavast tegevusest ning asutas salajase anarhistliku programmiga ühingu — «Rahvusvaheline sotsialistliku demokraatia allianss». See salaorganisatsioon pidas võitlust Marxi vastu ja desorganiseeris rahvusvahelist töölisliikumist. Oma lõhestava tegevusega aitas ta kaasa I Internatsionaali hukkumisele.

Bakunin avaldas eitavat mõju ka Venemaa revolutsioonilisele liikumisele. Ta arvas, et vene rahvamassid on juba küpsed revolutsiooniks ning vajatakse ainult agitatsioonisädemeid, mis süütaksid «üldise mässu» tulekahju. Kui anarhist ja «mässaja» eitas Bakunin proletariaadi ja talurahva poliitilise võitluse vajadust ning proletariaadi diktatuuri maksmapanekut, nõudes igasuguse riigikorra viivitamatut hävitamist. Tema programm ja taktika olid ekslikud ja kahjulikud.

Teiseks narodnikluse teoreetikuks oli P. L. Lavrov (1823—1900). Lavrov oli samuti rikka mõisniku poeg. Arteeritud 60-ndail aastail, saadeti ta asumisele. 1869. a. ilmusid tema «Ajaloolised kirjad» (Mirtovi varjunime all). Neis andis ta idealistliku seletuse ajaloole, asetades ajaloolise protsessi tsentrumisse «kriitiliselt mõtleja isiksuse», s. t. «kangelase», vastandina passiivsele massile, rahvale, «pööblile». Lavrov jutlustas väärat narodniklikku õpetust intelligentsi juhtivast osast ajaloos. 1870. a. märtsis põgenes Lavrov asumiselt välismaale. Marksismist ei saanud Lavrov aru. Ta tõendas, et Venemaa võib jõuda sotsialismile möödudes kapitalismist, sest vene talupoeg olevat ette valmistatud sotsialismile «külakogukonna ja artelli poliitilise traditsiooniga». Vastupidiselt Bakuninile kutsus Lav-

rov üles rahulikule sotsialismi propagandale. Lavrovi jutlustamine võla tagasimaksmisest rahvale, kelle tööga on loodud kogu tsivilisatsioon, köitis väga 70-ndate aastate aadli revolutsioonilist noorsugu ja oli teoreetiliseks põhjenduseks tema «minemisele rahva sekka».

Kolmandaks narodnikluse teoreetikuks oli P. N. Tkatšov (1844—1885). Ta kinnitas, et isevalitsus ei evi mingisugust sotsiaalset tuge, «ripub õhus». Revolutsionääride ülesandeks pidas Tkatšov vägivaldset võimuhaaramist väikese rühma vandeseltslaste poolt, kes siis ülalt teostab revolutsioonilised sammud ja niiviisi teeb rahva õnnelikuks. Tkatšovi arvates oleks niisugune vandeseltslaste rühm võinud omal jõul ümber ehitada kogu ühiskondliku korra. Tkatšovi vaated külakogukonna osale ja tähtsusele sotsialistliku riigipöörde alusena Venemaal kutsusid esile Engelsi terava kriitika artiklis «Sotsiaalsed vahekorrad Venemaal», milles ta paljastas narodnikluse artelli ja külakogukonna idealiseerimise reaktsioonilisuse. Engels näitas, et külakogukond on igal pool loomulikuks toeks despotismile.

«Maavabaduslased» püüdsid organiseerida revolutsionääride «asustamist» pidevale tööle talurahva seas — kooliõpetajate, arstide, velskrite, vallakirjutajate jt. näol. See katse sai samasuguse krahhi osaliseks kui «rahva sekka minemine». 70-ndate aastate keskel mõisteti sajad narodnikud sunnitööle ja asumisele.

Narodniklus Ukrainas ja Gruusias. Narodniklikud ideed ja organisatsioonid levisid Ukrainas ja Gruusias. Ukrainas teravnes 70-ndail aastail talupoegade võitlus maa pärast. Mõisnikud teostasid sel ajal oma maade eraldamist talupoegade maast, kusjuures nad võtsid talupoegadelt ära parema maa ja andsid neile tühje maid ja liivanõmmi. Ukraina talupojad taotlesid samuti kui venegi talupojad üldist maa ümberjaotamist ja talupoegade varustamist maaga.

Ukraina raznotšinetslased lõid linnades revolutsioonilisi narodniklikke ringe. Mässajaist-bakunistidest kujunes nn. «Kiievi kommuun», kes lootis peatsele revolutsioonile külas. «Rahva sekka

minemise» ja «asustamise» äpardumine õhutas Kiievi mässajaid esimesena üle minema terrorile.

Ukraina mässajad otsustasid välja minna isegi pettusele ja kasutada talupoegade usku tsaarisse. Nad levitasid Tšigirini maakonnas Kiievi kubermangus tsaari nimel «kuldkirja», mis oli trükitud narodnikute põrandaaluses trükikojas, üleskutsega talurahvale — luua salajane organisatsioon, lubades talupoegadele tsaari nimel kogu mõisnike maa. Politsei ja sandarmid purustasid selle organisatsiooni. Tšigirini loos esinesid narodnikud demagoogidena, kes spekuleerisid masside poliitilise mahajäämisega. Pettus sai varsti talupoegadele teatavaks ja tõukas nad narodnikuist eemale.

70-ndail aastail levisid narodnike ideed samuti gruusia demokraatliku noorsoo seas. Gruusias ei olnud külakogukonda, kuid gruusia narodnikud nõudsid vene narodnike eeskujul samuti artellide organiseerimist ja vene külakogukondliku maakasutamise korra sissetoomist, pidades külakogukonda ainukeseks teeks sotsialismile.

1876. a. purustati Gruusia narodniklik organisatsioon sandarmite poolt. Mõned grusiinid-narodnikud võtsid osa narodnike ülevenemaalisest võitlusest. Kuid osa grusiine-narodnikuid oli vastu ühisele võitlusele koos vene rahvaga ja kaitses iseseisva Taga-Kaukaasia föderatsiooni loomist väljaspool Venemaa piire. 1880. aastal oli gruusia narodnikute hulgas märgatav liikumine, mis eitas revolutsioonilist võitlust ja kutsus üles kasutama ainult legaalseid meetodeid.

«Rahva tahe». 1878. aastal algasid narodnikute organisatsioonis «Maa ja vabadus» «rahva sekka minemise» ebaõnnestumise mõjul ägedad vaidlused. Mida teha edasi? Osa narodnikuid kutsus üles üldse loobuma võitlusest maa eest ja täiel määral üle minema terrorile ja kõigepealt tsaari tapmisele. Teine osa püüdis jääda narodnikute vanadele positsioonidele. 1879. a. sügisel kujundasid endisekujulise narodnikluse pooldajad partei «Must ümberjaotamine», mis peagi oma olemasolu lõpetas täieliku võimatuse tõttu jätkata võitlust endisis narodniklikes vormes.

Terrori pooldajad organiseerisid Peterburis partei «Rahva tahe» („Народная воля") eesotsas Željabovi, Sofja Perovskaja ja V. N. Figneriga. «Rahva tahte» liikmed seadsid endale eesmärgiks tappa Aleksander II. Tsaari vastu võeti ette mitu atendaadikatset. Kõige tähtsam oli atendaadikatse veebruaris 1880 Talvepalees. Siin tekitas tööline narodnik Stepan Halturin plahvatuse, mis aga tsaarile viga ei teinud. Selle atendaadikatse järel määras Aleksander II revolutsioonilise liikumise vastu võitlemiseks diktaatoriks kindral Loris-Melikovi ja allutas temale kõik ministeeriumid ning III osakonna. Loris-Melikov tegi kodanlusele väikesi järeleandmisi: pehmendas mõnevõrra tsensuuri kodanlik-liberaalses ajakirjanduses, vabastas ametist vihatud haridusministri krahv D. Tolstoi. Selle tõttu pidas kodanlus teda liberaaliks. Kuid revolutsionääride jälitamised ja surmanuhtlused suurenesid tema ajal. Loris-Melikov sulges III osakonna, kuid selle asemel asutas samaks otstarbeks politsei departemangu siseministeeriumi juurde. Loris-Melikov lubas kutsuda semstvote esindajad nõupidamisele ametnikega mõnede seaduseprojektide eelarutamiseks. Sellise poliitika tõttu, kus kodanlusele tehakse väheseid järeleandmisi ja revolutsioonilise liikumise vastu peetakse otsustavat võitlust, iseloomustasid kaasaegsed Loris-Melikovi käitumist sõnadega: «Rebase händ ja hundi lõuad.»

1. märtsil 1881 tapsid «Rahva tahte» liikmed Aleksander II. Massilist liikumist terror välja ei kutsunud. Tööliste ja talupoegade seas ei toimunud mingisuguseid väljaastumisi. Tsaar Aleksander II asemel asus troonile tema poeg Aleksander III, kes juba esimestest päevadest peale hakkas pidama otsustavat võitlust narodnikute vastu. Kõik see veenis suuremat osa narodnikutest selgesti, et individuaalse terrori taktika oli sügavalt ekslik ning äärmiselt kahjulik, sest ta lähtus väärast narodniklikust teooriast aktiivsete «kangelaste» ja passiivse «massi» kohta, kes nagu ootaks päästmist «üksik-kangelastelt». «Massiks» pidasid narodnikud ja rahvatahtelased rahvast, s. o. talupoegi ja töölisi. «Kangelasteks» pidasid nad iseendid.

Narodnikute («maa-vabaduslaste» ja «rahvatahtelaste») terror

segas masside revolutsioonilist võitlust, killustas tööliste ja talurahva jõud ja viis valitsuse reaktsiooni tugevnemisele.

70-ndate aastate narodnikute ajalooliseks teeneks oli nende ennastsalgav võitlus tsarismi ja mõisnike vastu, nende võitlus kogu maa üleandmise eest talupoegadele. Kuid selles nõudmises ei olnud midagi sotsialistlikku. Narodnikute vaated olid oma olemuselt kodanlik-demokraatlikud. Lenin nimetas 70-ndate aastate narodnikuid väikekodanlasteks, utopistlikeks sotsialistideks.

Marksism Venemaal kasvas ja tugevnes võitluses narodnikute väärate teooriatega ja nende kahjuliku terroritaktikaga, mis ei lasknud organiseerida proletariaadi ja talurahva massilist võitlust ja takistas iseseisva proletariaadi partei loomist.

§ 52. 70-ndate aastate töölisliikumine.

Esimene Internatsionaal ja revolutsiooniline liikumine Venemaal. Kapitalismi areng ja töölisliikumise kasv kõigis Lääne-Euroopa maades seadis töölisklassi ette ülesande — ühineda võitluseks kapitalismiga. 28. septembril 1864 asutas suur proletariaadi juht Karl Marx kogu maailma eesrindlike töölistega Rahvusvahelise Tööliste Ühingu ehk I Internatsionaali. Ühingu eesmärgiks oli kõigi maade tööliste ühine võitlus kapitalismi ülevõimu hävitamiseks ja proletariaadi diktatuuri maksmapanekuks. «Töölisklassi vabastamise peab kätte võitma töölisklass ise,» kirjutas Marx I Internatsionaali põhikirjas.

Rühm vene revolutsionääre kujundas välismaal I Internatsionaali vene sektsiooni. Märtsis 1870 pöördusid nad Karl Marxi poole palvega olla Venemaa esindajaiks Internatsionaali peanõukogus. Seda ettepanekut vastu võttes kirjutas Marx oma vastuses, et tsarismi hävitamine Venemaal on mitte ainult vene rahva, vaid ka euroopa proletariaadi vabastamise paratamatuks eeltingimuseks.

Vene tööliste revolutsiooniline võitlus algas sel ajal, kui Lääne-Euroopa töölisklass, juhitud Marxi ja Engelsi poolt, lõi

oma klassiorganisatsioone (partei, ametiühingud). I Internatsionaali juhtimisel korraldasid euroopa töölised edukalt streike ja võitlesid kapitali ülemvõimu vastu. 1871. a. kukutasid prantsuse töölised kodanluse võimu ja kuulutasid välja Pariisi Kommuuni. See oli esimene töölisklassi valitsus, s. o. proletariaadi diktatuur. Oma iseseisva revolutsioonilise võitluse esimestest sammudest peale kuulutasid vene töölised end solidaarseks I Internatsionaaliga. Pariisi Kommuuni aastapäeval 1878. a. saatsid Odessa töölised tervitusi Pariisi töölistele ja teatasid oma solidaarsusest Pariisi kommunaaridega. Lääne-Euroopa töölisorganisatsioonide programmid, põhikirjad ja kogu tegevus olid vene töölistele eeskujuks.

70-ndate aastate streigid. Vene revolutsionäärid-narodnikud andsid proletariaadile kõrvalise osa revolutsioonilises liikumises, pidades ekslikult revolutsiooni põhijõuks talurahvast ja segaseisuslikku intelligentsi. Narodnikud ei mõistnud proletariaadi klassivõitluse tähtsust. Kuid töölisklass Venemaal kasvas järjekindlalt ja alustas revolutsioonilist võitlust. Ettevõtteis puhkesid stiihilised streigid. 1870. a. mais toimus Peterburis esimene suur streik Nevski puuvillaketruse tehases. Streikijad-ketrajad nõudsid tööpalga tõstmist ja seisid solidaarselt üksteise eest. Ainult streikijate areteerimiste ja nende kohtu alla andmisega õnnestus politseil murda tööliste vastupanu. Et streigist osavõttu peeti „riigivastaseks kuriteoks, siis mõisteti töölised-streikijad tsaristliku kohtu poolt süüdi. 1872. a. puhkes veel ulatuslikum streik Kreenholmi manufaktuuris. Streikijad nõudsid trahvide vähendamist ja laste tööpäeva lühendamist, keda selles vabrikus ekspluateeriti kohutavalt. Streigi surusid sõjaväed maha.

Samal ajal algasid streigid ka Ukrainas. Streigist Hughes'i tehases 1875. a. võttis osa 1500 töölist. Odessa raudteelaste streik 1877. a. kestis kolm ja pool nädalat.

70-ndail aastail algas gruusia proletariaadi võitlus.

Nii algasid 60—70-ndail aastail tööliste stiihilised ülesastumised Venemaa eri paikades.

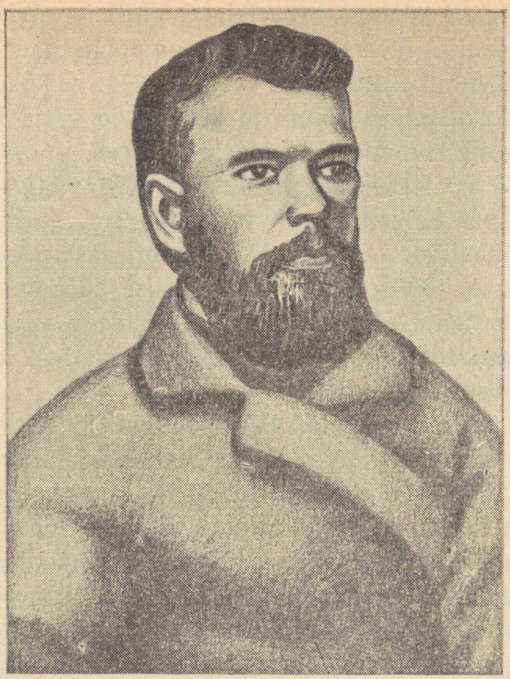

V. G. Gerassimov.

Esimesed töölised-revolutsionäärid. Tööliste keskelt hakkasid esile tõusma esimesed revolutsionäärid. Üks neist oli Vassili Gerassimov, aktiivne osavõtja 1872. a. streigist Kreenholmi manufaktuuris. Olles kasvatusmaja kasvandik, hakkas ta 12-aastaselt töötama vabrikus. Revolutsioonilise propaganda eest soldatite ja tööliste seas Peterburis mõisteti Vassili Gerassimov 9 aastaks sunnitööle. 1892. a. suri ta Jakutskis. Tema poolt mahajäetud ülestähendustes maalib ta rusuva pildi vene tööliste elust 60—70-ndail aastail ja kujutab nende ärkamist võitlusele.

Tähelepanuväärseks 70-ndate aastate tööliseks-revolutsionääriks oli narodniklikest ringidest osavõtja kuduja Pjotr Aleksejev, päritolult Smolenski talupoeg. Iseõppijana õppis Pjotr Aleksejev

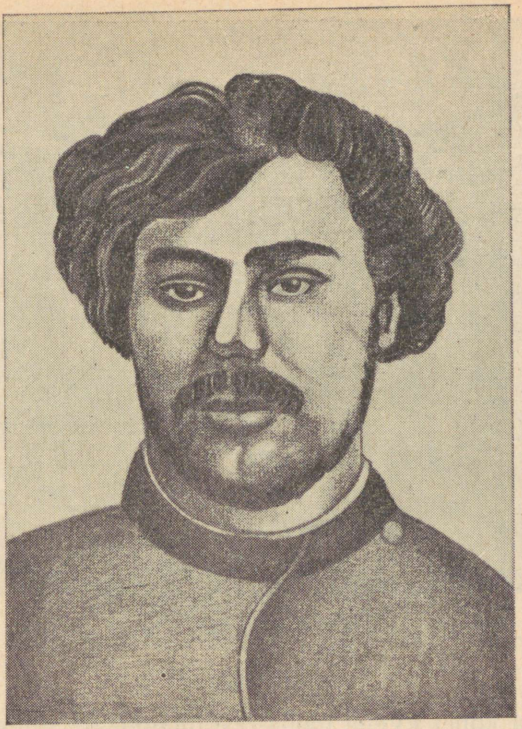

Pjotr Aleksejev.

kirjaoskuse selgeks ja otsis ahnelt raamatuist vastust teda rahutuks tegevaile küsimustele tööliste ja talupoegade olukorra kohta. Pjotr Aleksejev muutus sotsialistiks: ta tegi revolutsioonilist agitatsiooni tööliste seas ja siirdus revolutsiooniliste ringide organiseerimiseks ühest vabrikust teise.

Pjotr Aleksejevil oli väga suur autoriteet ja mälestus temast säilis kaua Moskva kudujate seas, kes teda armastusega kutsusid «Petruhhaks». Areteeritud revolutsioonilise tegevuse eest, pidas ta kohtus 10. märtsil 1877 kõne, mille lõpetas sõnadega: «Tõuseb miljonilise töölisrahva tugevate lihastega käsi ja soldatite tääkidega ümbritsetud despotismiike puruneb põrmuks.» Lenin

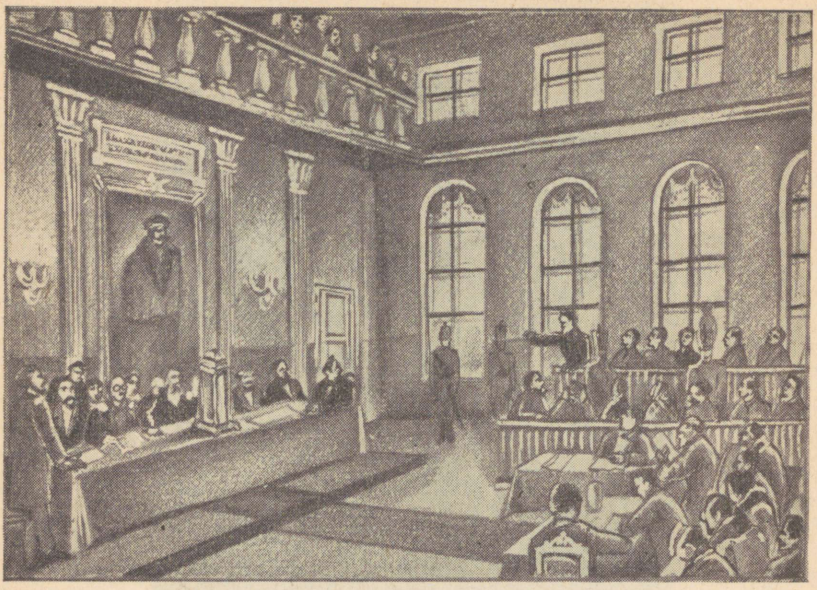

Kohtupidamine P. Aleksejevi üle. *Joonistus kaasaegsest ajakirjast.*

nimetas seda kõnet «Vene töölis-revolutsionääri suureks prohvetlikuks ennustuseks».

Pjotr Aleksejev mõisteti 10 aastaks sunnitööle ja seejärel asumisele Jakuutiasse. Seal tapsid ta 1891. a. röövlid.

Esimesed töölisorganisatsioonid. Esimeseks revolutsioonilise tööliste organisatsiooniks Venemaal oli Lõuna-Venemaa Töölisühing, mis asutati 1875. a. Odessas Jevgeni Zaslavski poolt. Ühing seadis oma eesmärgiks «kapitali ja privilegeeritud klasside rõhumise alt tööliste vabastamise idee propageerimise». Lõuna-Venemaa Töölisühing seadis oma revolutsioonilise tegevuse aluseks I Internatsionaali põhikirja. Ühingu põhikirja järgi võisid selle liikmeiks olla ainult töölised. See esimene töölisühing ühendas 150—200 metallitöölist. Ta hakkas looma osakondi ka teistes linnades. Kuid ühing eksisteeris ligikaudu ainult aasta ning

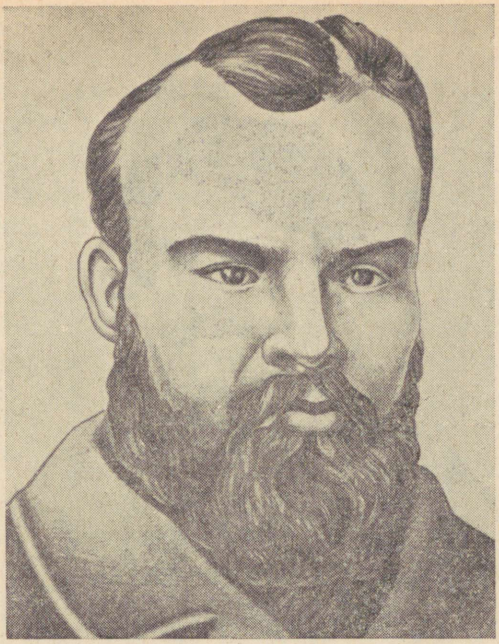

Viktor Obnorski.

hävitati sandarmite poolt. Selle organiseerija Zaslavski mõisteti 10 aastaks sunnitööle ja suri varsti vanglas.

Üks silmapaistev töölisliikumise juht Lõuna-Venemaal lukksepp Viktor Obnorski pääses areteerimisest ja sõitis välismaale. Seal tutvus ta Lääne-Euroopa töölisliikumisega. Venemaale tagasi tulnud, asutas Obnorski koos selle aja suurima revolutsionääri Stepan Halturiniga 1878. a. Peterburis Põhja-Venemaa Töölisühingu. Ühingu programmis oli öeldud, et ühing liitub oma ülesannete poolest Lääne sotsiaaldemokraatlike parteidega. Erinevalt narodnikute anarhistlikust teooriast oli ühingu programmis poliitiliste vabaduste nõudmine. Ühing juhtis tööliste streike.

Põhja-Venemaa Töölisühingus oli umbes 200 liiget ja sama palju pooldajaid. Ühing organiseeris salajase trükikoja ja koos-

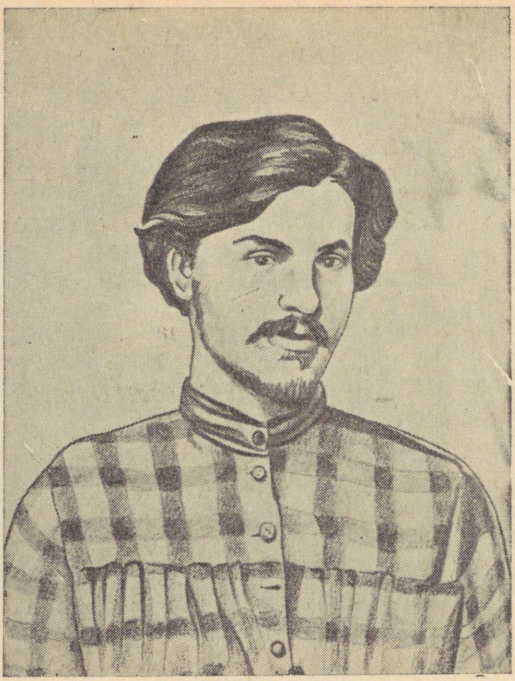

Stepan Halturin.

tas väljaandmiseks töölisrevolutsioonilise ajakirja «Rabotšaja Zarja» (Tööliste Koit) esimese numbri. Kuid trükikoda avastati sandarmite poolt ja ettevalmistatud ajakiri ei ilmunud. 1880. aastal hävitati ühing sandarmite poolt. Viktor Obnorski saadeti 10 aastaks sunnitööle. Stepan Halturin, kelle narodnikud meelitasid terroristlikku tegevusse, võttis osa atendaadist Aleksander II-le ja hukkus hiljem (1882) võllas.

Vene tööliste esimeste organisatsioonide tähtsus oli väga suur. Nad seadsid üles poliitilise vabaduse nõude kui tööliste sotsialismi eest võitlemise edukuse paratamatu eeltingimuse.

Ümber lükates selle nõudmise narodniklikku kriitikat, kirjutasid ühingu organiseerijad oma vastuses kriitikuile: «Poliitiline vabadus võib meid ja meie organisatsioone garanteerida võimude

omavoli vastu, laseb meil õigesti arendada oma maailmavaadet ja edukamalt teostada propagandatööd.»

«Põhjaühingu» organiseerijad võtsid omaks esimestena tööliste ja talupoegade ühise võitluse ülesande.

Tööliste organisatsioonid kasvasid narodnikuist peavõrra kõrgemale. Kuid need ei olnud veel marksistlikud organisatsioonid, nad polnud veel lahti saanud reast narodniklikest vigadest. Marksism polnud veel saanud nende võitluslipuks.

Esimeste töölisorganisatsioonide olemasolu avaldas suurt mõju narodnikluse läbikukkumise kiirendamisele Venemaal.

60-ndaist aastaist alates stiihiliselt tekkinud streigid, vabriku- ja tehasetööliste väga suur vastuvõtlikkus sotsialistlikule agitatsioonile ja propagandale, esimeste revolutsiooniliste töölisorganisatsioonide tekkimine näitasid selgesti, et Venemaal oli tekkimas uus eesrindlik revolutsiooniline klass — proletariaat. Luues suurtööstuse loob kapitalism ühtlasi selle klassi, kes suurettevõtteis töötades kasvab, distsiplineerub ja valmistub ette oma uue, sotsialistliku ühiskonna looja ja organiseerija osale.

§ 53. Haridus, teadus ja kunst 60—70-ndail aastail.

Hariduse ja teaduse areng 60—70-ndail aastail. Pärast pärisorjuse kaotamist kujundus tsaari-Venemaal kapitalismi arengu mõjul ka haridussüsteem. Hoolimata valitsuse vastuseisust avasid semstvod maal semstvo rahvakoole. Üheks tähelepanuväärseks semstvokooli organiseerijaks Simbirski kubermangus oli Ilja Nikolajevitš Uljanov (1831—1886), V. I. Lenini isa. Linnades avati linnakoole ja gümnaasiume. Alg- ja keskkooli vahel aga ei olnud sidet ega ühtlusjärglust.

Õpilaste kooli vastuvõtmisel oli suure tähtsusega nende sotsiaalne päritolu ja perekonna varanduslik seisund.

60-ndail aastail avati esimene tütarlaste gümnaasium. 70-ndail aastail loodi Peterburis Kõrgemad Naistekursused ja Naiste Arstiteaduslikud Kursused. Nii sai Venemaal alguse kõr-

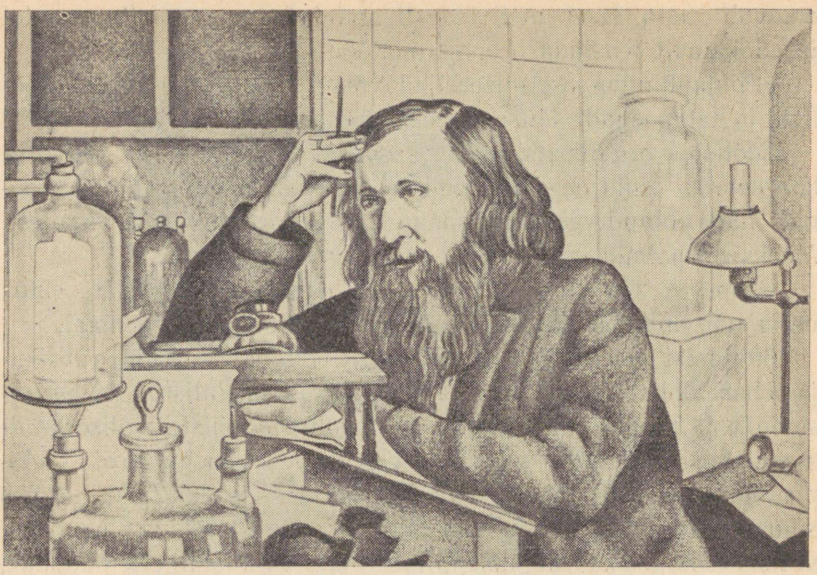

D. I. Mendelejev. *N. A. Jaroštšenko portree.*

gem haridus naistele. 1863. a. määruse järgi said ülikoolid autonoomia (õiguse ülikooli nõukogu koosolekul valida professoreid, rektoreid ja teaduskondade dekaane).

Pärisorjuse kaotamine ja kapitalismi kasv soodustasid Venemaal ka teaduste arengut. Vene eesrindlik teadus tõi XIX sajandi 60—70-ndail aastail väga hinnalise panuse ülemaailmse teaduse arengusse.

Kõige suuremaid edusamme saavutas loodusteadus. Suur vene keemik Dmitri Ivanovitš Mendelejev (1834—1907) avastas perioodilisuse seaduse ja lõi «elementide perioodilise süsteemi». Marx ja Engels hindasid kõrgelt Mendelejevi avastust, nähes selles dialektilise materialismi triumfi. Mendelejev ühendas alati teoreetilise teadusliku töö praktilise tööga tööstuses. «Elementide perioodiline süsteem» tõi Mendelejevile ülemaailmse kuulsuse. Mendelejev oli paljude maailma akadeemiate auliikmeks, kuid ta ei olnud Keiserliku Teaduste Akadeemia liige. Aleksander III

K. A. Timirjazev.

ajal vallandati Mendelejev isegi Peterburi ülikoolist üliõpilaste nõudmiste toetamise pärast.

Teiseks suureks õpetlaseks oli geniaalne vene füsioloog, füsioloogia vene koolkonna rajaja Ivan Mihhailovitš Setšenov (1829—1905). Oma füsioloogilistes töödes seisis Setšenov materialistlikul vaatepunktil. Ta hakkas esimesena seletama inimese psüühilist tegevust füsioloogiliste seadustega. Tema tähtsat teost «Peaaju refleksid» (1863) jälitati tsaristlike võimude ja õigeusu kiriku poolt, kes taipasid Setšenovi ideede revolutsioneerivat tähtsust.

Järjekindel materialist ja revolutsionäär teaduses ja elus oli

I. M. Setšenov. *I. J. Repini portree.*

kuulus vene õpetlane-botaanik K. A. Timirjazev (1843—1920). Tema avastatud klorofülli osatähtsus taimede poolt õhust süsihappegaasi sarnastamise protsessis ja teised tööd taimede füsioloogia alal tõid talle ülemaailmse tunnustuse. Silmapaistev Darwini õpetuse jätkaja ja kaitsja K. A. Timirjazev võitles halastamatult idealismi vastu teaduses. Timirjazev oli revolutsionäärdemokraat, mille eest tsaarivalitsus võttis talt ära kateedri Petrovski Põllumajanduse Akadeemias (Petrovsko-Razumovskojes), mis praegu kannab tema nime. Timirjazev töötas palju maaharimise praktiliste küsimuste kallal. Hoolimata oma ülemaailmsest kuulsusest ei olnud ka Timirjazev Keiserliku Teaduste Akadeemia

liige. Timirjazev sai oma elus näha Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni võitu ja asus proletariaadi diktatuuri poolele.

Materialist ja darvinist oli kaasaegse evolutsioonilise paleontoloogia looja geoloog V. O. Kovalevski. Temale kuulub klassikaline uurimus praegusaegse hobuse põlvnemise kohta fossiilseist esivanemaist.

Kuulus vene reisija N. N. Mikluhho-Maklai veetis üle 10 aasta Uus-Guineas ja teistel Polüneesia saartel (1871—1883). Darvinismi pooldajana tõestas Mikluhho-Maklai oma antropoloogiliste töödega paapuade kohta, et ei ole olemas mingisuguseid kõrgemaid ja madalamaid rasse. Mikluhho-Maklai kaitses kõigiti paapuasid euroopa kolonisaatorite eest.

Silmapaistvat osa etendas teaduse alal esimene Euroopa naisprofessor-matemaatik Sofja Kovalevskaja (1850—1891). Olles kindrali tütar, astus ta fiktiivsesse abiellu V. O. Kovalevskiga, et vabaneda isa eestkostmisest, kes tal keelas teadusliku töö. Venemaal ta ei võinud saada professoriks, aga ta sai kõrgema matemaatika kateedri Stokholmi ülikoolis.

60-ndaisse aastaisse langeb vene ajaloolase S. M. Solovjovi tegevuse õitseng. Tema «Venemaa ajalugu alates kõige vanemaist aegadest» on kirjutatud määratu suure arhiivimaterjali põhjal ja ta avaldas suurt mõju ajalooteaduse edaspidisele arengule Venemaal.

Kriitika ja publitsistika. Vene eesrindlik ajakirjandus oli ühtlasi eesrindliku teaduse tribüüniks. Üheks selle tuliseks kaitsjaks oli tähelepanuväärne vene kriitik ja valgustaja-demokraat Dmitri Ivanovitš Pissarev (1840—1868). Lenin hindas Pissarevi väga kõrgelt. Terava proklamatsiooni pärast tsarismi vastu, milles kutsuti üles isevalitsuse kukutamisele, heideti Pissarev Peeter-Pauli kindlusse. Pissarevi loomingu õitseng langeb just tema vangla aastaile (1862—1866). Pissarev oli isevalitsuse ja pärisorjuse leppimatu vaenlane. Oma artikleis, mis olid kirjutatud kindluses, püüdis Pissarev populariseerida positiivseid teadmisi ja eriti loodusteadust. Ta oli materialist ja üks esimesi darvinismi propageerijaid Venemaal. Pissarevi kriitili-

D. I. Pissarev.

sed artiklid on selle aja kriitika ja ajakirjanduse hiilgavaks näiteks. Pissarev nõudis kirjanikult-kunstnikult rahva ja ühiskonna teenimist. Mõned tema artiklid kannatavad vulgaarsuse all, eriti ei mõistnud ta Puškini luule suurt tähtsust.

70-ndail aastail sai juhtivaks demokraatlikuks häälekandjaks ajakiri «Otetšestvennõje zapiski» (Isamaa kirjad) Nekrassovi ja Saltõkov-Štšedrini toimetusel. «Otetšestvennõje zapiski» ühendas demokraatliku ja narodnikliku intelligentsi laiu ringe.

Vene kirjandus 60—70-ndail aastail. Üldine ühiskondliku liikumise tõus Venemaal Krimmi sõja järel ja võitlus pärisorjuse kaotamise eest Venemaal kutsusid esile vene kirjanduse tõusu.

Vene rahva loov geenius avaldas end eriti selgesti kirjanduses. Kogu maailm tunnustas XIX sajandi vene kirjanduse esikohta. Vene keel on üks rikkaimaid ja täpsemaid. Engels kirjutas temast: «Kui ilus on vene keel: tal on kõik saksa keele eelised ilma selle hirmsa rohmakuseta.» Suur vene kirjanik Turgenev kõneles vene keelest: «Oh, suur, võimas, siiras ja vaba vene keel! Sina üksi oled mu toetus ja tugi kahtlemispäevadel, rusuvate mõtete puhul minu kodumaa saatuse üle... Tahtmatult peab uskuma, et selline keel on antud suurele rahvale.»

Ivan Sergejevitš Turgenev (1818—1883), üks suurimaid vene kirjanikke, sai esmakordselt tuttavaks oma jutustustega mõisnike ja talupoegade-pärisorjade elust («Küti kirjad»). Ta kuulus Belinski ringi ja võttis 40—50-ndail aastail osa ajakirja «Sovremennik» tööst. Tema romaanid «Aadlipesa», «Rudin», «Eelõhtul», «Isad ja pojad» kujutavad XIX sajandi 40—60-ndate aastate Venemaa ühiskondlikku elu pärisorjuse kaotamise eelõhtul. Bazarovi isikus kujutas Turgenev 60-ndate aastate demokraatiraznotšinetsit.

Turgenev on kodumaise looduse ja vene keele kunstipärase kujutamise suurmeister. Rõhuvas enamikus tema teostest kajastub sügav armastus oma rahva vastu, rahva võimsate vaimujõudude, mõistuse ja andekuse austamine.

Turgenev oli humanist selle sõna paremas tähenduses: — ta oli talurahva pärisorjusest vabastamise kirglik eestvõitleja.

I. A. Gontšarov (1812—1891) kujutas oma romaanides «Tavaline lugu» ja «Oblomov» XIX sajandi teise veerandi ametnike ja pärisorjuslikku mõisnike Venemaad. Gontšarovi poolt kujutatud «oblomovlus» on pärisorjusliku töö arvel jõudeelu elavate mõisnike-pärisorjapidajate parasiitliku elu sümboliks. «Oblomov» võeti vastu hukkamõistuna kogu pärisorjuslikule ühiskonnale. Dobroljubov oma artiklis «Mis on oblomovlus» tõendas selle teose määratu suurt ühiskondlikku tähtsust. Lenin nimetas oblomovluseks igasugust parasitismi, lodevust, muretust. Oblomovluse jooned on ekspluateerivate klasside iseloomujooned — võõrad töölistele ja talupoegadele.

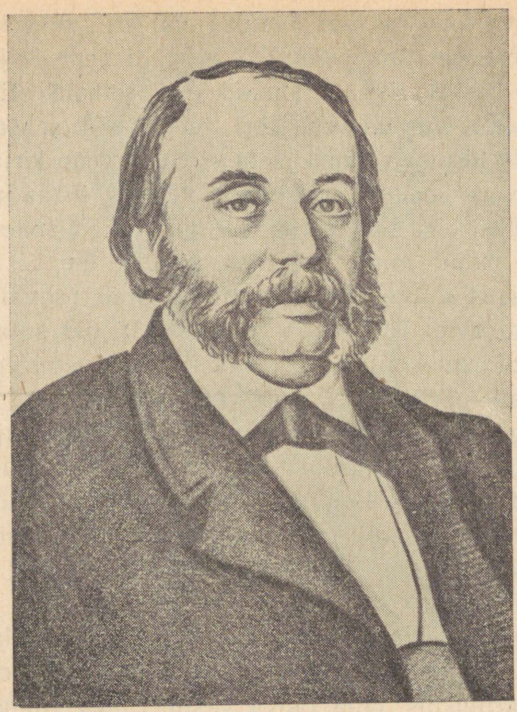

I. A. Gontšarov. *I. N. Kramskoi portree.*

F. M. Dostojevski (1821—1881) sai 40-ndail aastail kuulsaks oma romaaniga «Vaesed inimesed». Selles kujutas ta meisterlikult ja suure kaastundega Peterburi väikeste ametnikkude haletsemisväärset elu. Osavõtmise eest Petraševski revolutsioonilisest ringist mõisteti Dostojevski surma. Ühes teiste surmamõistetutega elas ta läbi kõik ettevalmistused surmanuhtluse täideviimiseks, kuid sai viimasel hetkel armu ja mõisteti neljaks aastaks sunnitööle.

Teoses «Jutustused surnud majast» kirjeldas Dostojevski vene sunnitöö koledusi. Ülemaailmse kuulsuse tõid Dostojevskile tema hilisemad romaanid «Kuritöö ja karistus», «Idioot», «Vennad Karamazovid». Oma romaanides maalis Dostojevski

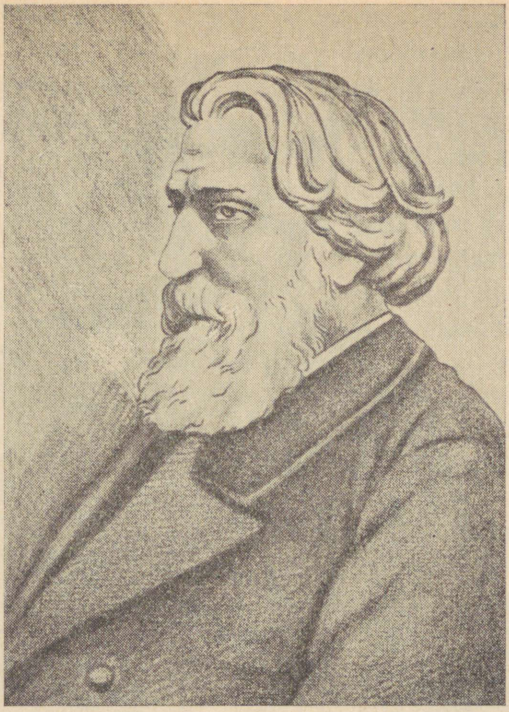

I. S. Turgenev. *V. G. Perovi portree.*

geniaalse meistri pintsliga realistlikke pilte vene elust ja esitas rea tõepäraseid ja emotsionaalselt tugevaid kujusid. Kõrvuti sellega ilmnevad Dostojevski teostes alaliselt tema maailmavaate reaktsioonilised religioossed-müstilised jooned. Poliitilise filosoofia valdkonnas astub Dostojevski välja eesrindlike, omaaja revolutsiooniliste ideede, sotsialismi ja demokraatia veendunud vastasena.

50-ndate aastate lõpul algas kirjanike-raznotšinetsite, Tšernõševski ja Dobroljubovi järelkäijate kirjanduslik tegevus. Uus revolutsioonilis-demokraatlik suund, vastukaaluks aadlikirjanikele, kujutas suure kaastundega töötava rahva suhtes just neid

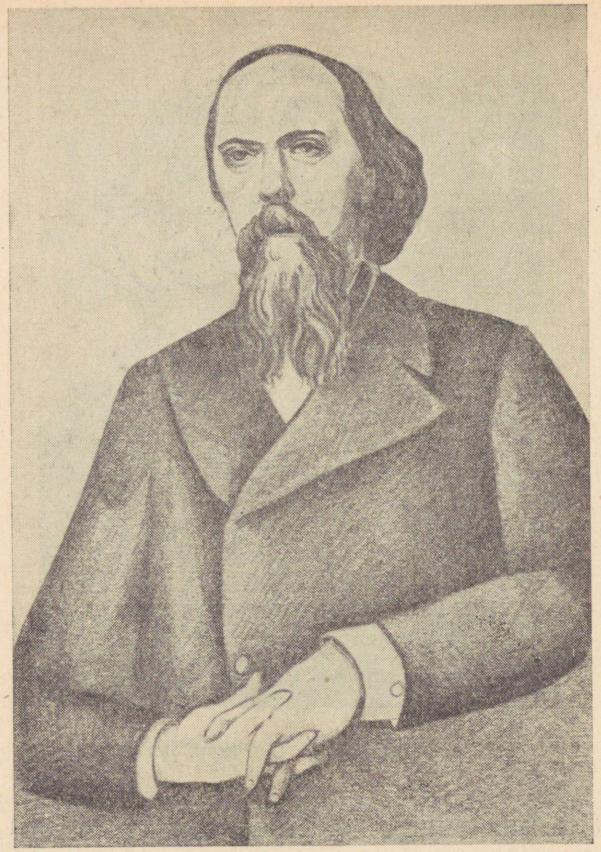

M. J. Saltõkov-Štšedrin. *I. N. Kramskoi portree.*

vene elu varjukülgi, mis aadlikirjanikud surnuks vaikisid. Näiteks kirjanik-raznotšinets Pomjalovski paljastas oma «Visandeis bursa elust» vaimulike õppeasutuste korda. Kirjanik Rešetnikov kujutas oma teostes küla laostumist ja talupoegade ekspluateerimist, kes läksid linnadesse tööle.

Sel perioodil tekkis seni ühtlases eesrindlikus kirjanduses lõhe. «Sovremenniku» toimetusest, mis Tšernõševski ja Dobroljubovi

juhtimisel võttis revolutsioonilis-demokraatliku suuna, lahkus rida aadlikirjanikke. Revolutsioonilise demokraatia poole läksid üle ainult luuletaja Nekrassov ja suur vene kirjanik ning satiirik Mihhail Jevgrafovitš Saltõkov-Štšedrin (1826—1889). Tema kujutas oma teostes teravalt ja tabavalt mõisnike ja ametnike, samuti ka tekkiva vene kodanluse ekspluataatorlikke püüdeid.

«Ühe linna ajaloos» andis Saltõkov satiirilise kujutuse vene tsaaridest ja tsaarinnadest ning nende ministritest, samuti ka Venemaa riigikorrast enesest. Ta näitas, kuipalju ühist on 60-ndate aastate Venemaa ja endise pärisorjusliku Venemaa vahel. Oma teoseis «Härrased Golovljovid» ja «Pošehhonje muinasaeg» maalis Saltõkov ilmeka pildi pärisorjuse lagunemisest. Juduška isikus («Härrased Golovljovid») häbimärgistas suur satiirik kahepaikse kaabakatüübi, kelle klassikaliseks esindajaks poliitikas Lenin pidas reetur Trotskit.

Lenin ja Stalin oma aruannetes ja artiklites bürokraatlikke puupäid, liberaalseid argpükse, poliitilisi seiklejaid ja avantüriste paljastades tuletavad meelde Saltõkovi poolt loodud kujusid. Venemaa revolutsioonilise liikumise arenemises etendas Saltõkovi satiiriline looming suurt osa.

Despootide-kaupmeeste, altkäemaksuvõtjate ametnike ja parasiitide-pärisorjapidajate pimeduse riiki kujutasid A. N. Ostrovski (1823—1885) näidendid «Mets», «Äike», «Tulus amet», «Vaesus ei ole patt». Ostrovski on Gogoli loomingu jätkaja.

G. I. Uspenski (1843—1902) valgustas suure tõetruuduse ja sümpaatiaga töötava talurahva rõhutud masside elu, mitte surnuks vaikides rahva elu varjukülgi, nagu seda tavaliselt tegid belletristid-narodnikud.

50-ndail aastail esines oma esimeste teostega vene suur kirjanik L. N. Tolstoi (1828—1910). Oma geniaalseis ilukirjanduslikes teoseis — «Sõda ja rahu», «Anna Karenina», «Ülestõusmine» ja palju teisi — lõi Tolstoi, nagu ütles Lenin, «vene elu võrratud pildid». Neis kritiseeris ta halastamatult suurilma aadliseltskonda, kapitalistlikku ja pärisorjuslikku ekspluateerimist, tsarismi vägivalda, kohtukomöödiat. Religioossete eel-

arvamuste kriitika pärast heideti Tolstoi 1900. aastal sinodi poolt õigeusu kirikust välja.

Romaanis «Sõda ja rahu», selles vene kirjanduse suurimas teoses, on maalitud pilt vene rahva sangarlikust võitlusest oma iseseisvuse eest 1812. a. «Rahvasõja vemmal tõusis kogu oma ähvardava ja üleva jõuga ... ning kolkis senikaua prantslasi, kuni hävines kogu pealetung.» Romaan on läbi imbunud usust suure vene rahva loovaisse jõududesse ja kõikumatusse mehisusse. Tolstoi andis «Sevastoopoli jutustustes» suurepärase kirjelduse Krimmi sõjast (1853—1856), millest ta isiklikult osa võttis.

Imesteldava kunstilise jõuga paljastas Leo Tolstoi inimeste iseloomud ja arendas tõe ning õiguse ideid. Teostes nagu «Kreutzeri sonaat», «Ivan Iljitši surm», «Elav laip», «Ülestõusmine» jt. paljastas ta halastamatult mõisnike-kodanluse ühiskonna moraalsete tugede silmakirjalikkust ja valelikkust.

Lenin tähendas, et Tolstoi teostes peegelduvad XIX sajandi viimase kolmandiku vene elu vastuolud. «Tolstoi on suur nende ideede ja nende meeleolude väljendajana, mis kujunesid miljoneil vene talurahvast kodanliku revolutsiooni saabumise ajaks Venemaal.» (L e n i n, Teosed, XII köide, lk. 333).

Oma elu teisel poolel ühendas Tolstoi otsese ja tugeva protesti ühiskondliku vale ja kahepalgelisuse vastu jutlustamisega «kurjale jõuga mitte-vastupanemisest». See reaktsiooniline õpetus sai nimetuseks «tolstoism».

Kunst 60—70-ndail aastail. Demokraatlikud ideed peegeldusid ka kujutavas kunstis. 60-ndail aastail astus grupp üliõpilasi abituriente välja Kunstide Akadeemiast, protestides kroonuliku reaktsioonilise õpetamise vastu ja asutas hiljem «Rändnäituste ühingu». «Rändnäituste ühingu» («peredvižnikute») organiseerijaks oli kunstnik I. N. Kramskoi (1837—1887). Tema programmi aluseks oli vene kunsti loomise idee. «Kunst peab olema ideeline ja sisukas, tema aluseks peab olema kunstiline realism». Need printsiibid teostas Kramskoi oma portreedes L. N. Tolstoist, Saltõkov-Štšedrinist, Nekrassovist jt.

L. N. Tolstoi. *I. J. Repini portree.*

Uus suund tõi esile terve plejaadi suuri kunstnikke. Neid sidus ühingu ideelis-poliitiline suund. Oma kunstiga kaitsesid nad selle aja kohta eesrindlikke revolutsioonilise demokraatia ideid. Nende seas etendas suurt osa V. G. Perov (1833—1882), kes lõi palju maale rahvaelu motiividel («Talupoja matused», «Troika» jt.). «Peredvižnikute» suurimaks esindajaks oli Ilja Jefimovitš Repin (1844—1930). Tema maalid peegeldavad sügava realismiga töötavate masside rasket olukorda («Burlakid

Volgal») arenevat revolutsioonilist võitlust («Propagandisti areteerimine»), tugevaid inimese läbielamusi («Ei oodanud»). Repin oli ka suurepärane portretist.

60—70-ndad aastad on tähtsad vene muusika edusammude poolest. Komponistide juhtivaks grupiks oli nn. «võimas rühm», eesotsas Glinka õpilase M. A. Balakireviga. «Võimsa rühma» kirjanduslikuks ideoloogiks ja propagandistiks oli muusika- ja kunstikriitik V. V. Stassov (1824—1906). «Võimsa rühma» komponistid jätkasid Glinka ja Dargomõžski tööd vene helikunsti loomisel rahvamuusika alusel. «Võimsa rühma» loomingu printsiibid on geniaalse jõuga väljendatud M. P. Mussorgski (1839—1881) teoseis. Ta lõi kaks tähelepanuväärset helidraamat — «Boris Godunov» ja «Hovanštšina», milledes aktiivseks tegelaseks on vene rahvas. Mussorgski lauludel ja romanssidel on määratu suur tähtsus kui sügavast dramaatilisusest läbitud muusikaliste karakteristikate musternäidistel. Teine tähelepanuvääriv vene helilooja — A. P. Borodin (1833—1887) tõi oma loomingus esile nii vene muusika kui ka Idamaa muusikalise kultuuri iseloomustavaid jooni. Borodin kirjutas monumentaalse heroilis-patriootilise ooperi «Vürst Igor» suurteose «Igori sõjaretke lugu» süžeel, meisterlikult ära kasutades vene rahva ja Idamaa rahvaste laule ja tantse. Suureks sammuks edasi vene rahvusliku sümfoonilise stiili arenemises XIX sajandil olid Borodini sümfooniad.

Balakirevi õpilane, väljapaistev helilooja N. A. Rimski-Korsakov (1844—1908), on ooperite «Maiöö», «Lumivalgeke», «Sadko», «Muinasjutt kuldkukekesest» jt., samuti ka sümfoonilise poeemi «Šeherezade» autor. Ta oli silmapaistev pedagoog, kes kasvatas üles mitu sugupõlve vene, ukraina, gruusia ja armeenia helikunstnikke ning komponiste. «Võimsa rühma» komponistide tegevus pani aluse vene muusika mõjule maailmakunstis.

60-ndaid aastaid tähistab võitlus vene muusikalise hariduse, helikunsti laiadele hulkadele kättesaadavuse ja muusikalise professionaalsuse eest.

Määratu suur mõju muusikalise kultuuri arengule oli 60-ndail

aastail vendade A. ja N. Rubinsteinide poolt asutatud Peterburi ja Moskva konservatooriumidel, mis olid esimesteks kõrgemateks muusika-õppeasutisteks Venemaal.

Teater. 70-ndail aastail oli juhtivaks vene teatriks Moskva Väike Teater, mis säilitas Štšepkini teatri realismi parimad pärandid. 70-ndaile aastaile langeb kahe tähelepanuväärse naisartisti — M. N. Jermolova ja G. N. Fedotova — ning selle aja kõige suurema artisti Prov Mihhailovitš Sadovski loominguline õitseng. Jermolova poolt loodud kujud Katariina (Ostrovski «Äikeses») ja Jeanne d'Arc (Schilleri «Orleans'i neitsis») kõlasid teatrilavalt kutsena võitlusse. Väike Teater lavastas kõik Ostrovski näidendid, milledes vene näitlejad tõendasid kogu maailma ees oma jõulist annet.

§ 54. Tsaari-Venemaa rahvaste kultuur 60—70-ndail aastail.

Venemaa rahvuslikes rajoonides asuvate rahvaste jälitamine tsarismi poolt kutsus alati, alates Radištševist esile vene revolutsionääride protesti. Ukraina, gruusia, armeenia, tatari kirjanikud, kunstnikud, muusikud sõitsid õppima vene ülikoolidesse. Nad olid suurte vene valgustajate Belinski, Tšernõševski, Dobroljubovi järelkäijaiks ja võitlesid koos nendega tsarismi vastu.

Kapitalismi kasv vene rahvuslikes rajoonides viis Gruusias, Ukrainas ja teistes riigi ääremaades rahvuste kujunemiseni. Selle protsessiga kaasnes rahvusliku kultuuri arenemine.

Kuid Venemaa oli rahvaste vangla. Tsarism oli mittevene rahvaste rahvusliku kultuuri lämmatajaks.

Ukraina rahvuses toimus klassijõudude võitlus. Üks suund peegeldas ukraina demokraatlike ringkondade, laiade rahvamasside huve. See tegutses tihedas koostöös eesrindliku vene kultuuriga, vene rahva revolutsiooniliste jõududega. Teine suund, ukraina kodanlikud natsionalistid, püüdis ukraina rahvast vene rahvast eemale kiskuda. Ukraina natsionalistid eitasid kodanluse olemasolu ukraina rahva seas ja seadsid klassivõitlusele

vastu kogu ukraina rahvuse ühtsuse idee. Osa ukraina natsionaliste, kes vihkasid vene rahvast, tõstsid esile ukraina rahva läänesuunitatsiooni. Sellega püüdsid nad ukraina rahvast Venemaa küljest, vene rahvast eemale kiskuda ja müüsid ukraina rahva Saksamaa valitsevaile klassidele orjusse, kes juba sajandeid unistasid Ukraina anastamisest.

1863. a. anti tsaarivalitsuse poolt välja tsirkulaar, mis keelas ära ukrainakeelsed õpperaamatud ja pedagoogilise kirjanduse väljaanded. Selles oli öeldud: «Mingisugust väike-vene keelt ei ole olnud, ei ole ega võigi olla.» Tsirkulaar kuulutas, et ukraina keel on sama vene keel, ainult rikutud Poola mõjust. Ukraina 60-ndate aastate haridustegelased areteeriti ja saadeti asumisele.

1857. a. avaldati naiskirjaniku Marko Vovtšoki (M. Vilinskaja — 1834—1907) «Narodni opovidannja» («Rahvajutud»).

1859. a. avaldas Turgenev selle teose vene keeles. Oma paljudes teostes astus kirjanik välja tulise protestiga pärisorjusliku korra vastu. Tema loomingut hindasid kõrgelt Tšernõševski, Dobroljubov, Ševtšenko.

Ukraina talurahva rasket olukorda pärast reformi kujutas oma teostes Panas Mirnõi (Rudtšenko) (1849—1920). 1880. a. ilmus tema romaan «Hiba revut voli jak jasla povni?» («Kas härjad möirgavad täis sõimede juures?»). See on esimene suurem sotsiaalne romaan ukraina kirjanduses, mis paljastab sügavaid klassivastuolusid peale 1861. a. reformi. Romaanis on esitatud kehviktalupoja Tšipka kuju, kes võitleb viletsuse vastu parema elu eest ja hukkub asumisel Siberis.

Romaanis «Povija» («Prostituut») (1863) on näidatud talunaise rasket saatust, kes jäi linnas ilma tööta.

Hirmutatud ukraina rahvusliku vabadusliikumise kasvust, kõvendas valitsus ukraina keele jälitamist. 1876. a. kinnitati salakäskkirjaga ukrainakeelsete teoste trükkimise ja nende laval esitamise keeld.

Tööstusliku kapitalismi arengu perioodil püüdis ukraina kodanlus luua oma poliitilisi organisatsioone ja töötada välja oma poliitilist programmi. Selleks asutas ta nn. gromaadasid,

mis ühendasid tunduvat osa ukraina kodanlikust intelligentsist. Eriti aktiivne oli Kiievi gromaada, mida 70—80-ndail aastail juhtisid V. Antonovitš ja M. Dragomanov. Gromaadade tegevusele avaldasid suurt mõju narodnikud.

Üks ukraina kodanluse aktiivsemaid ideolooge oli Dragomanov. Ta esitas vabade kogukondade — gromaadade föderatsiooni programmi, mis pidid kuuluma slaavi rahvaste föderatiivsesse liitu. Dragomanov kaitses kodanliku rahvuslik-kultuurilise autonoomia ideed. 80-ndate aastate algul sõitis Dragomanov välismaale, kus propageeris ukraina kodanlik-natsionalistliku liikumise ideid.

Natsionalistina läks Dragomanovist veelgi kaugemale V. Antonovitš. 80-ndail aastail esitas Antonovitš Dnepri-äärse Ukraina ühendamise idee Lääne-Ukraina maadega, mis olid Austria monarhia võimu all. Selles küsimuses läks Antonovitš lahku Dragomanovist, kes oli Ukraina Austriaga ühendamise otsustav vastane ja seisis Venemaale lähenemise eest.

XIX sajandi esimesest poolest alates hakkas kasvama ja tugevnema kodanlik-rahvuslik liikumine Galiitsias. Arenes laialdane agitatsioon Ukraina emakeelsete koolide avamiseks. Lvovi ülikoolis asutati ukraina kateedrid. Lvovis avati Ševtšenko-nimeline teaduslik ühing. See ühing kirjastas ukraina õpetlaste töid, sest Venemaal ei tohtinud kuni 1905. a. trükkida ukrainakeelseid raamatuid. Ta tegeles ukraina rahva ajaloo, tema etnograafia ja kirjanduse uurimisega, kuid selle ühingu suunda iseloomustavad kodanlik-natsionalistlikud tendentsid.

Uue gruusia kirjanduse rajajaks oli Ilja Tšavtšavadze (1837—1907). Tšavtšavadze maailmavaade kujunes Belinski, Dobroljubovi ja Tšernõševski mõjul. Oma teoseis ja tema poolt väljaantavais ajakirjades viis Tšavtšavadze läbi valgustusideid. Tšavtšavadze piitsutas teravalt pärisorjust ja ülistas talupoja tööd («Rõõvel Kiko», «Kerjuse jutustus»). Samal ajal näitab Tšavtšavadze neis teostes aadli väljasuremist, talupoegade rõhumist. Tuntuim on Tšavtšavadze jutustus «Kas ta on inimene?» Püüdes tutvustada grusiinlasi üld-euroopa ja vene

Ilja Tšavtšavadze. *Džaparidze portree.*

kirjandusega, avaldas Tšavtšavadze Dobroljubovi, Belinski ja lääne-euroopa kirjanike teoste tõlkeid.

Tšavtšavadze ajakiri «Gruusia Teataja» oli grusiinlaste seas valgustusliikumise tsentrumiks. Tšavtšavadze võitles kogu oma eluaja gruusia kultuuri arendamise eest, astudes julgesti välja tsarismi vastu. 1907. a. organiseerisid tsaarivõimud Tšavtšavadze tapmise palgatud bandiitide poolt. Tšavtšavadze tähtsus gruusia kirjanduse arenemisel on määratu suur. Ta on kaasaegse gruusia kirjandusliku keele ja kirjanduse looja ning klassik.

Tšavtšavadze lähimateks võitluskaaslasteks olid luuletaja Akaki Tsereteli, kelle mitmed laulud leidsid laia levikut Gruusia töörahva seas, Anton Purtseladze, Niko Nikoladze, K. Lordkipanidze jt.

60-ndate aastate lõpus tekkis Gruusias, vastukaaluks Tšavtšavadze rühmale (nn. esimesele rühmale ehk Pirveli-Dasi'le), kes arvas, et gruusia rahva juhtivaks kultuuriliseks osaks on haritud aadel, teine kirjanduslik rühm, kes nimetas ennast Meore-Dasi'ks (teine rühm). Kaubanduse ja tööstuse arengus nägi see rühm Gruusia rahvusliku uuestisünni vahendit. 90-ndail aastail astus see rühm suurkodanluse teenimise ja vene tsarismi toetamise teele.

50—60-ndail aastail anti Moskvas välja armeeniakeelset ajakirja «Virmalised», mis seadis oma eesmärgiks armeenia kirjanduse arendamise ja armeenlaste tutvustamise vene ja lääne-euroopa kirjandusega. Samadeks ülesanneteks asutati aastal 1872 Tiflisis armeenia ajaleht «Tööline». Suuremaks armeenia kirjanikuks oli sel perioodil G. Sundukjan (1825—1912), keda kutsuti «armeenia Ostrovskiks», rea näidendite armeenia kaupmeeskonna elust autor. Tema üks parimaid teoseid on «Pepo». 70-ndail aastail teostati esmakordselt armeenia heroilise rahvaeepose «Sassuni-Davidi» ülesmärkimine.

Vene valgustajate järelkäijateks olid kasahhi luuletaja Abai Kunanbajev, esimene kasahhi õpetlane Tšokan Valikanov ja kasahhi luuletaja-pedagoog Ibrai Altõnsarin.

Kasahhi luuletaja Abai Kunanbajev (1845—1897) oli kasahhi kirjakeele rajajaks. Oma teostes piitsutas ta patriarhaalse-feodaalse korra eitavaid külgi ning paljastas valla juhtide ja ametnike ahnust ja reetlikkust. Kunanbajev tõlkis kasahhi keelde Puškini, Lermontovi ja Krõlovi teoseid. Pöördudes vene, lääne-euroopa ja idamaade kultuuri poole, rikastas kasahhi luuletaja oma rahva vaimset maailma uute ideedega. Sügavas ja tihedas ühenduses eesrindlike vene inimeste ja vene kultuuriga nägi Kunanbajev ainuõiget teed väljapääsuks oma ajastu pimedusest. Oma luuletustes püüdis ta sisendada kasahhi rahvale, et tuleb

vahet teha vene rahva ja tsaarikolonisaatorite vahel. Ta kasvatas ja pookis kasahhi rahvale külge rahvaste vendluse ja sõpruse ideid.

Kasahhi õpetlane Tšokan Valikanov (1837—1865) nägi kasahhide sotsiaalset ebavõrdsust, tundis vastuolu ühelt poolt töötavate masside, teiselt poolt sultanite ja baide huvide vahel. Tšokan Valikanov oli rahva huvide kaitsja ja siiras demokraat. Suur teaduslik tähtsus on tema töödel kasahhi ja kirgiisi rahva ajaloo ning Kasahstani, Kirgiisia ja Kašgari maateaduse uurimise alalt. Valikanovi palavaks unistuseks oli vene ja kasahhi rahvaste lähenemine.

Kasahhi luuletaja Ibrai Altõnsarin (1841—1889) pooldas rahva laialdast haridust. Oma teostes kutsus ta kasahhi rahvast haridusele ja kultuurile. Kogu oma elu pühendas ta rahvahariduse korraldamisele. Ibrai Altõnsarini teeneks on esimese kasahhi tähestiku koostamine vene graafika alusel.

XIII peatükk.

Töölisklassi võitluse algus tsarismi vastu (1881—1899).

§ 55. Poliitiline reaktsioon.

Aadli reaktsioon. Pärast Aleksander II tapmist rahvatahtelaste poolt sai tsaariks ta poeg Aleksander III (1881—1894), kelle valitsemise ajal rahva elu muutus veel raskemaks. Aleksander III ei valmistunud riigivalitsemiseks; ta sai troonipärijaks oma vanema venna surma tagajärjel. Ise pidas Aleksander III end üksnes «korralikuks polgukomandöriks». Pärast Aleksander II tapmist kutsuti kokku nõupidamine Loris-Melikovi poolt esitatud reformide asjus. Nende reformide kindla vastasena esines sinodi ülemprokurör Pobedonostsev. Aleksander III lükkas reformieelnõud tagasi ja vallandas Loris-Melikovi ametist. 29. aprillil 1881. a. manifestis oli öeldud, et tsaar hakkab tegutsema «usuga isevalitsuse võimu jõusse ja õigsusse.»

Kogu eluaja kartis Aleksander III atentaate. Seepärast ei julgenud ta elada Peterburis, vaid kolis üle Gatšinasse, kus tema kaitseks võeti tarvitusele erakordseid abinõusid. Kaasaegsed nimetasid Aleksander III irooniliselt «Gatšina vangiks». 1881. a. anti revolutsioonilise liikumise vastu võitlemiseks välja kõvendatud ja erakorraline määrus, mis suurendas tugevasti politsei võimu. Vallavanemaile, kes 1883. a. olid kutsutud tema kroonimisele, andis Aleksander III käsu: «Järgnege teie aadli peameeste nõuandeile ja juhatustele ning ärge uskuge rumalaid ja absurdseid kuuldusi maa ümbermõõtmisest. Neid kuuldusi levitatakse

vaenlaste poolt. Iga omand, samuti nagu teiegi oma, peab olema puutumatu.» Selle kõnega tähistas Aleksander III aadlipoliitikat, mis oli sihitud mõisnike täieliku võimu taastamisele talupoegade üle. Tsarism toetas igati aadli huve. Ta oli õelaim töötava rahva masside vaenlane.

70-ndate aastate lõpust alates elas Venemaa üle tööstuslikku kriisi. Tööliste olukord halvenes. Töötute arv tõusis tugevasti. Samaaegselt puhkes ka agraarne kriis. Ameerika odava vilja määratu suure juurdevoolu tõttu langesid viljahinnad kõigil Euroopa turgudel. Nõudmine vene vilja järele kahanes. Nisuhinnad langesid 80-ndail aastail Odessas kolmekordselt. Agraarne kriis aeglustas kapitalismi arengut põllumajanduses. Paljud mõisnikud pöördusid pooleterasüsteemi juurde tagasi. Maaelanikkonna kasv kutsus esile jaosmaade suuruse vähendamise. Vajades maad, olid talupojad sunnitud võtma mõisnike maid kõrgete hindadega rendile. Talumajapidamine kannatas sagedaste ikalduste all. Aastal 1891—1892 haaras hirmus nälg 35 miljonit inimest. Nälga, tüüfusse ja koolerasse suri sadu tuhandeid inimesi. Nälg laostas veel enam kehvistut ja rikastas kulakuid, kiirendades talurahva kihistumise protsessi.

Mõisnikud tugevdasid talupoegade ekspluateerimist ja püüdsid tagasi saada endist võimu nende üle. Aleksander III valitsus toetas täielikult neid aadli püüdeid. 1889. a. seati sisse aadlist maaülemate amet. Talupojad anti nende ametnike võimusesse. Rahukohus külades kaotati. Võimud peksid ilma kohtu ja juurdluseta töölisi ja talupoegi. Aleksander III ergutas seda kõigiti: «Kui oleks võimalik pea-ninameestele korralikult vitsu anda,» kirjutas ta oma resolutsioonis Rostovi rahutuste puhul, «ja neid mitte kohtu alla anda, oleks hoopis kasulikum ja lihtsam.»

Aadlike ja kulakute toetamiseks asutati Talurahvapank ja Aadlipank. Talurahvapank andis kulakuile laene mõisnike maade ostmiseks väga kõrgete hindadega. Aadlipank võttis aadli mõisu pandiks ja andis mõisnikele laene väga soodsail tingimusil. 1886. a. anti välja põllutöödele palkamise seadus, mis seadis sisse töölise kriminaalvastutuse omavolilise töölt lah-

kumise eest. Selle seadusega aitas tsarism mõisnikel moonakaid orjuses pidada. Hoolimata valitsuse abist vähenes mõisnike maavaldus ühtsoodu. 1890. aastal anti välja uus semstvote määrus, mis veel enam suurendas mõisnike esindust semstvos. Talupojad jäeti semstvo volinike valimisõigusest ilma. Nad valisid ainult usaldusmehi valdade järgi. Nende usaldusmeeste seast nimetas kuberner juba ise volinikud. Nõukogu eesistujaks võis olla üksnes aadlik.

Selle reaktsioonilise aadlipoliitika läbiviijaiks olid tsaari nõuandjad — Pobedonostsev, D. L. Tolstoi ja Katkov, eriti suurt mõju avaldas Aleksander III-le pururеaktsionäär Pobedonostsev. «Isevalitsuse truuks õuekoeraks» oli Lenini väljenduse kohaselt ka endine Moskva ülikooli professor äärmiselt reaktsioonilise ajalehe «Moskovskije Vedomosti» toimetaja Katkov.

Valitsuse reaktsiooniline kurss avaldus selgesti tsarismi poliitikas hariduse alal. Tsaar oli rahvahariduse avalik vaenlane. Kui Tobolski kuberner tsaarile teadustas, et Siberis on väga vähe kirjaoskajaid, kirjutas Aleksander III: «Tänu jumalale.» Keegi talunaine tahtis anda pojale gümnaasiumiharidust. Sellest teada saades kirjutas Aleksander III: «See vast on hirmus, ise mužik, aga ronib ka gümnaasiumi.» Haridusminister Deljanov andis tsaari meeleheaks välja tsirkulaari, mis on tuntud nimetuse all tsirkulaar «köögitüdrukute laste kohta» (1887). Selle tsirkulaariga keelati võtta gümnaasiumidesse «kutsarite, teenrite, pesupesijate, väikepoodnike jt. lapsi, keda, välja arvatud tõepoolest erakordsete annetega, ei tule üldse välja viia keskkonnast, kuhu nad kuuluvad».

Maal lõi Pobedonostsev vastukaaluks semstvokoolidele kiriku-, kihelkonnakoolid. Neid juhatasid harimata vaimulikud, kes panid lapsed mittearusaadavas slaavi kirikukeeles palveid pähe tuupima.

1884. a. anti välja uus ülikoolide seadus. Ülikoolide nõukogudelt võeti õigus valida rektorit ja professoreid. Paremad professorid vallandati. Naiste kõrgem haridus likvideeriti peaaegu

täielikult. Seda nõudis eriti kindlalt tsaarinna, kinnitades, et «naise asi on perekond ja köök».

Sõjaväes elustati taas Nikolai I aegne kord. Soldateid hakati peksma ja drillima. Sõjatehnilises mõttes jäi sõjavägi järjest enam Lääne-Euroopast maha.

Rahvuslik-koloniaalse rõhumise tugevnemine. Aleksander III valitsemise reaktsiooniline iseloom avaldus eriti kujukalt sõjaka natsionalismi poliitikas. Ukrainas kinnitati ukrainakeelsete raamatute väljaandmise keeld. Valge-Venes ja Leedus oli emakeel — valgevene ja leedu keel — täiesti keelatud.

Aleksander III valitsus levitas igal pool inimvihkavat antisemitismi. 1881. a. käis üle Ukraina juudipogrommide laine. «Aga mina, teate, peab tunnistama, olen rõõmus, kui pekstakse juute,» ütles Aleksander III, kuuldes pogrommidest. Tsaari poolt ergutatud, pani juudipogrommide organiseerija, siseasjade minister Ignatjev kuberneridele ette võtta tarvitusele energilisi abinõusid «elanike kaitsmiseks selle juutide kahjuliku tegevuse vastu, mis kohtadelt saadud andmeil kutsus esile rahutusi». Aleksander III ajal anti välja uued seadused, mis veel enam kärpisid juutide õigusi võrreldes teiste rahvastega. Juutidel oli varemgi keelatud elada väljaspool kindlaks määratud asustusvööndit. Nüüd keelati neile omandada maad ja asuda elama küladesse.

Mittevene rahvaste suhtes oli tsaristliku vägivaldse venestamispoliitika pearelvaks õigeusu kirik. Misjonärid pöörasid pettuse teel kohalikku põliselanikkonda õigeusku ümber. Tsaarivalitsuse kuriteod ilmnesid eriti kujukalt nn. Multani kohtu asjas; süüdistati udmurte, kes panid vastu nende õigeusku pööramisele, selles, et need nagu oleksid toonud inimohvreid oma jumalaile. Hiilgavas kõnes kohtus paljastas tuntud kirjanik V. G. Korolenko süüdistuse valelikkust ja udmurdid mõisteti õigeks.

Kesk-Aasias toimus 80-ndail aastail suuri muudatusi. 80-ndail aastail ehitatud Taga-Kaspia raudtee ühendas Samarkandi Kaspia merega, avas vene kaupadele tee Kesk-Aasiasse ja

Kesk-Aasia puuvillale tee Venemaale (Kaspiat ja Volgat mööda). Puuvillakasvatus Kesk-Aasias arenes väiketalundeis. Dehkaanid-kehvikud sattusid kahekordsesse orjuslikku sõltuvusse: kohalikest kulakutest (baidest) ja mõisnikest ning vene kapitalistidest — toorpuuvilla ülesostjaist ja tsaariametnikest.

Tsarismi välispoliitika 80-ndail aastail. 80—90-ndate aastate periood oli kapitalismi hoogsa kasvu periood Euroopa maades ja P.-Ameerika Ühendriikides, kapitalismi ülemineku periood ta kõrgeimale astmele, imperialismi staadiumi. Neil aastail toimub maailma jaotamine imperialistlike riikide vahel — veel okupeerimata maade vallutamine nende poolt.

80—90-ndail aastail vallutas Inglismaa Egiptuse ja Sudaani, Prantsusmaa — Tuneesia ja Madagaskari Aafrikas, Tongkingi Lõuna-Aasias, Itaalia alustas rünnakut Abessiiniale. Rida maid sattus poolkoloniaalsesse sõltuvusse: Hiinas omandas valitseva seisundi Inglise kapital, Iraanis mängis põhjaosas peremeest Vene tsarism, lõunaosas — Inglise kapitalism.

80—90-ndad aastad olid imperialistlike riikide rahvusvaheliste liitude kujunemise perioodiks. 1879. a. sõlmis Bismarck salajase kaitseliidu Austria-Ungariga, mis oli sihitud Venemaa vastu. 1882. a. liitus Austria-Saksa liiduga Itaalia. Sel kombel kujunes kolmikliit — Saksamaa, Austria ja Itaalia, mis oli sihitud Venemaa ja Prantsusmaa vastu ja valmistas ette Maailmasõda 1914. aastal.

Kuid hoolimata vastuoludest Venemaa ja ta vanade liitlaste Saksamaa ja Austria vahel ei toimunud lõhenemine nende vahel otsekohe. Tsarism ei julgenud katkestada sidemeid Saksamaa ja Austriaga, tundes kartust kokkupõrke ees Inglismaaga, kes oli väga rahulolematu Venemaa edasitungiga Kesk-Aasias. Kartes osutuda isoleerituks sõlmis tsaari-Venemaa 1881. a. vastastikuse erapooletuse lepingu Austria-Ungari ja Saksamaaga. See leping sai Kolme keisri liidu nimetuse. See liit oli nõrk järjest kasvavate vastuolude tagajärjel Austria ja Venemaa vahel Balkanil.

Iseseisva Bulgaaria vürstkonna moodustamise tulemusena

sai tsaari-Venemaa baasi oma mõju suurendamiseks Balkanil. Bulgaaria vürstitroonile pandud Battenbergi prints Aleksander, Aleksander II sugulane ja käsilane, oli algul tema truu liitlane. Aleksander III ajal töötati välja raudtee ehitamise kava eesmärgiga kõvendada majanduslikke ja poliitilisi sidemeid Venemaa ja Bulgaaria ja teiste Balkani riikide vahel. Kuid Bulgaarias toimus poliitiline pööre. Battenbergi Aleksandri asemel pääses troonile Austria käsilane. See oli vene diplomaatiale raskeks hoobiks. Aleksander III katkestas suhted Bulgaariaga.

Sündmused Balkanil muutsid teravaks Venemaa suhted Austriaga. Aleksander III keeldus uuendamast 1881. a. Austriaga sõlmitud lepingut. Kolme keisri liit lakkas olemast. Kuid Saksamaast ei julgenud Aleksander III veel lahku lüüa, tundes kartust Venemaa isoleerumise pärast Euroopast. Sel ajal halvenes järsku Venemaa vahekord Inglismaaga. Tsarismi edasiliikumine Kesk-Aasias oleks 1885—1886 aastail peaaegu viinud sõjale Venemaa ja Inglismaa vahel. Pinev õhkkond Vene- ja Inglismaa vahel lahenes siis, kui tõmmati kindel piir Venemaa-Iraani (1887) ja Venemaa-Afganistani (1895) vahel.

Bismarck, soovides sõda Prantsusmaaga, otsustas jätkata liitu Venemaaga. 1887. a. juunis sõlmiti Venemaa ja Saksamaa vahel Austria-Ungari teadmata uus leping kolmeks aastaks, mis sai «edasikindlustuslepingu» nimetuse. Mõlemad pooled tõotasid vastastikust erapooletust Saksamaa sõja puhul Prantsusmaaga või Venemaa sõja puhul Balkanil.

Kuid 1887. a. leping ei võinud olla püsiv. Liidu jätkamine tsaari-Venemaa ja Saksamaa vahel oli vastuolus nende maade valitsevate klasside huvidega. Tsaarivalitsus seadis vene kodanluse huvides sisse kõrged tollid välismaalt sisseveetavatelt tööstuskaupadelt. See oli kahjulik saksa tööstureile. Teisest küljest ei võinud preisi mõisnikud (junkrud) leppida Saksamaale sisseveetava vene vilja konkurentsiga. Saksamaale sisseveetavale vene viljale pandi kõrged tollid. Järgnevail aastail suurendati neid veelgi.

Vene mõisnikud jäid niiviisi kasulikust turust ilma. Peale selle sulges Bismarck, vastuseks kaitsetollide sisseseadmisele tsaari-Venemaa poolt, saksa rahaturu vene laenudele.

Neis pingelisis tollisõja tingimustes ei uuendatud 1887. a. lepingut. Vene-Saksa lepingu mitteuuendamine ja tollisõda Saksamaaga, tõsised vastuolud Venemaa ja Inglismaa vahel, sisemised majanduslikud raskused — kõik see lõi raske seisundi Venemaale. Aastail 1891—1892 tabas Venemaad raske nälg, mis viis edasisele korratusele ilma selletagi tugevasti korrast ära olevad riigi finantsid. Arvestades imperialistliku Saksamaa kasvavat agressiooni, mis eriti tugevnes Wilhelm II võimuletulekuga, ja ühtlasi kannatades terava kapitalipuuduse all, oli tsarism sunnitud liitu astuma vabariikliku Prantsusmaaga. Peale rahalise toetuse võttis Prantsuse valitsus enda peale vene poliitiliste emigrantide politseilise jälitamise Prantsusmaal. Varsti muutus Vene tsarism prantsuse pankurite sõltuvaks võlgnikuks.

Aastail 1891—1893 loodi rea lepingutega Prantsuse-Vene liit, milles tsarismil oli alluv seisund. Tsaari-Venemaa kohustus Saksamaa kallaletungi korral Prantsusmaale välja panema 800 000 soldatit Saksamaa vastu. Iseloomustades tsaari-Venemaa kui Lääne imperialismi suurima reservi osa, kirjutas seltsimees Stalin, et Venemaa oli selliseks reserviks «mitte ainult selles mõttes, et ta võimaldas vaba juurdepääsu välismaisele kapitalile, mis hoidis enda käes selliseid otsustavaid vene rahvamajanduse harusid nagu kütteained ja metallurgia, vaid ka ses mõttes, et ta võis Lääne imperialistide kasuks välja panna miljoneid sõdureid.» (S t a l i n, Leninismi küsimusi, lk. 4, Tallinn, 1945.)

Saanud lüüa Lähis-Idas oma vallutuslikes püüdlustes, kõvendas tsarism 90-ndate aastate algusest alates pealetungi Kaug-Idas: algas Siberi raudtee ehitamine, valmistati ette Korea ja Mandžuuria vallutamist.

§ 56. Võitluse algus marksistliku partei eest Venemaal. Morozovi streik.

«Töö Vabastuse» rühm. 1872. a. anti venekeelses tõlkes välja (ja keelati otsekohe tsaristliku tsensuuri poolt) esimene köide Marxi teosest «Kapital». Marksism on proletariaadi teooria ja taktika. Proletariaat oli 70-ndail aastail Venemaal aga alles kujunemisel. Seepärast ei võinud tollal marksismi ideed Venemaa tööliste seas saada laialdase leviku osaliseks.

1883. a. asutati välismaal Genfis (Šveitsis) Plehhanovi poolt esimene vene marksistlik organisatsioon — «Töö Vabastuse» rühm. Rühma koosseisu kuulusid Vera Zassulitš, Pavel Axelrod jt. 1884. a. tekkis esimene marksistlik sotsiaaldemokraatlik rühm Peterburis Blagojevi, tulevase Bulgaaria kommunistide juhi juhtimisel. Blagojevi rühm tegutses Venemaal, üheaegselt ja sõltumatult Plehhanovi rühmast.

Georgi Valentinovitš Plehhanov (1856—1918), silmapaistvaim vene marksist, oli alguses narodnik. Jälitatuna tsarismi poolt emigreerus ta välismaale. Marxi ja Engelsi tööde tundmaõppimine, narodnikluse läbikukkumise põhjuste ja Lääne-Euroopa tööliste võitluskogemuste uurimine, samuti ka revolutsioonilise propaganda edukus Vene tööliste seas tegid Plehhanovist marksisti.

1883. a. andis Plehhanov välja raamatu «Sotsialism ja poliitiline võitlus» ja 1885. a. teise raamatu «Meie lahkuminekud».

Plehhanov andis oma töödega purustava hoobi narodniklusele. Ta näitas, et Venemaa on juba astunud kapitalistliku arengu teele. Sellega lükkas ta ümber narodnikute põhilise seisukoha selles, nagu võiks Venemaa vältida kapitalistlikku arenguteed.

Plehhanov purustas ka narodnikute ekskluku väite ajaloos valitseva «kangelase» üksikisiku tähtsuse kohta ja näitas, et see on idealistlik teooria ega oma midagi ühist konkreetse ajaloolise tegelikkusega.

«Töö Vabastuse» rühm rajas teoreetiliselt ja ideeliselt teed

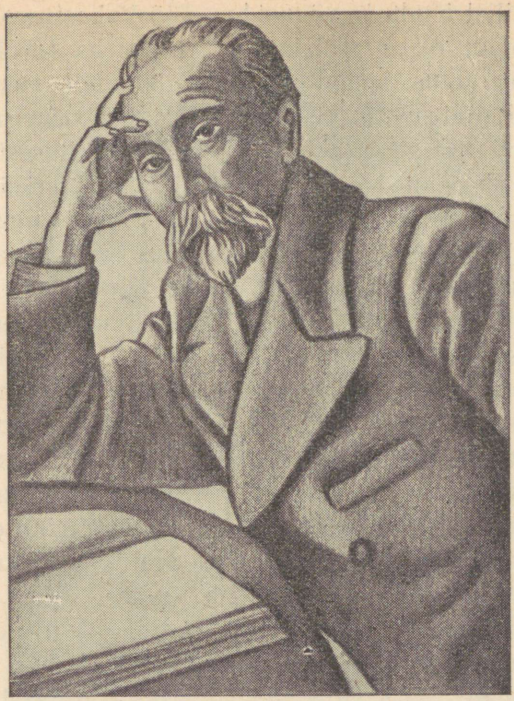

G. V. Plehhanov.

sotsiaaldemokraatlikule liikumisele Venemaal. «Töö Vabastuse» rühm tegi rea Marxi ja Engelsi teoste («Kommunistliku partei manifest», «Palgatöö ja kapital», «Sotsialismi arenemine utoopiast teaduseks» jt.) väljaandmisega marksismi levitamise alal Venemaal ära suure töö. Plehhanov ise esines ajaloo materialistliku käsitamise hiilgava populariseerijana ja Venemaal ning Lääne-Euroopas levivate igasuguste idealistlike teooriate sügava arvustajana. Tema filosoofiliste tööde põhjal kasvasid üles terved sugupõlved vene marksiste. Plehhanovi võitlus narodnikluse vastu ja marksismi propaganda valmistasid pinda marksistliku sotsiaaldemokraatliku partei tekkimiseks Venemaal. Kuid «Töö Vabastuse« rühm eitas talurahva kui proletariaadi liitlase

revolutsioonilist jõudu ja võimeid. «Töö Vabastuse» rühm väitis ebaõigelt, nagu oleks proletariaadi liitlaseks revolutsioonilises võitluses liberaalne kodanlus. Juba 80-ndail aastail esitasid rühma juhid vaatekohti, mis lõpuks viisid menševismile.

Rühm oli täiesti eraldatud tööliste võitlusest Venemaal. V. I. Lenin iseloomustas seda võitlus-etappi marksistliku partei eest järgmiselt: «Sotsiaaldemokraatia eksisteeris ilma töölisliikumiseta, elades poliitilise parteina üle embrüoaalse arengu protsessi.» (L e n i n, Teosed, IV köide, lk. 499).

Morozovi streik 1885. a. Töölisliikumine Venemaal arenes 80-ndate aastate tööstusliku kriisi aastail. See oli alles stiihiline ja tõstis üles üksnes majanduslikke nõudmisi. 80-ndate aastate algusest peale toimusid streigid Jartsevi manufaktuuris (Smolenski kubermangus), Ivanovo-Voznessenskis, Zyrardòwi (Poolas) ja Kreenholmi manufaktuuris. Morozovi vabrikus Orehhovo-Zujevos töötas üle 8000 töölise. Ekspluateerimine oli Morozovi manufaktuuris eriti elajalik. 1882. a. alates, ühenduses kriisiga, hakkas Morozov kärpima palku ja teostas 1884. aastani viis kärpimist. Samal ajal kurnati töölisi trahvidega: kogu vabriku kohta moodustasid need peaaegu veerandi töötasust (24 kopikat teenitud rublalt). Üksikuil töölistel ulatusid need kuni poole töötasuni. Kangru keskmine töötasu 1884. a. oli 41 kopikat päevas. Kuid tööline ei saanud palka enda kätte. Tulevase töötasu arvel pidi ta võtma kõrge hinna eest võlgu riknenud kaupu vabrikupoest. Tööliste ekspluateerimisega teenis Morozov igal aastal kuni pool miljonit rubla. Mitte teades, kuidas pidada võitlust, talusid töölised seda orjust, kuid nende seas kasvas käärimine ja rahulolematus. 1884. a. astus vabrikusse uus kangur Pjotr Anissimovitš Moissejenko. Ta pöördus parajasti asumiselt tagasi, kuhu ta 1879. a. oli saadetud Põhja-Venemaa töölisühingu liikmena Peterburi streikidest osavõtu eest. Koos «Põhjaühingu» teise endise liikme Luka Ivanoviga ja noore töölise Vassili Volkoviga arendas Moissejenko tööliste seas revolutsioonilist agitatsiooni. Nad töötasid koos välja nõudmised, mis töölised pidid esitama Morozovile. Pärast nõudmiste esialgset

P. A. Moissejenko.

salajast läbiarutamist kinnitati need lõplikult eesrindliike tööliste poolt.

7. jaanuari 1885. a. hommikul kell 6 hüüdis üks töölistest varem kokkulepitud viisil: «Täna on püha. Lõpetage töö, kustutage gaas! Naised, tulge välja!» Kogu vabrik jäi seisma. Tööliste kaua tagasihoitud vihavaen rõhujate vastu pääses valla. Hoolimata Moissejenko ja Volkovi mõjutamisest purustasid töölised vabriku poe koos ussitanud toiduainetega ja vabriku valitseja korteri. Kohkunud administratsioon kutsus välja kuberneri ja sõjaväed. Kuberner nõudis kategooriliselt streigi viivitamatut

katkestamist. Volkov esitas tööliste nimel temale ja administratsioonile varem väljatöötatud nõudmised. Peamiseks nende seas oli omavoliliste trahvide kaotamise nõudmine. Töölised teatasid kubernerile järgmist: «Kehtiva riikliku seaduse järgi ei tohi peremees panna maksma ülemääraseid trahve, milledega ta koormab oma töölisi. Meie, töölised, nõuame ja palume, et trahvid ei ületaks 5% teenitud rublast. Meie liigume poolnäljastena ringi. Tahame töötada ja hakkame tööle ka, kuid andke meile võimalust toita perekondi.» Administratsioon ei teinud järeleandmisi. Töölised jätkasid streiki.

Seepeale algasid Aleksander III isiklikul käsul streikijate massilised areteerimised. Kui Volkov kinni võeti, hüüdis ta kokkukogunenud töölistele: «Kas mina kõigi eest, või kõik minu eest?» — «Kõik, kõik,» vastasid talle töölised seltsimehelikult ja sööstsid vabastama areteeritut kasakate käest. Kui see ei õnnestunud, läksid nad kogu hulgaga võimude juurde ja nõudsid: «Vabastage Vaska — meie mees.»

Pärast 8-päevast vastupanu murti streik 600 aktiivse streikija areteerimisega. P. A. Moissejenko, Luka Ivanov, Vassili Volkov ja teised aktiivsed streigijuhid anti kohtu alla. Kohtu ees selgus nii hirmus olukord Morozovi vabrikus, et isegi eriliselt väljavalitud vannutatud kaasistujad olid sunnitud tunnistama Moissejenko ja ta seltsimeeste süütust. Tsaristlik kohus mõistis nad õigeks.

Kuid Aleksander III andis käsu saata kohtu poolt õigeksmõistetud Moissejenko otsekohe administratiivsele asumisele. Silmapaistev töölisrevolutsionäär P. A. Moissejenko jätkas revolutsioonilist võitlust kogu oma eluaja. Ta võttis osa Oktoobrirevolutsioonist 1917. a. Kodusõja aastail võitles ta nõukogude võimu eest Punaarmee ridades. Moissejenko suri 1923. a. bolševike partei liikmena.

Morozovi streik kohutas väga Aleksander III-ndat ja ta ministreid. Seepärast anti 1886. aastal välja trahvide ja palgaraamatute seadus. Selle seaduse järgi pidid trahvid minema mitte vabrikantide kasuks, nagu oli enne, vaid tööliste eneste vajadusteks. Kuid tegelikult hiilisid vabrikandid sellest seadusest

igati mööda. Veel enne seda asutati vabrikute inspektsioon järelevalve teostamiseks vabrikute üle.

Morozovi streik omas määratu suurt tähtsust töölisklassi revolutsioonilise võitluse arenemises. See tähistas massilise töölisliikumise algust. Eelnevate streikide stiihilisus hakkas asenduma tööliste organiseeritud väljaastumistega. Streikijate nõudmistes kõlasid mitte enam kaeblikud anumised ja palved, vaid uue revolutsioonilise klassi käskivad nõudlused, kes hakkas tunnetama oma ühiskondlikku osatähtsust. Morozovi streik näitas tööliste üksmeelsust ja seltsimehelikku solidaarsust. Streik näitas tsarismile, reaktsionäär Katkovi sõnade järgi, et «rahvamassidega on ohtlik naljatada». Selles streigis astus Venemaa proletariaat välja kui revolutsioonilise liikumise eesrindlik jõud. Esmakordselt Venemaa ajaloos sundis tööliste revolutsiooniline väljaastumine tsarismi tegema järeleandmisi ja viima läbi trahvide reguleerimise seaduse.

Esimesed sotsiaaldemokraatlikud töölisringid Venemaal. 80-ndate aastate lõpul ja 90-ndate aastate alguses tekkis eesrindlike tööliste seas esimesi sotsiaaldemokraatlikke ringe Venemaal. Neid ringe juhtisid sotsiaaldemokraatliku intelligentsi esindajad.

Sotsiaaldemokraatlikes ringides (Fedossejevi omas Kaasanis, Brusnevi omas Peterburis jt.) õppisid töölised tundma Marxi ja Engelsi teoseid ning töölisliikumise ajalugu. 1891. a. viis rühm Peterburi eesrindlikke töölisi, esimesed sotsiaaldemokraadid, auaadressi surevale kirjanikule N. V. Šelgunovile, N. G. Tšernõševski kaasvõitlejale. Selles auaadressis tänasid eesrindlikud töölised Šelgunovi ennastsalgava tsarismivastase võitluse eest. N. V. Šelgunovi matustel asetas sama töölisrühm pärja Peterburi tööliste nimel ja muutis matused poliitiliseks demonstratsiooniks valitsuse vastu. Sama rühm organiseeris 1891. a. Peterburis esimese maikoosoleku. Mitukümmend aktiivsemat ja eesrindlikumat töölist kogunesid salaja metsarikkale saarele Neeva jõel. Neli töölist esines sõnavõttudega, kutsudes üles võitlusse isevalitsuse ja kapitali vastu. Üks neist, kangur Afanasjev,

kutsus tuliselt töölisi organiseeruma ja võitlema: «Õppigem, ühinegem ise, seltsimehed, organiseerugem tugevaks parteiks.»

Esimesed sotsiaaldemokraatlikud ringid ei olnud veel seotud tööliste massilise liikumisega, mis arenes stiihiliselt ja organiseerimatult.

V. I. Lenin kirjutas Peterburi tööliste esimeste poliitiliste väljaastumiste ajaloolisest tähtsusest: «1891. aasta — Peterburi tööliste osavõtt demonstratsioonist Šelgunovi matustel, poliitilised kõned Peterburi salajasel maikoosolekul. Meie ees on eesrindlike tööliste sotsiaaldemokraatlik demonstratsioon ilma massilise liikumiseta.» (L e n i n, Teosed, VII köide, lk. 105.)

§ 57. Kapitalismi kasv Venemaal XIX sajandi lõpul ja tööstuslik tõus 90-ndail aastail.

90-ndate aastate teisest poolest alates astus Venemaa tööstusliku tõusu järku. Tööstuslikku tõusu põhjustas nii vene siseturu areng kui ka maailmaturgude kasv, mis tõmbasid enda süsteemi ka tsaari-Venemaa. Sellega otseses seoses seisis raudteede ehitus, millel oli kogu riigi rahvamajanduse arenemises väga suur tähtsus.

Raudteede ulatuslik ehitamine Venemaal toimus juba 70—80-ndail aastail. Neil aastail ehitati suured raudteed; näit.: Moskva-Kurski, Moskva-Voroneži, Moskva — Nižni-Novgorodi (praegu Gorki linn). Alates 90-ndaist aastaist viiakse ehitustöö lõpule järgmistel raudteeliinidel: Kursk-Harkov-Odessa, Harkov-Sevastoopol ja Harkov-Rostov. Need raudteeliinid ühendasid viljarikast Ukrainat Musta mere sadamatega ja tähtsate veeteedega. Järgnevad arvud näitavad raudteevõrgu kasvu: 1885. a. oli raudteede üldpikkus 26 024 km, 1890. a. 30 596 km, 1900. a. — 53 234 km. Nii kasvas 15 aastaga (1885—1900) Venemaa raudteevõrk kahekordseks. Sel ajajärgul ületas iga-aastane raudteede juurdeehitus 2000 kilomeetrit. Sellest hoolimata jäi Venemaa oma raudteevõrgu tiheduselt Lääne-Euroopast kaugele maha.

Euroopa-Venemaal tuli 1895. aastal 1000-ruutkilomeetrilise territooriumi kohta 9,7 km raudteed, kuna Inglismaal sama suure pindala kohta tuli raudteed 106 km ja Saksamaal — 80 km.

Eriti suur tähtsus oli Siberi raudtee ehitamisel. See töö kestis 15 aastat. Siberi raudteed, mis oli üle 7000 km pikk, nimetati «Suureks teeks». Seda ehitati mõlemast otsast korraga — Vladivostokist ja Tšeljabinskist. 1901. aastaks (Taga-Baikali raudtee ehitamisega) oli Siberi tee ehitamine peaaegu lõpule viidud. Selle ehitamisega suurenes ümberasujate laine Euroopa-Venemaalt Siberisse. Kesk-Aasia raudteed ühendasid Kesk-Venemaad tähtsa puuvillarajooniga. Raudteevõrgu laienemine tugevdas ühtset rahvuslikku turgu. Raudteed ehitati peamiselt välismaise kapitaliga, mis saadi laenu või välismaa kapitalistidele raudteekontsessioonide andmise teel.

Raudteede ehitus soodustas Venemaa tööstuslikku tõusu. Venemaa tööstusliku toodangu kasvu tõusuaastail näitavad järgmised arvud: 1887. aastal oli 30 888 ettevõtet 1 318 000 töölisega, kümme aastat hiljem aga, aastal 1897, oli ettevõtete arv kasvanud 39 tuhandeni ja töölisi oli 2 098 000.

Kiiresti kasvas suurettevõtete arv. 1895. a. töötas Venemaal 45% kõigist töölistest suurettevõtteis tööliste arvuga üle 500. Tööstuse kontsentratsioon kasvas kogu aeg. 1902. aastal töötas juba 50% töölistest hiigelettevõtteis tööliste arvuga üle 1000 inimese. Kontsentratisooni-astmelt seisis Venemaa tööstus neil aastail kõrgemal kui Saksamaa tööstus, kus suurettevõtteis töötas ainult 15% töölisi. Kuid turustatava tööstusliku toodangu hulga ja tööstuslike käitiste tehnilise varustuse poolest jäi Venemaa eesrindlikest kapitalistlikest maadest siiski tunduvalt maha.

Tõusuaastail kolmekordistus kivisõe- ja naftatoodang, malmisulatamine kasvas enam kui kolmekordseks. Eriti tähelepandav tõus oli Ukraina ja Taga-Kaukaasia tööstuses. Donetsi bassein muutus kivisõetoodangu keskuseks. 90-ndaist aastaist algas Krivoi Rogi rauamaagi tootmine. Koos Donetsi kivisõega lõi Krivoi Rogi rauamaak Ukraina metallurgiale kiire kasvu võimaluse. Suurte Prantsuse-Belgia kapitalimahutuste tõttu jõudis

Ukraina metallurgia kiiresti ette Uurali mäetööstusest. Üle poole kogu Venemaa 90-ndate aastate malmitoodangust hakkasid andma Ukraina malmisulatus-ahjud. Ukraina metallurgia iseärasuseks oli tootmise suur kontsentratsioon. Seitse ukraina tehast tootis enam kui ühe kolmandiku kogu malmist. 16% kogu Venemaa malmisulatusest langes kahele Ukraina hiigeltehasele.

Ukraina soolajärvi Slavjanski juures kasutati keemiatööstuse loomiseks. Bahmuti (nüüdse Artjomovski) juures arenes kivisoola tootmine. Kaevanduste ja tehaste ümber kerkis uusi töötusasulaid.

90-ndaist aastaist algas tugev kapitalismi kasv Taga-Kaukaasias. Peamiselt välismaiste kapitalide kaasabil arenes 80-ndate aastate teisest poolest peale naftatööstus Bakuus, mis kujunes kogu Taga-Kaukaasia tööstuskeskuseks.

Suure tähtsusega oli 90-ndail aastail Taga-Kaukaasia raudtee ehitamise lõpuleviimine, mis ühendas Tiflisi Bakuuga, Batumiga, Erivaniga ja Karsiga. Üle Derbent-Petrovski ehitati raudtee, mis ühendas Kaukaasiat Euroopa-Venemaaga. Bakuu ja Batumi vahele ehitati naftajuhe. Suurimad Batumi petrooleumitehased töötasid ekspordiks. Esikoha omandas Gruusias mangaanitööstus keskusega Tšiaturas (Kutaisi kubermangus). Kasvas kivisöe tootmine Tkvibulis. Kõige suurem ettevõte Tiflisis oli Taga-Kaukaasia raudteede peatehased, kus 1900. aastal töötas üle 3000 töölise. Gruusias olid ülekaalus siiski väikekäsitöökojad. Vabrikantide rõhumisele lisandus veel koloniaalne surve. Tööliste seisund oli siin veel halvem kui Kesk-Venemaa oblasteis. Vene vabrikuseadused ei laienenud Kaukaasiale. Vabrikute inspektsioon seati sisse alles 1902. aastal, pärast seda, kui Taga-Kaukaasias arenes massiline töölisliikumine.

Tsaarivalitsus oli sunnitud kaasa aitama kapitalismi arenemisele riigis. Juba Aleksander III ajal 1891. a. oli kehtima pandud protektsionistlik tollitariif, kõrgete maksudega sisseveetavatelt kaupadelt. See andis vene siseturu vene kapitalistide monopoolsesse valdusse. Valitsuse poliitika läbiviijaks kodanluse huvides sai S. J. Witte, kes 1892. a. määrati rahandusministriks.

Ta saavutas kapitalistliku tööstuse tunduvat arenemist ja riigi rahalise seisukorra kindlustamist.

Kapitalismi arenemist Venemaal takistas kindla rahakursi puudumine. Krimmi sõja ajal lõpetati krediidipiletite metallrahaks ümbervahetamine. Sellest ajast peale olid käibel paberrublad, milledel puudus kindel kurss. Kindla rahakursi puudumine tõi kahju kaubandusele ja tööstusele. 1897. a. teostas Witte rahakäibe reformi. Määrati kindlaks rublakurss kulla alusel. Krediidipiletid olid kindlustatud kulla tagavaraga ja neid vahetati kursiga 66 kopikat kullas ühe paberrubla eest.

Witte seadis sisse viinamonopoli. Viinamüük andis riigile määratu suurt tulu. Witte toetusel hakkasid majanduslikus elus suurt osa etendama Peterburi pangad.

Kõiki neid uuendusi teostas valitsus välismaiste laenude abil. Venemaa iga-aastased väljamaksud laenude eest olid 275 miljonit rubla, ehk 20% kõigist Vene riigi kuludest. 90-ndate aastate tööstusliku tõusu ajal suurenes tugevasti välismaiste kapitalide juurdevool. Välismaa kapitalistid importisid meelsasti oma kapitale Venemaale, lootes saada suuri kasumeid odava ja ohtra töötõu ekspluateerimise arvel.

90-ndail aastail hakkavad Venemaal siginema monopolistlikud organisatsioonid ja toimub tööstuskapitali ja pangakapitali tihe liitumine. 1899. a. hoidsid kaheksa suuremat panka meie maal enda käes enam kui poole pangakapitalidest, mida investeeriti uutesse ettevõtetesse ning kasutati trustide ja sündikaatide asutamiseks. XIX sajandi lõpul loodi nafta-, mäe- ja kivisöetööstuse sündikaadid.

Tööstusliku tõusu aastail neljakordistus vene tööstusse investeeritud välismaine kapital, tõustes 1900. aastaks ühe miljardi rublani. Aastail 1896—1900 asutati 190 aktsiaettevõtet, millest üks neljandik kuulus välismaalastele. Pool välismaa kapitalidest kuulus prantsuse ja belgia kodanlusele. Need välismaa kapitalide investeeringud vene tööstuses, samuti ka riigivõlg välismaistele kapitalistidele, mis 1899. a. tõusis tohutu summani (4 miljardit 265 miljonit rubla), viisid vene tsarismi ja kapita-

Üks adrakesega, seitse lusikaga. *XX saj. alguse karikatuur.*

lismi sõltuvusse Lääne-Euroopa, eeskätt prantsuse kapitalist.

Tsaari-Venemaa muutus Lääne-Euroopa imperialismi suurimaks reserviks. Ta andis vaba juurdepääsu välismaa kapitalile, mis hoidis enda käes sellised otsustavad rahvamajanduse harud Venemaal, nagu on kütteained ja metallurgia.

Tõusu tööstuses pidurdasid pärisorjuse igandid külas. Pärisorjuse baasiks jäid suured mõisnike latifundiumid. 30 tuhande mõisniku käes oli XIX sajandi lõpuks 70 miljonit tiinu maad. Keskmiselt langes iga suurmõisa peale 2330 tiinu. Samal ajal oli 10 miljonil talundil kokku 75 miljonit tiinu, keskmiselt 7 tiinu talundi peale. Kümne aasta jooksul (aastail 1890—1900) oli Venemaal neli näljaaastat ja kaks rasket ikaldust, eriti kohutav nälg oli 1891. a., selle all kannatas 35 miljonit talupoega ja see põhjustas massilisi epideemiaid. Süstemaatiline nälgimine, koolera-epideemia 1892. a., peamiselt aga kasvav talurahva riisumine mõisnike ja valitsuse poolt viisid talumajapidamise laostumisele ja talurahva väljasuremisele.

Veel enam halvenes vene põllumajanduse seisukord

Töörendilise ja kapitalistliku majandussüsteemi levik Venemaa mõisades XIX saj. lõpul.

80—90-ndate aastate ülemaailmse agraarkriisi tagajärjel. Kuid talurahva laostumise ja põllumajandusliku laose peapõhjusteks olid need pärisorjuslikud igandid, see röövmajanduse süsteem ja see kole talurahva ekspluateerimine, mis olid 1861. a. reformi tulemuseks.

Tehes 90-ndate aastate kapitalismi arengu kokkuvõtet, näitas Lenin, et kui võrrelda seda arengut reformi-eelse epohhi arengutempoga, siis peab tunnistama kapitalismi arengu Venemaal kiireks. Kui aga võrrelda kapitalismi arengu kiirust Venemaal sellega, mis on võimalik kaasaegse tehnika ja kultuuritaseme juures, siis tuleb see areng tunnistada pikaldaseks. «Ja see ei saagi olla muud kui pikaldane,» tegi Lenin järelduse, «sest et üheski kapitalistlikus maas ei jäänud sellises külluses terveks endisaja asutised, mis pole kapitalismiga ühendatavad, mis takistavad ta arengut, halvendavad määratult tootjate seisundit, kes kannatavad niihästi kapitalismi kui ka kapitalismi mitteküllaldase arengu all» (L e n i n, Teosed, III köide, lk. 469).

Sel kombel oli tsaari-Venemaa XIX sajandi lõpul ja XX sajandi alguses kistud maailma imperialismi süsteemi, omades selles alluvat seisundit.

Nikolai II — viimne Vene tsaar (1894—1917). Viimseks vene keisriks oli Aleksander III vanem poeg — Nikolai II. Ta oli purutagurliku Pobedonostsevi kasvandik. Esimese vene rahvaloenduse ajal 1897. a. kirjutas Nikolai II registreerimislehele:

Perekonnanimi . . . *Romanov, N. A.*
Seisus . . . *Kogu Venemaa keiser.*
Peamine tegevusala . . . *Venemaa peremees.*
Kõrvaltegevusala . . . *Maaomanik.*

Ta naine, päritolult Saksa printsess, kirjutas samuti:

Perekonnanimi . . . *Romanova, Aleksandra Fjodorovna.*
Emakeel . . . *Saksa.*
Peamine tegevusala . . . *Venemaa perenaine.*

Need isehakanud saksa-vene «Venemaa peremehed» olid kõige rikkamad maaomanikud Venemaal.

Mõistuselt piiratud ja tühine, omas see «kogu Venemaa keiser»

piiramatut võimu. Ta oli tahtejõuetu, kättemaksuhimuline ja julm. Ta nõudis revolutsioonilise liikumise mahasurumist halastamatute mahalaskmiste ja hukkamistega. Kui ühe ülestõusu rahustaja kandis tsaarile ette, et surmasaanuid oli vähe, teatas tsaar talle pahaselt: «Vähe verd, kindral!» ja vallandas ta.

Nikolai II seisis ägedalt isevalitsuse ja õigeusu kõikumatuse eest. Võttes 1895. a. vastu semstvote deputatsiooni, teatas Nikolai II sellele: «Mõned semstvo volikogu liikmed lasksid endid kaasa kiskuda mõttetuist unistustest semstvo esindajate osavõtu kohta riigivalitsemisest. Teadku kõik, et kaitsen isevalitsuse aluseid sama kõikumatult ja tugevasti, kui kaitses neid minu unustamatu kadunud isa.»

Nikolai valitsemise algust tähistas verine katastroof. Kroonimise ajal 1896. a. oli Moskvas korraldatud rahvapidu (guljanje) Hodõnka väljakul. Kuuldused tsaari rikkalikest kingitustest meelitasid tuhandepäised rahvahulgad Hodõnkale. Väljak oli ebatasane, ainult kohati täisaetud jäärakute ja kraavidega. Valitsus ei võtnud tarvitusele mingeid abinõusid korra organiseerimiseks. Määratusuur rahvahulk ei olnud organiseeritud — tagumised read surusid peale esimestele, kusjuures paljud lükati kraavidesse. Selle tagajärjel sai haavata mitukümmend tuhat inimest ning tallati jalge all surnuks kaks tuhat inimest. Selle katastroofi pärast nimetas rahvas Nikolai II Veriseks. Hommikul pärast katastroofi sõitis Nikolai II abikaasa ja välismaiste külalistega Hodõnka väljakule. Laibad olid juba ära koristatud, veri liivaga üleriputatud. Nikolai II ja Aleksandra Fjodorovna lõbutsesid muretult ja tantsisid õhtul ballil, nagu poleks midagi juhtunud.

Nikolai II jätkas oma isa reaktsioonilist poliitikat. Aleksander III ministrid jäid oma kohtadele ka Nikolai II juures. Eriti reaktsioonilist iseloomu kandis tsarismi poliitika rõhutud rahvaste suhtes.

Tsaarivalitsus alustas Soome autonoomia ründamist. Soome kindralkuberneriks nimetati kindral Bobrikov, kes kuulutas Soome autonoomia «kahjulike elementide väljamõeldiseks».

Nikolai II. *V. A. Serovi karikatuur.*

Soome asjade ministriks (riigisekretäriks) nimetati purutagurlane Plehwe. Bobrikovi ja Plehwe pealekäimisel andis Nikolai II 1899. a. välja manifesti Soome maapäeva õiguste kärpimise kohta. Poolas õiendasid tsaarivõimud halastamatult arveid revolutsiooni peajõuga — proletariaadiga.

Julma koloniaalpoliitikat teostas tsarism Kaukaasias. Tsaari asehaldur vürst Golitsõn jälitas armeenlasi. Armeenia koolid

Ülestõusnud andižanid ahelais.

suleti. Armeenia kirikult võeti varandused. Armeenia elanikkonna vastupanu suruti maha sõjaväelise jõuga.

Metsikult ekspluateeris Vene tsarism 90-ndail aastail ka Kesk-Aasia rahvaid. Puuvillakasvatuse tõusuga kasvas ka usbekkide ekspluateerimine. Puuvillakasvatuse keskuseks sai Fergana org (endine Kokandi khanaat). Suurema osa puuvilla kasvatasid tšairikerid. Nii nimetati maata dehkaane (kehvistut), kes said maad ja puuvillaseemneid maaomanikult-bailt. Tšairikerid töötasid pooleterameestena, s. t. nad said ainult poole saagist. Veel halvem oli teise kehvtalurahva grupi, karanda, seisund, kes sai kõigest ühe kolmandiku või isegi viiendiku osa saagist. Tšairikerid ja karanda olid täielikus sõltuvuses puuvilla ülesostjaist ja baist, maaomanikust. 90-ndaist aastaist peale suurenesid riigimaksud kahe-kolmekordselt.

See koloniaalse rõhumise suurenemine kutsus 1898. a. maikuus esile ülestõusu Andižanis. Ettevalmistus selleks toimus

kõigis Kesk-Aasia suurtes keskustes. Ülestõus seadis oma eesmärgiks vene kolonisaatorite võimu kukutamise. Afganistani kaupmehed hankisid ülestõusust osavõtjaile salaja inglise relvi. Ööl vastu 18. maid 1898 tungis kahetuhandeline üksus relvastatud usbekke ja kirgiise Andižani garnisoni peale, püüdes seda vallutada. Ülestõusu eesotsas seisis išan (muhamedi usu õpetlane) Muhamed-Ali.

Ta kutsus üles ghasavatiks (pühaks sõjaks) tsaari-Venemaa vastu. Ülestõus kestis lühikest aega. Tsarism õiendas julmalt arveid ülestõusnutega. Väljakohtu otsusel mõisteti surma 20 inimest, nende seas ka ülestõusu juht Muhamed-Ali. 348 usbekki saadeti sunnitööle. Hoolimata välispidisest religioossest iseloomust oli Andižani ülestõus oma klassiliselt sisult usbekkide ja kirgiiside laiade masside protestiks tsarismi röövelliku koloniaalpoliitika vastu Kesk-Aasias. Karistusekspeditsioon hävitas kolm ülestõusnud usbekkide asulat ning andis nende maa üle vene ümberasujaile. Asulad, kus ülestõusnud olid sündinud ja elanud, maksid määratu suurt kontributsiooni.

§ 58. Lenini ja Stalini revolutsioonilise tegevuse algus.

Proletariaadi rahvusvahelise revolutsioonilise liikumise keskuse ümberpaiknemine Venemaale. Pärast Pariisi Kommuuni lüüasaamist 1871. a. algas Lääne-Euroopas enamvähem rahuliku arengu periood. Sellest ajast alates kuni XX sajandi alguseni ei esinenud Lääne-Euroopas proletariaadi suuri revolutsioonilisi väljaastumisi.

Sotsiaaldemokraadid saavutasid kõigis maades tähelepanuväärseid edusamme. Laienes ja tugevnes professionaalne ja kooperatiivne liikumine. Sotsiaaldemokraatliku partei tegevus kaldus järjest enam parlamentlikele valimistele ja parlamentlikule koostööle kodanlusega.

Need parteid loobusid järjest rohkem sotsialistlikust revolutsioonist ja piirdusid võitlusega reformide eest. Peale Karl Marxi

(1883) ja Friedrich Engelsi (1895) surma kaotas rahvusvaheline töölisliikumine oma tõeliselt revolutsioonilised juhid ja sattus sotsiaaldemokraatia oportunistliku (kokkulepliku) suuna mõju alla. XIX sajandi lõpul kandus revolutsioonilise liikumise keskus Venemaale, kus olid selleks ajaks küpsenud ajaloolised tingimused, mis soodustasid revolutsiooni arenemist.

Pärast 1861. a. talurahva reformi käis Venemaal lakkamatu revolutsiooniline võitlus. Talupojad jätkasid stiihilist võitlust mõisnike maavalduste täieliku likvideerimise eest. Noor, kuid kiiresti kasvav proletariaat alustas oma ajaloolist võitlust kapitalismi ja tsarismi vastu.

Juba 70—80-ndail aastail jälgisid Marx ja Engels tähelepanelikult revolutsioonilise võitluse arengut Venemaal. Pidades tsarismi reaktsiooni peatoeks Euroopas, lootsid Marx ja Engels, et revolutsiooni võit Venemaal saab signaaliks proletaarsele revolutsioonile Läänes. 80-ndate aastate keskpaiku luuakse Venemaal esimesed marksistlikud organisatsioonid ja algab suurte proletariaadi juhtide Karl Marxi ja Friedrich Engelsi õpetuse laialdane levitamine.

Töölisliikumise nõrkuseks Venemaal 80-ndail aastail oli see, et ta ei olnud veel ühendatud sotsialistliku liikumisega ja oli stiihiline. Sotsiaaldemokraatia nõrkus seisis aga selles, et ta ei tuginenud massilisele töölisliikumisele. Ees seisis töölisliikumise sotsialismiga ühendamise ülesanne, mis oli juba ettevalmistatud Venemaa töölisklassi kogu eelneva arenguga. Selle ülesande lahendas, ühendades majandusliku võitluse tsarismi-vastase poliitilise võitlusega, 1895. aastal asutatud Töölisklassi Vabastusvõitluse Liit, eesotsas V. I. Leniniga.

90-ndate aastate streigiliikumine. 90-ndate aastate tööstuslik tõus kutsus esile streigivõitluse elavnemise Venemaal. Aastail 1895—1899 streikis 221 000 töölist. Töölisliikumine muutus tõsiseks poliitiliseks jõuks riigis. Streigiga Juzovkas (nüüd Stalino) 1892. a. kaasnes tehaste purustamine tööliste poolt. Töölised, mitte tundes oma hädade tõelisi süüdlasi, pöörasid oma viha mitte kapitalistide ja kapitali, vaid tehase ja masinate vastu. Streik

suruti sõjavägede poolt maha, kes teostasid verise arveteõiendamise tööliste kallal. 1895. a. kevadel ja suvel arenes streigiliikumine kogu Kesk-Venemaa tööstusrajoonis. Töölised nõudsid töötasude tõstmist, tööpäeva lühendamist ja trahvide kaotamist. Streik Suures Jaroslavli Manufaktuuris 1895. a. suruti sõjavägede poolt julmalt maha. Rahustajad, Fanagooria grenaderipolgu ohvitserid, said verise arveteõiendamise eest tööliste kallal tsaari tänu osaliseks. «Tänu teile, tublid fanagoorlased!» telegrafeeris tsaar ohvitseridele.

1895. a. sügisel alustasid töölised streiki inglase Thorntoni vabrikus Peterburis. Streiki juhtis Peterburi Töölisklassi Vabastusvõitluse Liit, eesotsas V. I. Leniniga. Lenin koostas lendlehe streikivaile mees- ja naistöölistele. See ergutas neid ja nad võitsid streigi.

V. I. Lenin. Maailma proletariaadi suur juht Vladimir Iljitš Lenin (Uljanov) sündis Simbirskis (nüüd Uljanovsk) 22. aprillil 1870 pedagoogi I. N. Uljanovi perekonnas. Vladimir Iljitš õppis oma ema juhtimisel juba viieaastasena lugema ja sellest ajast peale muutus lugemine ta armsaimaks tegevuseks. Kümneaastasena astus ta Simbirski gümnaasiumi. Ta õppis hästi ja lõpetas gümnaasiumi kuldmedaliga. Lenini poolt lapsepõlves väljatöötatud süstemaatilise, püsiva ja hoolika töötamise meetod säilis tema juures kogu eluaja. Ta õpilasvihikud olid alati korras. Oma koolikirjandite kallal töötas ta süstemaatiliselt ja püsivusega: kõigepealt koostas kirjandi plaani, plaani põhjal kogus ta materjali, süstematiseeris seda korralikult ja töötas hoolikalt läbi. Sama meetodi põhjal töötas Lenin ka hiljem, luues oma suuri teoseid. Oma isa, Tšernõševski ja Nekrassovi ideede poolehoidja, juhtimisel õppis Lenin juba lapsepõlves ja noorukina tundma kõiki suurte vene kirjanike teoseid ja õppis palavalt armastama vene kirjandust ning suurt vene rahvast. Kõik Ilja Nikolajevitš Uljanovi lapsed võtsid osa revolutsioonilisest võitlusest.

Revolutsioonilisest võitlusest kuulis Lenin oma vanemalt vennalt Aleksandrilt, kes kuulus rahvatahtelaste organisatsiooni.

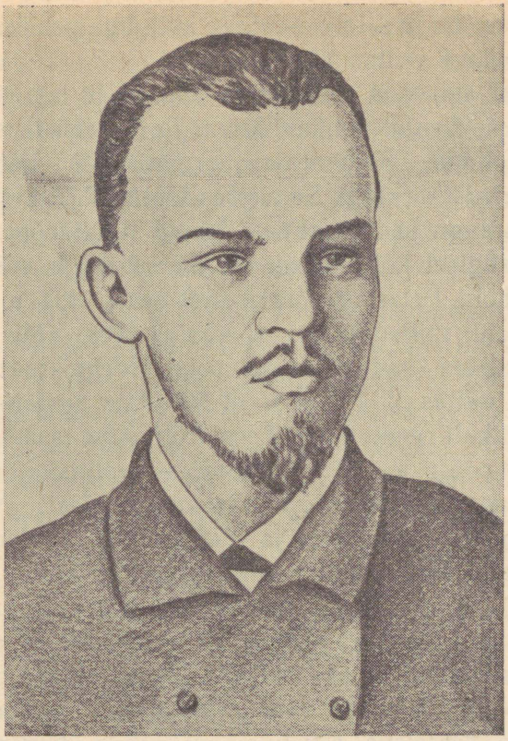

V. I. Lenin 1892. a.

A. I. Uljanov hukati atentaadi organiseerimise eest Aleksander III-le (1887). Armastatud venna surm avaldas tugevat mõju 17-aastasele Volodja Uljanovile. Ta sai juba siis aru terroristliku võitluse kahjulikkusest massilise töötava rahva liikumise arendamisel. «Ei, me ei lähe seda teed. Mitte niisugust teed mööda ei tule minna,» ütles Lenin venna hukkamise sõnumi puhul.

1887. a. astus 17-aastane V. I. Lenin Kaasani ülikooli. Varsti areteeriti ta üliõpilasrahutustest osavõtu eest, heideti ülikoolist välja ja saadeti linnast välja maale. Areteerimisel toimus tema ja politseipristavi vahel järgmine kõnelus: «Mis te mässate, noor-

mees? Teie ees on ju sein.» — «Sein küll, aga pehkinud, tõuka — ja variseb kokku,» vastas Vladimir Iljitš.

Juba maal asumisel viibides ja asumiselt tagasituleku järel Kaasanis, õppis Lenin innukalt Marxi ja Engelsi teoseid tundma. Pärast ülekolimist Samaarasse organiseeris Lenin esimese Samaara marksistide ringi. Samaaras töötas V. I. Lenin Venemaa kapitalismi arengu ja talurahva seisundi tundmaõppimise kallal.

1893. a. sügisel kolis Lenin üle Peterburi ja võitis otsekohe juhtiva seisukoha Peterburi marksistide seas. 1894. a. pidas Lenin rea ettekandeid, milledest sai ta kuulus teos: «Mis on «rahvasõbrad» ja kuidas nad võitlevad sotsiaaldemokraatide vastu?» Selles teoses näitas V. I. Lenin, et 90-ndate aastate narodnikud loobusid täielikult revolutsioonilisest võitlusest tsaari vastu, mida arendasid 70-ndate aastate narodnikud-revolutsionäärid. Lenin lõi lõplikult narodniklust kui marksismi vaenlast. Narodnikluse järglased leppisid tsarismiga ja olid valmis «virelema humaansete mõisnike ja liberaalsete administraatorite kaitse all». Lenin näitas, et 90-ndate aastate liberaalsete narodnikute programm väljendas küla kulaklike elementide huve, et see oli põhiliselt vaenulik sotsialismile. Juba selles esimeses teoses osutas Lenin suurima ettenägelikkusega vene proletariaadi ajaloolisele osale kui Venemaa eesseisva revolutsiooni juhile, hegemoonile, kes teostab revolutsiooni liidus talurahvaga. See oli Lenini suur proletariaadi ja talurahva liidu idee. Raamat «Mis on «rahvasõbrad» ja kuidas nad võitlevad sotsiaaldemokraatide vastu?» lõppes järgmiste prohvetlike sõnadega, mis täitusid 1917. a. Suures Sotsialistlikus Oktoobrirevolutsioonis: «... vene *tööline*, tõustes üles kõigi demokraatlike elementide eesotsas, kukutab absolutismi ja viib *vene proletariaadi* (*kõigi maade* proletariaadi kõrval) avaliku poliitilise võitluse sirgel teel *võiduka kommunistliku revolutsioonini*.» (*Lenin*, Teosed, I köide, lk. 269, Tallinn 1948).

Samal ajal pidas Lenin võitlust ka nn. «legaalsete marksistide» vastu (Struve, Tugan-Baranovski jt.). Legaalne marksism oli kodanluse katse kohandada marksismi oma vajadustele.

Legaalsed marksistid, heites marksismist välja kõige tähtsama — õpetuse proletaarsest revolutsioonist ja proletariaadi diktatuurist, moonutasid Marxi õpetust, mätsisid kinni kapitalistliku ühiskonna klassivastuolusid ja kutsusid töölisi üles kapitalistide tingimusteta toetamisele. «Ei, tunnustagem oma ebakultuursust ja läheme kapitalismi juurde õppima,» kirjutas Struve, legaalse marksismi silmapaistev esindaja. Lenin paljastas legaalse marksismi kui Marxi õpetuse kodanliku moonutamise.

90-ndate aastate lõpul hakkasid töölisliikumisse tungima uued kodanluse käsilased — nn. «ökonomistid», kel oli mõju tööliste mahajäänumale osale. Nad ütlesid, et töölised peavad piirduma ainuüksi majandusliku võitlusega ja jätma poliitilise võitluse liberaalsele kodanlusele, toetades tema poliitilisi nõudmisi. Keeldudes iseseisvaist poliitilistest nõudmistest ja proletariaadi poliitilisest organiseerimisest, püüdsid «ökonomistid» allutada töölisklassi huvid kodanluse huvidele, kes läks sobingule tsarismiga. Olles 1899. a. asumisel, kutsus Lenin kokku 17 lähemas ümbruses viibiva asumisele saadetud sotsiaaldemokraadi nõupidamise ja nad võtsid vastu Lenini poolt koostatud terava protesti «ökonomistide» kodanlike vaadete vastu.

Lenin nimetas «ökonomiste» kodanliku mõju läbiviijaiks proletariaadi hulgas. Vene «ökonomistid» jutlustasid samu vaateid kui marksismi vastased Lääne-Euroopa sotsialistlikes parteides. Seepärast omas legaalsete marksistide ja «ökonomistide» purustamine Lenini poolt määratu suurt rahvusvahelist tähtsust.

Oma geniaalses teoses «Mis teha?» (kirjutatud 1902. a.) paljastas ja purustas Lenin ökonomismi ideelise olemuse. «Lenin tõepoolest elustas marksismi revolutsioonilise sisu, mis oli maha maetud II Internatsionaali oportunistide poolt» (S t a l i n, Leninismi küsimusi, lk. 2, Tallinn 1945).

Peterburi Töölisklassi Vabastusvõitluse Liit. Oma võitlusega narodnikute, legaalsete marksistide ja ökonomistide vastu valmistas V. I. Lenin pinda proletaarse revolutsioonilise marksistliku partei organiseerimiseks Venemaal. Selle rakukeseks oli

Peterburi Töölisklassi Vabastusvõitluse Liit, mis hakkas Lenini juhtimisel esimesena Venemaal teostama sotsialismi ühendamist töölisliikumisega. Kuni selleni arenesid sotsiaaldemokraatia ja töölisliikumine Venemaal lahus ja olid seetõttu nõrgad. «Vene sotsiaaldemokraatia loomisajast peale (1883. a.),» kirjutas Lenin, «lähenes vene töölisliikumine oma igas ulatuslikumas avaldumises otseselt vene sotsiaaldemokraatidele, püüdes nendega liituda.» (L e n i n, Teosed, IV köide, lk. 237). Selle liitumisega täitis Lenin selle ülesande, mis, tema sõnade järgi, näidati juba Marxi ja Engelsi poolt, kes lõid «seesuguse revolutsioonilise teooria, mis selgitas selle liitumise vajadust ja seadis sotsialistide ülesandeks proletariaadi klassivõitluse organiseerimise.» (Sealsamas, lk. 236).

Koos eesrindlike Peterburi töölistega — Babuškini, Šelgunovi ja teistega — hakkas Lenin ehitama marksistlikku parteid Venemaal. 1895. a. alguses läks «Võitlusliit» üle massilisele poliitilisele agitatsioonile tööliste seas.

1895. a. sügisest peale organiseeris Peterburi «Võitlusliit» streike ja juhtis neid. Koos töölistega töötas Lenin välja streikijate nõudmised. «Võitlusliidu» juhtimisel viidi 1896. a. kroonimispidustuste ajal läbi 30 000 Peterburi kangru streik. Nad nõudsid tööpäeva lühendamist seadusandlikus korras ja töötasu väljamaksmist vabrikute seisuaja eest kroonimise kestel. See Peterburi kangrute streik oli suurimaks poliitiliseks sündmuseks, sest see rikkus oma revolutsioonilise väljaastumisega kroonimispidustusi ja näitas Moskvasse kogunenud kõigi riikide esindajaile, et isevalitsus hakkab kõikuma. Streikijate survel tõotas tsaarivalitsus lühendada tööpäeva, kuid ei täitnud oma lubadust. Siis organiseeris «Võitlusliit» 1897. a. teise streigi, mis sundis valitsust välja andma seaduse tööpäeva piiramise kohta $11\frac{1}{2}$ tunnile.

Need streigid, milletaolisi ei tundnud töölisliikumine Lääne-Euroopas, näitasid kogu maailmale, et revolutsioonilise liikumise juhiks Venemaal sai proletariaat. Rahvusvaheline sotsialistlik kongress Londonis (1896.a.) pöördus tervitusega vene proletariaadi poole. Selles tervituses öeldi: «Vene proletariaadi orga-

I. V. Babuškin.

nisatsioonis näeb kongress parimat tagatist tsaristliku võimu vastu, mis on Euroopa reaktsiooni üks viimaseid tugesid.»

Juba 1895. a. detsembris areteeritud, jätkas Lenin vanglast «Võitlusliidu» juhtimist. Tsaarivalitsus saatis V. I. Lenini 1897. a. kolmeks aastaks asumisele Ida-Siberisse. Lenin viibis asumisel Jenissei kubermangus Minussinski maakonnas Šušenskoje külas aastail 1897—1900. Vanglas ja asumisel töötas Lenin oma geniaalse teose «Kapitalismi areng Venemaal» kallal ning lõpetas selle 1899. a.

Veel enne asumisele saatmist alustas Lenin tööd üksikute sotsiaaldemokraatlike organisatsioonide Venemaa sotsiaaldemokraatlikuks parteiks ühendamise ettevalmistamiseks. Areteerimine takistas teda seda tööd lõpule viimast. 1898. a. märtsis toimus Minskis ilma Leninita VSDTP I kongress. Kongress

kuulutas välja Venemaa sotsiaaldemokraatliku töölispartei kujundamise. Kuid sel kongressil ei õnnestunud luua parteid. Keskkomitee ja enamik kongressist osavõtjaid areteeriti peatselt. Kuid mingisuguste jälitamistega ei suutnud tsarism peatada laienevat revolutsioonilist liikumist Venemaal.

J. V. Stalin. 90-ndail aastail arenes töölisliikumine Taga-Kaukaasias. Taga-Kaukaasia oli majanduslikult mahajäänud agraarmaa, kus olid veel tugevad pärisorjusliku korra igandid. See oli suure arvu erinevate rahvustega asustatud maa. Kapitalismi kiire areng XIX sajandi viimasel veerandil, orjuslikud maavahekorrad, rahvuslik surve ja tsarismi röövellik koloniaalpoliitika lõid Taga-Kaukaasias revolutsioonilise olukorra.

Arenevais tööstuskeskustes (Bakuu, Batumi, Tiflis) kasvas proletariaat kiiresti. Alates 1887. a. streikisid korduvalt töölised Tiflisi raudteetöökodades. Nagu Morozovi kangrudki, võitlesid nad omavoliliste trahvide vastu, nõudes nende seadusandlikku reguleerimist. Kõige sagedamini juhtisid streike vene töölised, kes olid streikidest osavõtu eest Venemaalt Taga-Kaukaasiasse välja saadetud. Sageli areteeris politsei neid ja saatis tagasi kodukohta. 90-ndail aastail sagenesid streigid Taga-Kaukaasias. Töölisliikumise etteotsa asusid vene eesrindlikud töölised — leninlikust Töölisklassi Vabastusvõitluse Liidust osavõtjad. Gruusia töölisliikumise mõjul tõusid võitluseks ka gruusia talupojad. 1894. a. alates toimusid peaaegu igal aastal talupoegade revolutsioonilised väljaastumised Gruusias.

Proletariaadi revolutsioonilise võitluse eesotsas Taga-Kaukaasias seisis 90-ndate aastate lõpust peale Jossif Vissarionovitš Stalin.

Jossif Vissarionovitš Stalin (Džugašvili) sündis 21. detsembril 1879 Tiflisi kubermangus Gori linnas vaeses perekonnas. Ta isa oli tööliseks jalanõudevabrikus Tiflisis, ema, kes pärines pärisorja-talupoja perekonnast, tegeles päevatöödega. Lapsepõlvest peale elas Stalin tööliste ja talupoegade keskel, kes võitlesid tsaristliku rõhumise, kapitalistide ja mõisnike vastu. Juba poisi-

J. V. Stalin 1898. a.

eas vihastas teda töötava rahva metsik ekspluateerimine ja ta selgitas töölistele ja talupoegadele nende olukorda.

J. V. Stalini vanemad püüdsid anda talle haridust. 1888. a. sügisel astus seltsimees Stalin Gori vaimulikku kooli.

Koolis paistis J. V. Stalin silma oma suurepäraste võimetega. Kõiki aineid õppis ta sügavalt ja põhjalikult. Õppimisest ülejääva vaba aja pühendas ta raamatute lugemisele, töötades palju enesearendamise kallal. Juba sel ajal tutvus J. V. Stalin Darwini õpetusega ja muutus ateistiks, propageerides oma seltsi-

meeste seas jumala olematust. Oma koolisõpradele ütles ta, et tuleb õppida selleks, et hiljem aidata talupoegi ja töölisi.

1894. a. lõpetas J. V. Stalin kiituskirjaga Gori vaimuliku kooli ja astus samal aastal vaimulikku seminari Tiflisis. Tiflisi õigeusklik seminar oli tollal igasuguste vabastusideede levitajaks noorsoo hulgas. Siin hakkas J. V. Stalin 15-aastaselt osa võtma revolutsioonilisest tegevusest, astudes ühendusse vene marksistide Tiflisi põrandaaluste rühmadega. Seminaris töötas ta palju oma marksistliku hariduse kallal. Raamat oli ta lahutamatuks sõbraks. Kuid vajalikke raamatuid oli väga raske saada. Seminaris valitses spionaažisüsteem. Õpetajad jälgisid õpilasi. Öösiti vaatas inspektor läbi lauasahtlid ja õpilaste isiklikud kapid, otsides keelatud raamatuid. Inspektor valvas karmilt, et keelatud raamatud ei satuks seminaristide kätte. Ei olnud, mille eest raamatuid osta. Kuid J. V. Stalin leidis siiski väljapääsu. Ta lehitses raamatuid antikvariaatides ja hiljem, kasutades oma suurepärast mälu, jutustas nende sisu oma seltsimeestele edasi. Varsti hakkas J. V. Stalin juhtima kaht põrandaalust marksistlikku ringi seminaris. Ringi tegevuseks üüriti linnas tuba 5 rubla eest kuus, mis koguti vanemate poolt seminaristidele väikesteks kulutusteks saadetud rahadest. Ringis õpiti Marxi, Engelsi, Plehhanovi, Tšernõševski, Belinski, Dobroljubovi, Pissarevi ja Herzeni teoseid.

Ükskord saadi suure vaevaga kätte «Kapitali» esimene köide, kirjutati see käsitsi ümber ja õpiti seda käsikirjalise koopia järgi.

1898. a. luges seltsimees Stalin läbi Lenini teose «Narodnikluse majanduslik sisu ja selle arvustus härra Struve raamatus». Juba siis tekkis J. V. Stalinil palav soov tutvuda isiklikult Leniniga. «Pean teda nägema,» ütles ta oma seltsimeestele. Sellest ajast peale muutus J. V. Stalin Lenini truuks õpilaseks ja järelkäijaks. Seltsimees Stalin nägi Leninis tõelise marksistliku partei loojat, juhti ja õpetajat. Stalin läks Lenini teed mööda, ei pöördunud sellest kunagi kõrvale ja jätkab peale Lenini surma julgelt ja kindlalt tema elutööd.

1899. a., ta oma sõnade järgi, J. V. Stalin «visati välja õigeusu vaimulikust seminarist marksismi propaganda pärast».

Pärast seminarist väljaheitmist hakkas ta professionaalseks revolutsionääriks, andes kogu oma jõu võitluseks töölisklassi huvide eest.

Juba 1898. a. astus seltsimees Stalin esimesse Gruusia sotsiaal-demokraatlikku organisatsiooni Mesame-Dasi (tõlkes kolmas rühm). Mesame-Dasi kujunes 1893. aastal. Kolmandaks rühmaks nimetati teda seepärast, et talle oli eelnenud kaks varasemat rühma: üks orienteerus aadli intelligentsile, teine kodanlusele. Kolmas kuulutas end marksistlikuks, kuid enamik Mesame-Dasi liikmeid propageeris legaalset marksismi ja oli töölisklassi hegemoonia vastu kodanlik-demokraatlikus revolutsioonis ja proletariaadi diktatuuri vastu. Rahvusküsimuses asus enamik rühmast kõigi grusiinlaste huvide ühtsuse natsionalistlikel positsioonidel. Astudes Mesame-Dasi liikmeks asus seltsimees Stalin gruusia sotsiaaldemokraatide revolutsioonilise tiiva juhiks. Mesame-Dasi revolutsioonilise vähemiku juhtivasse tuumikusse kuulusid seltsimees Stalini lähimad kaaslased silmapaistvad bolševikud Aleksander Tsulukidze ja Lado (Vladimir) Ketshoveli.

J. V. Stalin nõudis illegaalse ajakirjanduse ja iseseisva proletaarse partei loomist, pidades vajalikuks üle minna massilisele agitatsioonile tööliste seas ja avalikule võitlusele isevalitsuse vastu. Enamik Mesame-Dasi liikmeid oli selle vastu. Need lahkhelid viisid Mesame-Dasi lõhenemisele. Mesame-Dasi revolutsiooniline vähemus eesotsas seltsimees Staliniga pidas ägedat võitlust oportunistidega ja leidis selles võitluses Tiflisi eesrindlikelt töölistelt palavat toetust. Suurt osa üleminekul massilise poliitilise agitatsiooni uutele meetoditele etendas Viktor Kurnatovski — haritud marksist, Lenini lähem võitluskaaslane. Peale Tiflisi jõudmist 1900. a. asus Kurnatovski tihedaisse sidemeisse seltsimees Stalini ja Mesame-Dasi revolutsioonilise vähemusega ja muutus seltsimees Stalini võitluskaaslaseks.

Tiflisis juhtis J. V. Stalin tollal 8 töölisringi. Lähtudes töö-

liste lähemaist elulistest huvidest, oskas ta neid vahetult lähendada töölisliikumise põhilistele ülesannetele. Lihtsalt ja kaasakiskuvalt, kasutades kogu aeg fakte, pidas ta oma kõnelusi töölistega. Kujukas näide seesugusest agitatsioonist on järgmine lugu. Ühenduses sellega, et töölistele kõneldi astronoomiast, ütles seltsimees Stalin, pöördudes ühe poole neist: «Ära karda, ega päike lähe teelt kõrvale, sina aga õpi, kuidas peab liikuma revolutsiooniline tegevus ja ehita mulle väike illegaalne trükikoda.»

Nende ringide kuulajad jutustavad oma mälestustes J. V. Stalini vestlustest nendega: «Seltsimees Stalin kõneles alati kaasakiskuvalt, lihtsalt, kasutades kogu aja näiteid ja fakte. Ta nõudis, et meie omakorda peaksime tehastes samasuguseid vestlusi teiste töölistega nagu tema meiega.»

Üheaegselt V. I. Leniniga pidas J. V. Stalin leppimatut võitlust gruusia narodnikute ja gruusia legaalsete marksistide vastu, kelledel oli enamus Mesame-Dasis.

Seltsimees Stalini juhtimisel tekkisid ja kasvasid Gruusias ja Taga-Kaukaasias bolševistlikud organisatsioonid leppimatus võitluses marksismi-leninismi vaenlaste vastu.

§ 59. Haridus, teadus, kunst XIX sajandi lõpul.

Vene teadus XIX sajandi lõpul. Nikolai II valitsus jätkas sedasama hariduse vastu võitlemise poliitikat nagu tema eelkäijadki. Kuid arenevale kapitalismile olid vajalikud oma insenerid, tehnikud, õpetlased. Välismaa spetsialistid, kes töötasid vene ettevõtteis, hoidsid kadedalt oma teadmisi ja kogemusi ega avaldanud neid vene inseneridele. Vene spetsialistide kaadrid olid väga väiksearvulised. Tulles vastu kapitalismi vajadustele tehniliste kaadrite alal, avas rahandusminister Witte kolm polütehnilist instituuti ja rohkel arvul kommerts- ja tehnilisi keskkoole.

Teaduse seisund oli Nikolai II valitsemisajal raske. Väljapaistvad vene õpetlased ei leidnud tunnustust tsaari-Venemaal.

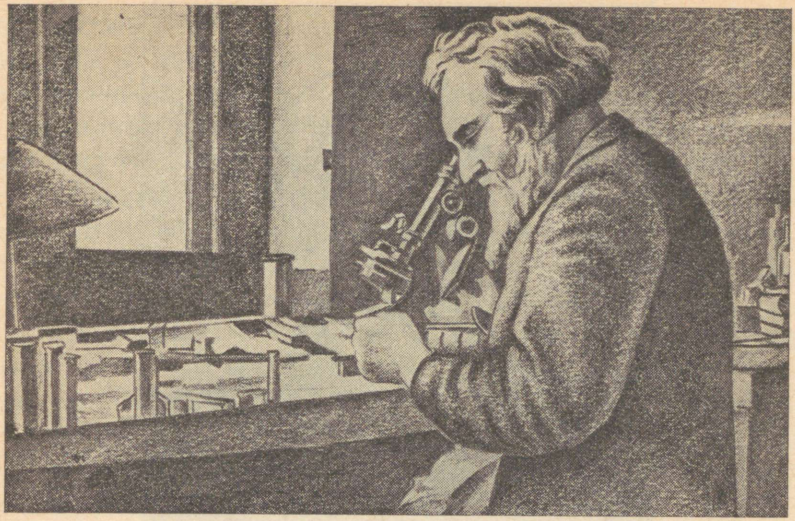

I. I. Metšnikov laboratooriumis.

Kuulus vene õpetlane-bioloog Ilja Iljitš Metšnikov (1845—1916) oli sunnitud maha jätma Novorossia Ülikooli (Odessas) õppetooli ja ära sõitma Pariisi, kus ta sai üheks juhtivaks jõuks ülemaailmselt kuulsas Pasteuri instituudis. 1908. a. sai Metšnikov oma väljapaistvate tööde eest immuniteedi alal Nobeli auhinna. Metšnikov avastas ja töötas välja õpetuse fagotsütoosist — võõrkehade ja bakterite neelamisest fagotsüütide — «õgivate rakkude» poolt.

Kuulus vene õpetlane-füsioloog Ivan Petrovitš Pavlov (1849—1936) sai Nobeli auhinna oma klassikaliste tööde eest seedimise füsioloogia alal. Pavlov võitis maailmakuulsuse oma geniaalsete töödega kõrgema närvikava tegevuse alal. Ta jätkas I. M. Setšenovi õpetust peaaju refleksidest. Tema tööd kõrgema närvikava tegevuse kohta aitasid kaasa proletariaadi võitlusele idealismi ja papimeelsusega. Tsarism tõkestas kõigiti nende tööde arendamist. Alles nõukogude võim andis Pavlovile ta töödeks suured võimalused. Ta sai oma käsutusse terve tea-

I. P. Pavlov.

dusliku linnakese Koltuši (Leningradi lähedal). Pavlov oli Teaduste Akadeemia liikmeks enamikus riikidest terves maailmas.

Vene leidur P. I. Jablotškov (1847—1894) konstrueeris esimesena maailmas elektri-kaarlambi. Esimest elektrivalgust maailmas nimetasid prantslased «vene valguseks». Jablotškov pakkus oma leiutist Vene Sõjaministeeriumile, kuid ei saanud oma pakkumisele isegi vastust. Jablotškovi asutatud ettevõte ei saanud toetust ja vene leidur suri vaesuses. Teine vene leidur Lodõgin valmistas esimese elektri-hõõglambi. Kui Ameerikas tekkis tüli Edisoni ja Swani vahel esikoha pärast hõõglambi leiutamisel, siis kohus jättis mõlemad pooled rahuldamata, viidates Lodõgini eesõigusele. 1890. a. leiutas Lodõgin molübdeen- ja

volframtraadiga elektrilambi. Lodõginil puudusid elatusvahendid ja ta oli sunnitud liht-lukksepana vabrikusse astuma, kuna Edisoni samasugune lambike vallutas varsti kogu maailma.

Aleksander Stepanovitš Popov (1859—1905) leiutas 1895. a. esimesena raadio-telegraafi. Peagi pärast Popovi leiutist päästeti raadiogrammi abil 27 kalurit, kes lahtisel jääpangal olid kantud Balti merre. Kuid Popovi traadita telegraaf ei leidnud rakendamist Venemaal. Kui 1895. a. Popov palus valitsust anda talle 1000 rubla raadio-telegraafi katseviisiliseks ülesseadmiseks, vastas sõjaminister: «Seesuguse kimääri peale ma raha anda ei luba.» Seda vene õpetlase leiutist kasutas itaalia insener Marconi, kes püüdis omastada prioriteeti raadiotelegraafi leiutamises.

Tehnilis-majandusliku ja kultuurilise mahajäämuse tõttu ei leidnud Venemaal kasutamist paljud vene väljapaistvate õpetlaste teaduslikud avastused ja leiutised.

Võitlus marksistliku teaduse eest Venemaal. Töölisklassi arenemisega Venemaal kaasnes kiire marksistliku ühiskonnateaduse levik. Marksismi propaganda algas Venemaal 80-ndaist aastaist, alates Plehhanovi narodnikute-vastaste tööde ilmumisega. Tema marksistlikud tööd «Meie lahkuminekud» ja «Sotsialism ja poliitiline võitlus» puhastasid pinna marksismi levikuks Venemaal. Plehhanovi teosed «Materialismi ajaloo peajooned», «Monistliku ajalookäsituse arengu küsimusest», «Isiku osa küsimusest ajaloos» ja teised tema teoreetilised tööd on Lenini sõnade järgi «parimad kogu marksismi rahvusvahelises kirjanduses.» (L e n i n, Teosed, XXVI köide, lk. 135). Kuid ka need Plehhanovi parimad teosed ei olnud vabad mõnedest idealistlikest vigadest.

Marxi-Engelsi teooriat arendasid edasi ja tõstsid kõrgemale astmele maailma proletariaadi suur juht V. I. Lenin ja tema ustavaim õpilane ja võitluskaaslane J. V. Stalin.

Lenin sai imperialismi ja proletaarsete revolutsioonide ajastu marksismi loojaks, leninismi loojaks.

Lenini klassikalised teosed «Mis on «rahvasõbrad» ja kuidas nad võitlevad sotsiaaldemokraatide vastu?», «Kapitalismi arene-

mine Venemaal» on revolutsioonilise teooria ja praktika ühtsuse geniaalseteks näideteks. Neis töis rajas Lenin leninismi alused. Lenini tööd kapitalismi ajaloost Venemaal on klassikalisteks marksistlikeks töödeks ajaloo alal.

Lenini geniaalne raamat «Mis on «rahvasõbrad» ja kuidas nad võitlevad sotsiaaldemokraatide vastu?» ilmus illegaalselt. Osa sellest teosest on üles leidmata, esimene ja kolmas osa leiti alles 1923. a. Lenini esimest tööd (1893. a.) «Nõndanimetatud turgude-küsimuse kohta» peeti päriselt kadunuks, see leiti üles alles 44 aastat hiljem ja avaldati 1937. a.

Vene kirjandus. Üheks kõige väljapaistvamaks vene kirjanikuks oli 80—90-ndail aastail Anton Pavlovitš Tšehhov (1860—1904). Ta paljastas oma satiirilistes teostes 80-ndate aastate väikekodanliku intelligentsi esindajaid, ilmaaegseid virisejaid, liigseid inimesi, kes olid vajunud elu hallusse. Tšehhov häbimärgistas seda intelligentsi, nimetas seda silmakirjalikuks, võltsiks, hüsteeriliseks, kasvatamatuks, laisaks.

Tšehhov vihkas kirglikult kodanlikke liberaale ja naeruvääristas neid kurjalt. Vene väikekodanlane leidis Tšehhovis oma halastamatu vaenlase. Tšehhov paljastas ka tsaristlikku korda. Rõhutades, et Tšehhov oli mineviku süüdistaja, kirjutas temast M. Gorki: «Tema vaenlaseks oli labasus. Ta võitles sellega eluaeg, ta naeruvääristas seda ja kujutas seda . . .» Tšehhov suri tiisikusse 44-aastasena, oma võimsa talendi õitseajal.

Üks suurimaid kirjanikke-demokraate oli V. G. Korolenko (1853—1921). 70-ndail aastail sai temast narodnik. Sellest ajast peale algas ta rändamine mööda vanglaid ja asumispaiku. Korolenko sai kuulsaks jutuga «Makari unenägu», kus ta kujutas kaitsetute jakuutide halastamatut ekspluateerimist vene kaupmeeste ja tsaari administraatorite poolt. Korolenko looming («Pime moosekant», «Keeletu») on läbi imbunud palavast armastusest oma rahva vastu. Tema «Minu kaasaeglase lugu» on üks memuaarikirjanduse parimaid näidiseid. Oma teoseis seadis Korolenko, tema oma sõnade järgi, enesele ülesandeks «kaitsta

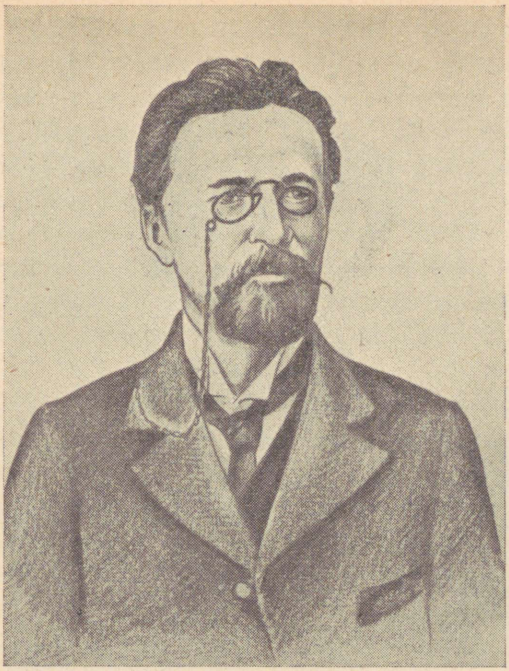

A. P. Tšehhov.

inimese õigusi ja väärtust kõikjal, kus seda on võimalik teha sulega.»

90-ndate aastate noorest tööliskassist tõusis esile ta geniaalne kunstnik suure vene kirjaniku A. M. Gorki (1868—1936) isikus.

Aleksei Maksimovitš Peškov, kes kirjutas Maksim Gorki varjunime all, sündis 28. märtsil 1868 Nižni-Novgorodis (nüüd Gorki linn). Kümneaastaselt algas ta töörohket, puudustkannatavat elu: oli laeval kokapoisiks, laevalaadijaks jms. Gorki ei saanud vaesuse tõttu isegi rahvakooli lõpetada. Oma rasket ja rõõmutut lapsepõlve kirjeldas ta raamatuis «Lapsepõlv» ja «Inimeste seas».

Noormehena läks Gorki maad mööda hulkuma, teenides leiba

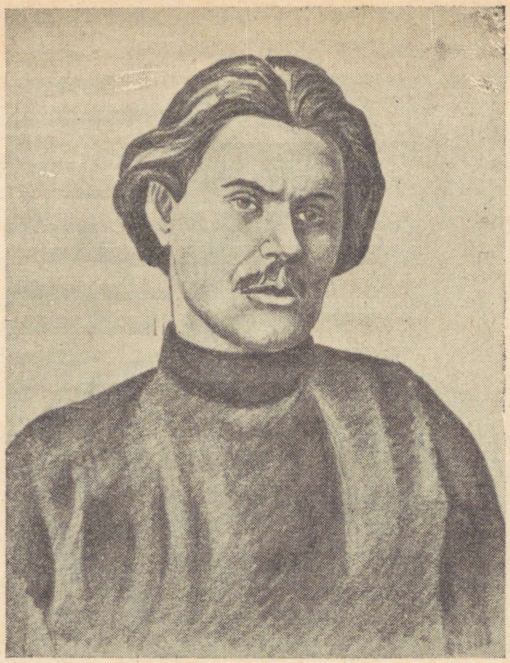

A. M. Gorki.

juhusliku tööga. 1892. a. ilmus tema esimene jutustus «Makar Tšudra».

1901. a. kõlas alarmikellana tema kuulus «Laul Tormikotkast». See oli leegitsev üleskutse revolutsioonile. «Las tugevamalt tormab maru» — kutsus üles poeet, keda on nimetatud «revolutsiooni tormikotkaks».

1902. a. oli Gorki juba kõigi poolt tunnustatud kirjanik. Teaduste Akadeemia valis ta oma auliikmeks, kuid selle «jultumuse» üle vihastunud Nikolai II käskis Gorki nime akadeemikute nimestikust maha tõmmata. Tsarismi arveteõiendamine revolutsioonilise kirjanikuga kutsus välja Tšehhovi ja Korolenko protesti ja nad loobusid sedamaid akadeemiku nimest.

Gorki näidendeil «Väikekodanlased» ja «Põhjas», mis lavas-

tati Moskva Kunstiteatri poolt, oli suur menu. Tema teosed kõlasid üleskutsena võitluseks tsarismi ja kapitalismiga. Gorki sai mitte ainult Venemaa, vaid ka Lääne-Euroopa ja Ameerika proletariaadi lemmikkirjanikuks. Gorki istus mitmel korral tsaari vanglates ja oli asumisele mõistetud revolutsioonilisest liikumisest aktiivse osavõtu eest.

Tsaari-Venemaa rahvaste kirjandus. Tolle aja suureks ukraina kirjanikuks oli Galiitsia sepa poeg Ivan Frankò (1856—1916). Juba alates oma loomingu esimestest sammudest astus ta võitlusse ukraina rahva sotsiaalse ja rahvusliku vabastamise eest.

Eesrindliku kultuuri arendamist Lääne-Ukrainas takistasid Austria valitsuse surve ja jälitamine poola šlahta poolt. Ukraina kultuur arenes pingerikka klassivõitluse tingimustes. Seda võitlust valgustas erilise jõuga oma teostes Ivan Frankò. Teostes «Borislavski snovidannia» («Borislavi unenäod»), «Borislav smijetsa» («Borislav naerab») jt., mis olid pühendatud töörahva elule, astus Frankò otsustavalt välja karmi kapitalistliku ekspluatatsiooni vastu. Revolutsioonilistest taotlustest on läbi imbunud ka Frankò suurearvulised poeetilised teosed — «Kamenjari» («Kivirik»), «Vitšni revolutsioner» («Igavene revolutsionäär») jt. Frankò saavutas kuulsuse hiilgava teadlase ja kriitikuna, publitsistina, ühiskonnategelasena ning kirjandusajaloolasena. Ta kindlustas väsimatult ukraina ja vene demokraatliku kultuuri sidemeid. Ta tõlkis ukraina keelde Tšernõševski, Dobroljubovi ja Herzeni töid.

Tööliste rasket elu ja asumisele saadetute kannatusi kirjeldas kirjanik-revolutsionäär P. Grabovski (1864—1902).

Ta avaldas mõned luuletuskogud ja tõlkis vene keelde Ševtšenko töid.

Grabovski võitles kodanlik-natsionalistliku teooria vastu ukraina rahvuse kodanlusetuse kohta, kriipsutades alla, et «mitte kunagi ei ole ukraina erinevate rahvakihtide huvid ja vajadused olnud ühesugused».

Sel ajal tõusis esile poeet-demokraat Ossip Juri Fedkovitš

(1834—1883). Ta jätkas Ševtšenko poeetilisi traditsioone ja oli üks väheseist kultuuri esindajaist Bukoviinas. 1876. a. ilmus Kiievis valimik tema teoseist. Fedkovitš kirjutas poeemi «Dovbuš», mis on pühendatud ülestõusnud talurahva juhi Oleksa Dovbuši heroilistele kangelastegudele.

80-ndail aastail algab armeenia kirjaniku Širvanzade (A. Movsesjani varjunimi) kirjanduslik tegevus. Armeenia kodanluse ajaloo näidete varal paljastas ta kodanliku ühiskonna vigu. Hiljem tervitas Širvanzade palavalt nõukogude võimu kehtestamist Armeenias. Nõukogude võimu ajal sai Širvanzade Armeenia rahvakirjaniku ja Aserbaidžani teenelise kirjaniku nimetuse.

80-ndail aastail algas suure osseedi poeedi, revolutsionääri-demokraadi, osseedi kirjandusliku keele looja ja osseedi ilukirjanduse rajaja Kosta Levanovitš Hetagurovi (1859—1906) loominguline töö. Poeet, kunstnik, dramaturg, kriitik, ka publitsist Kosta Hetagurov sõnastas oma loomingus nii oma rahva parimad lootused kui ka vene rahva kultuuri parimad traditsioonid, mis on seotud Tšernõševski ja Dobroljubovi nimedega. Tsarism õiendas poeediga karmilt arveid ja saatis teda mitu korda oma kodumaa piiridest välja.

Vene kunst. Kunstnik V. I. Surikov (1848—1916) on vene ajaloolise maalikunsti rajaja ja suurim esindaja. Tema kuulsad maalid «Streletside hukkamise hommik», «Bojaarinna Morozova», «Siberi alistamine», «Menšikov Berjozovis», «Suvorovi üleminek Alpidest» taaselustavad minevikku tõepäraselt. Surikov näitas rahvamasside liikumist, kutsudes nende suhtes välja vaatleja sügava sümpaatia. Rahvas ei ole Surikovi maalides mitte passiivne mass, vaid tegev jõud, kes astub välja sotsiaalse õiglusetuse vastu.

V. A. Serov (1865—1911) oli portreemaali esmaklassiline meister. Tema portreed, nagu ka tema ajaloolised maalid Peeter I ja Katariina II epohhist paistavad silma kunstilise karakteristika suure jõu poolest.

Kunstniku I. I. Levitani (1861—1900), Tšehhovi lähedase sõbra maastikud annavad suurepäraselt edasi Kesk-Venemaa loo-

dust. Eriti realistlik on tema maal «Vladimirka». Sel on kujutatud Vladimiri maantee, — tee, mida mööda tapiga saadeti revolutsionääre Siberisse.

Määratu suurt osa etendas vene näitekunsti arengus 1898. a. K. S. Stanislavski ja V. I. Nemirovitš-Dantšenko poolt asutatud Moskva Kunstiteater. See sügava kunstilise realismi teater esitas oma laval Tšehhovi, Gorki, Ibseni ja teiste XIX sajandi lõpu ja XX sajandi alguse eesrindlike kirjanike parimaid näidendeid. Oma M. Gorki näidendite lavastustega tõstis teater protestihäält suure proletaarse kirjaniku jälitamise vastu tsarismi poolt ja pälvis rahva armastuse ja tunnustuse.

80-ndaisse aastaisse ja 90-ndate aastate algusse kuulub ka Peeter Iljitš Tšaikovski (1840—1893), ühe maailma suurima helilooja tegevuse õitseng. Olles sügavalt vene rahvuslik helilooja ja suur muusikaline realist, pani Tšaikovski oma loominguga alguse maailma ooperi- ja sümfooniastiili uuele arenguetapile. Tema ooperid («Jevgeni Onegin», «Padaemand») ja balletid («Luikede järv», «Uinuv kaunitar», «Pähklipureja») on ooperi ja balletikunsti parimaid teoseid ja kuuluvad nõukogude teatrite alalisse repertuaari. «Jevgeni Onegin» on kõige populaarsem ooper mitte ainult meie maal, vaid ka selle piiride taga. Sama suur on Tšaikovski ka sümfoonilise muusika meistrina. Tema sümfooniad ja sümfoonilised poeemid («Romeo ja Julia», «Francesca da Rimini») on armastatumaid muusikateoseid ja kuuluvad nõukogude sümfooniliste kontsertide repertuaari. Tšaikovski laulud ja romansid on väljapaistvad oma lürismi, tõepärasuse ja siirusega.

Ühes oma kirjas ütleb Tšaikovski enese kohta: «Näib, et mul on tõesti annet õiglaselt, siiralt ja lihtsalt väljendada neid mõtteid, tundeid ja kujusid, mida pakub tekst. Selles mõttes olen ma realist ja ehtne vene inimene.»

90-ndail aastail algab ukraina helilooja N. V. Lõssenko (1842—1912) tegevus, kelle suureks teeneks on rea ukraina rahvaviisikogude väljaandmine. Lõssenko kasutas ukraina rahvaviise ja pani need aluseks oma oopereile «Maiöö», «Jõuluöö» ja «Taras Bulba». Viimane lavastati alles nõukogude võimu ajal.

Ukraina rahvalaulude motiividel kirjutas Lõssenko rea sümfoonilisi teoseid. Tema loodud on muusika paljudele Ševtšenko teostele.

XIX sajandi lõpul arenes Ukrainas tunduvalt näitekunst ja arenes draamakirjandus. Vaatamata jälitamistele kujunevad ja kasvavad ukraina laval silmapaistva andega näitlejad — Sadovski, Saksaganski ja Zankovetskaja. Ukraina teatrite repertuaaris olid esikohal silmapaistvate ukraina draamakirjanike ja teatritegelaste M. K. Krapivnitski ja J. K. Karpenko-Karõi tööd.

Tähtsal kohal ukraina maalikunstis on Vassilkovski, Jarošenko jt. looming. 1888. a. püstitati Kiievis mälestusmärk Bogdan Hmelnitskile kunstniku ja skulptori M. Mikešini projekti järgi.

1917. a. tegi suur proletaarne kirjanik M. Gorki kokkuvõtte grandioosseist loomingulistest saavutustest vene kunstis XIX sajandil: «Vene rahvas ilmutas imeteldavat jõudu, luues kõige hirmsamas olukorras suurepärase kirjanduse, imekspanuväärse maalikunsti ja originaalse muusika, mis vaimustab kogu maailma.»

«Hiiglane Puškin,» kirjutas Gorki, «on meie suurim uhkus ja Venemaa vaimsete jõudude täiuslikem avaldus, ja tema kõrval võluv Glinka ja tore Brüllow, halastamatu enese ja inimeste vastu Gogol, igatsev Lermontov, nukker Turgenev, vihane Nekrassov, suur mässaja Tolstoi ja meie haige südametunnistus Dostojevski; Kramskoi, Repin, jäljendamatu Mussorgski, Leskov, kes kogu jõu, kogu elu kulutas selleks, et luua vene inimese positiivset tüüpi, ja lõpuks suur lüürik Tšaikovski ja keelevõlur Ostrovski, igaüks erinev teistest, nagu seda võib esineda ainult meil Venes, kus ühes ning samas sugupõlves kohtuvad otsekui eri sajandite inimesed, niivõrd on nad psühholoogiliselt erinevad, kokkusulamatud. Kogu see grandioossus on Venes loodud vähem kui saja aastaga. Rõõmsalt, meeletu uhkuseni erutab mitte ainult talentide küllus, keda XIX saj. Venemaa on sünnitanud, vaid ka nende üllatav mitmekesisus, mitmekesisus, millele meie kunstiajaloolased ei omista vajalikku tähelepanu.»

NSV LIIDU AJALOO PÕHIDAATUMID XVIII—XIX SAJANDIL.

Fjodor Aleksejevitši valitsemisaeg	1676—1682
Streletside ülestõus Moskvas	1682
Peeter I valitsemisaeg	1682—1725
Venemaa sõda Rootsiga	1700—1721
Uue kalendri tarvituselevõtt	1700
Ülestõus Astrahanis	1705
Ülestõus Donil Kondrati Bulavini juhtimisel	1707—1708
Vene uue tsiviiltähestiku tarvituselevõtt	1708
Võit Rootsi armee üle Poltaava all	27. juunil 1709
Mihhail Vassiljevitš Lomonossov	1711—1765
Võit Rootsi laevastiku üle Hango all	1714
Teaduste Akadeemia avamine	1725
Esimene Beringi ekspeditsioon	1728—1730
«Ülemnõunike» katse piirata isevalitsust	1730
Karasakali ülestõus Baškiirias	1739
Jelizaveta Petrovna valitsemisaeg	1741—1761
Moskva Ülikooli avamine	1755
Vene armee võit Friedrich II üle Kunersdorfi all	1759
Katariina II valitsemisaeg	1762—1796
Sõda Türgimaaga Katariina II ajal	1768—1774
Ülestõus Poola vastu Ukrainas	1768
Esimene Poola jagamine	1772
Talurahva sõda Jemeljan Pugatšovi juhtimisel	1773—1775
Kubermangureform	1775
Krimmi ühendamine Venemaaga	1783

Sõda Türgiga . . . . . 1787—1791
Teine Poola jagamine 1793
Poola ülestõus Kosciuszko juhtimisel 1794
Kolmas Poola jagamine 1795
Paul I valitsemisaeg . . . . . 1796—1801
Kolmepäevase teoorjuse ukaas 1797
Suvorovi Iaalia-sõjaretk 1799
A. S. Puškin . . . . . 1799—1837
Aleksander I valitsemisaeg . . . . . 1801—1825
Gruusia ühendamine Venemaaga 1801
Ukaas vabade põlluharijate kohta 1803
Sõda Napoleoni vastu liidus Austria, Inglismaa ja Preisiga . . . . . 1805—1807
Sõda Türgiga . . . . . 1806—1812
Sõda Pärsiaga . . . . . 1805—1813
Rahu- ja liidulepingud Prantsusmaaga Tilsitis 1807
Sõda Rootsiga . . . . . 1808—1809
Rahuleping Türgiga Bukarestis 1812
Rahvasõda Napoleoniga 1812
Lahing Borodino all . . . . . 7. sept. 1812
Sõjad Napoleoni vastu liidus Austria, Inglismaa ja Preisiga . . . . . 1813—1814
Dekabristide ülestõus . . . . . 14. (26.) detsembril 1825
Nikolai I valitsemisaeg . . . . . 1825—1855
Ülestõus Poolas . . . . . 1830—1831
Esimene raudtee reisijate veoks Venemaal 1837
Krimmi sõda . . . . . 1853—1856
Aleksander II valitsemisaeg . . . . . 1855—1881
Pariisi rahu 1856
Pärisorjuse kaotamine . . . . 19. veebruaril (3. märtsil) 1861
Poola ülestõus 1863
Semstvoreform 1864
Kohtureform 1864
V. I. Lenini sündimine . . . . . 22. aprillil 1870
Linnade reform 1870

Üldise sõjaväeteenistuskohustuse maksmapanek 1874
«Rahva sekka minemine» . . . . . kevadel 1874
Lõuna-Venemaa Töölisühing 1875
Vene-Türgi sõda . . . . . 1877—1878
Berliini kongress 1878
Põhja-Venemaa Töölisühing . . . . . 1878—1880
J. V. Stalini sündimine . . . . . 21. detsembril 1879
Aleksander II tapmine . . . . . 1. (13.) märtsil 1881
Aleksander III valitsemisaeg . . . . . 1881—1894
Kõvendatud kaitsemäärus 1881
«Töö vabastuse» rühma organiseerimine 1883
Morozovi streik 1885
Prantsuse-Vene liidu sõlmimine . . . . . 1891—1893
Nikolai II valitsemisaeg . . . . . 1894—1917
Peterburi Töölisklassi Vabastusvõitluse Liidu organiseerimine V. I. Lenini poolt 1895
V. I. Lenin asumisel . . . . . 1897—1900
Esimene VSDTP kongress Minskis 1898

ROMANOVITE DÜNASTIA GENEALOOGILINE TABEL.

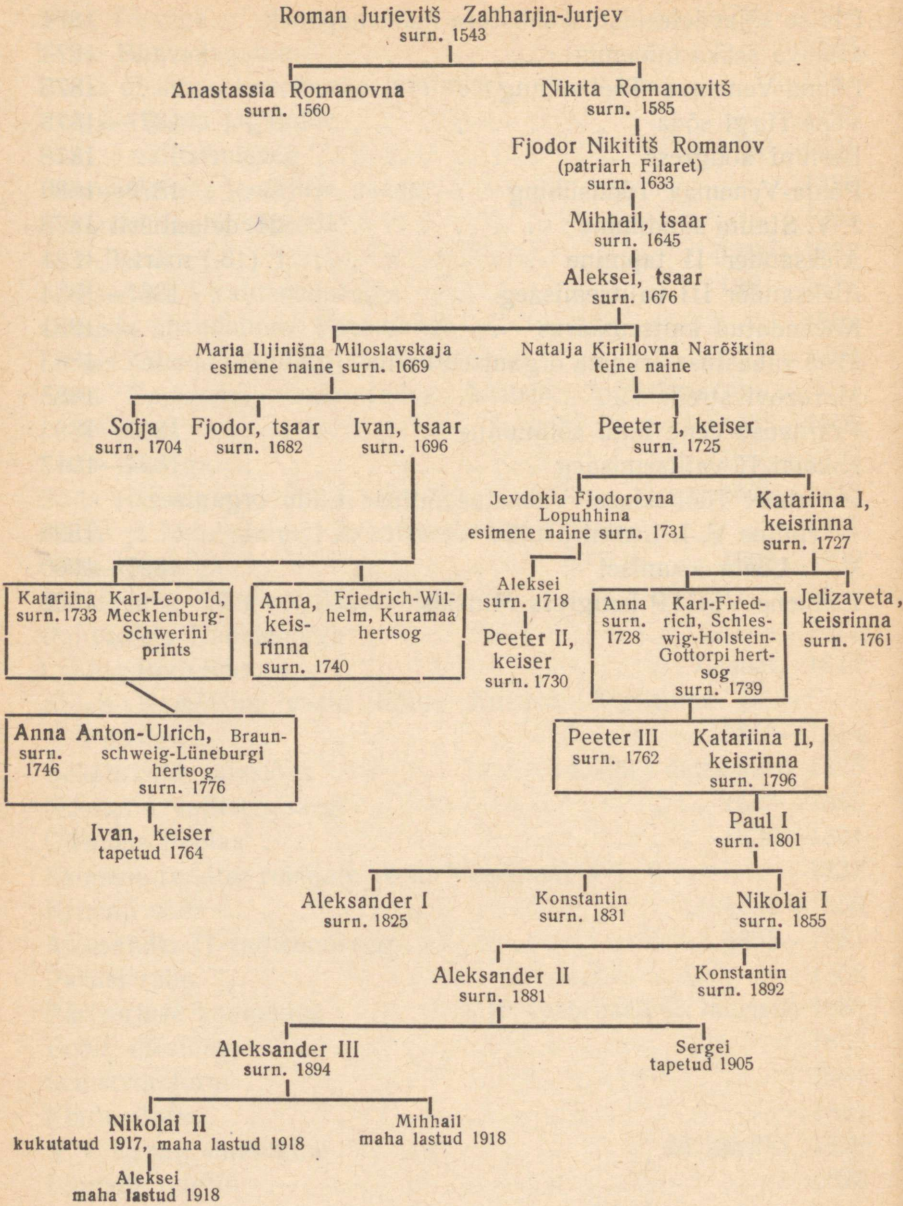

SÕNADE HÄÄLDAMINE JA RÕHUTAMINE.

Abás-Tumán
Abdurrahmán-Avtobátši
Ablái
Abulháiõr
Adelhánov
Aeneis (änéis)
Afanásjev
Afanássi
Afganistán
Ahhál-Tekín
Ahmét
Aigún
Ajáni
Aksákov
Aldár
Aleksándra
Aleksándrovitš
Alekséjev
Alekséjevitš
Alekséjevna
Almá
Altõ'nsarin
Amiens (amjä'ŋ)
Amú-Darjá
Anadõ'r
Andižán
Andrussóvo
Aníssimovitš
Antón
Antónovitš
Apóstol
Apráksin
Araktšéjev
Arbát
Argunóv
Arhángelsk
Artamón
Atlássov

Bábuškin
Baer (bäär)
Bagratión
Bahmút
Bakúnin
Balákirev
Balakláva
Balhášš
Balzac (balzák)
Baratõ'nski
Barclay de Tolly (barklái de tólli)
Bazárov
Batúm
Batõ'r
Batõršá
Beauvais (bovee)
Bekóvitš-Tšerkásski
Belínski
Beloboródov
Bendérõ
Berjózov
Bestúžev
Bestúžev-Rjúmin

Bézdna
Blagójev
Bodbí
Bólotov
Borís
Borodín
Borodinó
Borovikóvski
Boržóm
Bortnjánski
Bósporus
Brumaire (brümäär)
Brúsnev
Bukarést
Bulávin
Butaševitš-Petrašévski

Caesar (tseesar)
Carlyle (karlail)
Chęstochowa (tšenstohhóva)
Chlopicki (hlopítski)
Cook (kuk)
Cromwell (krómvel)
Czartoryski (tšartorõ´ski)

Dagestán
d'Anthès (da$_{\eta}$tés)
Dargomõ´žski
Darjál
Davout (davuu)
Davõ´dov
Davy (déivi)
Deljánov
Demídov
Denís
Deníssovka
Derbént
Deržávin
Díderot (dideroo)
Dnepropetróvsk
Dobroljúbov
Dohtúrov

Dolgorúki
Dombrówa
Donéts
Dostojévski
Dragománov
Dránõi
Dviná

Erékle
Eristávi
Eriván
Erzerúm
Eukléides

Fedjúhhinõ
Fedótov
Fedótova
Feodóssia
Ferganá
Fjódorov
Fokšánõ
Fomín
Fonvízin
Fourier (furjee)
François (fra$_{\eta}$suaa)
Frankó

Gagárin
Garélin
Gavrílovitš
Geók-Tepé
Geórgi
Gerássim
Gerássimov
Ghasávat
Giljákid
Giórgi
Godunóv
Golítsõn
Golóvkin
Golovljóv
Gontšaróv
Gorbatšévski

Granóvski
Grebínka
Grebjónka
Gribojédov
Grigóri
Grigórjevitš
Gromáda
Grúzino
Gulák-Artémovski
Guníb
Gvozdjóv
Gülistán

Haidamákid
Haltúrin
Handóškin
Hersón
Herzen (hértsen)
Hetagúrov
Hlopúša
Hodõ'nka
Hohlátš
Holópp
Holmogórõ
Homjakóv
Hotín
Hughes (hjuuz)
Hugo (ügoo)

Iljá
Inkermán
Irtõ'šš
Istómin
Izmaíl
Izmáilovo
Izmáilovski
Iván
Iványov
Ivánovna
Ivánovo-Voznessénsk

Jacóbi
Jagužínski
Jaík
Jákovlev
Jakúškin
James (džéims)
Jaroslávl
Jassy (jássõ)
Jaúza
Jeanne d'Arc (Jaŋdárk)
Jekaterína
Jekaterinbúrg
Jekaterinosláv
Jelizavéta
Jelizavetpól
Jemelján
Jenisséi
Jerjómuška
Jermólova
Jevdokía
Jevgéni
Jevstignéi
Júrjevitš
Júzovka

Kahhóvski
Kalínin
Kalinóvski
Kalisz (káliš)
Kalúga
Kámenski
Kamtšátka
Kandéjevka
Kankrín
Karamázov
Karamzín
Karánda
Karasákal
Karénina
Karmeljúk
Kasáhhi
Kasáhhid
Kassímov
Kastús

Kašgár
Kazákov
Katerína
Katkóv
Kenessárō
Ketshovéli
Kiprénski
Kiréjevski
Kiríllovna
Kisseljóv
Kišinjóv
Kljutšévski
Kobzár
Kokánd
Kolódka
Kolódnik
Koltsóv
Kolúmbus
Kolōmá
Komandóri
Kondráti
Konovnítsōn
Korjákid
Kornílov
Korolénko
Kozlóv
Kossolápov
Kossuth (kósut)
Košciuszko (kostsjúško)
Košeljók
Kožúhhov
Kotljarévski
Kotšubéi
Kovalévski
Kovaljóvka
Kramskói
Kronschlot (kronšlót)
Kronstadt (kronštát)
Kropivnítski
Krōlóv
Kubán
Kulíbin
Kunanbájev
Kusjúm
Kuzmá
Kutaísi
Kutšúk-Kainárdži
Kutšúm
Kutúzov
Kvítka-Osnovnjánenko

Lodō'gin
La Harpe (lahárp)
Lázarev
Lavoisier (lavuasjee)
Lavróv
Lefort (lefoor)
Leopóldovna
Leskóv
Lesnája
Levanóvitš
Levitán
Levítski
Líberum véto
Licinius (litsínius)
Lobatšévski
Lomonóssov
Lopuhhiná
Lóris-Mélikov
Louise (luíse)
Louvre (luvr)
Ludmílla
Lōssénko

Mack (mak)
Madagáskar
Makár
Makárjev
Maláhhov
Malojaroslávets
Marconi (markóni)
Maríenburg
Mariúpol
Massená

Mazépa
Matínski
Matvéi
Matvéjev
Medína
Méhmed-A´li
Mendelejev
Mesamé-Dási
Metéhhi
Míddendorf
Mihhaíl
Mihháilov
Mihháilovitš
Miklúhho-Maklái
Miljútin
Milorádovitš
Miloslávski
Minussínsk
Mitrofánuška
Mogiljóv
Moisséjenko
Molière (moljäär)
Montenégro
Montesquieu (moηteskjöö)
Morózov
Morózova
Moskál-tsarívnik
Možáisk
Motšálov
Múhamed-A´li
Muhámmed-E´mmin
Muhámmed-Ráhim
Murat (müraa)
Muravjóv
Nahhímov
Nahhitševán
Naimítška
Nakáz
Naródnik
Narõ´škin
Nazár
Natálja
Natálka-Poltávka
Navaríno
Nekrássov
Nemiróvitš-Dántšenko
Nesselróde
Névelski
Névski prospékt
Nikíta
Nikolái
Nikolájev
Nikolájevitš
Nikólski
Novodévitši
Novoróssia
Novossíltsev
Nyenskans (nüüenskans)

Oblómov
Obnórski
Odéssa
Ogarjóv
Ogínski
Okólnitši
Onégin
Oréhhovo-Zújevo
Orešek
Orjól
Orlóv
Ostróvski
Otétšestvennõje zapíski
Otšákov

Panix (pániks)
Paskévitš
Pasteur (pastöör)
Patrick (pátrik)
Pávlov
Pávlovitš
Péking
Peróv
Peróvskaja
Peróvski

Petrašévski
Petropávlovsk
Petróv
Petróvka
Petróvna
Phull (ful)
Pirogóv
Píssarev
Pišpék
Platón
Plehhánov
Plehwe (pleeve)
Pobedonóstsev
Poležájev
Poljárnaja
Pólotsk
Polzunóv
Pomjalóvski
Pomórje
Pompéi
Poniatówski
Popóv
Possoškóv
Pošehhónje
Póznan
Potjómkin
Preobražénski
Príbõlštšik
Prikáz
Prikázki
Próhhorov
Prostakóva
Proudhon (prudóη)
Pugátš
Pugatšóv

Rabótšaja Zarjá
Racine (rassín)
Radíštšev
Rajévski
Repnín
Richelieu (rišeljöö)
Riégo
Rímski-Kórsakov
Románovitš
Romodánovski
Rostóvtsev
Rousseau (russoo)
Rzeczpospolita Polska (šetšpospolíta pólska)
Rumjántsev
Ruslán
Rõléjev

Saint-Simon (säη-simóη)
Saltõkóv
Saltõkóv-Štšedrín
Samárin
Samarkánd
Semipalatínsk
Semjónovski
Sentiment (saηtimáη)
Sergéi
Sérov
Sétšenov
Sílvester
Simbírsk
Sinópe
Skavrónskaja
Skotínin
Skovorodá
Smolénsk
Smólnõi
Sobór
Solovjóv
Sovreménnik
Speránski
Spešnjóv
Stanisláw
Stanislávski
Stavutšánõ
Stodólja
Strelétsid
Stróganov

Sumarókov
Sundukján
Sussánin
Suvórov
Swan (sven)
Sverdlóvsk
Svjatogórski
Sör-Darjá
Sötšóvka

Šágin-Giréi
Šamíl
Šeherezáde
Šelgunóv
Šeremétev
Ševárdino
Ševtšénko
Širvanzáde
Šušénskoje

Zaitšnévski
Zájatši
Zankovétskaja
Zaporózje
Zarúbin
Zaslávski
Zemljá
Zvenigoródka
Zvezdá

Žéljabov
Železnják
Žirárdov
Žitómir
Živopíssets
Žukóvski

Taganróg
Taimánov
Tamerlán
Tarás
Targowice (targovítse)
Tašként
Teherán
Teláv
Térek
Thames (temz)
Tiflís
Tíhvinskaja
Tílsit
Timirjázev
Tkatšóv
Tkvibúli
Toból
Tobólsk
Tokmák
Tolstói
Tórun
Tróitse-Sérgijevi
Tropínin
Trubetskói
Trúten
Tsarítsön
Tsitsiánov
Tsulukídze
Tšaadájev (Tša-adájev)
Tšaikóvski
Tšavtšavádze
Tšeljábinsk
Tšeremíssid
Tšerepánov
Tšerkássk
Tšerkéssia
Tšernjájev
Tšernöševski
Tšiatúra
Tšitšagóv
Tšitšérin
Tšigirín
Tšinú
Tšonkádze
Tšúdovo
Tšugújev
Tugán-Baranóvski

Tultšín
Turgénev
Turkmantšái
Turuhhánsk

Udmúrdid
Uljánov
Urjádnik
Uspénski
Ustím
Ušakóv
Ušák-páša
Utemíssov
Uvárov

Valáhhia
Valikánov
Vassíli
Vassilíssa
Vassíljevitš
Vassilkóv
Venetsiánov
Venevítinov
Vissarión
Vladikavkáz
Vladímir
Vladímirka
Vladivostók
Voltaire (voltäär)
Volō'nski
Vorobjóvi
Voronež
Voroníhhin
Vorontsóv

Watt (uót)
Wheatstone (viitston)

Sisukord.

VENE AADLI-IMPEERIUM XVIII SAJANDIL.

I. Vene impeeriumi kujunemine.

		Lk.
§ 1.	Vene riik XVII sajandi lõpul	3
§ 2.	Sofja valitsemisaeg	5
§ 3.	Aasovi sõjakäigud ja Peetri reis välismaale	9
§ 4.	Sõja algus Rootsiga	14
§ 5.	Talurahva seisund Peeter I ajal ja rahva ülestõusud	18
§ 6.	Sõja lõpp Rootsiga; Peeter I sõjad Idas	23
§ 7.	Venemaa sotsiaal-majanduslik olukord ja Peeter I majanduspoliitika	31
§ 8.	Reformid riigi valitsemise alal	37
§ 9.	Kultuur ja haridus	43

II. Vene impeerium Peeter I järglaste ajal (1725—1762).

§ 10.	Aadlike võitlus võimu pärast	52
§ 11.	Jelizaveta Petrovna (1741—1761)	57
§ 12.	Vene teadus XVIII sajandi keskpaiku	62
§ 13.	Geograafilised avastused. Vene tsarismi koloniaalpoliitika Peeter I järglaste ajal	64
§ 14.	Kesk-Aasia XVIII sajandil	69

III. Aadli-impeerium XVIII sajandi teisel poolel.

§ 15.	Katariina II valitsemisaja algus	73
§ 16.	Katariina II välispoliitika enne talurahvasõda	76
§ 17.	Pärisorjuslik majandus XVIII sajandi teisel poolel	81
§ 18.	Talurahva sõda Pugatšovi juhtimisel	87
§ 19.	Aadli diktatuuri kõvenemine	95
§ 20.	Venemaa välispoliitika pärast talurahvasõda	96
§ 21.	Ukraina XVIII sajandil	100
§ 22.	Haridus ja kultuur XVIII sajandi teisel poolel	105

PÄRISORJUSE LAGUNEMINE JA KAPITALISMI TEKKIMINE.

IV. Tsarism XVIII sajandi lõpul ja ta võitlus 1789. a. Prantsuse kodanliku revolutsiooniga.

§ 23.	Katariina II võitluses revolutsiooniga	113
§ 24.	Paul I (1796—1801)	123

Lk.

V. 1812. a. Isamaasõda. Napoleoni purustamine.

§ 25. Aleksander I sise- ja välispoliitika (kuni 1812. a.) 137
§ 26. 1812. aasta Isamaasõda 149
§ 27. Tsarism Euroopa reaktsiooni eesotsas 167

VI. Tsaari-Venemaa rahvad ja tsarismi koloniaalpoliitika XIX sajandi esimesel veerandil.

§ 28. Tsarismi poliitika Poolas, Ukrainas, Valge-Venes ja Baltimail . 171
§ 29. Taga-Kaukaasia XIX sajandi esimesel veerandil 176
§ 30. Volgamaa, Baškiiria ja Siberi rahvad XIX sajandi esimesel veerandil 182

VII. Dekabristid.

§ 31. Revolutsiooniline liikumine XIX sajandi esimesel veerandil . . 188
§ 32. 1825. a. 14. detsembri ülestõus 194

VIII. Pärisorjusliku süsteemi kriis.

§ 33. Nikolai I monarhia 203
§ 34. Pärisorjusliku korra edasine laostumine 208
§ 35. 30—40-ndate aastate rahvuslik-vabastuslik massiliikumine . . 216
§ 36. Kaukaasia vallutamine ja mägilaste võitlus iseseisvuse eest . . 222
§ 37. Kesk-Aasia rahvad ja tsarismi edasiliikumine Kasahstani ja Kesk-Aasiasse 230

IX. Tsarism — Euroopa sandarm.

§ 38. Nikolai I välispoliitika 238
§ 39. 1848. a. revolutsioon Euroopas ja tsaari-Venemaa interventsioon Ungaris 241
§ 40. Krimmi sõda 245
§ 41. Tsarism Kaug-Idas 255

X. Venemaa ühiskondlik liikumine ja kultuur XIX sajandi 30—50-ndail aastail.

§ 42. Ideeliste voolude kujunemine ja ühiskondlik liikumine 30—50-ndail aastail 257
§ 43. Teadus, kirjandus, kunst XIX sajandi esimesel poolel 267
§ 44. Tsaari-Venemaa rahvaste kultuur XIX sajandi esimesel poolel . . 282

KAPITALISMI ARENG TSAARI-VENEMAAL.

XI. 60-ndate aastate kodanlikud reformid.

§ 45. Talurahvareformi ettevalmistamine 292
§ 46. Pärisorjuse kaotamine 302
§ 47. 1863. a. ülestõus Poolas 315
§ 48. Talurahva reform rahvuslikes rajoonides 320

Lk.

XII. Kapitalismi areng 60—70-ndail aastail.

§ 49. Kapitalism põllumajanduses ja tööstuses pärast talurahvareformi 325
§ 50. Tsarismi välispoliitika 60—70-ndail aastail 337
§ 51. 70-ndate aastate revolutsiooniline liikumine 346
§ 52. 70-ndate aastate töölisliikumine 352
§ 53. Haridus, teadus ja kunst 60—70-ndail aastail 359
§ 54. Tsaari-Venemaa rahvaste kultuur 60—70-ndail aastail . . . 373

XIII. Tööliskassi võitluse algus tsarismi vastu (1881—1899).

§ 55. Poliitiline reaktsioon 379
§ 56. Võitluse algus marksistliku partei eest Venemaal. Morozovi streik 386
§ 57. Kapitalismi kasv Venemaal XIX sajandi lõpul ja tööstuslik tõus 90-ndail aastail 392
§ 58. Lenini ja Stalini revolutsioonilise tegevuse algus 402
§ 59. Haridus, teadus, kunst XIX sajandi lõpul 414

NSV Liidu ajaloo põhidaatumid XVIII—XIX sajandil 425

Romanovite dünastia genealoogiline tabel 428

Sõnade hääldamine ja rõhutamine 429

6., parandatud trükk.

Vastutav toimetaja H. Tiidus.
Keeleline toimetaja H. Laanekõrb.
Tehniline toimetaja E. Lellep.

Ladumisele antud 29. IV 1950. Trükkimisele antud 18. V 1950. Trükiarv 3000. Paber 56×79, 1/16. Trükipoognaid 27,5. Formaadile 60×92 kohaldatud trükipoognaid 22. Arvutuspoognaid 26,53. MB-03335. Trükikoda „Noor-Eesti", Tartu, Kastani 38. Tellimise nr. 809.

На эстонском языке.
Под редакцией
проф. А. М. Панкратовой.
История СССР.
Hind rbl. 7.65

Rbl. 7.65

A-18529

TÜ RAAMATUKOGU
1 0300 00454227 2